

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОЦЬ ТЕТЯНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 811.161.2'38:81-112

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: НОРМАТИВНО-АКСІОЛОГІЧНИЙ
АСПЕКТ**

10.02.01 – українська мова

Подано на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело _____ Т. А. Коць

Науковий консультант:

Єрмоленко Світлана Яківна,
член-кореспондент НАН України,
доктор філол. наук, професор

Київ 2019

АНОТАЦІЯ

Коць Т. А. Публіцистичний стиль в українській літературній мові кінця XIX – початку XXI ст.: нормативно-аксіологічний аспект. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут української мови НАН України. – Київ, 2019.

Виконана дисертація – це комплексне дослідження публіцистичного стилю як сегмента історії літературної мови, що виявляє сталі і змінні структурно-аксіологічні механізми літературної норми.

Уперше в українському мовознавстві створено концепцію діахронного аналізу публіцистичного стилю в контексті історії літературної мови з урахуванням соціокультурних і психолінгвальних чинників; визначено цілісну інтегративну лінгвокультурологічну і структурно-нормативну модель опису мовних одиниць публіцистичних текстів різних часових зрізів від кінця XIX до початку XXI ст.; вироблено теоретичні засади дослідження варіантності в діахронному аспекті, виявлено динаміку становлення, розвитку і взаємодії прескриптивної і дескриптивної норм; з'ясовано мовні механізми впливу публіцистичних текстів на суспільну і національно-мовну свідомість; уведено в науковий обіг аксіологічне осмислення часових мовних парадигм у зв'язку зі зміною естетичних, моральних, ідеологічних орієнтирів суспільства.

Доведено, що мова преси – це найдавніший писемний різновид публіцистичного стилю, який є засобом передавання, поширення суспільно-політичної, наукової, культурної інформації. Незмінними диференційними ознаками стилю є доступний, логічний виклад, що виявляється в доборі семантично прозорих, однозначних мовних одиниць з виразною оцінною конотацією. Екстралінгвальні чинники, зміни пріоритетів суспільно-політичного життя народу впливають на динаміку семантико-аксіологічних

механізмів вияву часових, ціннісних, ідеологічних, естетичних орієнтирів національно-мовного простору.

З'ясовано, що в різні періоди історії літературної мови коригувалося словесне моделювання дійсності, а мова періодичних видань була інструментом, який оновлював, модернізував традиції, пропагував цінності свого часу, інтерпретував їх відповідно до історико-соціального буття нації і в результаті формував, регулював, змінював масову свідомість суспільства. Повноцінний розвиток публіцистичного стилю можливий лише за умови наявності самостійної держави, яка забезпечує функціонування незалежної преси.

Публіцистичний стиль синхронно, неперервно в часі фіксує становлення літературної норми, акумулює попередні етапи пізнання світу та переносить їх до наступних поколінь, забезпечуючи спадкоємність національної культури. На початку ХХ ст. він був засобом утвердження в літературному вжитку живої народної мови, інструментом уведення в загальнономовний словник власне українських назв нових реалій доби і сферою адаптації запозичень. Мова періодичних видань, утримуючи в своїх структурах оцінні лексичні, фразеологічні, синтаксичні одиниці, упорядковувала національну аксіологічну шкалу світовідчуття, ядерними поняттями якої були історія, культура, мова, християнські ідеали. Преса була випробувальною сферою для функціонування лексики, пов'язаної з науковими досягненнями, правовими механізмами, релігійним, духовним життям народу і водночас регулятором її закріплення в активному вжитку.

Засвідчено, що літературна норма кожного конкретного історичного періоду вимірюється тогочасними прескриптивними настановами (прескриптивною нормою) і тенденціями мовної практики (дескриптивною нормою), які в різний час взаємодіяли неоднаково. На початку і в кінці ХХ ст. тенденції розвитку прескриптивної норми визначала мовна практика, а в 40 – 80-ті роки ХХ ст. в усіх сферах життєдіяльності мови переважали прескриптивні рекомендації.

Розкрито динаміку літературної норми у зв'язку з явищем варіантності словотвірних, морфологічних, синтаксичних одиниць. Варіантність у мові початку ХХ ст. була шляхом пошуку нових виражальних засобів, етапом природного відбору прийнятних для всього українського простору літературних зразків. Конкуренція словотвірних варіантів визначила закріплення моделей: 1) з афіксом **-ник** за назвами осіб, утворених на основі дієслів недоконаного виду і префіксальних дієслів доконаного виду; 2) з афіксом **-ець** за іменниками з семою компонента-учасника, члена, носія суспільних чи політичних ідей.

На початку ХХ ст. внаслідок закону мовної економії словник поповнився віддієслівними дериватами із значенням кінцевого етапу розвитку дії, які утворювалися за допомогою префікса **у-** та суфікса **-ува-**.

Мовна практика публіцистичного стилю другої половини ХХ ст. загалом зберігає визначальні риси української мови, але в деяких словотвірних моделях відбиває тенденції російськомовного впливу, зокрема в назвах осіб із суфіксом **-щик**, діприкметниках на **-учий, -ючий**.

З'ясовано, що варіантність вираження деяких морфологічних категорій (роду, відмінка) на початку ХХ ст. була зумовлена впливом діалектів, взаємодією мов. Семантико-морфологічна диференціація іменників у родовому відмінку однини іменників II відміни чоловічого і середнього роду, усталення родової парадигми завершилися в 70-х рр. ХХ ст. Упродовж усієї історії літературної мови всередині морфологічних парадигм відбувалися зміни і вироблялися більш удосконалені мовні механізми.

У дев'яності роки ХХ ст. публіцистичний стиль поновлює характерні для 10 – 30-х років ХХ ст. тенденції українського словотворення, увиразнює визначальні морфологічні ознаки у вживанні кличного відмінка, закінчень – **ові, -еві** в давальному відмінку іменників чоловічого роду II відміни. На зламі ХХ – ХХІ століть він стає основним виразником і регулятором тенденцій літературної норми. Зміни, які відбиває дескриптивна норма, мають і позитивний (розширення лексикону адресанта через повернення у

вжиток застарілих, розмовних, діалектних одиниць, розвиток семантичного, стилістичного, власного словотвірного потенціалу) і негативний (надмірне залучення іншомовних елементів, поширення варіантів, розхитування літературного стандарту) вияви. Прескриптивна норма не встигає реагувати на переорієнтації мовної практики, постає проблема лінгвоекології - компетентного впорядкування питомих словотвірних можливостей мови і іншомовних елементів, які приходять в мову разом з новими реаліями і є наслідком глобалізаційних процесів.

Синтаксична система впродовж XX – початку XXI ст. була найбільш стабільною ланкою літературної норми, проте динамічні процеси відбувалися і в наборі синтаксичних засобів, і в способі й частоті їх уживання.

Доведено, що найбільш динамічною впродовж XX ст. була аксіологія мови періодичних видань. Мовні засоби під впливом змін вектора суспільних цінностей семантично модифікувалися, наповнюючи зміст позитивною або негативною оцінкою.

Українська преса початку XX ст. виконувала насамперед функцію формування національної свідомості й актуалізувала ядерні поняття: *народ, нація, мова*, які обростали експліцитною психологічною, позитивною оцінкою. Засобом її передавання, увиразнення були мовні одиниці переважно з інтелектуальної сфери мовомислення. Національно марковані слова-символи посилювали позитивну оцінку нових явищ політичного, економічного, культурного, релігійного життя. Одним із визначальних критеріїв формування стильової і літературної норми загалом була естетична довершеність семантичного, змістового наповнення мовних одиниць – лексем, висловів, фразеологізмів.

У 40 – 50-х роках XX ст. основним мовним ресурсом публіцистичного стилю були виразно експресивні, які вибудовували нову шкалу цінностей – *партії, радянського народу*, позитивна конотація яких виразно контрастувала з експліцитними негативнооцінними поняттями – *релігією, націоналізмом, фашизмом, війною*. Утвердження радянської ідеології відбувалося шляхом

заперечення традиційних позитивнооцінних понять – духовності, національної ідеї, християнських ідеалів. Характерною ознакою мови того періоду було вживання однозначних слів і висловів з цифровою репрезентацією усіх результатів діяльності, що створювало відчуття масштабності і переконливості.

У 60 – 80-ті роки ХХ ст. частота вживання негативнооцінних мовних одиниць знижується, натомість активізуються позитивнооцінні прикметники, дієслова доконаного виду з семантикою результативності, будувannya, які переконливо розставляють акценти серед життєвих пріоритетів суспільства і чітко поділяють світ на позитивний (правильний) і негативний (неправильний).

На зламі ХХ – ХХІ ст. позитивнооцінні мовні засоби актуалізують процеси державотворення незалежної *України*, а негативнооцінні – денаціоналізацію, байдужість, бездіяльність *народу і влади*, агресію *Росії*. Руйнуються жанрові межі публіцистичного стилю. Вживання оцінних одиниць стає стильовою нормою всіх жанрових різновидів, зокрема і інформативних.

Показано, що публіцистичний стиль розвивався у тісній взаємодії з іншими функціональними різновидами літературної мови. Динаміка розвитку його стильової норми виразно простежується в оновленні, взаємовпливі книжних і розмовних мовних засобів, розширенні парадигм лексичної сполучуваності одиниць з офіційно-ділового, наукового, сакрального стилів, стилістичного розподібнення словотвірних варіантів, формуванні синонімічних, паронімічних рядів. Постійні пошуки мовних одиниць, які б відповідали запитам соціуму, модернізація ресурсів словотворення, удосконалення механізмів морфології і синтаксису, відповідність оцінності засобів вираження тенденціям суспільно-політичного життя – залишаються незмінними диференційними ознаками публіцистичного стилю як функціонального різновиду літературної мови.

Ключові слова: публіцистичний стиль, мова преси, літературна норма, стильова норма, прескриптивна норма, дескриптивна норма, оцінність, оцінні одиниці, мовна свідомість.

SUMMARY

Kots T. A. The journalistic style in the the Ukrainian literary language of the late nineteenth and early twenty-first centuries: the normative-axiological aspect. - Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for the degree of Doctor in Philology. Speciality 10.02.01. – The Ukrainian language. - Institute of Ukrainian language of the National Academy of Sciences of Ukraine. - Kyiv, 2019.

The dissertation is completed - a comprehensive study of journalistic style as a segment of the history of literary language, which reveals steel and variable structural and axiological mechanisms of literary norm.

The scientific novelty of the research is to substantiate the concept of diachronic analysis of journalistic style in the context of the history of literary language, taking into account socio-cultural and psycholinguistic factors; definition of the integral integrative linguocultological and structural-normative model of the description of linguistic units of journalistic texts at all time samples; revealing the dynamics of the formation, development and interaction of prescriptive and descriptive norms; elucidation of linguistic mechanisms of the influence of journalistic texts on social and national-language consciousness; the introduction into the scientific course of the axiological understanding of the temporal linguistic paradigms due to the change in the aesthetic, moral, ideological orientations of society.

The research carried out a normative-axiological analysis of the journalistic style of the XX - the beginning of the XXI century in the context of the history of literary language. Using the functional-historical and subscriptive-descriptive

methods of research, the language mechanisms of style as a means of realizing the literary norm and the tool of influence on its dynamics are revealed.

The language of the press is the oldest written form of journalistic style, which is a means of transmitting, disseminating socio-political, scientific, and cultural information. Unchanging differential features of the style is an accessible, logical statement, which is manifested in the selection of semantically transparent, unambiguous linguistic units with an expressive estimated connotation.

Extralinguistic factors, changes in the priorities of the socio-political life of the people influence the dynamics of semantic-axiological mechanisms of manifestation of temporal, value, ideological and aesthetic orientations of the national-language space.

In various periods of the history of literary language, the verbal modelling of reality was corrected, and the language of periodicals was an instrument that updated, modernized traditions, propagandized the values of its time, interpreted them in accordance with the historical and social existence of the nation, and as a result formed, regulated, changed the mass consciousness of society. A full-fledged development of a journalistic style is possible only if there is an independent state that ensures the functioning of an independent press.

The journalistic style synchronously, continuously fixes the formation of the literary norm in time, accumulates the previous stages of knowledge and transfers them to subsequent generations, ensuring the continuity of the national culture. At the beginning of the twentieth century he was a means of establishing in the literary use of the living folk language, an instrument for introducing into the generalized vocabulary proper Ukrainian names the new realities of the era and the sphere of adaptation of borrowing. The language of periodicals, keeping in their structures evaluated lexical, phraseological, syntactical units, arranged the national axiological scale of world outlook, whose nuclear concepts were history, culture, language, Christian ideals. The press became a test area for the functioning of vocabulary related to scientific achievements, legal mechanisms, religious,

spiritual life of the people and at the same time the regulator of its consolidation in active use.

The literary norm of each particular historical period is measured by the time prescriptive guidelines (prescriptive norm) and the trends of linguistic practice (descriptive norm), which at different times interact inconsistently. At the beginning and end of the twentieth century trends in the development of the prescriptive norm were determined by language practice, and in the 40's and 80's of the twentieth century in all spheres of language life dominated prepressing recommendations.

The dynamics of the literary norm is connected with the phenomenon of the variability of word-formation, morphological, syntactic units. Variance in the language of the early twentieth century was through the search for new expressive means, the stage of natural selection of literary samples acceptable to the entire Ukrainian space. Competition of word-formation variants defined fixing of models: 1) with an affix **-нук** on the names of persons formed on the basis of verbs of an inadequate form and prefixal verbs of the finished form; 2) with an affix **-ець** by nouns with a seme of the participant component, member, carrier of social or political ideas.

At the beginning of the twentieth century due to the law of linguistic economy, the dictionary was replenished with verbal derivatives with the meaning of the final stage of development of the action, which were formed with the prefix **у-** and the suffix **-ува-**.

Language practice of the journalistic style of the second half of the twentieth century generally retains the defining features of the Ukrainian language, but in some word-building models reflects the tendencies of Russian-speaking influence, in particular, in the names of persons with suffix **-шук**, the participles on **-учий, -ючий**.

Variance of the expression of some morphological categories (gender, case) at the beginning of the twentieth century was due to the influence of dialects, eastern Ukrainian and western Ukrainian traditions. The semantic-morphological

differentiation of nouns in the generic case of the singular form of II person nouns, the abolition of the masculine and the neuter gender, the establishment of the generic paradigm ended in the 70's of the twentieth century. Throughout the history of literary language, morphological paradigms have undergone changes and produced more advanced speech mechanisms.

In the 90-s of the twentieth century the journalistic style resumes characteristic of the 10 – 30's of the twentieth century the tendencies of the Ukrainian word-formation, reveals the defining morphological signs in the use of the clique case, the ending *-o*bi**, *-e*bi** the dative case of the masculine nouns of the second person. At the turn of the XX - XXI centuries, it becomes the main spokesman and regulator of the trends of the literary norm. The epochal changes that reflect the descriptive norm have a positive (expanding the vocabulary of the recipient through the return of the use of outdated, spoken, dialectal units, the development of semantic, stylistic, word-building potential) and negative (excessive involvement of foreign-language elements, the spread of unjustified variants, loosening of the literary standard) impacts. The prescriptive norm does not have time to react to the reorientation of linguistic practice; the problem of linguocology of competent regulation of the specific and word-formation possibilities of language and foreign language elements that come into the language together with new realities and is a consequence of globalization processes appears.

Syntactic system during the XX - the beginning of the XXI century was the most stable link in the literary norm, dynamic processes, as a rule, did not occur in the very set of syntactic means, but in the method and frequency of their use.

During the twentieth century the most dynamic was the axiology of the language of periodicals. Language tools influenced by changes in the vector of social values were semantically modified, filling content with a positive or negative assessment.

Ukrainian press of the early twentieth century performed primarily the function of forming the national consciousness and actualized the nuclear

concepts: *people, nation, language*, which overgrown an explicit psychological, positive assessment.

The means of its transmission, expression were language units mainly from the intellectual sphere of thinking. Nationally marked word symbols reinforce the positive assessment of new phenomena of political, economic, cultural, religious life. In general, one of the decisive criteria for the formation of the stylistic and literary norm was the aesthetic perfection of the semantic meaningful content of the linguistic units of lexemes, phrases, phraseological unit.

In the 40's and 50's of the twentieth century the main linguistic resource of the journalistic style were clearly expressive, mainly colloquial means, which built a new scale of values of the *party, the Soviet people* whose positive connotation clearly contrasted with the explicit negatively appraised concepts of *religion, nationalism, fascism, and war*. The adoption of Soviet ideology was carried out by denying the traditional positively appraised concepts of spirituality, national ideas and Christian ideals. A characteristic feature of the language of that period was the use of unambiguous words and expressions with a digital representation of all the results of the activity, which created a sense of immensity and persuasiveness.

In the 60's and 80's of the twentieth century the frequency of the use of negative evaluative linguistic units decreases; instead, positive evaluative adjectives, perfective verb with semantics of effectiveness, building are activated, which convincingly highlight the key points among the vital priorities of society and clearly divide the world into positive (right) and negative (wrong).

At the turn of the XX - XXI centuries positive evaluative language tools actualize the processes of state-building independent *Ukraine*, and negative evaluative ones - denationalization, indifference, inactivity of the *people* and *power*, aggression of *Russia*.

The genre boundaries of journalistic style are being destroyed. The use of evaluation units becomes a stylistic norm of all genre varieties, including informative ones.

The journalistic style developed in close interaction with other functional varieties of literary language. The dynamics of the development of its stylistic norm can be clearly seen in the renewal, the mutual influence of book and spoken language means, the expansion of the paradigms of lexical compatibility of units of official-business, scientific, religious styles, the stylistic distribution of word-formation variants, the creation of synonymous, paronymic series. Constant searches of linguistic units that meet the needs of society, the modernization of word-formation resources, the improvement of the mechanisms of morphology and syntax, the correspondence of the evaluation of means of expressing the tendencies of socio-political life - remain unchanged in the differential features of a journalistic style as a functional type of literary language.

Key words: journalistic style, press language, literary norm, stylistic norm, prescriptive norm, descriptive norm, estimation, estimating units, linguistic consciousness.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях

Індивідуальні монографії

1. Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій та структурній парадигмі. Київ: Логос, 2010. 302 с.
2. Коць Т. А. Українське слово в пресі ХХ – початку ХХІ ст.: динаміка літературної норми. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2018. 428 с.

Рецензія: Ніка О. «Публіцистичний дискурс і літературна норма». Рецензія на монографію: Коць Т. А. Українське слово в пресі кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: динаміка літературної норми. Київ: 2018. – 428 с. (Серія «Студії з українського мовознавства»). *Українська мова*. 2019. № 1. С. 163 – 169.

Рецензія: Кульбабська О. Нормативно-аксіологічна тенденція діахронного аналізу публіцистичного стилю. Рецензія на монографію: Коць Т. А. Українське слово в пресі кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: динаміка літературної норми. Монографія, Київ, видавництво Дмитра Бураго, 2018, 428 с. (серія «студії з українського мовознавства»). *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. 2019. № 175. С. 904 – 906.

Розділи в колективних монографіях

3. Коць Т. А. Публіцистичний стиль. *Українська лінгвостилістика ХХ – поч. ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела*. Київ: Грамота, 2007. С. 217 – 221.
4. Коць Т. А. Динаміка граматичної норми. *Літературна норма і мовна практика*. Ніжин: ТОВ «Аспект-поліграф», 2013. С. 137 – 210.

Праці в закордонних виданнях

5. Коць Т. А. Динаміка прескриптивної словотвірної норми української літературної мови. *Rossica olomucensia Val. L. Casopis pro ruskuu a slovanskou filologii*. Olomouc, 2011. Num. 1. С. 33 – 39.
6. Коць Т. А. Грамматическая система языка и тенденции литературной нормы // *Rossica Olomucensia. Casopis pro ruskuu a slovanskou filologii*. Vol. LI. Olomouc, 2013. Num. 2. С. 125 – 131.
7. Коць Т. А. Мова Тараса Шевченка і літературна норма. *Материалы XIV Международного семинара «Тарас Шевченко и его Петербургское окружение» (13 – 17 мая 2014 года)*. Санкт-Петербург, 2014. С. 383 – 391.
8. Коць Т. А. Мовне сприймання і суспільні цінності епохи (на матеріалі періодичних видань ХХ ст.). *Материалы XV Международного научного семинара «Деятели науки и культуры России и Украина (XVIII – XXI вв.)»*. Санкт-Петербург, 2015. С. 342 – 349.
9. Коць Т. А. Мовне сприймання та ідейно-естетичні цінності епохи (на матеріалі періодичних видань ХХ ст. ХХ – ХХІ століття. *Жанрово-стильові й лінгвістичні метаморфози в українській мові та літературі*. Оломоуць, 2016. С. 95 – 125.
10. Коць Т. А. Сучасні медійні тексти як сфера трансформацій прецедентних висловів. *Интертекстуальність та інтермедіальність: в просторі української мови, літератури, культури*. Оломоуць, 2018. С. 163 – 180.

Праці у фахових виданнях України

11. Коць Т. А. Функціонування синонімів у газетно-інформаційному стилі. *Мовознавство*. 2001. № 5. С. 88 – 96.

12. Коць Т. А. Суфіксальне словотворення назв суспільно-політичних понять у мові ЗМІ. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Збірник наукових праць*. Київ, 2002. Вип. 1. С. 8 – 14.
13. Коць Т. А. Мова знаходить нові можливості. *Культура слова*. 2002. Вип. 60. С. 39 – 43.
14. Коць Т. А. Практика вживання прикметників на -ов (ий). *Українська мова*. 2002. № 2. С. 25 – 30.
15. Коць Т. А. Опановуємо мовознавчу науку. *Дивослово*. 2003. № 1. С. 33 – 35.
16. Коць Т. А. Перші лінгвістичні розвідки про публіцистичний стиль української мови. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика*. Львів, 2003. Вип. 23. С. 76 – 80.
17. Коць Т. А. Аксиологічна наповнюваність стилістичних одиниць (на матеріалі ЗМІ). *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка*. Луганськ, 2003. № 3. С. 152 – 157.
18. Коць Т. А. Імператив і проблема морфологічної варіантності. *Українська мова*. 2003. № 2. С. 48 – 54.
19. Коць Т. А. Словотвірне категоріальне значення іменників із суфіксом -ець і проблема морфологічної варіантності. *Семантика мови і тексту. Матеріали VIII міжнародної наукової конференції*. Івано-Франківськ, 2003. С. 266 – 268.
20. Коць Т. А. Функціонально-стилістичні особливості віддієслівних іменників (безсуфіксні і суфіксальні назви). *Культура слова*. 2007. Вип. 68 – 69. С. 66 – 72.
21. Коць Т. А. Поняттєві синоніми з суфіксами -ість, -енн- в українській мові. *Українська мова*. 2008. № 4. С. 38 – 45.
22. Коць Т. А. Динаміка граматичної норми іменника (на матеріалі лінгводидактичних текстів і словників). *Культура слова*. 2009. Вип. 71. С. 111 – 117.

23. Коць Т. А. Лексика публіцистичного стилю початку ХХ ст. і формування літературного словника. *Українська мова*. 2009. № 4. С. 65 – 72.
24. Коць Т. А. До проблеми лексичної норми сучасної української мови. *Мовознавство*. 2009. № 1. С. 70 – 76.
25. Коць Т. А. Аксиологічний компонент у мові публіцистичного стилю початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Філологічні науки*. 2009. Вип. 20. С. 307 – 311.
26. Коць Т. А. Проблеми варіантності в художньому стилі. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. Острог, 2010. Вип. 17. С. 204 – 211.
27. Коць Т. А. Про прескриптивну і дескриптивну норму в граматиці. *Культура слова*. 2010. Вип. 72. С. 47 – 55.
28. Коць Т. А. До питання становлення термінів дериватології. *Вісник Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна*. № 910. Ч. I. Харків, 2010. С. 301 – 304.
29. Коць Т. А. Експресивність у мові преси поч. ХХ ст. *Культура слова*. 2010. Вип. 73. С. 127 – 133.
30. Коць Т. А. Експресивні конструкції в мові публіцистичного стилю кінця ХІХ – поч. ХХ століття як часові прикмети доби. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. Херсон, 2010. Вип. 12. С. 330 – 334.
31. Коць Т. А. Варіантність відмінкових форм іменників у мові преси поч. ХХ століття і становлення літературної норми. *Культура слова*. 2011. Вип. 76. С. 140 – 149.
32. Коць Т. А. Пропагуємо взірцеву літературну мову. *Культура слова*. 2011. Вип. 75. С. 99 – 101.
33. Коць Т. А. Розвиток української дериватології і динаміка словотвірної норми (на матеріалі лінгводидактичних текстів і словників). *Мовознавство*. 2011. № 1. С. 55 – 65.

34. Коць Т. А. Ідейно-естетичні цінності доби і мовознавча прескриптивна наука початку ХХ століття. *Культура слова*. 2011. Вип. 75. С. 108 – 115.
35. Коць Т. А. Варіантність відмінкових форм іменників у мові преси поч. ХХ століття і становлення літературної норми. *Культура слова*. 2011. Вип. 76. С. 140 – 149.
36. Коць Т. А. Словотвір іменників у мові преси початку ХХ ст. і становлення граматичної норми. *Мовознавство*. 2012. № 2. С. 83 – 92.
37. Коць Т. А. Прикметниковий словотвір у мові публіцистичного стилю поч. ХХ століття і становлення граматичної норми. *Українська мова*. 2012. № 3. С. 57 – 63.
38. Коць Т. А. Граматична стилістика в науковій парадигмі С. Я. Єрмоленко. *Культура слова*. 2012. Вип. 78. С. 58 – 63.
39. Коць Т. А. Публіцистичний стиль початку ХХ ст. як джерело формування синтаксичної норми. *Мовознавство*. 2013. № 1. С. 30 – 36.
40. Коць Т. А. Граматична норма: дієслівна парадигма в прескрипціях і в публіцистичних текстах поч. ХХ століття. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 68 – 76.
41. Коць Т. А. Опановуємо мовознавчу науку. *Культура слова*. 2013. Вип. 78. С. 209 – 212.
42. Коць Т. А. Теоретичні засади праць Івана Нечуя-Левицького і тогочасна мовна практика. *Культура слова*. 2013. Вип. 79. С. 30 – 36.
43. Коць Т. А. Оцінність у мові преси. *Культура слова*. 2013. Вип. 79. С. 126 - 128.
44. Коць Т. А. Тарас Шевченко і становлення літературної норми. *Культура слова*. 2014. Вип. 80. С. 18 – 25.
45. Коць Т. А. Літературна норма в прескрипціях кінця ХІХ – початку ХХ століття і мовна практика. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 56 – 62.
46. Коць Т. А. Відмінкові форми іменників у мові газет початку ХХ століття. *Українська мова*. 2014. № 3. С. 44 – 52.

47. Коць Т. А. Варіантність у мові Т. Шевченка. *Наукові записки. Філологічні науки*. Кн. 4. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. С. 31 – 36.
48. Коць Т. А. Літературна норма і сучасні глобалізаційні процеси. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог: Видавництво НУ «Острозька академія», 2014. Вип. 50. С. 59 – 62.
49. Коць Т. А. Усталення літературної норми в інформаційному просторі сьогодення. *Культура слова*. 2014. Вип. 81. С. 92 – 97.
50. Коць Т. А. Морфологічна парадигма іменника в прескрипціях і мовній практиці періодичних видань 40 – 50-х років ХХ ст. *Мовознавство*. 2015. № 4. С. 82 – 89.
51. Коць Т. А. Ціннісні орієнтири доби тоталітаризму в мові періодичних видань 30 – 50-х років ХХ ст. *Культура слова*. 2015. Вип. 82. С. 93 – 101.
52. Коць Т. А. О. О. Потебня про оцінність слова: проекція на мовну реальність. *Культура слова*. 2015. Вип. 83. С. 36 – 43.
53. Коць Т. А. Варіантність морфологічних форм іменника в прескрипціях і мовній практиці другої половини ХХ ст. *Мовознавство*. 2016. № 2. С. 45 - 50.
54. Коць Т. А. Теоретичні засади вивчення оцінності в мові публіцистичного стилю. *Культура слова*. 2016. Вип. 84. С. 123 - 131.
55. Коць Т. А. Явище варіантності в історії літературної мови. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 82 - 91.
56. Коць Т. А. Оцінність як семантико-стилістична категорія публіцистичного стилю. *Українська мова*. 2016. № 4. С. 78 - 87.
57. Коць Т. А. Публіцистичний стиль як джерельна база дослідження історичної змінності мовної норми. *Мовознавство*. 2016. № 6. С. 66 – 72.
58. Коць Т. А. Оцінність правових номінацій у мові української періодики. *Одеський лінгвістичний вісник. Спецвипуск*. Одеса, 2017. С. 89 – 92.

59. Коць Т. А. Оцінні одиниці в газетній публіцистиці початку ХХ ст. *Мова і міжкультурна комунікація: Збірник наукових праць*. Вип. I. Полтава: Пуєт, 2017. С. 110 – 120.
60. Коць Т. А. Мовна свідомість в синхронії і діахронії. *Мовознавство*. 2017. № 4. С. 49 – 58.
61. Коць Т. А. Оцінна парадигма України в мові сучасних періодичних видань. *Культура слова*. 2017. Вип. 86. С. 195 – 207.
62. Коць Т. А. Історія дослідження публіцистичного стилю в збірнику «Культура слова». *Культура слова*. 2017. Вип. 87. С. 52 – 64.
63. Коць Т. А. Історія літературної мови в письменницьких роздумах О. Гончара. *Культура слова*. 2018. Вип. 88. С. 39 - 50.
64. Коць Т. А. Унормування української літературної мови в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Українська мова*. 2018. № 4. С. 34 - 42.

Додаткові публікації

65. Коць Т. А. Складні назви предметних реалій і абстрактних понять у мові сучасних ЗМІ. *Етнос. Культура. Нація*. Дрогобич, 2001. Вип. 2. С. 242 – 248.
66. Коць Т. А. Суфіксальні деривативи назв суб'єкта дії (на матеріалі газет 90-х рр. ХХ ст.). *Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць*. Київ, 2001. Вип. IV. С. 64 – 67.
67. Коць Т. А. Основні засади конфесійного стилетворення української мови (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Рідний край*. 2001. № 2 (5). С. 40 – 43.
68. Коць Т. А. Аксиологія в мові ЗМІ. *Культура і сучасність*. 2003. № 1. С. 49 – 54.
69. Коць Т. А. Функціонально-стилістичні особливості віддієслівних іменників з суфіксами -анн(-янн-), -енн(-єнн-). *Лінгвостилістика:*

- об'єкт – стиль, мета – оцінка: Збірник наукових праць, присвячених 70-річчю від дня народження С. Я. Єрмоленко. Київ, 2007. С. 112 – 117.*
70. Коць Т. А. Практика вживання віддієслівних іменників з суфіксами -анн(-янн-), -енн(-єнн-) в українській мові. *Збірник наукових праць КДІУ. Т. XVII. Київ, 2007. С. 86 – 91.*
71. Коць Т. А. Оцінність у мові публіцистичного стилю поч. ХХ ст. *Сьогодення українського мовного середовища. Київ, 2010. Вип. 2. С. 67 – 72.*
72. Коць Т. А. Стале і змінне в синтаксичній нормі української літературної мови. *Життя у слові: Збірник наукових праць на пошану академіка В. М. Русанівського. Київ, 2011. С. 181 – 191.*
73. Коць Т. А. Тарас Шевченко і становлення літературної норми. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тарас Шевченко в долі слов'янських народів: діалог через століття і кордони. Київ: ННДІВ, 2014. С. 166 – 169.*
74. Коць Т. А. Становлення словотвірної норми прикметника на початку ХХ століття. *Мова і міжкультурна комунікація: Збірник наукових праць. Полтава: Пуєт, 2014. С. 108 – 118.*
75. Коць Т. А. Теоретичні засади праць Івана Франка і тогочасна мовна практика. *Комунікативний дискурс: наукова реценція і стратегія дослідження. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Івана Франка. Київ, 2016. С. 84 – 86.*
76. Коць Т. А. Оцінна парадигма «Східної України» в мові сучасних періодичних видань. *Образне слово Луганщини. Матеріали XVII Всеукраїнської конференції ім. В. Ужченка. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2018. С. 107 – 111.*
77. Коць Т. А. Функціонально-стилістичні параметри публіцистичного стилю в історії лінгвостилістики. *У просторі культури мови і стилю. Світлані Яківні Єрмоленко. Київ: КММ, 2019. С. 105 - 115.*

ЗМІСТ

ВСТУП	25
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНОГО РІЗНОВИДУ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ	
1.1. Функціональні параметри публіцистичного стилю в історії лінгвостилістики	40
1.2. Літературно-нормативний аспект вивчення публіцистичного стилю	54
1.3. Публіцистичний стиль як джерело дослідження мовної свідомості	57
1.4. Публіцистичний стиль і динаміка літературної норми	67
1.4.1. Аксиологічний і часовий виміри мовної норми	67
1.4.1.1. Явище варіантності в історії літературної мови	77
1.4.1.2. Причини виникнення варіантів	86
1.4.1.3. Аспекти вивчення варіантності	87
1.5. Оцінність як категорія публіцистичного стилю	89
Висновки до Розділу 1	94
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	
2.1. Історія і засади формування української періодики	97
2.2. Мовна дискусія про засади розвитку публіцистичного стилю	107
2.3. Ідейно-естетичні цінності початку ХХ ст. і формування літературного стандарту	111
2.3.1. Засади творення прескриптивної норми	111
2.3.2. Мовна норма й освіта	115

2.4. Публіцистичні тексти як джерело вивчення історіографії сакрального стилю	118
2.5. Лексика публіцистичного стилю початку ХХ ст. у словнику літературної мови	124
Висновки до Розділу 2	132

РОЗДІЛ 3. ЛІТЕРАТУРНА НОРМА І МОВНА ПРАКТИКА

УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ	135
3.1. Словотвірна норма	135
3.1.1. Формування поняттєвої бази української дериватології	135
3.1.2. Словотвірні тенденції ХХ ст.	142
3.1.2.1. Іменниковий словотвір	144
3.1.2.1.1. Словотвірні процеси початку ХХ ст.	144
3.1.2.1.2. Словотвірні тенденції у 40 – 80-х рр. ХХ ст. ...	156
3.1.2.2. Динаміка прикметникового словотвору	167
3.1.2.3. Словотвір дієслова	179
3.1.2.3.1. Словотвірні процеси початку ХХ ст.	179
3.1.2.3.2. Особливості словотворення у 40 – 80-х рр. ХХ ст.	182
3.1.2.4. Становлення дієприкметникової і дієприслівникової парадигм	184
3.2. Морфологічна норма	187
3.2.1. Категорія роду в ретроспекції	187
3.2.2. Явище двоїни і формування категорії множини	195
3.2.3. Відмінкові парадигми	204
3.2.3.1. Іменникова парадигма на початку ХХ ст.	204
3.2.3.2. Варіантність відмінкових форм іменників у 40 – 80-х рр. ХХ ст.	214
3.2.3.3. Кличний відмінок у другій половині ХХ ст.	220
3.2.4. Унормування числівників	222
3.2.5. Варіантність займенникових форм	225

	23
3.2.6. Динаміка морфологічної норми дієслова	227
3.2.6.1. Категорія часу дієслова	227
3.2.6.2. Імператив і морфологічна варіантність дієслова	230
3.3. Синтаксична норма	239
3.4. Сучасні тенденції літературної норми	248
Висновки до Розділу 3	255
РОЗДІЛ 4. ДИНАМІКА ОЦІННОСТІ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ	259
4.1. Засоби вираження оцінності	259
4.1.1. Лексичні, стилістичні, синтаксичні оцінні одиниці	259
4.1.2. Оцінна функція прецедентних висловів	263
4.2. Оцінність української періодики початку ХХ ст.	267
4.2.1. Аксиологія ядерних понять мови преси	267
4.2.2. Фразеологізми як засіб увиразнення оцінки	276
4.3. Ціннісні орієнтири доби тоталітаризму в мові періодичних видань 30 – 50-х рр. ХХ ст.	280
4.4. Оцінність мови преси 60 – 80-х рр. ХХ ст.	291
4.5. Оцінність публіцистичного стилю кінця ХХ – початку ХХІ ст.	307
4.5.1. Інновації в мові на зламі століть	307
4.5.2. Ядерні поняття оцінних парадигм мови преси	310
4.5.2.1. Україна	310
4.5.2.1.1. «Україна» у вимірах прецедентних засобів мови	319
4.5.2.1.2. Україна vs Росія: прецедентне вираження оцінності	324
4.5.2.2. Народ	327
4.5.2.3. Влада	330
4.5.2.3.1. Оцінка <i>влади</i> в прецедентних засобах мови	333
4.5.2.4. Духовні цінності	337
4.5.2.5. Матеріальні цінності	343
Висновки до Розділу 4	344

РОЗДІЛ 5. СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНІ І СТИЛІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ ПРАКТИЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	348
5.1. Публіцистичний стиль як сфера реалізації семантико-словотвірного потенціалу мови	348
5.1.1. Семантико-словотвірний перерозподіл іменників із суфіксами -анн-/-янн-	350
5.1.2. Реалізація семантико-словотвірного потенціалу моделей із суфіксом -енн-	360
5.1.3. Семантична диференціація віддієслівних іменників із суфіксами -анн-/-янн-, -енн-/-єнн-	366
5.1.4. Семантико-словотвірний перерозподіл іменників з суфіксами -ість, -енн-	374
Висновки до Розділу 5	384
ВИСНОВКИ	386
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	399
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	402
Додаток А. СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ. АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ	445

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю 1) комплексного діахронного аналізу публіцистичного стилю – функціонального різновиду літературної мови, який синхронно, поетапно, неперервно в часі, впродовж більше ніж столітньої історії відбиває становлення і розвиток літературного стандарту, фіксує вплив екстралінгвальних чинників на внутрішню природу мови; 2) структурно-аксіологічної інтерпретації взаємодії прескриптивної і дескриптивної норм, тенденцій розвитку її оцінно-нормативної природи, динаміки варіантності й лексико-семантичного потенціалу – ключових засад висвітлення функціональної природи стилю в написанні нової історії літературної мови; 3) дослідження мовних механізмів публіцистичного стилю на початку ХХ ст. – у період становлення, культивування стильової, жанрової і літературної норми загалом; 4) уведення в науковий обіг фактичного матеріалу періодичних видань 10 – 30-х років ХХ ст., які поширювали ідеї державності та національно-визвольного руху і які є джерелом для вивчення оцінних механізмів мови доби і тенденцій словотвірної, морфологічної, синтаксичної норм, які стали визначальними у виборі єдиних взірцевих форм літературного стандарту; 5) об'єктивного нормативно-аксіологічного тлумачення мовних засобів оцінності другої половини ХХ ст.

Сучасна високорозвинена функціональна система засобів масової комунікації, яка впродовж більше ніж столітньої історії стала незамінним інструментом поширення знань про навколишній світ, швидким засобом передавання інформації, інтелектуалізації мовомислення широкого загалу – це невід'ємний елемент сучасного соціуму. Засоби масової комунікації – це сфера функціонування значного сегмента історії літературної мови – публіцистичного стилю, який сьогодні об'єднує мову газет і журналів, мову радіо, мову телебачення, мову Інтернету, і, як слушно наголошує С. Я. Єрмоленко, «передбачає при цьому живий зворотний зв'язок адресантів

і адресатів, учасників соціальної комунікації, стає надійним джерелом для вивчення динаміки мовних змін, активних процесів у мові й мовній свідомості наших сучасників» [Єрмоленко 2013: 123].

Становлення публіцистичного стилю відбувалося на початку XIX ст. з появою друкованих газет і часописів, мова яких відбивала потужний вплив книжної, церковнослов'янської традиції або користувалася так званим «язичієм» і не показувала реального стану функціонування живої народної мови – основи літературного стандарту [Жовтобрюх 1970: 48]. Преса стає єдиним виявом публіцистичного стилю як функціонального різновиду і єдиним доступним засобом масової інформації до 60 – 70-х рр. XX ст.

Про повноцінний розвиток публіцистичного стилю можна говорити вже на початку XX ст., коли переважна більшість періодичних видань почали друкуватися, орієнтуючись на живу, близьку і зрозумілу для всіх народнорозмовну мову, яка була відкритою для входження іншомовних елементів, переважно назв нових явищ і понять дійсності та інструментом інтелектуалізації мовомислення насамперед української інтелігенції.

Саме інтелігенція на той час була рушійною силою формування національно-мовної свідомості суспільства і стрижнем об'єднання всього українського простору. Мова преси, яка була удоступненням синтезом художнього, наукового і ділового стилів, стала сферою культивування стильової, жанрової норми публіцистичного стилю і літературної норми загалом. Отже, мова преси - це найдавніший писемний різновид публіцистичного стилю, який синхронно відбиває вплив екстралінгвальних чинників на тенденції розвитку літературної мови, виконує кумулятивну функцію збереження інформації про еволюцію суспільного життя. Мову преси і публіцистичний стиль в історичному аспекті розглядаємо як рівнозначні терміни.

Писемно засвідчена мова збережених від кінця XIX ст. і до сьогодні періодичних видань у газетному фонді НБУ ім. Вернадського підтверджує тезу про те, що мова преси і публіцистичний стиль в діахронному аспекті - це

назви одного функціонального різновиду літературної мови, який синхронно, поетапно, неперервно в часі відбиває становлення і розвиток літературного стандарту, фіксує вплив екстралінгвальних чинників на внутрішню природу мови. Формування його стильової норми тісно пов'язане з утвердженням мовної норми, з еволюцією літературних мов в Європі.

Періодичні видання завжди були випробувальною сферою для інновацій, для закріплення в загальномовному вжитку нової термінологічної, професійної, суспільно-політичної лексики, для реалізації потенційних словотвірних можливостей мови. Критерії визначення нормативності мовних одиниць в історичному аспекті, як правило, не відповідають засадам синхронного аналізу літературної мови. Простежити динаміку літературного стандарту неможливо без випрацювання теоретичного підґрунтя для діахронного аналізу понять «мовної норми», «варіантності» з урахуванням не лише їх традиційного рівневого, а й аксіологічного вимірів. Не вивченим на сьогодні залишається проблема взаємодії прескриптивної і дескриптивної норм на різних часових зрізах історії літературної мови.

Становлення і розвиток стильової і літературної норми загалом відбувалося шляхом вибору правильних граматичних форм з урахуванням мовно-естетичного критерію. Утвердження і розвиток літературної мови супроводжувалися, як правило, збільшенням кількості та розширенням масштабів впливу періодичних видань на суспільну свідомість. Публіцистичний стиль в усі періоди історії літературної мови формував мовну, соціально-психологічну і культурну ситуації в суспільстві.

Сталою диференційною ознакою стильової норми публіцистичного стилю є популярний і чіткий виклад, орієнтований на швидке сприймання повідомлень, на стислість і доступність інформації. Інформативно-пізнавальні тексти з чіткими, однозначними і водночас експресивно виразними мовними засобами, завдяки насамперед зрозумілому і сприйнятному для суспільства змісту, поширювали і закріплювали в свідомості суспільства регламентовані соціально-політичною ситуацією

мовні парадигми. Мова публіцистики фіксує і кодує різні етапи суспільного досвіду, забезпечуючи передавання інформації від покоління до покоління і зберігаючи її в часі і просторі.

У самій природі мовних одиниць публіцистичного стилю закладено можливість моделювання не лише дійсності, а й потрібних для утвердження ідеологічних принципів. Такими ресурсами повною мірою послуговувалися періодичні видання епохи тоталітаризму. Для мови періодичних видань того часу характерна полярна зміна значення суспільно-політичної лексики, яку увиразнювала оцінна контекстуальна конотація (негативна, позитивна). Утвердження нових класових ідей відбувалося шляхом заперечення попередніх цінностей епохи. Такі штучні маніпуляції позначалися не на структурній організації тексту, вони перебудовували насамперед всю оцінну шкалу суспільства. О. О. Потебня зазначав, що «заперечення – це відношення сумірних величин. Заперечення саме по собі, незалежно від усього іншого неможливе, оскільки не називає будь-яких причин, які б наштовхнули на таку думку. Повне заперечення неможливе. Оскільки реальність дає для думки тільки позитивні величини, то заперечення повинно бути результатом відомого зіткнення цих величин у свідомості. Заперечення – це усвідомлення процесу зміни одного сприйняття іншим» [*Потебня 1892*: 219 – 220]. Мова публіцистичного стилю стала не лише засобом для передавання інформації, а й інструментом, за допомогою якого формуються нові поняття, які почасти визначають спосіб суспільного мислення.

Соціальна детермінованість публіцистичних текстів кінця ХХ ст. і загальні тенденції демократизації впливають на змістове наповнення газетних матеріалів, активізацію внутрішнього мовного потенціалу, не завжди виправдане поширення розмовних одиниць і іншомовних елементів, динамічні семантичні процеси, пошуки нових форм мовного вираження тощо. Мова періодичних видань стає не лише інструментом пропагування нових цінностей і ідей, а й засобом маніпуляцій мовною свідомістю. Як зауважує І. В. Анненкова, в мові публіцистичного стилю традиція

оновлюється і модернізується відповідно до історико-соціального буття нації [Анненкова 2005: 99 – 100].

Визначити параметри формування, розвитку, динаміки стильових засобів публіцистичного стилю, способи їх вербалізації неможливо без детального аналізу феномену «мовної свідомості», лінгвостилістичної категорії «оцінності».

Дослідження публіцистичного стилю в українському мовознавстві вже з кінця ХІХ століття представлено двома напрямками – літературно-нормативним і функціонально-стильовим. М. Левицький, І. Нечуй-Левицький, М. Сулима визначили незмінні до сьогодні диференційні ознаки стильової норми публіцистичного стилю – поповнюваність суспільно-політичною лексикою і словесно-художніми засобами, стислість викладу, розповідний виклад теми, що потребує вживання інфінітивів, повторення однотипних структур речення тощо.

Проблеми нормування мови періодичних видань були співзвучними з питаннями усталення літературного стандарту загалом. Цей аспект всебічно розвиває у 60 – 70 рр. ХХ ст. М. А. Жовтобрюх, який на прикладі часових зв'язків в історії української літературної мови визначає роль періодики в становленні сучасних орфографічних, фонетичних, морфологічних, синтаксичних і лексичних норм, у формуванні й розвитку української спеціальної термінології, а також у стилістичному збагаченні сучасної української літературної мови. Проте внаслідок відомих екстралінгвальних чинників учений не висвітлив процес входження у літературний слововжиток багатьох груп суспільно-політичної, релігійної лексики. Актуалізації і об'єктивного аналізу потребує мова періодичних видань 20 – 30-х років ХХ ст., які поширювали ідеї державності та національно-визвольного руху і які є джерелом для вивчення оцінних механізмів мови доби і тенденцій словотвірної, морфологічної, синтаксичної норм, які стали визначальними у виборі єдиних взірцевих форм і які багато в чому суголосні сучасним процесам розвитку мови.

У 60 – 80-х рр. літературно-нормативний напрям вивчення публіцистичного стилю – представлений значною кількістю праць С. Я. Єрмоленко, А. П. Коваль, М. М. Пилинського, К. В. Ленець, В. М. Русанівського, О. А. Сербенської, Н. М. Сологуб та ін. Це був час системного опису і різнопланового аналізу (лінгвістичного, соціологічного, психологічного) мови преси як певного естетичного стереотипу, що залежить від дії соціальних чинників.

Другий напрямок у вивченні мови преси – *функціонально-стильовий* ефективно продовжує розвиватися в Україні з 70-х рр. ХХ ст. Як елемент стилістичної системи української мови публіцистичний стиль вперше розглянуто в «Курсі історії української літературної мови» [*Курс 1958*]. І. Г. Чередниченко у праці «Нариси загальної стилістики сучасної української мови» [*Чередниченко 1962*] диференційною ознакою стилю називає оцінку явищ суспільного життя.

З опублікуванням прескриптивної праці «Сучасна українська літературна мова. Стилістика» за ред. І. К. Білодіда [*СУЛМС 1973*] в лінгвостилістиці утверджується рівневий аналіз текстів, який панує і до сьогодні.

У 80-х роках ХХ ст. М. М. Пилинський, Г. М. Колесник, А. І. Мамалига, Г. М. Сагач, Л. І. Шевченко та ін. звертають увагу на тенденції формування внутрішньостильових форм стилю, з'ясовують лінгвістичну природу його жанрової форми, наголошують на естетичних критеріях газетної мови. Дослідженню мови ЗМІ присвячено монографії «Мова сучасної масово-політичної інформації» [*Білодід, Пилинський 1979*] та «Особливості мови і стилю засобів масової інформації» [*Коваль, Солганик 1983*], автори яких актуалізують поняття розмовної лексики, словотвірного потенціалу, жанрової специфіки публіцистичного стилю, простежують його взаємодію з іншими функціональними стилями літературної мови. Лексико-семантичні зміни в мові преси стають об'єктом дослідження О. О. Тараненка, В. Т. Коломієць, А. Н. Москаленко, І. Ю. Шашкіна, Д. Х. Баранника

К. В. Ленець, Л. С. Паламарчука, А. А. Коваль, О. Д. Пономаріва, А. І. Мамалиги, Л. І. Шевченко, О. М. Пазяк, М. У. Каранської, М. Г. Яцимірської. Для цього періоду історії української лінгвостилістики характерний рекомендаційний характер мовознавчих досліджень щодо збагачення словника, використання образних засобів у мові періодики.

Особливого зацікавлення проблеми публіцистичного стилю, зокрема динаміка лексико-семантичної системи, набувають у 90-ті роки ХХ ст. Так, процеси неологізації словника української мови стали предметом студій В. М. Русанівського, Д. Х. Баранника, О. Г. Муромцевої, О. А. Сербенської, Л. І. Мацько, О. А. Семенюка, М. П. Кочергана, Б. М. Ажнюка, П. П. Чучки, К. В. Ленець, О. А. Стишова, М. І. Навальної, Д. Мазурик. Динамічний розвиток лексики, зокрема відродження, активізація, пасивізація, простежується в працях Л. В. Струганець, Л. І. Мацько, М. П. Дудика, О. А. Стишова та ін. Динаміку української субстандартної лексики, проблему колоквіалізації досліджують Л. О. Ставицька, О. О. Тараненко, Б. О. Коваленко та ін. Адаптації іншомовних слів в українській мові присвячено роботи І. Камиціна, Л. Кислюк, П. Попової, І. Кулинич, О. Г. Тодор, В. Лєснової і О. Йолкіної, В. О. Семиряк та ін.

На сучасному етапі інтенсивно розвивається комунікативний аналіз медійних текстів. Дослідники наголошують, що сучасні газетні контексти вирізняє комунікативно-прагматична спрямованість, яка виявляється в реалізації соціально-психологічного впливу на читацьку аудиторію через переконання, навіювання, емоційне «втягування» [Худолій 2004: 17]. У науковий обіг уведено поняття «текстової модальності» [Завальнюк 2009: 18] – вираження в тексті різнопланового суб’єктивно-об’єктивного ставлення автора до дійсності – прямого, оцінювального, ускладненого аналізом, філософськими, політичними, соціально-ідеологічними теоріями і т. ін. Динаміку стильової норми дослідники пов’язують з переформатуванням, дифузністю жанрів сучасних текстів публіцистичного стилю [Поликарпов 2008: 546 – 547].

Усі функціонально-стильові і літературно-нормативні дослідження синхронно висвітлюють тенденції конкретних часових періодів і не дають цілісного уявлення про публіцистичний стиль як сегмент історії літературної мови. Нового комплексного і системного тлумачення потребують мовні механізми впливу цього функціонального різновиду на мовну свідомість від кінця ХІХ ст. і до 90-х років ХХ ст.

Отже, **актуальність** дослідження пов'язана з новим поглядом на історію літературної мови, аналізом насамперед аксіологічного складника мовних парадигм окремих історичних періодів, що передбачає контекстуальну і соціокультурну інтерпретацію лексико-семантичних конотацій, які формують ціннісну шкалу ключових понять свого часу, розкривають природні і штучно регульовані засоби впливу на національно-мовну свідомість. Діахронний аналіз враховує і внутрішньомовні чинники розвитку структурних одиниць, і безперервні зміни суспільно-політичних умов розвитку мови, і динаміку соціальних та естетичних оцінок засобів літературної мови. Такий підхід показує, що історія публіцистичного різновиду літературної мови – це не лише традиційно фіксовані у прескриптивних працях структурні особливості мови, або списки суспільно-політичної лексики відповідних часових зрізів, а динаміка мовно-естетичних знаків культури, представлених оцінними парадигмами, які формувалися навколо ключових суб'єктів суспільно-політичного життя – *України, народу, влади*. У дисертації обґрунтовано тотожність понять «публіцистичний стиль» і «мова преси» (синоніми «мова періодичних видань», «мова публіцистики»), які в історичній ретроспективі позначають один функціональний різновид літературної мови. Засоби масової комунікації – це сфера реалізації стилістичних можливостей публіцистичного стилю.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах наукової проблематики відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики «Сучасна лінгвостилістика в інтегративній науковій

парадигмі» (державний реєстраційний номер 0113U1489) та «Лінгвософія українських текстів ХХІ ст.» (державний реєстраційний номер 0118U002069).

Тему дисертації затверджено на засіданні наукової ради «Українська мова» Інституту української мови НАН України (протокол № 75 від 28 квітня 2017 р.).

Мета дисертаційної праці – визначити структурні й аксіологічні кореляції «публіцистичного стилю» і «літературної мови» в синхронному і діахронному аспектах, з'ясувати лінгвокультурні та структурні параметри формування, становлення, розвитку прескриптивної і дескриптивної норм в контексті історії української літературної мови; дослідити процеси міжстильової взаємодії у словотворі, морфології, стилістиці.

Поставлена мета зумовила розв'язання таких **завдань**:

- 1) визначити диференційні ознаки публіцистичного стилю в системі функціональних різновидів літературної мови;
- 2) з'ясувати сталі і змінні параметри мовних засобів вираження;
- 3) запропонувати статусну типологію мови преси;
- 4) висвітлити засади діахронного аналізу стилю як сегмента історії літературної мови;
- 5) диференціювати типологічні ознаки прескриптивної і дескриптивної норм;
- 6) обґрунтувати лінгвостилістичні дефініції понять мовної свідомості і оцінності;
- 7) схарактеризувати мовно-історичні та ідейно-естетичні засади формування стильової норми публіцистичного стилю у зв'язку з тенденціями прескриптивної норми кінця ХІХ – початку ХХ ст.;
- 8) визначити механізми впливу мови періодичних видань початку ХХ ст. на розвиток літературного словника;
- 9) здійснити ретроспективний аналіз динаміки та взаємодії структурних одиниць дескриптивної і прескриптивної норм;

- 10) висвітлити динаміку словотвірної номінації, морфологічних і синтаксичних механізмів у діяхронному аспекті;
- 11) з'ясувати аксіологію мовних засобів стилю;
- 12) дослідити функціональну активність оцінних мовних одиниць як засобів впливу на національно-мовну свідомість суспільства;
- 13) визначити стале і змінне в категорії оцінності впродовж ХХ – початку ХХІ століть;
- 14) простежити лексико-семантичні механізми і стилістичні кореляції книжних і розмовних одиниць у контексті взаємодії публіцистичного стилю з іншими функціональними різновидами літературної мови.

Об'єкт дослідження – тексти періодичних видань кінця ХІХ – початку ХХІ ст. як дискурс фіксації динаміки літературної норми.

Предмет дослідження – історично змінні структурні, семантико-аксіологічні, когнітивні параметри функціональних одиниць публіцистичного стилю.

Джерельну базу дослідження становлять тексти друківаних періодичних видань різноманітної тематики та ідеології, які охоплюють всю територію сучасної України від кінця ХІХ і до початку ХХІ століть. Кінець ХІХ – початку ХХ ст. репрезентують такі видання: «Авангард», «Арсенал», «Бжола», «Буковина», «Вільна думка», «Вільне слово», «Вісти», «Вісти ВУЦВК», «Вісти ВЦВКР», «Вісти УНР», «Вологодська газета», «Гасло», «Геть неписьменність», «Громада», «Громадська газета», «Громадський друг», «Діло», «Дзвін», «Економість», «За вільну Україну», «Земля і воля», «Киевская старина», «Козацька думка», «Літературно-науковий вісник», «Лыстокъ правды», «Маяк», «Народне слово», «Народний голос», «Наша думка», «Наше слово», «Наша школа», «Нове слово», «Прилуцька думка», «Рілля», «Руслан», «Самопоміч», «Світло», «Свобода», «Соціал-демократ», «Слово», «Сніп», «Собор», «Степ», «Україна», «Українське слово», «Хлібороб», «Шевченківський день», «Шлях».

Преса другої половини ХХ ст. представлена виданнями: «Більшовик Запоріжжя», «Більшовицька зміна», «Більшовицька правда» (Вінниця), «Вільна Україна» (Львів), «Вільне життя», «Вінницька правда», «Вісник», «Вісті з України», «Деснянська правда» (Чернігів), «Друг читача», «Закарпатська правда» (Ужгород), «Запорізька правда», «Зоря» (Дніпропетровськ), «Зоря Полтавщини», «Комсомолец Буковини» (Чернівці), «Комсомолец «Запоріжжя», «Комуніст Полтавщини», «Ленінська молодь» (Львів), «Література і мистецтво» (Київ), «Література. Наука. Мистецтво», «Літературна газета», «Молода гвардія», «Молодий Буковинець», «Молодий пролетар», «Молодь на допомогу», «Молодь України» (Київ), «Наддніпрянська правда» (Херсон), «На революційному посту» (Одеса), «Перець», «Південна правда» (Миколаїв), «Преса Донбасу» (Сталіно), «Прикарпатська правда», «Радянська Волинь» (Луцьк), «Радянська освіта», «Радянський Донбас», «Радянський комсомолец», «Ровесник», «Сільський час», «Сільські вісті», «Соціалістична Харківщина», «Українська літературна газета», «Червоний гірник», «Черкаська правда».

За період 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. охоплено видання: «Ваше здоров'я», «Вечірній Київ», «Вінниччина», «Волинь», «Газета без секретів», «Галицьке слово», «Голос України», «День», «Дзеркало тижня», «Добра порада», «Добрий день», «Донеччина», «Карпатська Україна», «Країна», «Край», «Культура і життя», «Літературна газета», «Літературна Україна», «Подолія», «Президентський вісник», «Прилуцька думка», «Сільські вісті», «Слобідський край», «Слово Просвіти», «Світло», «Старожитності», «Тижневик Галичини», «Україна і світ сьогодні», «Україна. Європа. Світ», «Україна молода», «Урядовий кур'єр», «Хмельниччина», «Час Time», «Черкаський край», «Чорноморець», «Чорноморські новини».

Наукова новизна одержаних результатів. Уперше в українському мовознавстві запропоновано концепцію діахронного аналізу публіцистичного стилю в контексті історії літературної мови з урахуванням соціокультурних і психолінгвальних чинників; визначено цілісну інтегративну

лінгвокультурологічну і структурно-нормативну модель опису мовних одиниць публіцистичних текстів різних історичних періодів від кінця ХІХ до початку ХХІ ст.; вироблено алгоритм інтерпретації явища варіантності мовних одиниць; виявлено динаміку становлення, розвитку і взаємодії прескриптивної і дескриптивної норм; визначено мовні механізми впливу публіцистичних текстів на суспільну і національно-мовну свідомість; уведено в науковий обіг аксіологічне осмислення часових мовних парадигм у зв'язку зі зміною естетичних, моральних, ідеологічних орієнтирів суспільства.

Теоретичне значення праці визначають: а) діахронний аспект дослідження публіцистичного стилю, що визначає місце і роль цього функціонального різновиду в історії літературної мови; б) обґрунтування взаємодії прескриптивної і дескриптивної норм у формуванні літературного стандарту; в) умотивування оцінності як категорії публіцистичного стилю; г) розроблення концепції явища варіантності літературної норми в історичній ретроспективі; д) введення поняття «мовна свідомість» у термінологічну парадигму публіцистичного стилю; е) визначення синонімічного статусу «мови преси» і «публіцистичного стилю в діахронному аспекті».

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані теоретичні положення та інтерпретований мовний матеріал публіцистичного стилю можуть бути використані: а) для написання нових праць з історії української літературної мови, стилістики, медіалінгвістики, граматики, психолінгвістики, лінгвокогнітології, лінгвопрагматики; б) для поглибленого вивчення мови ЗМК як засобу впливу на свідомість суспільства; в) для укладання тлумачних, орфографічних та фразеологічних словників української мови; г) для написання підручників і навчальних посібників із лінгвостилістики, лексикології, граматики, культури мови, журналістики; д) у викладанні курсів історії української літературної мови, стилістики, медіалінгвістики, когнітивної та комунікативної лінгвістики в аспекті лінгвокультурології.

Достовірність отриманих результатів і висновків забезпечило використання загальнолінгвістичних та рецептивно-стилістичних **методів**: *функціонально-стилістичного методу* (для встановлення диференційних ознак публіцистичного стилю як функціонального різновиду літературної мови (для виокремлення змістово-конструктивних елементів у структурі публіцистичних текстів); *структурно-історичного методу* (для виявлення динаміки структурних одиниць літературної мови); *варіантологічного аналізу* (для фіксації словотвірних, морфологічних, синтаксичних варіантів); *прескриптивно-дескриптивного аналізу* (для встановлення кореляцій між прескриптивною нормою і мовною практикою); *семантико-аксіологічного аналізу* (для з'ясування оцінних механізмів мови преси); *моделювання* (для визначення ядерних оцінних понять публіцистичного стилю); *семантико-диференційного аналізу* (для простеження змін, розрізнення семантики мовних одиниць); *лінгвокультурологічного аналізу* (для з'ясування змісту й оцінності мовних засобів стилю залежно від суспільно-політичних, соціокультурних умов їх формування).

Особистий внесок здобувача. Усі результати та публікації одноосібні.

Апробація результатів дисертації. Концепцію та результати дослідження обговорено на засіданні відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (протокол № 2 від 12 лютого 2019 р.).

Основні положення дисертації представлено в доповідях на таких наукових заходах:

– *міжнародні наукові та науково-практичні конференції*: «Етнос. Культура. Нація» (Дрогобич, 2000, 2008, 2010), «Гуманізація освіти у вищих технічних закладах України» (Київ, 2001, 2003), «Проблеми загальномовної та ареальної семантики» (Луганськ, 2003, 2009), «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ, 2003), «Слов'янське слово і культура в контексті світового розвитку» (Київ, 2007), «Рідне слово в етнокультурному вимірі» (Дрогобич, 2009, 2017), «Українська термінологія і сучасність» (Київ, 2001,

2009), «Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті розвитку європейської філологічної думки XIX – XXI ст.» (Харків, 2010), «У слові – вічність» (Київ, 2011), «Мова і міжкультурна комунікація» (Полтава, 2012, 2014, 2016, 2018), VIII та IX Оломоуцькі симпозиуми українців Середньої і Східної Європи (Оломоуц, 2016, 2018), «Людина і право у мові сучасних засобів масової інформації» (Одеса, 2017, 2018), «Стиль і пам'ять» (Ополе, 2018), «Соціальні та комунікативні аспекти функціонування мовних одиниць» (Київ, 2018), IX Міжнародний конгрес українців (Київ, 2018);

– *всеукраїнські наукові та науково-практичні конференції*: «Українська термінологія і сучасність» (Київ, 2003), «Українська лінгвостилістика в сучасній науковій парадигмі» (Київ, 2007), «Українська мова в просторі і часі» (Київ, 2009), «Образне слово Луганщини» (Луганськ, 2010, Старобільськ, 2018), «Мова і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 2009), «Сучасні орієнтири філологічної науки» (Херсон, 2009, 2010, 2018), «Комунікативний дискурс: наукова рецепція і стратегії дослідження» (Київ, 2015), «Актуальні тенденції сучасного гуманітарного дискурсу» (Дрогобич, 2018), Всеукраїнські Грищенківські читання (Ніжин, 2016, 2018);

– *міжнародні семінари молодих славістів*: «Актуальні явища в сучасних слов'янських мовах і літературах» (Оломоуц, 2011, 2014), XIV Міжнародному науковому семінарі «Тарас Шевченко и его петербургское окружение» (Санкт-Петербург, 2014).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено в монографіях Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі (Київ: Логос, 2010; 17,7 друк. арк.); Українське слово в пресі XX – початку XXI ст.: динаміка літературної норми. (Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2018; 24,87 друк. арк.) та в 75 статтях, опублікованих у наукових виданнях (із них 54 – у фахових виданнях України, 6 – у закордонних).

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п'ятих розділів, висновків, списку використаних джерел, списку використаної

літератури (505 позицій), додатка А (Список публікацій за темою дисертації. Апробація результатів дослідження). Загальний обсяг праці – 455 с. Обсяг основного тексту – 398 с.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНОГО РІЗНОВИДУ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1.1. Функціональні параметри публіцистичного стилю в історії лінгвостилістики

Історія становлення публіцистичного стилю, вироблення його стильової норми відбиті в лінгвістичних розвідках, автори яких давали авторитетну оцінку мові газет і журналів, які до кінця ХХ ст. були найпоширенішим і найдієвішим засобом поширення масової інформації.

Мовознавчий аналіз публіцистичного стилю починається з кінця ХІХ століття. М. Гладкий, М. Левицький, І. Нечуй-Левицький, М. Сулима започатковують функціонально-стильовий напрям лінгвостилістичних досліджень і вводять в науковий обіг поняття *мова газети* (див. про це детально в **розділі 2, пункт 2.2**). Незмінними відтоді й до сьогодні залишаються такі диференційні ознаки публіцистичного стилю – уведення в словник суспільно-політичної лексики, збагачення мови словесно-художніми засобами, стислість викладу, розповідний виклад теми, що потребує вживання інфінітивів, повторення однотипних структур речення тощо.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. мовознавці звертають увагу на роль мови преси у виробленні літературної норми. Це залишається актуальним і на сьогодні. Адже саме в публіцистичних текстах виразно простежуються мовні норми різних часових зрізів ХХ ст. і сучасна літературна норма.

У 60 – 70 роках ХХ ст. М. А. Жовтобрюх уводить у науковий обіг фактичний матеріал української періодики кінця ХІХ – початку ХХ ст., визначає на прикладі часових зв'язків в історії української літературної мови її роль у становленні сучасних орфографічних, фонетичних, морфологічних,

синтаксичних і лексичних норм, у формуванні й розвитку української спеціальної термінології, а також у стилістичному збагаченні сучасної української літературної мови [Жовтобрюх 1970]. У дослідженні здійснено аналіз жанрово-стильових особливостей мови преси початку ХХ ст. і зазначено, що в той час «публікувалися замітки, репортажі, кореспонденції, звіти, інтерв'ю, статті (політичні, літературно-критичні, науково-популярні), огляди, нариси, памфлети, фейлетони, рецензії. Замітки, кореспонденції, звіти були позбавлені образних засобів, а нариси без них не обходяться; фейлетони і памфлети не можуть обійтися без засобів іронії та сарказму» [Жовтобрюх 1970: 266]. З відомих причин поза увагою дослідника залишилися видання, які поширювали ідеї державності та національно-визвольного руху і які є джерелом вивчення оцінних механізмів мови і мовної свідомості того часу.

Показовим для інформаційного матеріалу того періоду історії літературної мови була стислість, використання стандартних зворотів і синтаксичних штампів, відсутність емоційно-забарвленої лексики. Репортаж інформував про перебіг засідань «державних і крайових організацій» [Жовтобрюх 1970: 268 – 269]. Становлення літературної норми і реалізація її стилістичних можливостей в публіцистичному стилі відбувалося шляхом вибору правильних граматичних форм з урахуванням мовно-естетичного критерію літературної норми. Тексти були інформативно-пізнавальні, охоплювали всі сфери життя суспільства і саме завдяки зрозумілому і сприйнятному для суспільства змісту сприяли закріпленню в мовній свідомості часто вживаних і повторюваних мовних засобів. Стильова норма публіцистичного стилю початку ХХ ст. демонструвала максимальний відрив від книжної традиції. Жива, близька і зрозуміла для всіх народнорозмовна мова була відкритою для входження іншомовних елементів, переважно назв нових явищ і понять дійсності і була інструментом формування свідомості насамперед української інтелігенції.

У 40 – 50-х роках ХХ ст., у зв'язку з проголошеним курсом «жорсткої нормалізації» літературної мови, мову періодичних видань було суттєво збіднено і стандартизовано. М. М. Пилинський писав, що виданий у 1937 році «Російсько-український словник» (у 1948 році був перевиданий) започаткував зміну курсу розвитку мови і став початком декларування книжно-літературних форм. У словнику не було розмовної лексики і синонімічних еквівалентів і він став «настільною книжкою кожного літературного працівника в редакціях районних, обласних та республіканських газет і забезпечив відповідний рівень нормалізації наукового, публіцистичного і офіційно-ділового стилів, а також газетно-інформативного та інших різновидів стилю масово-політичної інформації» [Білодід, Пилинський 1979: 29].

У 1968 році було опубліковано нове видання «Російсько-українського словника», реєстр якого було значно розширено за рахунок уведення розмовної лексики. Тенденцію повернення до живої народної мови відбивав і «Словник української мови» [СУМ 1970 – 1980]. Ці прескриптивні праці ввели в реєстри слова з відповідними ремарками: розмовне, лайливе, вульгарне, дитяче, іронічне, несхвальне, зневажливе, фамільярне, пестливе, жартівливе, просторічне та ін. і таким чином дали їм нове життя, зокрема і в мові публіцистичного стилю 80 – 90-х років ХХ ст.

В українському мовознавстві з'являються розвідки, в яких дослідники визначають засади аналізу лінгвістичної природи жанрової форми, пропагують мовно-естетичні критерії вироблення стильової норми преси. Як елемент стилістичної системи української мови публіцистичний стиль уперше розглянуто в «Курсі історії української літературної мови» [Курс 1958], де він має назву *суспільно-публіцистичний*. І. К. Білодід наголошував, що, хоч мова публіцистики і має елементи образності й емоційності, визначальною особливістю цього функціонального стилю є «строга логічність викладу» [Курс 1958: 347]. І. Г. Чередниченко в праці «Нариси з загальної стилістики сучасної української мови» [Чередниченко 1962] один з

розділів назвав «*Стилі масової радянської преси*», у межах яких диференціював *стиль масової інформації* або *інформаційний стиль* (повідомлення, репортажі), *публіцистичний стиль* (передові, оглядові статті, нариси, фейлетони, рецензії), *полемічно-публіцистичний стиль* (критичні статті). Визначальною особливістю власне публіцистичного стилю того часу було узагальнення, оцінка явищ суспільного життя, що вимагало «особливих стилістичних прийомів і засобів». Для цього періоду історії української лінгвостилістики притаманний рекомендаційний характер мовознавчих досліджень і прескриптивної норми загалом. І. Г. Чередниченко звертає увагу на обмежений мовний рівень газетних текстів: «Дуже прикро, коли газета або журнал не вміють як слід використати багатства мови, не вміють заговорити до нас дохідливо, на повний голос, життєво правдиво, цікаво. Громадськість суворо засуджує прояви мовної незграбності, безбарвності, безпорадності у викладі матеріалу, що трапляються у тих авторів, які забувають про читача і не зважають на необхідність найбезпосереднішого контакту з ним через зрозуміле, живе, проникливе, приваблююче друковане слово» [Чередниченко 1962: 55].

Як функціональний різновид української мови *публіцистичний стиль* розглянуто в прескриптивній праці «Сучасна українська літературна мова. Стилїстика» за ред. І. К. Білодіда [СУЛМС 1973], де було визначено його основні характеристики на різних рівнях мовної системи. У дослідженні особливу увагу звернено на взаємодію різних функціональних стилів у публіцистиці і зазначено, що «стиль суспільно-публіцистичний має в собі риси як офіційно-ділового, так і наукового і навіть художньо-белетристичного. Таке широке використання засобів різних функціональних стилів необхідне для створення різноманітного за характером газетного і журнального матеріалу, доступного різним верствам населення. Саме така різноманітність стилів може зробити газету дійовим агітатором і пропагандистом» [СУЛМС 1973: 574].

Дослідженню мови засобів масової інформації присвячено монографії «Мова сучасної масово-політичної інформації» [Білодід, Пилинський 1979] та «Особливості мови і стилю засобів масової інформації» [Коваль, Солганик 1983]. Автори розглядають актуальні вже на той час поняття *розмовної лексики, словотвірного потенціалу, жанрової специфіки публіцистичного стилю*, простежують взаємодію публіцистичного стилю з іншими функціональними різновидами літературної мови. Мова преси була індикатором прескриптивних рекомендацій мовознавців і засвідчувала розвиток стилістичного потенціалу. І. К. Білодід визначальними ознаками публіцистичного стилю називає «динамізм синтаксичної структури при об'ємності змісту, еліптичність побудови словосполучень, речень з урахуванням потрібної лексичної, синтаксичної та образної асоціативності, а також ясність викладу, пізнавальна і політична загостреність, термінологічна компетентність, стислість тексту» [Білодід, Пилинський 1979: 11]. М. М. Пилинський наголошує на антиномії двох функцій мови публіцистичного стилю: власне інформативної і експресивної. Інформативна функція вимагає стандартизації мовних засобів, їх певної однотипності. Розмовні експресивні одиниці увиразнюють публіцистичні тексти ідіоматичністю, образністю, емоційним забарвленням [Білодід, Пилинський 1979: 25].

К. В. Ленець диференціює мовностилістичні особливості газетних жанрів 70-х років ХХ ст. і зазначає, що «хроніка витримана в діловому, урядові постанови, резолюції, дипломатичні документи – в офіційно-документальному стилістичному різновиді, численні статті про науково-технічний прогрес, статистично-економічні огляди і т. ін. відповідають вимогам стилю наукового. Деяким жанрам публіцистичність властива найбільшою мірою (агітаційно-пропагандистські матеріали), в інших поєднуються риси публіцистичного і літературно-художнього стилів (нарис, фейлетон), а ще в інших переважають ознаки усного розмовного мовлення (інтерв'ю, репортаж)» [Білодід, Пилинський 1979: 75]. У 70-ті роки ХХ ст.

стандартизацію мови публіцистичного стилю кваліфікували як «позитивно конструктивну здатність» мови до системного групування в людській пам'яті відібраних у процесі синонімізації і послідовно відтворюваних засобів вираження і протиставляли їй експресивність [Білодід, Пилинський 1979: 80]. Характерними ознаками стандарту були відтворюваність, однозначна семантика та нейтрально-нормативне забарвлення [Білодід, Пилинський 1979: 144].

Проблему впливу мови газет на формування масової свідомості порушує Г. Я. Солганик і зазначає що «засоби масової інформації мобілізують усі можливості, усі ресурси мови для впливу на розум і почуття читачів. На відміну від інших стилів літературної мови в публіцистичному переконання виступає як головна функція мови, при цьому воно має, як правило, підкреслено агітаційний характер» [Коваль, Солганик 1983: 19]. З метою донести інформацію до різномірної за складом аудиторії, мовознавці радять журналістам уникати вузькоспеціальних слів і висловів, діалектизмів, арготизмів, поетизмів, варваризмів, індивідуальних неологізмів і т. ін., вилучати все, що може викликати утруднення в розумінні повідомлюваного [Коваль, Солганик 1983: 20].

Деякі дослідники навпаки звертають увагу на жорстку стандартизацію мови періодичних видань, фіксують тенденції мовної практики, моделюють шляхи розвитку стилю. У збірнику «Культура слова» з'являються критичні статті про мову періодики того часу. Перспективи розвитку публіцистичного стилю лінгвісти вбачають у збагаченні його мови образними і експресивними засобами. Г. М. Колесник зазначав: «Образне відтворення дійсності у публіцистиці є не кінцевою метою, а лише засобом: воно служить яскравішому і глибшому розкриттю думки і донесенню її до читача» [Колесник 1978: 35]. Мовознавці наголошували, що тільки мовностилістична майстерність і яскрава літературна форма можуть забезпечити публіцистичному творові популярність і довговічність.

Показовим для публіцистичного стилю, зокрема для фейлетонів, нарисів завжди було експресивне словотворення. Г. М. Сагач аналізує словотвірні новації мови преси і, звертаючись до журналістів, пише: «Емоційне у публіцистичному стилі використовується з метою реального відображення дійсності, із специфічною стилістичною настановою – створювати художньо-переконливі образи з влучною оцінкою певного явища, факту, події» [Сагач 1978: 42]. Такі мовні одиниці увиразнюють авторську позицію і є невід’ємним засобом досягнення агітаційно-пропагандистської функції газетного тексту (у сучасному тлумаченні – функції впливу на масову свідомість – Т. К.) [Сагач 1978: 43].

Взірцем публіцистичної мови автори збірника називали дописи в пресі О. Гончара, М. Рильського, П. Тичини і розміщували їх міркування про шляхи розвитку стилю. П. Тичина розповідав про те, що в редакціях брали матеріали за умови, що там немає неологізмів і зауважував, що «слово, як основний наш матеріал творчості, мусить бути завше свіжим, освіженим і молодим. Таким воно може бути лише тоді, якщо додержано буде трьох моментів: коли воно взяте безпосередньо від землі, від народу; коли воно відповідає величі своєї епохи; і нарешті, коли воно внаслідок відцвітання старого, створюється як нове, як неологізм» [Культура 1984: 11]. М. Рильський вбачав розвиток публіцистичного стилю у відході від штампів і повернення до образного багатства живої народної мови: «Ви розгортаєте газету або журнал, читаєте статтю чи начерк, і вас охоплює іноді безнадія від тої сірості, штампованості, в яких зовсім невірно вбачати відрадні прикмети стабілізації і стандартизації мови. Та й як, власне, може бути «відрадна» стандартизація мови, коли жива мова – це процес, а не закам’янілий факт, це широководо річка, що віддзеркалює в собі і береги, і небо, і мінливість хмар, і прудкий блискавичний льот аероплана, і зигзаги пташиних крил, і покритий зеленою ряскою непорушний ставок! І це в країні, де кожен день відкриває нові обрії, може говорити про них усе тими самими до нудоти заялженими словами?» [Культура 1984: 12].

С. В. Вареник помічає частотне вживання штамтів навіть у фейлетонах і на прикладі вживання поширених стереотипів *на душу населення, з відривом від виробництва* показує обігрування журналістами різних комічних ситуацій і наголошує на прагненні журналістів розкривати потенційні можливості мови і збагачувати її образними засобами: *танцювальна площа на душу населення, виробництво сміху на душу населення, кількість баюр на душу населення, кількість інфарктів на душу населення, у відриві від письмових столів*. Дослідниця фіксує, як нове на той час, явище видозміни фразеологізмів у заголовку «*Краплі з моря і море з крапель*» (пор. *крапля в морі*). Цей звичний уже з 90-х років ХХ ст. публіцистичний засіб мовознавці в сучасних дослідженнях називають трансформацією фразеологізмів з метою привернення уваги читача і увиразнення інформативності заголовків [Вареник 1984: 68].

Мовна практика реагувала на рекомендації мовознавців і мова преси поступово ставала експресивнішою і образнішою. Штамти були, але вже не такими частотними. Згодом Л. Завгородня наголошує, що мовні стереотипи і словесні штамти не можна оцінювати тільки негативно. На її думку, «мова газети як засобу комунікації, розрахованої на масового читача, потребує раціонального використання готових універсальних структур – мовних стереотипів, кліше, оскільки за їх наявності нове, невідоме (отримувана інформація) поєднується із старим, знайомим (формою подання цієї інформації), і встановлюється контакт між «планом змісту» і «планом вираження змісту» [Завгородня 2001: 10 – 11].

Мову преси засобом впливу на масову свідомість, і на мовну свідомість зокрема, робить абстрагувальна функція її одиниць (слів, морфем, категорій, синтаксичних структур), у самій природі яких закладено можливість мовного моделювання не лише дійсності, а й потрібних для утвердження класових інтересів неправдивих ідей. Цим завжди послуговувалися періодичні видання епохи тоталітаризму. Для мови ЗМК того часу характерна деформація значення суспільно-політичної лексики, а

також її оцінна конотація (негативна, позитивна), що розкривається у відповідних контекстах. Для впливу на свідомість суспільства журналісти використовують і внутрішню форму слова. Здатність людського мовомислення реагувати на внутрішню форму слів і виразів, а не лише на лексичне значення, спонукає до пошуку тих форм, які в уяві читача викликають позитивні асоціації. Ці питання ще залишаються мало вивченими в українському мовознавстві.

У 80-ті роки ХХ ст. започатковано вивчення ще однієї властивості мови преси як засобу впливу на масову свідомість – кумулятивної функції, тобто здатності фіксувати в мові попередні етапи пізнання та переносити їх на наступні етапи, що і забезпечує спадкоємність культури [Коваль, Солганик 1983: 29]. Проте на тенденціях мови преси завжди позначалися екстралінгвальні чинники, які переривали, змінювали усталені вектори розвитку суспільства. В історії формування публіцистичного стилю спостерігаємо періоди (40 – 50-х років ХХ ст.), коли утвердження нових ідеологічних принципів відбувалося шляхом заперечення попередніх цінностей епохи: національного розвитку, морально-етичних, естетичних засад суспільства. Екстралінгвальні чинники стають визначальними і в формуванні нової аксіологічної парадигми мовних одиниць на зламі ХХ – ХХІ століть.

Актуальність вивчення тенденцій публіцистичного стилю у 90-ті роки ХХ ст. визначають, по-перше, мовні потреби суспільства в умовах глобалізаційного простору, які на цьому етапі розвитку літературної мови задовольняють саме можливості інформаційної сфери і політематичність засобів масової комунікації, і по-друге, завдання якнайповнішого аналізу динаміки літературної норми на всіх мовних рівнях, виразником якої стає публіцистичний стиль. Періодичні видання, радіо, телебачення, Інтернет стають інструментом впливу не лише на суспільну свідомість, а й на формування мовної свідомості суспільства.

Започаткований у 80-ті роки ХХ ст. аналіз тенденцій лексико-семантичних змін мови преси (праці К. В. Ленець, Л. С. Паламарчука, А. А. Коваль, О. Ф. Пінчук, О. Д. Пономаріва, А. І. Мамалиги, Л. І. Шевченко, О. М. Пазяк, М. У. Каранської, М. Г. Яцимірської) мовознавці розвивають у 90-ті рр. ХХ ст. (дослідження О. О. Тараненка, В. Т. Коломієць, А. Н. Москаленка, І. Ю. Шашкіна, Д. Х. Баранника, Т. А. Коць та ін.). У лінгвостилістиці актуалізовано проблеми комунікативно-стильових параметрів вторинної номінації в мові преси (О. Шаповал), конотативної семантики ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (Г. Мінчак), функціонування і словотворення тематичних груп та підгруп нових дієслів соціально-економічної сфери, динамічних процесів у семантичній структурі лексичних одиниць (М. І. Навальна), колоквіалізації (Б. О. Коваленко, О. О. Тараненко).

За публікаціями в збірнику «Культура слова» можна простежити динаміку ціннісних орієнтирів доби і їх відбиття в заголовках преси. До 90-х років ХХ ст. поза увагою дослідників були політичні гасла. І. О. Анніна досліджувала інформативність рекламних заголовків 80-х років і зазначала, що їх основною темою було пропагування здорової їжі, напр.: *Пий кисле молоко – житимеш довго; Вчасно проводьте заготівлю огірків; Риба для схильних для повноти; Черствий хліб увесь дім наситить; Денна норма йоду і вітамінів групи В – в скумбрії; Чай, чай, чай* [Анніна 1988: 26 – 27].

З 90-х років ХХ ст. активно досліджують номінації з суспільно-політичної сфери, оцінність якої змінювалася за лічені дні. Суспільно-політичні та економічні зміни в житті суспільства вплинули на мислення людей. О. Тимчук наводить цитату з «Літературної України», яка розкриває швидку зміну оцінки життя суспільства: «Ідеологічні цінності епохи розвиненого соціалізму, ще донедавна такі беззаперечні, перетворилися на ідеологічний мотлох імперського лжепатріотизму, кінські дози ідеологічного зілля, ще донедавна таке щасливе життя тепер назване напівжебрацьким животінням під кремлівськими колючими зорями, амнезією, духовною

летаргією, культурною стагнацією, а будівничі «світлого майбутнього» стали гомосовєтікусами» [Тимчук 1996: 33]. Л. Козловська фіксує ті аксіологічні метафори, які характеризують саме той період становлення української державності, напр.: *ерозія державної влади, ерозія української ментальності, паперовий суверенітет держави* [Козловська 1998: 42].

За публікаціями відомих мовознавців у збірнику «Культура слова» можна чітко визначити час появи назв нових реалій життя суспільства, які входять в активний слововжиток насамперед завдяки періодичним виданням. Це особливо буде цінним для майбутніх поколінь мовознавців, істориків мови, адже багато з тих слів, які колись були неологізмами, уже застаріли. М. М. Фещенко у 1979 році фіксує входження в мову періодики слів: *аргонавт, геонавт, океанавт, астронавтика, акванавтика, мотопед, гідропед* [Фещенко 1979]. О. А. Стишов у 1998 році аналізує назви нових реалій: *ді-джей, хілер, скіндекс, ріелтер, соціоніка, уфологія, літотерапія* [Стишов 1998]. Такі слова, як і суспільно-політична лексика, завжди будуть часовими маркерами своєї доби. На переоцінку історії, суспільних категорій, політичного життя реагує мовна практика публіцистичного стилю, яка відбиває пошуки нової *стильової і літературної норм*, які не є тотожними поняттями. Літературна мова об'єднує стильові різновиди, зокрема структурно-функціональні стилі, які мають більший чи менший ступінь книжності, розмовності, нейтральності [Єрмоленко 2007б: 678]. Визначальна ознака літературної норми як загальної категорії літературної мови – стабільність, дотримання загальноприйнятих правил написання, слововживання тощо. Літературна норма чітко регламентує усталені в певний історичний період фонетичні, морфологічні, синтаксичні зразки, які залишаються незмінними в усіх сферах функціонування мови, і дає загальні рекомендації щодо лексико-семантичних і стилістичних варіацій, які повноцінно і різнобічно розкриваються, змінюються і вдосконалюються у відповідних комунікативних умовах і формують стильову норму. Стильова норма як стилістична категорія передбачає «системне вживання мовних

одиниць у певних функціональних сферах, співвідношення у них загальноновживаних і спеціальних мовних засобів, одиниць мови з книжним, нейтральним чи розмовним стилістичним значенням» [Бибик 2016: 72 – 73]. Стильова норма динамічна, вона постійно оновлюється, реагує на позамовні чинники суспільного життя, впливає на літературну норму, забезпечуючи розвиток літературної мови загалом.

Дослідники наголошують, що сучасні газетні контексти вирізняє комунікативно-прагматична спрямованість, яка виявляється в реалізації соціально-психологічного впливу на читацьку аудиторію через переконання, навіювання, емоційне «втягування» [Худолій 2004: 17]. «Одноденна» журналістика впливає на свідомість людей, посідаючи важливе місце у формуванні нової системи цінностей, а мова періодичних видань є особливим інструментом, за допомогою якого традицію оновлюють, актуалізують, інтерпретують відповідно до історико-соціального буття нації [Завальнюк 2009: 12].

На сучасному етапі розвитку української газетної публіцистики помітна тенденція до зміни акцентів у компонентах загальноприйнятої тріади мовного акту: адресант – повідомлення – адресат. Показовим для публіцистичного стилю є переважання в стилетвірній категорії автора – людини приватної, що зумовлено формуванням нових соціальних ідеалів. У 50 – 80-х роках ХХ ст. автор концентрував у собі ідеологічні й політичні прагнення партійної епохи, віддзеркалюючи їх у максимально заідеологізованих і політизованих суспільних категоріях, коли індивідуального підходу до оцінки дійсності не було, а колективне *ми* нівелювало авторське *я* [Солганик 2008: 473]. У 90-х роках ХХ ст. автор публіцистичних текстів – це творча особистість, яка виступає від власного імені, реалізуючи себе у вільному виборі мовних засобів. Сучасний публіцистичний текст містить авторську рецепцію. У зв'язку з цим у науковий обіг уведено поняття «текстової модальності» [Солганик 2008: 18] – вираження в тексті різнопланового суб'єктивно-об'єктивного ставлення

автора до дійсності – прямого, оцінювального, ускладненого аналізом, філософськими, політичними, соціально-ідеологічними теоріями і т. ін. [Завальнюк 2009: 14]. Помітні зміни і в цільових засадах, загальних стратегіях журналістів. Настанови на доступність для широкого загалу викладу інформації, що виявлялося в доборі семантично прозорих, однозначних мовних одиниць, в обмеженні словникового запасу, поширенні штампів тощо, поступаються перед комунікативними намірами автора створити цікавий, креативний текст, який не лише інформує, а й максимально переконує читача в правильності тверджень і оцінних суджень. Як наслідок: розширюється лексикон адресанта, що виявляється в поверненні застарілих, в широкому залученні розмовних слів, в активізації потенційних можливостей власної словотвірної системи, використанні іншомовних елементів, доборі максимально зрозумілих для сприймання синтаксичних зразків. М. І. Степаненко зазначає, що впродовж останніх десятиліть «з'явилися нові національні символи, розширилися значеннєві обсяги окремих лексем, почали вживатися слова, які не використовувалися раніше, оновився лексикон синонімів, антонімів, омонів, перифраз, народилися оригінальні політичні метафори.., удосконалився, вишліфувався публіцистичний стиль, зокрема його суспільно-політична царина» [Степаненко 2017: 8].

Вплив тексту на адресанта залежить від спільного фонду знань автора і читача. Адресант постійно розширює когнітивну базу, формує світогляд і збагачує інтелект адресата, коригуючи на підсвідомому рівні його мовну свідомість. Читач у кожній статті впізнає особистісні риси автора, робить висновки про його знання, структуру інформації, компонентами якої є переконання, ціннісні орієнтири суспільного життя [Лазуткина 2008: 8].

На динаміку стильової норми впливає переформатування жанрів публіцистичного стилю. Традиційні інформаційні, аналітичні і художньо-публіцистичні жанрові блоки [Жанри 1974: 12 – 14] внаслідок розширення кола жанроутворювальних чинників диференційовано на власне

інформаційні, інформаційно-публіцистичні, власне публіцистичні, художньо-публіцистичні, рекламні, художні, розмовно-побутові, офіційно-ділові [Поликарпов 2008: 546 – 547]. Дослідники наголошують на дифузності жанрових різновидів, на їх постійних змінах і переорієнтуваннях [Завальнюк 2009: 17].

Динамічні процеси розвитку мови, розпочаті на зламі ХХ – ХХІ ст., тривають, проте незмінними диференційними функціонально-стилістичними ознаками публіцистичного стилю залишаються: стислість, логічність викладу і водночас інформативне його навантаження, вживання слів та висловів з прозорою семантикою, використання суспільно-політичної термінології, наявність мовних кліше, штампів, переосмислення лексики та трансформація фразеологізмів. Засоби вираження оцінності реагують на зміни суспільно-політичного життя, моральні та естетичні пріоритети часу і постійно оновлюються [Єрмоленко 2007а: 562]. Дослідники наголошують, що будь-який публіцистичний текст у будь-який період історії літературної мови – це дієвий інструмент впливу на суспільну свідомість і тому добір мовних одиниць у ньому має бути логічно зумовленим [Пономарів 2000: 12].

Традиційне, прийняте в українській стилістиці термінологічне поняття *публіцистичний стиль* теж з часом переосмислюється і поступається в мовознавчих дослідженнях поняттям *стиль засобів масової інформації*, *стиль засобів масової комунікації* [Стецула 1994: 167]. Проте, необхідно диференціювати поняття *публіцистичного стилю* як функціонального різновиду літературної мови і *засобів масової комунікації* як широкої сфери реалізації його стилістичних можливостей. Публіцистичний стиль об'єднує *мову преси, мову радіо, мову телебачення, мову Інтернету*, узагальнювальними назвами яких є *мова засобів масової інформації*, *мова засобів масової комунікації*, що й відбито, зокрема, в назвах рубрик збірника «Культура слова»: «Слово в публіцистиці», «Мова засобів масової інформації», «Мова засобів масової комунікації». В історичному аспекті *мова*

преси є найдавнішим повноцінним писемним виразником *публіцистичного стилю*. І тому ці терміни варто розглядати як синоніми.

Мова преси – це збережена писемна джерельна база вивчення історії формування публіцистичного стилю (від кінця XVIII ст. і до сьогодні), і літературної норми загалом. Мова преси і публіцистичний стиль в діяхронному аспекті синонімічні поняття, що називають єдиний функціональний сегмент, який синхронно, неперервно в часі відбиває етапи розвитку літературної мови, засвідчує вплив суспільно-політичних умов на її внутрішню структуру і на мовну свідомість суспільства.

Мовні одиниці засобів масової інформації можна розглядати у тісній взаємодії з умовами їх виникнення й формування, з урахуванням авторських прагматичних настанов. Такий аналіз передбачає більш розширений об'єкт лінгвостилістичного дослідження, який окреслюють терміном *публіцистичний дискурс*.

1.2. Літературно-нормативний аспект вивчення публіцистичного стилю

Історія лінгвостилістики репрезентує ще один напрямок дослідження публіцистичного стилю – *літературно-нормативний*, представлений значною кількістю праць С. Я. Єрмоленко, А. П. Коваль, М. М. Пилинського, К. В. Ленець, О. Д. Пономаріва, В. М. Русанівського, О. А. Сербенської, Н. М. Сологуб та ін. Мова періодичних видань завжди була і віддзеркаленням літературної норми свого часу і своєрідною випробувальною сферою для інновацій. Упродовж 40 – 70-х років XX ст. був період консервування закріплених правил і рекомендацій. У 80-ті роки XX ст. відбуваються зрушення в осмисленні стильової і літературної норми. Дослідники мови преси акцентують на розвиткові, відповідності її засобів вимогам соціуму. М. М. Скиба зазначає, що «газетний стиль значно більше, ніж художній, орієнтується на норму, традицію, що обумовлено тенденцією

до високої нормативності мови», проте прагне руху, змін, удосконалення» [Скиба 1984: 70]. Цитованою була думка Р. О. Будагова: «Чим більш «жорстокою» [у перекладі було саме *жорстокою* – Т. К.] стає лінгвістична норма, тим більше виявляється причин для контрнорми... Тенденція до уніфікації літературної норми співіснує з тенденцією до її різноманітності, експресивності» [Скиба 1984: 70].

О. А. Сербенська, вивчаючи мову преси кінця ХХ ст., робить спробу системного опису і різнопланового аналізу (лінгвістичного, соціологічного, психологічного) явищ мови преси як певного естетичного стереотипу, що залежить від дії соціальних чинників. «Поліфункціональність преси, наголошувала дослідниця, вимагає від мови гнучкості, масовість – універсалізації, постійна динаміка розвитку суспільства – розбудови й оновлення» [Сербенська 1988: 33]. Автори досліджень звертали увагу на поширені кальки з російської мови, що, на їх погляд, негативно позначалося на морфологічних, синтаксичних механізмах української мови. Ненормативними називали словосполучення: *написав слідуючі рядки, не являються членами товариства, кидається в вічі кожному, згідно комплексного плану, слухачі склали залік по курсу, пропозиції по модернізації автокрана*. Слабкою нормою було творення вищого ступеня порівнянням прикметників, складних слів з числівниковим компонентом, напр.: *більш активніше працювати, семидесятирічного лісника* та ін. [Сербенська 1988: 35 – 37]. Не позбулася мовна практика цих огріхів і сьогодні, і тому мовознавці час від часу повертаються до цих питань знову. О. А. Сербенська писала: «Найважливішими завданнями вважаємо роботу над виробленням проблемно-конструктивного стилю мислення працівників редакцій, подолання застійних явищ у психології, позбавлення шкідливих стереотипів, постійний пошук, самодисципліну, доведену до автоматизму орфографічну, пунктуаційну, граматичну, стилістичну грамотність» [Сербенська 1988: 35 – 37].

Дослідники часто порушували проблеми словотворення. Актуальною вже впродовж багатьох десятиків років залишається номінація назв осіб жіночої статі за родом занять. Прескриптивна норма кваліфікує деякі суфіксальні утворення назв людей жіночого роду за професією з суфіксом *-к* як нормативні уже з 70-х років ХХ ст.: «Суфікс *-к* уживається для утворення багатьох назв осіб жіночої статі; він найчастіше додається до суфікса для утворення відповідної назви чоловічої статі, або вживається замість нього: *шахтарка, лікарка, відвідувачка, редакторка...*». Проте зазначено, що частина таких іменників ще не втратила розмовного відтінку [ССУЛМ: 95 – 96]. Н. Л. Босаківська, оперуючи реєстром «Словника української мови» [СУМ 1970 – 1975: I – V], говорить про нормативність слів: *дипломантка, ініціаторка, агітаторка, інспекторка, інструкторка, кондукторка, контролерка, коректорка, кулінарка, музикантка, організаторка* [Босаківська 1976: 75]. Частину таких номінацій кваліфіковано як слова з розмовним відтінком: *абітурієнтка, агрономка, адміністраторка, аптекарка, акордеоністка, бетонярка, воротарка, заводчанка, інженерка, каменярка, композиторка, кіоскерка, космонавтка, монополістка, меценатка*. Деякі слова, на думку мовознавців, «перебували на межі, яка розділяє агентивні назви розмовного характеру і нормативні утворення кодифікованої мови: *дикторка, кранівниця, штукатурниця, дефектоскопістка, екскурсоводка* [Босаківська 1976: 77]. Проблеми їх унормування в мові початку ХХІ ст. порушує Л. П. Кислюк, зауважуючи, що «в суспільстві існує сформоване упродовж декількох десятиліть упередження щодо таких номінацій, яке можна пояснити відчуттям їхньої незвичності, оказіональності, але потреба в них залишається», і знову засвідчує розмовний відтінок значення слів *космонавтка, кондукторка, директорка, продавчиня, режисерка, модельєрка* [Кислюк 2013: 116].

Мова засобів масової комунікації на сучасному етапі розвитку суспільства забезпечує важливу суспільну функцію української мови – реалізацію її літературного стандарту. С. Я. Єрмоленко наголошує, що

«завдяки поширенню, утвердженню в засобах масової комунікації мовного стандарту літературна мова набуває статусу престижного різновиду національної мови» [Єрмоленко 2013: 123].

Історія вивчення публіцистичного стилю – це синхронна фіксація мовознавчих оцінок тенденцій розвитку різнорівневих одиниць української літературної мови у зв'язку з екстралінгвальними чинниками. Невисвітленим залишається діахронний аналіз структурних одиниць мовної практики в контексті становлення прескриптивної науки.

1.3. Публіцистичний стиль як джерело дослідження мовної свідомості

Публіцистичний стиль є джерельною базою, синхронним відображенням динаміки мовної суспільної свідомості.

Поняття мовної свідомості ввійшло в лінгвістичний обіг у 60-ті роки ХХ ст. у зв'язку з поглибленням аналізу внутрішньої форми слова, вивченням мовної картини світу на матеріалі усної народної творчості. Лінгвісти часто ототожнюють мовну свідомість з мовною картиною світу, стратегією і тактикою мовної поведінки і зазначають, що вона реалізується в мовній поведінці і визначається комунікативною ситуацією, мовним, культурним, соціальним статусом особистості [Никитина 1993: 8]. Проте, як зазначає С. П. Бибик, «поняття мовної свідомості вимагає узгодження з «мовною картиною світу», зі «стратегією і тактикою мовної поведінки», оскільки мовна свідомість реалізується, з одного боку, в мовній поведінці, визначеній комунікативною ситуацією з її лінгвальним наповненням та репрезентативністю екстралінгвальних параметрів мовця, з другого боку, вона відображає зв'язок з інтелектуалізованою (приспосованою до певного етапу функціонування мови, узагальненою, придатною до дидактичної мети) абстрактною моделлю структурування соціокультурних типів мови, представлених певним тезаурусом, а з третього, – зумовлена здатністю мовця

порівнювати засвоєні ним мовні коди (пор. поняття «метамовна свідомість» Б. М. Ажнюка [*Ажнюк 1999: 54*]), «мовна діяльність» взагалі [*Бибик 2013: 20*].

У вітчизняному мовознавстві утвердилася думка, що мовна свідомість – це «один з видів свідомості, що є механізмом управління мовною діяльністю, який формує, зберігає та перетворює мовні знаки, правила їх поєднання і вживання, а також ставлення людини до мови та її елементів; у ширшому розумінні – сукупність образів свідомості, матеріалізованих мовними знаками [*Гнатюк 2010: 378*]. Цим терміном дослідники називають, як правило, вербалізовані лексичними засобами національної мови результати ментальної діяльності. У ширшому розумінні мовна свідомість охоплює психічні механізми, що забезпечують процес мовної діяльності людини [*Ушакова 2004: 6 – 17*]. Є. Ф. Тарасов вважає, що мовна свідомість – це матеріалізований у слові зміст свідомості загалом [*Тарасов 2000: 45 – 53*]. У такому випадку мовну свідомість можна кваліфікувати як можливість вербалізації результатів актів сприйняття і засвоєння інформації.

Т. В. Ушакова не обмежує мовну свідомість лексиконом (сукупністю номінативних одиниць) і вважає, що в мові може бути позначений будь-який феномен, який не має спеціальної однослівної або ідіоматичної номінації [*Ушакова 2004: 19*]. Як зазначає І. М. Горєлов, будь-який зміст свідомості може бути вербалізованим [*Горєлов 2007: 59*].

Німецький лінгвіст Г. Ейгер виділив такі функції мовної свідомості: відображувальну, яка створює мовну картину світу і виражається в мовних значеннях, мовних формах і типах зв'язку між словами; оцінну (з урахуванням різних типів оцінки); орієнтувально-селективну, що забезпечує орієнтування в ситуації з метою вибору мовних засобів; інтерпретаційну, яка реалізується в двох аспектах: внутрішньомовному і міжмовному, регулятивно-керівну, що виступає у вигляді механізмів зворотного зв'язку (здійснює контроль за мовними операціями і забезпечує оцінку висловлення з погляду відповідності чинним нормам) [*Ейгер 1990: 38 – 45*]. Одиницями

мовної свідомості дослідник називає прецедентні феномени та національні стереотипи, кліше, штампи тощо.

Індивідуальна мовна свідомість спирається на суспільну, є частковим її проявом, оскільки індивідууми обмежені в своєму мовному досвіді й не можуть охопити всі форми та прояви мови [Ейгер 1990: 48]. Як стверджує П. О. Селігей, «мовна свідомість обіймає чотири основні блоки елементів – мовні знання, мовні почуття, мовні оцінки й мовні настанови [Селігей 2012: 15 – 18]. Особистість здебільшого усвідомлює лише невелику частину своєї мовної поведінки, виявляючи при цьому нульовий, початковий, середній рівні мовної свідомості [Селігей 2012: 38 – 40].

Мовну свідомість в діахронному аспекті мовної діяльності можна розглядати як предмет історії літературної мови, адже вона не передбачає звернення до психічних механізмів її забезпечення. Одиниці мовної свідомості не збігаються з мовними одиницями. Одиницями свідомості є концепти, які передаються в мові різними способами: словом, словосполученням, висловлюванням, між якими часто неможливо визначити межу і диференціювати за структурними ознаками. Мовна свідомість має структуру асоціативно вербального тезауруса: слів; морфемних елементів слів і утворених на їх основі граматичних та логічних категорій; граматичних та текстотвірних форм; функціонування інтенційно-мотивувального механізму. Розрізняємо два різновиди вербальних виявів мовної свідомості: а) пов'язаний з формуванням сталого механізму функціональних структур асоціативно-вербальних тезаурусів, виробленого ядра мереж, слів, граматичних і логічних категорій; б) пов'язаний з динамічними, насамперед оцінними, процесами у вербальних мережах, словесних структурах, інтенційних виявах.

Становлення мовної свідомості відбувалося разом з розвитком суспільства. У доетнічний період – вона була підсвідомим втіленням світобачення певної групи людей у словесній формі. У часи народження етносу можна говорити про формування народної мовної свідомості

(лінгвокультурної свідомості) або специфіки національного мовомислення, джерелом вивчення якого є фольклор. Мовна народна свідомість – вияв народного світосприйняття в мовній формі, в мовних стереотипах, з яких будуються тексти різних жанрів. Факти лінгвокультурної свідомості зумовлені ціннісними орієнтаціями культури народу. Н. В. Уфимцева звертає увагу насамперед на лексикалізований, тобто позначений одиницею лексикону, зміст свідомості і вивчає мовну свідомість на матеріалі лексичних асоціацій [Уфимцева 2002: 45]. Розроблені Н. В. Уфимцевою принципи аналізу дозволяють моделювати актуальний стан мовної свідомості етносу і на основі цих даних відновлювати попередній стан мовної свідомості.

Лексикоцентричний підхід реалізує А. Вежбицька, яка розглядає національну культуру і етнокультурну специфіку свідомості крізь призму ключових слів, які називають деякі концепти і семантичні примітиви [Wierzbicka 1997: 234]. Загальноприйнятою є думка про етноцентризми свідомості як наслідок взаємодії національної мови та культури, взаємозумовленості мови і мислення [Леонтьев 1975: 65 – 72; Wierzbicka 1997: 325]. І. В. Привалова в теоретико-експериментальному дослідженні етнокультурної маркованості мовної свідомості доводить: «Культурозумовлена свідомість інтегрує знання про культурні предмети, а також правила і норми комунікативної поведінки. Національно-мовна свідомість – це поєднання когнітивно-емотивних і аксіологічних структур, національна маркованість яких забезпечує їх варіативність від однієї культури до іншої» [Привалова 2005: 243].

Національно-мовну свідомість ототожнюють з мовною свідомістю як моделлю мовної свідомості певного мовного колективу, зумовленою національною культурою. Національна мова виступає і як засіб трансляції культури, і як спосіб вербального втілення культурної традиції, оскільки «мова – це продукт культури, мова – це структурний елемент культури, мова – це умова культури. Фундаментальний зміст його в тому, що мова концентрує і втілює в єдності всі основи людського життя» [Дейк ван 1989:

47]. Національно-мовна свідомість – багатовимірне поняття, що відображає відмінності субкультур і варіантів національної мови, це полілог, в якому можна виявити «множинність підходів, позицій, оцінок, що створює основу для обміну різною інформацією і служить запорукою можливості розвитку, створення нового змісту [Уфимцева 2002: 56]. Етномовна свідомість відповідно інтегрує різні аксіологічні системи, представлені в традиційній, масовій та елітарній субкультурах [Толстой 1995: 59].

На основі національно-мовної свідомості у період державотворення формується суспільна мовна свідомість, виразником якої є публіцистичний стиль, який, з одного боку – відбиває динаміку цінностей суспільства, є синхронним виразником мовної свідомості певних колективів, ідеологічних течій, а з іншого – дієвим інструментом впливу на мовну суспільну свідомість. Суспільна мовна свідомість динамічна, вона утримує зв'язок з лінгвокультурною свідомістю, але на ній постійно позначаються мовна політика держави, політична ідеологія, ціннісні орієнтири позамовного світу. Суспільна мовна свідомість неоднорідна, вона, як правило, об'єднує різноманітні колективні мовні свідомості, представлені у певний період історичного розвитку більшою чи меншою мірою. Суспільний, колективний і особистісний тезауруси мовної свідомості містять регулярні семантичні зв'язки між словами і поняттями дійсності, епохи. Вони, як показує історія публіцистичного стилю, були тотожними, за винятком так званого перехідного переломного ідеологічного періоду – 30-х років ХХ ст.

У часи активізації національно-визвольних рухів, і в умовах бездержавності, і в умовах творення держави (початок ХХ, кінець ХХ століть) можна говорити про поширення етноцентричної суспільної мовної свідомості, найважливішою ознакою якої є усвідомлення рідної мови як символу національної ідентичності. Виявом етноцентричної мовної свідомості, її одиницями є оцінні структури з ядерним поняттям рідна мова, яка стає одним із центральних об'єктів суспільної думки, зокрема в публіцистичних текстах відповідних історичних періодів.

Упродовж історії літературної мови на формування суспільної свідомості більшою або меншою мірою впливали мовні особистості: письменники, культурні, громадські діячі, вчені тощо, які свої розвідки публікували на сторінках українських газет і журналів. Джерелами вивчення мовної свідомості конкретних особистостей, які і репрезентують національну, суспільну свідомості відповідної історичної доби, і подають власну рефлексію у слові, є епістолярій, художні твори, публіцистичні, наукові праці. «Особливості мовної свідомості суспільства, певного колективу, окремої особистості, – зазначає Л. П. Гнатюк, – на певному часовому проміжку зумовлюють різні чинники – і власне мовні, і позамовні (політичні, соціальні, культурні тощо)» [Гнатюк 2010: 6]. Мовна свідомість і її етнокультурна специфіка визначається потенційною можливістю різних позицій мовної особистості (суб'єкта), який обробляє сприйняту інформацію і висловлює знання засобами національної мови. Не випадково і народна, і суспільна свідомості, і мовна свідомість особистості безпосередньо стосуються сфери культури, оскільки будь-яка позиція члена соціуму (представника етносу) культурно зумовлена.

Ю. М. Караулов запропонував модель мовної особистості в історії літературної мови, що об'єднує лексикон, семантикон і прагматикон. Семантикон мовної особистості відображає індивідуальне осмислення світу, що активується одиницями лексикону національної мови. Мовна свідомість охоплює семантикон у його відношенні до лексикону: взаємозв'язок лексичних одиниць, зумовлений особистим когнітивним і комунікативним досвідом. Збіги в когнітивному та комунікативному досвіді членів мовного колективу, що визначають схожість семантикону, зумовлюють можливість реконструкції мовної свідомості етносу, що використовує національну мову [Караулов 2002: 23].

Для особистості слово – це своєрідний орієнтир, за допомогою якого на різних рівнях усвідомлення актуалізується лише певна частина її попереднього (вербального і невербального) досвіду. Цей ракурс може

варіюватися, змінюючи оцінну виразність висвітлювання множинних об'єктів, якостей, ознак, зв'язків, відносин, переживань, фактично – найрізноманітніших багатоступеневих, пов'язаних зі словом знань [Залевская 2003: 15 – 16].

Мовна свідомість особистості містить неусвідомлене і усвідомлене. І у виборі мовних засобів, і в процесах розуміння тексту беруть участь як несвідомі механізми, так і усвідомлені дії. Межа між усвідомленим і неусвідомленим індивідуальна і ситуативно зумовлена. Особистість, як правило, усвідомлює лише невелику частину своєї мовної поведінки.

Формування мовної свідомості відбувається в процесі засвоєння мови і вдосконалюється все життя, зокрема розширюються і поглиблюються знання індивіда про правила і норми мови, про функціонування нових слів і значень, розвиваються навички комунікації в різних сферах, засвоюються інші мови. Освіченому суспільству притаманна комунікативна свідомість – «сукупність комунікативних знань і комунікативних механізмів, які забезпечують весь комплекс комунікативної діяльності людини. Це комунікативні настанови свідомості, сукупність ментальних комунікативних категорій, а також набір закріплених у суспільстві норм і правил комунікації» [Стернин 2002: 42 – 43].

Лінгвісти, вивчаючи мовну свідомість, пропонують враховувати особливості мовної поведінки індивіда, що залежать від комунікативної ситуації, мовного і культурного статусу, соціального стану, статі, віку, психологічного типу, світогляду, особливостей біографії та інших константних і змінних параметрів мовця [Никитина 1993: 86 – 87].

Про залежність мовної свідомості від мовнорозумових актів говорить і Ю. В. Рождественський, наголошуючи, що «останні розвивають значення слів і форм, дають нові поєднання слів у висловлюваннях і таким чином допомагають усвідомленню людиною своєї мови» [Рождественский 2002: 99]. Дослідник вважає мовну свідомість одним із складників мовного мислення поряд з мовними навичками і ототожнює її зі знаннями мови. Автор приписує мовній свідомості здатність розділяти норму і відхилення від

неї, розрізняти мовні стилі, вивчати історію слів і висловлень, відзначає неоднорідність мовної свідомості на рівні літературної мови, коли різними виявляються колективно-нормативний, індивідуально-творчий і теоретико-філологічний мовні суб'єкти. С. Я. Єрмоленко, розглядаючи мовну свідомість у парадигмі сучасної лінгвостилістики, наголошує, що «мовна свідомість – це своєрідна рефлексія над мовою, різновидами, формами, варіантами її існування, власне, над літературною нормою» [Єрмоленко 2016: 85].

А. Н. Ростова, акцентуючи на усвідомленні структури мови, норм і правил вживання, особливостей функціонування будь-яким носієм мови, називає метамовною свідомістю «галузь раціонально-логічного, рефлексів мовної свідомості, спрямованих на відображення мови-об'єкта як елемента реального світу» [Ростова 2000]. Мову в такому випадку можна розглядати як закріплену в мовній свідомості потенційну систему знань мовних засобів і способів їх реалізації в умовах процесу мовомисленнєвої діяльності, а норму – як зразкову модель вживання одиниць мови в конкретній ситуації спілкування. Мова забезпечує матеріальне втілення всіх можливостей мовної системи в процесі комунікації, зокрема й сферу узусного вживання, а мовна свідомість утримує ще й узагальнені, але неусвідомлені правила застосування мовного матеріалу [Див.: Овчинникова; Фомина].

Диференціації потребують поняття мовної свідомості, мовної картини світу і мислення. Картина світу є одним з компонентів свідомості. Це цілісне і системне відображення реальності є основою орієнтування і планування поведінки, в тому числі і комунікативної. Картина світу неоднорідна. Загальноприйнятим є розмежування вербальної (мовної) і невербальної картини світу на підставі способу кодування. На підставі способу перероблення необхідної для формування картини світу інформації розрізняють наївну і наукову картини світу. У межах мовної картини світу В. Б. Касевич пропонує виділяти власне мовну і текстову картини світу залежно від джерела надходження вербальної інформації. Наукова картина світу – це фрагмент текстової картини світу, оскільки складається в

результаті сприйняття і перероблення інформації, що міститься в текстах, що функціонують у певній соціальній сфері [Касевич 2000: 69 – 79]. Наукова картина світу, як правило, належить до вузької соціальної сфери, спрямована на вирішення специфічних завдань і прагне до нівелювання етнокультурних відмінностей. Очевидно, мовна картина світу – це, з одного боку, результат функціонування мовної свідомості, закріплений в лексиконі і граматиці національної мови; з іншого боку – основа для орієнтування в комунікативній ситуації для породження і сприйняття мови.

Мислення і свідомість теж не тотожні поняття. Мислення – це одна з найвищих психічних функцій, що забезпечують здатність переробляти інформацію з метою вирішення різноманітних завдань, так або інакше пов'язаних з визначенням питань і пошуків відповідей на них для реалізації простої або складної діяльності. Мислення – необхідна умова становлення свідомості. Л. С. Виготський розглядає мислення і мовну здатність як цілісний результат соціально зумовленої діяльності [Виготский 1934: 21].

Слово – це знаряддя психічної діяльності – мислення. Мова, поряд з увагою, пам'яттю і мисленням, на думку Л. Веккера, стає наскрізним психічним процесом, що пронизує всі сфери індивіда: інтелектуальну (когнітивну), вольову, емоційну [Веккер 2001: 78].

Ключовим поняттям у різних дефініціях мовної свідомості є рефлексія (ставлення суб'єкта до об'єкта: суб'єкт входить у картину світу як спостерігач, який фіксує просторові, тимчасові та інші характеристики об'єкта і дає їм суб'єктивну оцінку). Дослідників мовної свідомості цікавлять «глибоко засвоєні суб'єктом соціальні норми» і «прояви інтуїції». У такому випадку рефлексію вважають поглядом, позицією спостерігача, закріпленою в системі номінацій, насамперед у лексиконі. Мовну свідомість ототожнюють з наївною (або буденною) свідомістю, що оперує наївною картиною світу. О. О. Залевська вважає, що психофізіологічна мовна організація індивіда – це четвертий аспект мовних явищ [Залевская 1999: 184].

В основі всіх динамічних процесів у мові лежать вимоги адекватного відображення об'єктивної реальності і людської діяльності (наприклад, необхідність конкретизації дії або найменування нових об'єктів), а форма їх вираження – це результат інтелектуальної творчої діяльності певного мовного колективу, що відібрав саме її відповідно до семантико-структурних особливостей своєї мови.

Простір для мовної творчості відкривається там, де йдеться про способи та форми відображення вищих сутностей, сукупність яких є конкретною індивідуальністю кожної мови. Отже, в творчому моделюванні морфолого-синтаксичних схем вираження будь-якої сутності мовна свідомість носіїв керується як вимогами об'єктивної реальності (напр., використовуючи нові словотворчі моделі), так і індивідуальним мовним чуттям [*Раевская*]. Крім того, на певному етапі мовного розвитку до цього процесу можуть додаватися і віяння швидкоплинної стилістичної моди, що детермінують вибір тієї чи тієї форми, що свідчить про високий ступінь розвиненості мови, вже здатної надати своїм носіям свободу вибору. С. Я. Єрмоленко зазначає, що «оскільки мовна свідомість існує в індивідуальній і суспільній формах, то маємо наголосити, що літературна норма відбиває суспільну мовну свідомість і водночас засвідчує стійкість, стабільність, автоматизм норми в індивідуальній мовній свідомості» [*Єрмоленко 2016: 85*]. Функціонування мови невіддільне і від її носіїв, і від колективного лінгвістичного менталітету. Кодифікація мовних одиниць, їх форм залежить також від колективної лінгвістичної думки, що надає перевагу тій чи тій формі залежно від своїх преференцій.

Мовна свідомість в усіх її різновидах (народна, суспільна і етноцентрична, комунікативна) – це динамічний, культурно та соціально зумовлений і невід'ємний елемент історії літературної мови. Вона змінювалася разом з розвитком суспільства, народу, нації, набувала нових форм і виявів. Джерелами вивчення мовної свідомості в діахронії є писемні тексти і мовних особистостей (мова художніх творів, епістолярію тощо), і

мікросоціумів, які уособлювали суспільну свідомість на різних етапах історичного розвитку (мова періодичних видань). Мовна свідомість, як і мова, живе, функціонує і удосконалюється синхронно з формуванням свідомого, інтелектуального суспільства.

1.4. Публіцистичний стиль і динаміка літературної норми

1.4.1. Аксиологічний і часовий виміри мовної норми

Періодичні видання упродовж більше ніж столітньої історії були не лише синхронним відбиттям функціонування літературної мови, а й випробувальною сферою для інновацій. Визначальну роль у формуванні літературного стандарту українська періодика відіграє на зламі XIX – XX ст. У кінці XX ст. вона стає основним інструментом поширення нових тенденцій літературної норми і формування суспільної і мовної свідомості суспільства. Еволюція літературної мови тісно пов'язана з розвитком публіцистичного стилю. Становлення і нормалізація літературного стандарту навіть в умовах бездержавності на початку XX ст. супроводжувалося збільшенням кількості періодичних видань, які охоплювали всі регіони України і були на той час єдиним засобом масової комунікації. Унормування внутрішньої структури й функціональний розвиток літературної мови історично зумовлені і залежать від інтралінгвальних та екстралінгвальних чинників.

Норма – це важливе поняття загальної теорії мови і головна категорія теорії культури мови як напрямку лінгвістики, що визначає оптимальний вибір і функціонування варіантних засобів. Будь-яка розвинена мова має конкретно-історичну, соціально детерміновану норму. Вона впорядковує складну мовну структуру, консолідує національний простір. С. Я. Єрмоленко тлумачить норму як «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку суспільства» [Єрмоленко 2007: 438].

У мовознавчих розвідках функціонують терміни мовна норма і літературна норма – вони близькі за значенням, але нетотожні. Поняття мовна норма ширше і охоплює характерні ознаки системи мови, норму загальнонародної національної мови, її діалектні вияви, які засвоюються носіями мови стихійно. Літературна норма передбачає свідоме користування усталеними, кодифікованими зразковими мовними формами, які закріплюються у свідомості суспільства в процесі освіти.

Норма виступає об'єднувальним і зміцнювальним елементом літературної мови на всіх етапах її розвитку. Вона має своє ядро – незмінний лексичний запас, чіткі граматичні механізми, орфоепічні ознаки, що забезпечує стабільність літературної мови в часі і об'єднує національний простір. Проте мова, як і будь-який живий організм, постійно розвивається, збагачується, удосконалюється. Носії національної мови в процесі освіти засвоюють усталене ядро норми літературної мови, але постійно відчують неперервну мінливість мови, яка ставить їх перед вибором того чи того мовного явища. Зміни відбуваються переважно на периферії і кардинально не позначаються на диференційних ознаках літературної мови в цілому.

Е. Косеріу тлумачить поняття мовної норми, протиставляючи її системі можливостей мови. Мовна норма, на його думку, – це реалізовані загальноприйняті можливості мовної системи, на відміну від нереалізованих можливостей системи і реалізованих, але не загальноприйнятих як нормативні [Косеріу 1963: 173 – 175]. В. Г. Костомаров зазначає, що «якщо систему розглядати як щось стале і незмінне, то норму як її корелят можна кваліфікувати як констант, який піддається коливанням, варіюванню і змінам. Якщо ж систему ми називаємо сукупністю істотних змін, то норму відповідно можна вважати сукупністю незначних змін у їх зв'язку з істотними змінами за умови аналізу переходу одних в інші» [Костомаров, Леонтьев 1966: 66 – 69].

Внутрішньоструктурний і функціональний розвиток літературної мови історично зумовлений і залежить від інтралінгвальних та екстралінгвальних

чинників. Динамізм мови – це процес, який забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Як стверджує М. М. Пилинський, історична змінність мовної норми на будь-якому синхронному зрізі врівноважена відносною стабільністю, потрібною для нормального функціонування мови [Пилинський 1976: 11]. За словами С. Я. Єрмоленко, «літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діакронії, виявляє якнайтісніший зв'язок із літературною традицією» [Єрмоленко, Бибик 2013: 65]. Кожен стан мови позначений динамічною рівновагою, відносною стійкістю, що забезпечує передавання досвіду від покоління до покоління. Обґрунтовуючи неперервність традицій в історії української літературної мови, М. А. Жовтобрюх наголошував, що норма в історії мови – це інструмент формування літературної мови на тлі процесів взаємодії, впливу, розходження споріднених мов, вироблення визначальних ознак, які розмежовують споріднені мови [Жовтобрюх 1970а: 15 – 24].

Комплексне дослідження мовної норми передбачає встановлення закономірностей розвитку літературної мови з урахуванням внутрішніх потенційних можливостей системи та в зв'язку з динамікою соціально-культурних чинників. С. Я. Єрмоленко диференціює зовнішні і внутрішні критерії літературної норми. До зовнішніх критеріїв належать: «а) культурно-історичний критерій (він визначальний на початку формування літературної мови як соціально престижного різновиду національної мови); б) критерій мовної традиції; в) критерій поширеності, або статистичний критерій; г) критерій загально визнаних зразків, до яких належить мовна практика авторитетних письменників» [Єрмоленко, Бибик 2013: 20]. Важливим зовнішнім критерієм літературної норми є естетичний критерій, співвідносний із художньо-мовною практикою письменників, а в новітні часи – мотивований впливом авторитетних засобів масової комунікації [Єрмоленко, Бибик 2013: 20]. Внутрішній критерій літературної норми – це її відповідність законам системи національної мови. Всі критерії літературної

норми взаємодіють між собою. У різні періоди розвитку літературної мови одні з цих критеріїв набувають більшої ваги, інші – стають другорядними.

Прийняті норми через певні проміжки часу потребують перегляду, переоцінки. Ретроспективною і найбільш експліцитною і об'єктивною формою суспільного прийняття мовної норми є кодифікація. Саме вона відбиває ті явища, які усталилися в процесі мовної практики. Кодифікацією називають систематизацію мовної норми в граматиках, підручниках, словниках, довідниках [Струганець 2002: 22]. Проте лінгводидактична література не завжди встигає фіксувати відповідні зміни, які відбиває мовна практика. І тому в окремі періоди історії літературної мови варто говорити про існування прескриптивної і дескриптивної мовної норми [Коць 2010а: 48].

Г. М. Яворська розглядає поняття «дескриптивна і прескриптивна лінгвістика» і вважає, що для створення літературних норм важливим є об'єктивний опис мовного матеріалу, який здійснює дескриптивна лінгвістика, та втілення приписів і рекомендацій щодо його використання, що робить прескриптивна лінгвістика [Яворська 2000: 199].

Прескриптивна норма – це ідеальна, символічна, кодифікована норма, яка регламентує правила вживання мовних засобів. Її стабільність залежить від культурно-історичної ситуації, мовної структури та особливостей генези її літературної форми.

Дескриптивна норма – модель реального функціонування різнорівневих мовних одиниць. Вона не завжди відповідає установленим зразкам, адже на ній позначаються і стилістичний потенціал, і екстралінгвальні чинники, і постійні внутрішньосистемні пошуки. Дескриптивна норма неоднорідна і відбиває тенденції, зокрема стильової норми публіцистичного стилю – динамічного, відкритого ряду мовних одиниць, який допускає набір специфічних виразових засобів, які формуються в конкретних текстах за принципами створення відповідного функціонального різновиду. Дескриптивну норму мовознавці фіксують у

наукових дослідженнях. Порівнюючи прескриптивну і дескриптивну норми в різні періоди розвитку мови, можна помітити безупинний рух мовних явищ з однієї сфери до іншої. У процесі кодифікації через фільтр законів мовної системи відбираються певні мовні явища і таким чином набувають нормативного статусу.

Сучасна літературна норма не може бути мірилом нормативності одиниць упродовж історичного розвитку мови. Кожний період мав свої особливості розуміння літературного стандарту. Українська літературна мова до кінця XIX ст. в структурному плані була відкритою, гетерогенною системою, яка водночас зберігала книжну традицію (церковнослов'янські елементи), і в яку необмежено проникали діалектні одиниці. На початку XX ст. варіантність засобів мовного вираження, неприйнятна для сучасної норми, була природним шляхом розвитку мови і пошуку літературного стандарту.

Традиційно закріпленими і незмінними впродовж всього історичного розвитку мови залишаються визначальні особливості української мови – відмінні від інших споріднених слов'янських мов. Їх власне лінгвістичне усвідомлення відбулося в граматиках і словниках на початку XX ст. і згодом було закріплено в правописі 1928 – 1929 років, який став символом соборної української мови. С. Я. Єрмоленко оперує поняттям *символічна норма* і тлумачить його як «сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов» [Єрмоленко, Бибик 2013: 257]. У 40 – 80-х XX ст. увага до символічної норми згасає. Тенденція до максимального зближення української мови з російською позначилася на морфологічному рівні, зокрема нерозрізненні називного і кличного відмінків, словотвірних процесах (поширення активних дієприкметників на **-учий**, **-ючий**, іменників – назв осіб за родом діяльності із суфіксом **-щик**, які конкурували з формами на **-ник**) тощо. Відбувалися суттєві зміни

аксіологічних орієнтирів суспільства, що відбивалося на семантиці оцінних одиниць, стандартизації мислення. Таке підпорядкування мовних засобів визначеній комунікативній меті – однозначному для загалу розумінню потрібної інформації, яке веде до порозуміння між суб'єктом (владою) і об'єктом (народом) С. Я. Єрмоленко називає прагматичною мовною нормою. *Прагматична мовна норма* – це одна із визначальних ознак стильової норми насамперед публіцистичного стилю. Мовні засоби впродовж усієї історії літературної мови виконували прагматичну функцію – були інструментом впливу на масову свідомість суспільства. У 10 – 20-х роках ХХ ст. прагматична норма доповнювала символічну норму в питаннях утвердження національної ідентичності. У 30 – 80-х роках ХХ ст. сформована символічна норма поступається прагматичній нормі, яка руйнує традиційні для українського мовомислення національні, релігійні, естетичні ідеали і пропугує жорсткі рамки функціонування української літературної мови.

Українські мовознавці в синхронному і в діяхронному аспектах пропонують диференціювати сильну і слабку мовні норми [Єрмоленко, Бибик 2013: 257]. *Сильна норма* (регулярні, традиційні реалізації кодифікованих фонетичних, лексичних, граматичних мовних одиниць), яка лежить в основі літературного стандарту і національної мови загалом, була сталою впродовж усієї історії літературної мови. Сильна норма допускає в певних випадках диспозитивну варіантність – рівноцінне співіснування двох обґрунтованих, правильних форм, наприклад, у відмінковій парадигмі іменників чоловічого роду II відміни в давальному відмінку однини можливі варіантні закінчення **-ові, -еві** та **-у, -ю**.

Слабка норма пов'язана з прагматичною і стильовою нормою, які демонструють хитання у виборі лексичних засобів, граматичної форми тощо. Це зумовлює явище імперативної варіантності або відхилення від кодифікованої норми.

Слабкою нормою впродовж усієї історії літературної мови були форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни. До

70-х років ХХ ст. семантично не мотивувала і не розрізняла їх і прескриптивна норма. Закінчення *-у/-ю, -а/-я* іменників чоловічого роду II відміни однини в родовому відмінку були нормативними варіантами. Наявність цієї слабкої норми в 90-ті роки ХХ ст. у мовній практиці преси пов'язуємо з явищем гіперизму, зумовленим активним дистанціюванням від російської мови. До слабкої норми належать також форми кличного відмінка, ступенів порівняння прикметників, словотвір назв осіб за родом діяльності. Історичні внутрішньосистемні зміни в морфологічній категорії числа (занепад двоїни) виявляють себе в слабкій нормі форми множини в поєднанні з числівниками *два, три, чотири*. Варіантність закінчень знахідного відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду, переважно назв побутових предметів, є причиною слабкої норми синтаксичного зв'язку дієслівного керування. У 10 – 30-х роках ХХ ст. була тенденція до витіснення з ужитку форм, спільних з називним відмінком, які у 40 – 80-ті роки активізувалися, у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. спостерігаємо паралельне функціонування обох морфологічних форм.

Досліджуючи мовну норму в діахронії, вже традиційно враховують динаміку рівневої структури мови, яку фіксувала прескриптивна наука. Історія літературної мови відбиває тенденції розвитку лексичної, морфологічної і синтаксичної норм. Лексична норма регулює семантичні процеси та правила слововживання. Лексична система відкрита, динамічна і зумовлена насамперед прагматичними чинниками. Входження в літературний вжиток нових, найчастіше запозичених слів, їх адаптація до внутрішніх законів мови відбувається впродовж кількох років. Писемні джерела, зокрема публіцистичний стиль, фіксують усталення їх фонетичної і граматичної структури, семантичні процеси з урахуванням контекстуального вияву. С. П. Бибик зазначає, що «певні хвилеподібні зміни в уявній діаграмі лексичного розвитку сучасної літературної мови відбуваються на тлі культурно-історичних змін у соціумі» [Єрмоленко, Бибик 2013: 73]. Стан

лексичної норми визначає інтенсивність внутрішньосемантичних процесів актуалізації, переорієнтації, активізації – пасивізації, неологізації тощо.

Порівняно з іншими рівневими нормами граматична норма – найбільш стабільна впродовж усього історичного розвитку мови. Граматична будова мови у певний період історичного розвитку мови – відносно стала система, організована за строгими законами. Проте ця система перебуває в стані постійного й активного руху. Природа граматичної будови мови, яка виявляється, з одного боку, в стабільності, а з другого – в складній внутрішній структурі, яка регулює функціонування всього мовного організму, свідчить про гармонійне поєднання в ній чітких механізмів і потенційних можливостей.

Граматична норма об'єднує систему морфологічних, синтаксичних одиниць, їх категорій і форм, а також словотвірних одиниць і способів слововживання.

Морфологічні явища представлені парадигмами лексико-граматичних розрядів: відмінкових форм, форм числа, роду, ступенів порівняння, виду тощо. Внаслідок відкритості мовної системи граматичні форми окремих парадигматичних елементів видозмінюються. Це порушує ще одну проблему динаміки мовної норми – варіантність. Хронологічно обмежена варіантність слова – це безпосередній наслідок історичного розвитку, еволюції мови. Деякі варіанти слова з часом або зникають, або розподібноються. Інші функціонують в мові впродовж усього історичного розвитку. Часто вони є ознакою розбудованої стилістичної системи літературної мови.

Важливим чинником співіснування варіантів у будь-який період розвитку було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних прескриптивних норм.

Виняткова рухливість притаманна словотвірній нормі. Словотвірна система тісно пов'язана з іншими рівнями мови – фонологією, морфологією, синтаксисом і граматиною в цілому. Крім того у словотворі неможливо

визначити чітку межу між його потенційними можливостями і фактичною реалізацією, між синхронією і діакронією.

Словотвірна норма визначає закономірності творення морфологічних структур похідних слів, фіксує зразки їх в процесі деривації і вираження ними нових значень. Вона охоплює високопродуктивні і малопродуктивні моделі, а також регулює поодинокі явища, які через невідповідність установленим схемам зникають. Словотвірна норма закріплює вживання в літературній мові не лише похідних слів, а й усіх словотвірних ресурсів.

Сучасна словотвірна наука на позначення процесів творення регулярних і нерегулярних словотвірних номінацій уживає терміни *узуальне* – *неузуальне словотворення*. Неузуальним словотворенням називають нестандартне творення слів [Клименко, Карпіловська 2008: 26]. Є. А. Карпіловська опозицію *узуальне* – *неузуальне* ототожнює з поняттями *нормативне* – *ненормативне* і наголошує, що часто потенційні слова, які відповідають словотвірній системі мови, можуть бути сприйняті як *ненормативні* з погляду лексичної норми [Клименко, Карпіловська 2008: 49 – 50]. Термінами *нормативний* – *ненормативний* оперує культура мови. Поняття *узуальний* – *неузуальний* належать до терміносистеми словотвору.

Синтаксична норма визначає поєднання та порядок слів у реченні. Об'єктом синтаксичної норми виступають ті мовні механізми, які забезпечують цілісність усієї мовної системи. Морфологічні і синтаксичні явища тісно переплетені, тому часто важко визначити належність певних граматичних явищ до морфології або синтаксису, наприклад, категорію відмінка.

Синтаксична норма не змінюється, а вдосконалюється. Створення нового синтаксичного зразка триває впродовж багатьох сотень років. Завдяки таким тривалим динамічним процесам, граматична норма у будь-який період історії літературної мови досконала і служить об'єднанню часової і просторової парадигм національного мовного простору.

Соціально-політичні умови впродовж історичного розвитку по-різному впливали і на актуалізацію двох традиційних аспектів аналізу мовної норми української літературної мови – власне мовного (відповідність системі мови) і соціально-історичного або аксіологічного (відібраність і закріпленість реалізацій в процесі комунікації). Аксіологічний критерій був визначальним на початку ХХ ст. у період формування літературного стандарту. Важливим для створення прескриптивної норми того часу був компромісний естетичний критерій відбору джерельної бази. Еталоном літературної мови вважали твори Т. Шевченка і П. Куліша. О. Курило стверджувала, що важливими для мовознавців – нормалізаторів української мови були лише зразки художніх творів, стилізовані народною мовою [*Курило 1925*: 5]. В. Сімович, наслідуючи традицію церковних діячів, у своїй граматиці подав список «правильних» авторів та творів, які є зразком у вивченні української мови: Т. Шевченко, П. Куліш, І. Вагилевич, Г. Квітка-Основ'яненко [*Сімович*: 13]. Мовознавці кодифікували насамперед традиційну для них мову художньої літератури.

У 40 – 80-ті роки ХХ ст. літературну норму розглядали насамперед як заборону, яка категорично визначає, що правильне, придатне, а що неправильне і неприпустиме. У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. лінгвістичні акценти у визначенні мовної норми змінюються. С. Л. Попов наголошує, що в дефініціях мовної норми авторитетність її джерела поступається місцем критерієві соціальному: лінгвісти почали усвідомлювати, що мовні правила стихійно утверджують не окремі люди, а суспільство в цілому [*Попов 2014*: 18].

Сьогодні норму переважно сприймаємо як вибір. Вона пропонує брати з мови найбільш придатне для відповідного функціонального різновиду, у відповідній комунікативній ситуації. Норма – це результат відбору мовних елементів (лексичних, морфологічних, синтаксичних, орфоепічних) із переліку наявних традиційних у мові одиниць, новотворів, повернених із пасивного запасу минулого засобів, в процесі їх соціальної оцінки. Мовна

норма у будь-який історичний період розвитку літературної мови є виразником цінностей доби, які змінюються і стають регулятором мовної поведінки суспільства. Цінності визначають мовну поведінку, актуалізують естетичний критерій вибору мовних одиниць, виступаючи основою мотивації і функціонуючи в системі ідейних орієнтирів народу. Залежно від культурно-історичних, соціальних умов розвитку суспільства актуалізується різна аксіологічна наповнюваність мовних одиниць, які формують тексти як часові маркери історичного розвитку мови. Новий, зрозумілий, сприйнятний для соціуму зміст, нове осмислення подій чи явищ, які відповідають настроям епохи, відбивають модні тенденції, часто стають запорукою актуалізації і закріплення в мовній практиці періодичних видань відповідних мовних форм, які можна розглядати як реалізований в певних умовах потенційний елемент мовної системи.

Теоретичне осмислення ціннісних параметрів мовної норми – це запорука створення прескриптивних праць нового формату, які б могли відповісти на всі часові запити суспільства і стати взірцем літературної мови для всього українського простору.

1.4.1.1. Явище варіантності в історії літературної мови

Періодичні видання в усі періоди історії літературної мови фіксували поширення, розподібнення, зникнення варіантів мовних одиниць, були основною сферою їх функціонування, виразником тенденцій і мовної практики, і прескриптивної норми – важливого чинника консолідації українського мовного простору.

Такі властивості мови, як відкритість і гнучкість, смислове і формальне взаємопроникнення її елементів, неоднозначність способів вираження лексичного і граматичного значення, а також вплив постійно змінюваних екстралінгвальних чинників зумовлюють явище варіантності. Мовознавці схиляються до думки, що варіантність – це один із шляхів розкриття мовного

потенціалу, розвитку літературної мови. Вона, як зазначає С. Я. Єрмоленко, спричинює еволюцію «загальнолітературної і стильових норм, забезпечує рухливість мовного узусу, життєдіяльність мовної системи, здатної на витворення функціональних та експресивних стилів літературної мови» [Єрмоленко 1993: 201].

Пов'язуючи варіантність з поняттям норми, дослідники загального мовознавства звертають увагу на те, що для кожної сучасної літературної мови характерний не тільки певний ступінь стійкості нормативних реалізацій, а й і деякий набір варіантних засобів. Категорія варіантності дуже важлива для характеристики літературної норми, а діапазон варіантності значною мірою характеризує специфіку норми літературної мови і є основою для диференціації періодів її історії. Передумови варіантності створюються для літературної мови, як зрештою і для будь-якої іншої мовної ідіоми, різноманіттям її структурного потенціалу, що реалізується в процесі історичного розвитку мови. Наявність будь-яких формальних модифікацій у межах однієї лексеми, словоформи або синтаксичної конструкції, не пов'язаних із зміною основного значення цих одиниць, і є причиною варіювання. М. П. Кочерган зауважує: «Постійне варіювання як у плані вираження, так і в плані змісту – це спосіб існування мови як живої, функціонально-комунікативної системи. Саме через те, навіть за суто синхронічного підходу в дослідженні мовної системи, необхідно виявити в ній сталі і змінні, статичні й динамічні, сильні й слабкі, продуктивні й непродуктивні ланки, те, що втрачається, і те, що зароджується, тобто визначити тенденції розвитку цієї системи» [Кочерган 2008: 336].

Варіантність була невід'ємним елементом історії української літературної мови. Часи активних суспільних змін завжди спричинювали пошук нових форм для позначення реалій позамовного світу. Велику кількість варіантів демонструвала мовна практика періодичних видань кінця XIX – початку XX ст., що пов'язано з розширенням функціональних можливостей мови і з неусталеністю літературної норми в той період

мовного розвитку. Ю. Шевельов пише про той період як про час входження в загальнолітературний словник значної кількості галицьких слів [*Шевельов 1987*: 108]. Літературний стандарт випрацьовувався в тісній взаємодії прескриптивної науки і мовної практики.

У 30 – 80-ті роки ХХ ст. внаслідок максимальної стандартизації мови (вилучення з ужитку будь-яких діалектних одиниць, тенденції до зближення з російською мовою, що виразно відбиває, зокрема, публіцистичний стиль) функціонували переважно нормативні варіанти, підтримувані усталеними морфологічними парадигмами. Значно активізувалися варіанти в мовній практиці кінця ХХ – початку ХХІ ст. у зв'язку з процесами демократизації суспільної свідомості і мови.

Дослідники розглядають явище варіантності здебільшого у плані синхронії, констатуючи їх паралельне вживання і наголошуючи на нормативному або ненормативному статусі та стилістичних функціях аналізованих одиниць.

У період 20 – 30-х років ХХ ст. проблема варіантності цікавить широке коло українських лінгвістів (праці О. Курило, М. Сулими, М. Гладкого, А. Кримського, І. Огієнка та ін.), які розцінюють надлишок у парадигматиці мовної системи як наслідок мовної еволюції, контакту літературної мови і діалектів, впливу різноманітних екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників.

Значну увагу було звернено на стилістичні можливості варіантних форм лексичних одиниць: «... найменша фонетична зміна повинна надавати вислову нового відтінку», – стверджує О. Курило [*Курило 1928*: 5].

У 60-ті роки ХХ ст. в українській мовно-літературній практиці виникла дискусія про шляхи відбору лексичних варіантів та їх кодифікації (статті на сторінках газети «Літературна Україна», журналу «Україна» та інших видань Б. Антоненка-Давидовича, М. Пилинського, М. Гурійчука, О. Пономаріва, Є. Кирилюка, Г. Кочура). Укладачам словників рекомендували «не тільки добре знати основні лексичні, синтаксичні та фразеологічні норми

української мови, а й визначатися чуттям мови, вміти розрізнити, що в тому чи іншому тексті є природне, органічне даній мові, а що штучно скальковане» [Антоненко-Давидович 1965: 3].

Сучасна мовознавча наука кваліфікує варіантність як природний процес мовної системи, яка підтримує прийняття мовних пошуків і забезпечує в майбутньому раціональніший спосіб вираження, як конкретно-історичне явище, одне з внутрішніх виявів літературної мови, наділене різноманітними культурно-історичними ознаками доби, що дозволяє використовувати варіантні форми як один із засобів стилістичного збагачення мови (праці С. Я. Єрмоленко, Н. Я. Дзюбишиної-Мельник, К. В. Ленець, Л. О. Ставицької, Л. О. Пустовіт, Л. І. Шевченко, Л. Г. Боярової, С. А. Сербенської, М. А. Жовтобрюха, В. Г. Костомарова, В. Н. Ярцевої, К. С. Горбачевича, Н. Д. Арутюнової, Ф. П. Філіна та ін.). Ф. П. Філін стверджував: «Не будь-яка варіантність засобів мовного вираження «надлишкова», вона стає надлишковою лише тоді, коли варіанти не мають жодного особливого навантаження» [Філін 1976: 68].

Основними критеріями визначення нормативності варіантів М. М. Пилинський називає «давність і стійкість літературної традиції», які підтримують їх функціонування в мові протягом багатьох років [Пилинський 1976: 34].

Варіантність – це насамперед природний стан мови як конкретно-історичного явища, один з внутрішніх виявів літературної мови, наділеної різноманітними культурно-історичними ознаками, що уможливорює використання варіантності як засобу стилістичного збагачення функціональних різновидів мови. У кожному стилі реалізуються ті можливості мови, які найбільш розкривають його внутрішній потенціал. В. А. Чабаненко зазначає, що варіанти, функціонуючи в публіцистичному, художньому стилях, збільшують виразово-стилістичні ресурси синонімічного ряду, створюють дериваційно-стилістичну гнучкість фрази, узгоджують одне

й те саме лексичне значення з різними мовними механізмами [Чабаненко 1985: 112].

У мовознавстві існують різні класифікації варіантів мовних одиниць. Акцентуючи на синхронному плані варіювання, О. О. Тараненко за структурою та залежно від формальних модифікацій поділяє варіанти на фонетичні, акцентуаційні, орфоепічні, орфографічні, морфологічні (з видозмінами формотворчих афіксів, парадигмами відмінювання, дієвідмінювання, граматичними категоріями, синтаксичним зв'язком), словотвірні, комбіновані [Тараненко 1996: 16 – 19].

Враховуючи часові причини виникнення варіантів у літературній мові, їх поділяють на хронологічні (діахронні), регіональні, стилістичні і контактні [Струганець 2002: 20].

Варіантність в історії літературної мови, а саме в її писемному різновиді, в плані діахронії і в плані синхронії виявляється на рівні лексичних, морфологічних і синтаксичних одиниць. Відповідно можна виокремити три групи варіантів: *лексичні, морфологічні, синтаксичні*.

Лексичні варіанти – це видозміни, паралельні форми існування того самого слова, що за будь-яких модифікацій зберігає тотожність лексичного і граматичного значень, стилістичну однорідність і недиференційовану сполучуваність. У межах *лексичної варіантності* можливі видозміни: 1) фонемного складу (*фонематичні варіанти*), 2) афіксів (*словотвірні варіанти*). Саме ці показники можуть впливати на зміну лексичного значення.

Фонематичні видозміни в межах лексичної варіантності прямо не пов'язані з позиційно-комбінаторними модифікаціями й особливостями розмовної мови. Вони виявлялися в різні періоди розвитку мови. Початок ХХ ст. (період усталення літературної норми) позначений впливом книжної традиції, діалектної неоднорідності, засвоєнням іншомовної лексики через посередництво і польської, і російської мов, мовним уподобанням кодифікаторів літературного стандарту. У кінці ХХ ст. варіантність пов'язана

з відродженням процесів демократизації мови, а також з посиленням явищем гіперизму – розподібенням мовних одиниць української і російської мови.

За умови *словотвірних відмінностей* також ймовірна семантична тотожність і стилістична однорідність мовної одиниці. П. Ю. Гриценко зазначає, що «зміни морфемної структури слова відчутні ще й тому, що саме морфема виконує функцію введення слова у ряд слів, утворених за допомогою тієї ж морфемі, в той час як звукові зміни, охоплюючи навіть ряд лексем, далеко не завжди обтяжують їх новими зв'язками і смисловими конотаціями» [Гриценко 1990: 102]. У багатозначних словах варіантність може виявлятися у всіх, у декількох або одному значенні. Їх семантична диференціація – це історичний процес, внаслідок якого за кожною формою закріплюється відповідне значення.

О. О. Тараненко розрізняє словотвірні варіанти і спільнокореневі синоніми. Дослідник зазначає, що спільнокореневі слова – це «не модифікації того самого слова, а результати паралельних словотвірних актів на базі однієї твірної основи» [Тараненко 2000: 60].

Семантичне варіювання тісно пов'язане з явищем полісемії тієї чи тієї морфологічної форми і може мати різний ступінь розгалуження. Складність розмежування функціональних ознак і власне значеннєвих варіантів спонукає насамперед орієнтуватися на ті граматичні категорії, які мають парадигматичні вираження в межах морфології мови. В. М. Ярцева вважає, що «відома градація граматичних значень за ступенем їх вагомості для мови може допомогти в розмежуванні явищ семантичного варіювання і явищ полісемії та омонімії» [Ярцева 1979: 11]. Формальне варіювання за абсолютної синонімії варіантних форм можливе тільки для деяких елементів ряду, але не для ряду в цілому.

Дослідники з лексики, словотвору та термінології порушують проблему синонімії словотвірних морфем, що є найважливішою умовою варіювання слова. Л. О. Симоненко спільнокореневі утворення з різними афіксами, але однаковим лексичним та граматичним значенням кваліфікує як

словотворчі варіанти [Симоненко 1991: 39]. Л. П. Дідківська, Л. О. Родніна варіантом слова називають дериват спільної з цим словом основи, що відрізняється від нього афіксом і має меншу частоту або сферу вживання, але ідентичне значення [Дідківська 1992: 88]. О. С. Ахманова спільнокореневі слова з тотожним лексичним та граматичним значенням вважає межею варіювання слова [Ахманова 1957: 232]. П. Ю. Гриценко зауважує, що за умови субституювання «зміна нормативного і семантичного полів лексеми проходить через етапи співіснування двох назв як дублетних для вираження одного поняття, поступове витіснення однієї лексеми іншою, новою [Гриценко 1990: 125].

Варіантність і синонімія – це різні поняття. Синоніми мають тотожне, або майже тотожне значення, але різні стилістичні та граматичні характеристики та сполучуваність. Отже, це не абсолютно ідентичні одиниці. Незважаючи на різну генетичну субстанцію, спільнокореневі слова з однаковим лексичним та граматичним значенням часто не мають ні стилістичного відтінку, ні відмінностей у сполучуваності. Тобто вони впродовж певного часу функціонують як дублети. Це й дає підстави кваліфікувати їх як варіанти. Такі генетично неоднорідні одиниці з часом стилістично розподібноються, набувають різної сполучуваності і переходять в розряд синонімів або один з них зникає. Такі процеси в українській мові виявляються на різних часових зрізах у поширенні російськомовних словотвірних моделей, які витіснили з ужитку українські зразки. Явище гіперизму, яке особливо відчутне в часи активізації національно-політичного життя країни, спричинює зворотні тенденції. У таких випадках генетична неоднорідність нівелюється і на перший план виходять формальні словотвірні зміни всередині слова.

Основне граматичне значення одиниць словотвірного рівня можна визначити, аналізуючи парадигматичну будову тієї групи одиниць, до якої належить відповідний елемент мовної структури. За таких умов можна побачити двобічність явища варіантності: від тотожності змісту і відмінності

в формі до диференціації змісту в межах тієї самої форми. Іншими словами, з проблемою варіантності тісно пов'язані не лише явища синонімії, а й омонімії.

Полісемія корелює з поняттям омонімії, оскільки верхньою межею полісемантичної одиниці стає низка омонімів, якщо значення цієї одиниці настільки різні, що вже не сприймаються як такі, що мають єдиний стрижень [Ярцева 1979: 18].

У синхронії семантичне і формальне варіювання розподілене за різними рівнями і може відображати деякі специфічні риси рівневої стратифікації мови.

Наявні в синхронії варіанти мовних структур – результат історичних змін, які відбуваються в мові. Такі зміни можуть відносно повною мірою або частково охоплювати мовний матеріал. Наявність залишків попередніх явищ уможлиблює співіснування старих і нових одиниць. На рівні словотворення перетворення призводить до переміщення застарілих лексичних форм до архаїзмів, проте на синхронному рівні можуть співіснувати старі і нові форми. Можливість функціонування тотожних варіантів не суперечить тому твердженню, що з часом вони можуть функціонально і стилістично диференціюватися.

До *морфологічних варіантів* зараховуємо формальні словозмінні модифікації, які за будь-яких умов не змінюють лексичного і граматичного значення і стилістичної однорідності. Це афіксальні різновиди словоформ з граматичним значенням відмінка, роду, числа, часу і способу. На рівні морфології формальне варіювання можливе в тих випадках, коли, зберігаючи одне значення, дві різні форми можуть бути взаємозамінними в одній і тій самій позиції. На відміну від фонематичних видозмін у межах лексичного варіювання, яке має несистемний характер і присутнє тільки в деяких лексемах, морфологічне варіювання – явище регулярне.

Морфологічні варіанти зберігають визначальні риси української мови, зокрема в закінченнях **-ові**, **-еві** іменників II відміни однини чоловічого роду.

Варіанти флексій *-а, -у* в родовому відмінку однини іменників II відміни чоловічого роду, як показує і історія прескриптивної науки, і мовна практика, – це слабка ланка мовної норми. Хоч сучасні граматики чітко диференціюють вживання цих закінчень для різних семантичних груп іменників, мовна практика часто демонструє хитання, що в цьому випадку створює не виправдану, ненормативну варіантність.

Синтаксичні варіанти – це модифікації порядку слів та способів поєднання в словосполученнях, реченнях з тотожним змістом. Усі можливі синтаксичні видозміни в плані синхронії чітко регламентує мовна норма, в якій передбачено мовні механізми, що забезпечують цілісність усієї мовної системи.

Морфологічні і синтаксичні варіанти об'єднує загальний термін *граматичні варіанти*, тобто функціонально тотожні граматичні одиниці, які мають регулярні відмінності граматичної форми. Л. К. Граудіна стверджує, що на відміну від інших паралельних одиниць мови граматичні варіанти мають відповідати таким умовам: 1) критерію граматичної системності, 2) регулярної взаємозамінності, 3) функціональної еквівалентності граматичного значення в межах порівнюваних контекстів, 4) однорідності порівнюваних граматичних структур [Граудіна 1980: 120 – 121].

С. Л. Попов, поділяючи мовні норми на імперативні (обов'язкові реалізації, зумовлені структурою) та диспозитивні (рекомендації, які є наслідком культурно-історичних передумов), диференціює граматичні варіанти відповідно на імперативні (одна форма – нормативна, а інша – ненормативна) та диспозитивні (обидві форми – нормативні) [Попов 2014: 51]. Імперативні норми можуть бути слабкими і сильними. Кодифікуючи норму, лінгвісти рекомендують до вживання або одну, або кілька граматичних форм, проте мовна практика часто засвідчує хитання слабких імперативних норм, що виявляється в поширенні ненормативних варіантів (зокрема семантично недиференційовані закінчення іменників чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини).

1.4.1.2. Причини виникнення варіантів

Причини виникнення варіантності різноманітні. У зарубіжному мовознавстві існує думка, що варіанти – це не лише наслідок інтралінгвальних чинників, а й соціально-професійної неоднорідності: вікової структури суспільства, функціонального і стилістичного різноманіття літературної мови [Швейцер 1981: 14]. Названі явища – це передовсім не генетичні причини варіантності, а лише сприятливе середовище для функціонування варіантів.

Існують внутрішні (інтралінгвальні) і зовнішні (екстралінгвальні) причини варіантності. Інтралінгвальні причини варіантності: 1) *дія закону аналогії* (виявляється у поширенні ненормативних варіантних закінчень у відмінковій парадигмі); 2) *різномірність форми і змісту*; що виникає внаслідок нерівномірного розвитку цих категорій (лексичні варіанти із словотвірними модифікаціями); 3) *вияв різних структурних потенцій мовної системи і її перебудова в процесі розвитку мови* (створення двочленної категорії числа на основі тричленної: залишки двоїни виявляють себе у варіантних різновидах форм множини); 4) *закон мовної економії* (функціонування аналітичних моделей часу, виду, способу дієслова).

Варіантність, тобто наявність кількох форм з однаковим значенням, на перший погляд, дещо суперечить законові мовної економії. Проте надлишковість у парадигматиці треба розглядати як обов'язковий атрибут мови, яка функціонує. Парадигматична надлишковість не суперечить тенденції до економії мовних засобів. Історія літературної мови засвідчує, що варіантність – це наслідок мовної еволюції, пор. думку О. О. Потебні: «Мова зовсім не є таким цілим, в якому немає нічого надлишкового» [Потебня 1899: 142]. Варіантність – це своєрідний компроміс між вічним прагненням до оновлення мови і оборонною реакцією на все нове, незвичайне. К. С. Горбачевич зазначає, що «Рівень варіювання і поступова заміна конкурувальних способів вираження забезпечує менш відчутне і не настільки

болюче зрушення норми, сприяючи існуванню відомого парадоксу: мова змінюється, залишаючись собою» [Горбачевич 1978: 11].

Внутрішні причини засвідчують, як правило, регулярну відтворюваність, що триває століттями, зокрема в морфологічних структурах. Відносно короткочасними і слабкими є протиставлення нового і застарілого, книжного, або нормативного і ненормативного варіантів.

До екстралінгвальних чинників належать *вплив територіальних діалектів, взаємодія з іншими мовами* (запозичення того самого слова з різних мов або через посередництво різних мов). Такі варіанти функціонують недовго – впродовж кількох років. Лексичні варіанти тут репрезентовані діалектними фонематичними, словотвірними модифікаціями, морфологічні – паралельними родовими формами.

Причиною збільшення кількості необґрунтованих варіантів у деякі періоди розвитку літературної мови може бути паралельне функціонування у мовній практиці різночасових норм літературної мови (видання пам'яток культури, художньої літератури за правописними нормами 1928 року) [Єрмоленко, Бибик 2013: 274].

1.4.1.3. Аспекти вивчення варіантності

Необхідно розрізняти синхронний план варіювання на тих чи тих структурних рівнях мовної системи і діахронний процес виникнення, співіснування і зникання варіантних структур та їх компонентів.

Варіантність як історичну категорію не можна досліджувати шляхом встановлення статичних зв'язків між мовними одиницями. Важливо визначити функціонально-динамічні зміни варіювання.

Функціональний аналіз передбачає опис варіантів у контексті дистрибутивних і стилістично неоднакових умов. Дослідження динамічних процесів варіювання дозволяє простежити тенденції розвитку літературної мови в ретроспективі і в перспективі.

Структурно-порівняльний аспект вивчення варіантності дозволяє визначити місце одиниці в мовній системі, враховуючи парадигматичні, дериваційні й формально-структурні зв'язки. За допомогою такого аналізу можна з'ясувати не тільки інтралінгвальні причини варіювання, а й комунікативні переваги продуктивного варіанта.

Хронологічно обмежена варіантність слова – це прямий наслідок історичного розвитку, еволюції мови. Окремі варіанти слова з часом або зникають, або розподібноються. Інші функціонують в мові впродовж усього історичного розвитку. Часто вони є ознакою розбудованої стилістичної системи літературної мови.

Факти збереження деяких історичних форм як варіантів продуктивних моделей вказують на необхідність диференціації планів синхронії і діяхронії з погляду функціональної характеристики відповідних варіантів. Деякі варіанти, набуваючи стилістичної маркованості, можуть довго зберігатися в мові, іноді навіть втрачаючи зв'язок з сусідніми морфологічними формами. Як показує діяхронний аналіз, функціонування тотожних форм характерне здебільшого для так званих перехідних періодів, коли відчутно змінюються соціально-історичні умови суспільства, які спричинюють пошуки нових форм вираження в мові. Нові реалії і явища потребують називання і нової оцінки. Мова активізує власні потенційні можливості і водночас залучає іншомовні моделі. Стабілізація літературних форм найчастіше відбувається не тільки через створення нових форм у мові, а й через відбір і закріплення у вжитку однієї з двох або кількох моделей-конкурентів. Кодифікуючи норми, мовознавці беруть до уваги усталення одного із можливих варіантів у мовній практиці або визначають межі вживання кожного зі співвідносних між собою ізофункціональних засобів [Семенюк 1969: 27].

У плані синхронії вільне варіювання можливе лише протягом короткого часу. Згодом вони семантично розподібноються або один з них зникає. Останнє виявляється в зменшенні його частотності вживання. Як засвідчує історія літературної мови, причиною появи лексичних одиниць або

їх граматичних форм є одночасне співіснування історичних і утворених за аналогією моделей, наявність однозначних елементів у різних територіальних діалектах. Частково варіантність підтримується існуванням так званих етимологічних дублетів, що можна спостерігати зокрема в збереженні форм наказового способу дієслова, числа двоїни, фонематичних видозмін.

Варіантність на всіх етапах історії літературної мови була наслідком еволюції мовної системи. Активні процеси конкурування суфіксальних словотвірних форм, семантизації деяких варіантів засвідчують мовна практика, граматики і словники. Неоднозначне трактування варіантів ускладнює їх кодифікацію. Лексичні, морфологічні, синтаксичні варіанти української літературної мови зазнають часових змін. Водночас їх динаміка зумовлена лексико-граматичними і функціонально-стильовими процесами в сучасній літературній мові.

1.5. Оцінність як категорія публіцистичного стилю

Публіцистичний стиль в усі періоди історії літературної мови був виразником цінностей доби і засобом формування масової свідомості суспільства. Мова газет і журналів завжди відбивала найхарактерніші погляди, ідеї, переконання, почуття, настрої, традиції, звичаї народу, синхронно відображала зміни суспільно-політичних умов відповідних історичних періодів. Широкий інформативний простір періодичних видань, які, як стверджує Е. Й. Хан-Піра, «мають силу переконувати і спонукати людину до певних дій і служать бездоганним зразком для наслідування», визначали здатність мови за допомогою оцінних засобів впливати на формування масової свідомості [*Хан-Піра 1991: 29*].

Періодичні видання в будь-який історичний період є засобом обміну інформацією про поняття, явища світу, сприймання яких постійно змінюється і вимагає пошуків нової адекватної змістові форми. Мова

публіцистичного стилю є універсальним виразником динаміки розуміння реалій позамовного світу і засобом узагальнення культурно-історичних цінностей епохи. Їй притаманна не лише форма зовнішнього вираження свідомості й ціннісних орієнтирів певного колективу, політичної, ідеологічної групи людей, а й внутрішня форма, яку утримують різноманітні стилістичні структури і способи організації оцінності. Такий погляд на мову має давню традицію у філософії й філології, його розвивали Г. Гегель, В. Гумбольдт, О. Потебня; він наявний у відомих положеннях «Німецької ідеології», проводиться у працях Празького лінгвістичного гуртка (В. Матезіуса, А. Єдлічки, Б. Гавранека).

Функціональне значення цінностей полягає в тому, що вони мають певну точку відліку для оцінювання тих чи тих подій і є регулятором поведінки, зокрема вибору мовних засобів, вибору референційних об'єктів для вербалізації, вибору стратегії і тактики вербальної взаємодії. Цінності визначають мовну поведінку, виступаючи основою мотивації і функціонуючи в системі ціннісних орієнтирів народу.

Публіцистичний стиль в аспекті аксіології можна розглядати як сукупність апеляцій до колективних культурних, тобто ментальних одиниць, які об'єднують ціннісний, поняттєвий і образний елементи. Між ЗМК, що створюють розгалужене інформаційне поле, і мовною свідомістю українця існують причиново-наслідкові зв'язки.

Мовні механізми оцінки, емотивності та експресивності (семантико-стилістичних засобів суб'єктивного вираження мови) вивчають переважно в синхронному аспекті на різних рівнях мовної структури (М. М. Пилинський, С. Я. Єрмоленко, В. А. Чабаненко, С. П. Бирик, О. А. Стишов, О. О. Селіванова, В. М. Адмоні, О. М. Вольф, Є. М. Галкіна-Федорук, В. О. Жеребков, О. І. Москальська, В. І. Охріменко, В. М. Телія, В. І. Шаховський, О. Й. Шендельс та ін.).

Лінгвісти, як і логіки, аксіологією називають думку про предмет, яка виражає його характеристику з погляду категорії цінності [*Столярова 1988*:

161]. У позамовній сфері «під цінністю розуміють кожен предмет будь-якої вартості, прагнення, бажання, захоплення тощо» [Ивин 1970: 12].

Оцінність, зокрема в мові публіцистичного стилю, виявляє зв'язок з емоційністю, експресивністю, проте не ототожнюється з названими поняттями. С. Я. Єрмоленко зазначає, що «емоційне в мові завжди експресивне, але не кожне експресивне явище належить до емоційних» [Єрмоленко 2000а: 157]. Емоційні й експресивні одиниці містять негативну або позитивну конотацію, але оцінність – поняття ширше. Оцінку можуть передавати й нейтральні мовні засоби, зокрема з інтелектуальної сфери мовомислення, які вносять елемент об'єктивного осмислення понять і явищ історичної доби. Емоційна оцінка, навпаки, вносить відчутний елемент суб'єктивізму в мову публіцистичного стилю. С. М. Іваненко емоційну оцінку вважає і «елементом естетичної а також підґрунтям раціональної оцінки, тому що емоція – це біопсихосоціальна одиниця, і оцінка, побудована на її основі, не може бути чисто емоційною чи чисто раціональною» [Іваненко 1999: 59].

Н. Д. Арутюнова розрізняє сенсорні і абсолютні оцінки [Арутюнова 1984: 134 – 142]. Сенсорні оцінки можуть бути гедоністичними (те, що подобається) і психологічними (інтелектуальними й емоційними). Абсолютна оцінка виражає естетичні й етичні цінності суспільства. Оцінка може бути також *нейтральною*. Німецький вчений Улл Фікс називає її раціональною [Fix 1988: 10].

Оцінні конотації одних мовних одиниць на позначення цінностей суспільства вступають у семантичні відношення з іншими, встановлюючи перехід від суб'єктивного тлумачення до трактування в межах інших груп аксіономенів [Сорока 2015: 207]. Е. М. Вольф ступінь зацікавленості суб'єкта поняттями, що «реалізується в семантиці деяких оцінних слів, так і в структурі висловлення в цілому» називає ефективністю [Вольф 1985: 43].

Багатовимірність функціонального вживання оцінних засобів мови унеможлиблює їх чітку класифікацію за єдиною ознакою, що особливо помітне в переході оцінної лексики в оцінні синтаксичні структури.

З огляду на це, оцінність кваліфікуємо як семантико-стилістичну категорію, яка, ґрунтуючись на протиставленні часткових значень негативної, позитивної або нейтральної оцінки, передає ставлення мовця до названого предмета, явища, поняття.

Категорію оцінки доцільно розглядати в плані змісту і в плані вираження. У плані змісту оцінка може бути нейтральною, позитивною і негативною, а в плані вираження – експліцитною й імпліцитною. Позитивний вплив на свідомість суспільства виявляють позитивні оцінки. Лінгвопсихолог А. Геллер дослідив, що негативна оцінка викликає в суспільства реакцію байдужості, зневаги, приниження, недооцінку, насильство, а позитивна – відповідальність, повагу, довіру, прихильність [*Heller 1984: 134 – 146*]. Оцінність у мовній номінації пов'язана як із самим явищем через денотативну функцію лексеми, з внутрішньою формою в межах її семантичної парадигми, так із соціальними цінностями суб'єкта оцінки.

Аксіологія прямо пов'язана зі специфікою розвитку літературної мови, з суспільно-політичними і культурними умовами життя суспільства, які в українських реаліях постійно змінювалися. Мова періодичних видань фіксує синхронну часову відповідність цінностей конкретної історичної доби оцінним функціям лінгвальних одиниць. Разом зі зміною шкали цінностей і відбиттям її в мові періодичних видань, які завжди були потужним інструментом формування масової свідомості, змінювалися ідейно-естетичні засади українського суспільства. Діахронні перетворення оцінної семантики відбивають передусім штучне регулювання засобів мовного вираження. Характерне для семантики мовних одиниць оцінне забарвлення пов'язане зі зміною в діахронії аксіологічних настанов суспільства, що виражає динаміку соціальних ціннісних преференцій. Постійно змінювана дійсність вимагає нових моделей для її інтерпретації.

Оцінна семантика утримує і фіксує не всю інформацію, пов'язану з названими об'єктами і явищами, а фокусує увагу на деталях. В одиницях номінації відбивається характерний для конкретного історичного періоду вектор орієнтації масової свідомості [Голованова 2007: 270]. За семантикою мовних одиниць можна чітко визначити часові параметри газетного тексту. Кожна доба залишала свій відбиток на сторінках української періодики і на свідомості суспільства.

Оцінність в діячності має змінну польову структуру, в якій можна виокремити центр і периферію. У будь-який період історії публіцистичного стилю існують актуальні опорні поняття, які обростають виразними негативними або позитивними оцінками. В історії унормування літературної мови на структурному рівні виразно простежуються періоди: 1) кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.; 2) 40 – 80-ті рр. XX ст.; 3) 90-ті рр. XX – поч. XXI ст. Уніфікація прескриптивної норми її вплив на дескриптивну норму у зв'язку з суспільно-політичними умовами всередині країни, Другою світовою війною тощо не завжди відповідали вимогам часу. За критеріями оцінності ядерних понять, які синхронно фіксували зміни аксіологічної шкали суспільства, історія літературної мови представлена більшою кількістю періодів, пор.: 1) кінець XIX – 20-ті рр. XX ст.; 2) 30 – 50-ті рр. XX ст.; 3) 60 – 80-ті рр. XX ст.; 4) 90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.

Оцінювання відбувається шляхом вживання мовних одиниць, зареєстрованих у словниках або в пам'яті носіїв мови. Оцінна семантика розкривається у відповідних контекстуальних умовах, зокрема в оновленні структури та семантики компонентів, стилістичної маркованості синтаксичних одиниць. Процеси свідомості суспільства знаходять своє відображення в оцінних, асоціативних зв'язках мовних одиниць періодичних видань і позамовного світу.

Висновки до Розділу 1

Публіцистичний стиль – це функціональний різновид і значний сегмент історії літературної мови. Дослідження стилю в діяхронному функціонально-стильовому аспекті виявляє безперервне оновлення його стильової норми, яка реагує на позамовні чинники суспільного життя, впливає на тенденції мовної норми і на розвиток літературної мови загалом.

Засоби масової комунікації як сфера функціонування публіцистичного стилю завдяки широкому інформаційному простору і політематичності в різні періоди історії літературної мови і особливо в умовах глобалізаційних процесів популяризують знання про навколишній світ, забезпечують мовні й водночас інтелектуальні потреби суспільства.

Найдавнішим, найпоширенішим писемним різновидом ЗМК є періодичні видання. Абстрагувальна функція їх мовних одиниць, у самій природі яких закладено можливість мовного моделювання не лише дійсності, а й утвердження партійних, класових інтересів, ідеології, робить публіцистичний стиль інструментом формування масової свідомості суспільства.

Історія вивчення публіцистичного стилю – це парадигма синхронних мовознавчих оцінок динаміки стильової норми, розвитку поняттєвої бази публіцистичного стилю і водночас поетапне відображення часових тенденцій української літературної мови, мовної свідомості українського суспільства. Незмінними впродовж усього історичного періоду розвитку стилю залишаються настанови мовознавців щодо стильової норми публіцистичного стилю, сформульовані ще на початку ХХ ст.: доступність для широкого загалу, логічність викладу інформації, що виявляється в доборі семантично прозорих, експліцитних мовних одиниць. На зламі ХІХ – ХХ, ХХ – ХХІ століть спостерігаємо процеси демократизації мови української періодики, оновлення публіцистичного тексту, що відбиває комунікативні наміри автора створити креативний продукт, який не лише інформує, а й максимально

переконує читача у правильності тверджень і оцінних суджень. Це виявляється у формуванні розширеного лексикону адресанта (поверненні застарілих, залученні розмовних слів), в активізації потенційних можливостей власної словотвірної системи, надмірному вживанні іншомовних елементів, доборі максимально зрозумілих для сприймання синтаксичних зразків.

Кумулятивна функція публіцистичного стилю, а саме – здатність фіксувати в мові попередні етапи пізнання та переносити їх на наступні етапи, забезпечує спадкоємність культури. Екстралінгвальні чинники впливають на зміну системи цінностей суспільства, а мова періодичних видань є особливим інструментом, за допомогою якого традицію оновлюють та інтерпретують відповідно до історико-соціального буття нації.

Публіцистичний стиль – це збережена з кінця XIX і до початку XXI ст. джерельна база конкретних часових зрізів і динаміки мовної суспільної свідомості. Зафіксовано два вияви мовної свідомості в публіцистичних текстах: 1) пов'язаний з формуванням сталого механізму функціональних структур асоціативно-вербальних тезаурусів, виробленого ядра понять, словесних, граматичних і логічних категорій; 2) пов'язаний з динамічними, насамперед оцінними процесами в часових ядерних поняттях, які фіксують відповідні вербальні структури, інтенційні вияви. Суспільна мовна свідомість, як культурно та соціально зумовлений і невід'ємний елемент історії літературної мови, – категорія динамічна, вона утримує зв'язок з лінгвокультурною свідомістю, але на ній постійно позначаються мовна політика держави, політична ідеологія, ціннісні орієнтири позамовного світу.

Показовою семантико-стилістичною категорією публіцистичного стилю є оцінність, яка, ґрунтуючись на протиставленні часткових значень негативної, позитивної або нейтральної оцінки, передає ставлення мовця до названого предмета, явища, поняття. Публіцистичний стиль в аспекті аксіології розглядаємо як сукупність апеляцій до колективних культурних, тобто ментальних одиниць, які об'єднують ціннісний, поняттєвий і образний

елементи. У зв'язку з цим історія літературної мови – це не часові фіксації суспільно-політичної лексики, яка переходить до пасивного словника, а динаміка оцінних категорій, які охоплюють найрізноманітніший мовний матеріал і утримують зв'язок мовної свідомості багатьох поколінь мовців і аксіологічних орієнтирів епох.

Періодичні видання упродовж усієї історії літературної мови забезпечують важливу суспільну функцію української мови – реалізацію її літературного стандарту. Еволюція літературної мови тісно пов'язана з розвитком публіцистичного стилю.

Мова публіцистичних текстів засвідчує дескриптивну і водночас прескриптивну норми відповідних періодів історії літературної мови. Вона є не лише синхронним відбиттям становлення літературної мови, а й випробувальною сферою для лексичних, словотвірних інновацій, для пошуку і закріплення у вжитку сприйнятних для мовного простору варіантних одиниць.

Варіантність мовних одиниць активізується в епоху цивілізаційного зламу (кінець XIX – початок XX ст., кінець XX – початок XXI ст.), вона пов'язана з процесами демократизації суспільства і є природним шляхом розвитку мови. Динаміка варіантності зумовлена лексико-граматичними і функціонально-стильовими процесами в історії літературної мови.

Визначальну роль у формуванні літературного стандарту українська періодика відіграє на зламі XIX – XX ст. У кінці XX ст. вона стає основним інструментом поширення нових тенденцій літературної норми і формування мовної свідомості суспільства.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Історія і засади формування української періодики

Становлення, формування публіцистичного стилю української літературної мови відбувається синхронно з усталенням літературного стандарту. Кінець ХІХ – початок ХХ століття – це період утвердження української мови в різних сферах життя народу. Мовознавці, шукаючи компромісні рішення, які б сприйняла більша частина носіїв мови, активно кодифікували літературну норму. Автори граматики і словників орієнтувалися насамперед на традицію вживання тієї чи тієї одиниці в художньому стилі, який повною мірою відбивав живу народнорозмовну мову.

У кінці ХІХ ст. мова багатьох періодичних видань, особливо на західноукраїнських землях, зберігала потужний вплив книжної традиції, і була, як стверджує М. А. Жовтобрюх, «штучним поєднанням російських, староукраїнських та місцевих діалектних елементів, розбавлених, крім того, польськими, німецькими та мадьярськими словами і формами» [*Жовтобрюх 1970: 47*]. Прихильниками такого «язичія» були «москвофіли». Вони, як писав І. Франко, «у мові, як і у всьому іншому, завжди тратили живе чуття до потреб рідного народу» [*Франко 1905: 233*]. Згодом, як зазначає М. А. Жовтобрюх, «представники «москвофільського» напрямку в західноукраїнському суспільному житті поступово приходять до переконання в безплідності штучного «язичія», відірваного від живого народного ґрунту» [*Жовтобрюх 1970: 49*]. У 10 – 30-х роках ХХ ст. мова більшості видань демонструє орієнтацію на живу народну мову і є виявом тенденцій розвитку української літературної мови загалом. Саме цей період можна вважати

початком повноцінного формування нової стильової норми публіцистичного стилю.

Вживання в мові регіональних видань діалектизмів на той час було не показником невнормованості, а шляхом формування літературного словника на основі синтезу широкої діалектної бази української мови. Крім того, що мова преси відбивала тенденції розвитку літературного стандарту на живомовній основі, вона була ще й свідченням входження в лексикон нових назв суспільно-політичних подій, явищ, уведення української мови в науку, ділову, сакральну сфери суспільства. Публіцистичний стиль фіксує напрямки розвитку словотвірної номінації, масштабну реалізацію усіх потенційних можливостей мови, стає випробувальною сферою для більшості інновацій і водночас інструментом впровадження їх у вжиток. Періодичні видання засвідчують тенденції розвитку словника, семантико-стилістичного потенціалу, граматичної норми української літературної мови.

У створенні української періодики і формуванні її стилю брали активну участь видатні письменники і мовознавці: І. Франко, Леся Українка, А. Кримський, М. Гладкий, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, О. Курило, Б. Грінченко та ін. Авторитет цих мовних особистостей у той час був незаперечним, і саме їх рекомендації, як правило, уже на початку ХХ ст. засвоїла літературна норма української мови. Д. Дорошенко згадував про ті часи так: «В Полтаві я зав'язав знайомство з рядом місцевих українських діячів – з адвокатом Миколою Дмитрієвим, що в кінці того року почав видавати *тижневик* «Рідний край»... Скоро по моєму приїзді видавець Є. Х. Чикаленко запропонував мені відділ телеграм [в редакції «Ради»] [...] Я попрацював над телеграмами місяців чотири і перейшов на відділ «З газет та журналів» (здебільшого – полеміка з російською та польською пресою). Мене заступив П. Сабалдир (псевдонім: Майорський), талановитий белетрист. *Взагалі редакція «Ради» служила свого роду школою мови, в яку перейшло чимало людей, які пізніше визначилися на літературному полі.*

Самійленка весною 1907 р. заступив як коректор Павло Тичина, відомий сьогодні на совітській Україні поет» [Дорошенко 2007: 117].

На початку ХХ ст. українською мовою друкувалися понад 400 газет і журналів, які охоплювали всю територію України. Читачем періодичних видань була переважно українська інтелігенція, адже більша частина населення була неосвіченою. Б. Д. Грінченко зазначав, що саме через це у ті часи «газета у нас на селі і досі ще велика новина» [Грінченко 1907: 7]. Порівняно з кінцем ХVIII ст., про яке писав М. Грушевський як про час, «коли всяка політична окремішність наших земель була скасована, самопорядкування або знесено зовсім, або зведено до найменших розмірів. Та з нього так не могли б майже зовсім користати елементи українські, бо на ґрунті народнім зістався сам спід громадянства: селянство темне, несвідоме, обідране і позбавлене всяких прав, майже таке саме бідне міщанство та неучене й темне сільське духовенство» [Грушевський 1913: 476], відчутних змін майже не було. Відчувався брак підготовлених кадрів, які б змогли формувати і якісний плацдарм, й інструмент для поширення української мови, пропагування національно-мовних цінностей, що б позначилося на формуванні нового рівня масової суспільної свідомості. Українську мову на новий культурний рівень, зокрема в сфері публіцистики, виводили десятки патріотично налаштованих, а головне освічених, високо інтелектуально розвинених особистостей, імена багатьох з них залишаться назавжди невідомими (у публікаціях, як правило, не було зазначено автора).

Газети і журнали на той час стають єдиним джерелом інформації про суспільно-політичне життя України і світу, про національно-визвольний рух, про засади творення української державності. Це вже був потужний інструмент впливу на формування національно-мовної свідомості інтелігенції, яка впроваджувала відповідні ідеї в освіту у всіх куточках України. Як зазначає Д. Дорошенко, перша стаття українською мовою була стаття С. Єфремова «Чи буде суд, чи буде кара», опублікована в жовтні 1905 року в газеті «Киевские отклики».

12 листопада 1905 року в м. Лубни українською мовою побачив світ перший номер газети «Хлібороб» (видавець – В. Шемет). З'являються періодичні видання і в інших містах України, зокрема в Полтаві почала виходити газета «Рідний край», у Києві – «Громадська думка» (у Києві мала з'явитися також газета «Громадське слово», але вона так і не побачила світ, оскільки напередодні її виходу було заарештовано її редактора С. Єфремова) [Баранник, Голобуцький 2005]. Б. Д. Грінченко писав: «Поминуло трохи часу і виявилось, що в тому розквіті було багато пустоцвіту» [Грінченко 1907: 14]. Проте кількість у ті часи теж була важливим показником становлення, розвитку і публіцистичного стилю, і літературної мови загалом.

Розширенню меж і тематичній багатоманітності українськомовних видань певною мірою сприяли «Временные правила о периодической печати», оприлюднені в Санкт-Петербурзі 24 листопада 1905 року. Проте згодом знову заборонили всі газети й журнали, що почали друкуватися в 1906 році, зокрема було закрито редакцію соціал-демократичної газети «Боротьба» в Києві, місячник «Вільна Україна» в Санкт-Петербурзі (його 5-й та 6-й номери були конфісковані).

З 1915 року було ще більше посилено дію «Емського указу» і заборонено видавати «Раду» (провідну українську газету, що широко висвітлювала життя України в усьому світі), «Українську хату», «Маяк» та «Слово» (газети, які видавали в Харкові за редакцією В. Винниченка та Ю. Тищенка), тижневик «Гасло». У таких умовах видавці змушені були підпільно налагоджувати друк періодичних видань.

Помітно активізується видання українськомовної періодики в 1917 році у зв'язку з Лютневою революцією в Росії. На заклик Української Центральної Ради почали реорганізовуватися і активно діяти українські партії: Товариство українських поступовців, УСДРП, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська партія соціалістів-самостійників, Українська демократична хліборобська партія, які мали свої пресові органи. Автономісти-федералісти видавали в Умані тижневик «Вільна Україна»;

соціал-демократи – у Харкові «Робітник» (з 1918 «Голос робітника»), у Катеринославі – двічі на тиждень «Нашу справу», у Полтаві – щоденну газету «Вільний голос». Українські есери готували до друку в Полтаві «Соціаліста-революціонера», у Катеринославі – «Землю і волю» (1918), у Харкові – щоденну газету «Рух» (1918), у Вінниці – «Трудову республіку» (невдовзі це видання замінила щоденна газета «Трудова громада», 1919 – 1920, редактор В. Голубович); самостійники-соціалісти з 7 квітня 1918 р. публікували в Києві тижневик «Самостійник» (редактор М. Міхновський). З'являються й урядові видання: «Вісті з Української Центральної Ради» (Київ, 1917), «Вісник Генерального секретаріату України» (Київ, 1917 – 1918), вісники окремих міністерств та інших урядових установ (у Києві, Вінниці й Кам'янці-Подільському) [Баранник, Голобуцький 2005]. Майже усі видання мали виразний національно-патріотичний характер, що виявлялося у вживанні відповідних гасел, експліцитній позитивній оцінці національно-визвольного руху, державницької ідеї, християнських чеснот. Д. Дорошенко у спогадах пише, що на початку ХХ ст. «місцеві російські чи зросійщені реакційні елементи були дуже сильні, мали в своїх руках пресу й гостро виступали проти революційних стремлінь, а особливо проти українства. Та не вважаючи на всі перешкоди, Україна дістала свою пресу, а Київ свою щоденну українську газету. Почали виходити українські періодичні видання й по інших містах: у Полтаві, Одесі, Москві, Катеринославі. Здебільшого це були тижневики» [Дорошенко 2007: 108]. «Зоря», а потім «Літературно-науковий вісник» стали для мене, так би мовити, за школу національної української свідомости. Вони відкрили мені новий світ. Тепер уже не батько мене, а я батька почав «усвідомлювати». З «Зорі» я довідався про українське життя в Галичині, про наші тамошні товариства, довідався про імена Франка і Грушевського, які стали «власителями» моїх дум» [Дорошенко 2007: 41].

Національно-визвольний рух спонукав до розширення видавничої діяльності в Галичині, Буковині, Закарпатті. І. Франко наголошував: «Число виданих у 1899 році книжок і брошур – непрактиковано високе досі у нас.

І що найважливіше, для всіх тих видань знаходяться покупці в числі також непрактикованим досі. Та що найважливіше, сама мова збагатилася, розширила свої рами. З одного боку, нові наукові праці з обсягу філології, історії права, природничих наук, математики і медицини вносять до неї величезне багатство нових ідей, нових зворотів, термінів. З другого, опубліковано велику силу незвісних матеріалів, пам'яток чи то народної творчості, чи давнього письменства, що відкрили нам цілі верстви, цілі літературні, духовні течії, незвісні донедавна. А вкінці й сучасна літературна творчість з гарним успіхом почала користуватися народною діалектологією, тайно за тим виявила в нашій мові можливість таких різnorodних тонів, стилів і індивідуальних пристрастей, гіркою насміху, гризкої іронії, легкої конверзації, тихих пестоців, відгуки найделікатніших рухів людської душі – все те знаходить у нашій мові влучний і поважний вираз забарвлень, яких ми не чували від часів Шевченка і Марка Вовчка [*Франко 2001*: 154 – 155]. Мова періодики у той період історичного розвитку була відбиттям живої народної мови і нових суспільно-політичних змін, синтезом традиційного і нового. Л. О. Ткач зазначає, що «на відміну від підросійської України, де українська мова була офіційно заборонена у громадському житті, шкільництві і літературі, в Галичині й Буковині вона функціонувала як одна з офіційних (краєвих) мов, що сприяло розширенню її соціальної бази й проникненню в усі сфери життя тогочасного суспільства – адміністративну, економічну, церковну, освітню, мистецьку тощо» [*Ткач 2007*: 5].

У Львові виходили газети українською та польською мовами соціал-демократичного напрямку – «Вперед», «Добра новина», друкувався тижневик громадського життя «Будуччина». Газета «Свобода» перемістилася до Станіслава (нині м. Івано-Франківськ) і стала тижневиком органу Народного комітету. У Станіславі виходили також: щоденник Української радикальної партії – «Народ», газета «Нове життя», тижневики «Воля» та «Станіславський вісник». У західній Україні в цей час популярними були «Золочівське слово» (з листопада 1918 р.), «Бережанський вісник»,

«Покутський вісник» (м. Коломия), тижневик «Українська робітничка газета» (м. Перемишль; нині м. Пшемисль, Польща) та ін. На формування стильової норми публіцистичного стилю і літературної норми загалом у ті часи «впливало живе розмовне середовище, зокрема – своєрідне фольклорне та культурне койне, що витворилося на основі поєднання територіальних діалектів української мови з тими її соціолектами, які забезпечували прагматично-комунікативні, духовні, ідентифікаційні, естетичні та інші потреби українців за умови перманентного географічного зміщення центрів політичного і культурного життя, що тривало від найдавніших періодів розвитку літературної мови до новітнього часу» [Ткач 2007: 6].

Після поразки української революції в 1917 – 1921 роках відбулося нове розчленування українських земель і нова хвиля утисків української культури. На українських землях були закриті всі національно-демократичні, навіть соціалістичні видання, що не прийняли більшовицького режиму. Намагаючись формально відмежуватися від російських більшовиків, КП(б)У в 1919 році починає випускати більшовицьку пресу українською мовою. У 1922 році вже було 56 українськомовних більшовицьких пресових видань, які пропагували протилежні до усталених у свідомості людей цінності і демонстрували відповідні зміни семантико-стилістичних засобів літературної мови. Порівняно з іншими виданнями їх словниковий запас був обмеженим з відчутним впливом російської мови, зокрема у виборі лексем, граматичної форми тощо.

Із 1923 до 1931 року у зв'язку з політикою українізації відроджується й українська преса. В. Блакитного було призначено редактором «Вістей ВУЦВК» (з додатком «Культура й побут», де друкували свої праці українські письменники; саме тут побачили світ памфлети М. Хвильового, в яких він актуалізував гасло «Геть від Москви!»). Редактором літературно-політичного журналу «Червоний шлях» був Г. Гринько, який відразу наповнив видання національно-патріотичним змістом. У 2-й половині 1920-х років були створені журнали, які невдовзі стали опозиційними. Часопис «ВАПЛІТЕ»

(його засновником була Вільна академія пролетарської літератури, а видавала група М. Хвильового) публікував настільки критичні матеріали, що вже в 1927 р. радянська влада його ліквідувала. Спадкоємцем «ВАПЛІТЕ» став «Літературний ярмарок» (1928 – 1930 рр., 12 книжок), у якому М. Хвильовий намагався продовжити розпочате попередниками, але вже «езопівською мовою» [Баранник, Голобуцький 2005].

У 1925 – 1927 роках літературна організація «Плуг» видавала журнали «Плужанин» і «Плуг»; у 1927 – 1931 роках українські футуристи публікували журнал «Нова генерація»; у 1923 – 1931 роках «Книгоспілка» та Вукоопспілка друкували науково-популярний та літературно-мистецький двотижневик «Нова громада» як продовження «Бюлетеня Київської філії Вукоопспілки» (1922, № 1 – 3) та «Правобережного кооператора» (1923, № 4 – 8). У «Новій громаді» друкувалися відомі письменники – С. Васильченко, Б. Антоненко-Давидович, М. Зеров, М. Рильський, Г. Косинка та ін. У 1924 – 1930 роках М. Грушевський видавав науковий орган українознавства журнал «Україна». Згодом, внаслідок згорання українізації та масштабних політичних репресій, пресу, що виходила друком в УРСР, було цілком уніфіковано. М. Лесюк зазначає, що «Новий політичний поділ України після перемоги більшовицького режиму призупинив мовні дискусії. Розбіжності були якоюсь мірою улагоджені в 1927 році з прийняттям консенсусного зведення орфографічних правил у Харкові. Західноукраїнські вчені й письменники користувалися ним (з елементами «желехівки») до 1939 року, але в східній частині України він був скасований та заборонений у 1933 році як буржуазно-націоналістичний. Використовувався він тільки в українській діаспорі» [Лесюк 2014: 26]. Мову періодики було максимально стандартизовано, кардинально змінилася і її оцінна наповнюваність. Водночас кількість українськомовних видань істотно зросла: з'явилося багато районних газет, фабрично-заводських багатотиражок, випускали свої газети колгоспи і радгоспи, політвідділи машинно-тракторних станцій тощо. Всього їх у 1940 році було 1 120, а їхній

сукупний наклад становив 6 143 000 примірників» [*Животко 1999; Баранник, Голобуцький 2005*]. Періодичні видання були потужним інструментом впливу на масову свідомість: пропагували радянські цінності, зокрема комуністичну ідеологію, соціалістичне будівництво, дружбу народів, позитивний вплив російської культури. Формування радянської свідомості українців здійснювалося їх рідною мовою – мовою, яку вони розуміли і сприймали. Згодом із поширенням нових цінностей було задіяно повномасштабну русифікацію, зокрема створено новий російськомовний республіканський пресовий орган – «Советская Украина» (пізніше перейменована на «Правду Украины»). Редакції газет і журналів поповнювали заздалегідь підготовані кадри, які чітко виконували статистичні й ідеологічні рекомендації партійних органів» [*Баранник, Голобуцький 2005*].

Національно-мовні ідеї розвитку України продовжували пропагувати видання, що друкувалися в Галичині та Буковині, які були під владою Польщі та Румунії. Тут усі українські політичні партії мали свої пресові органи: Українська соціал-демократична партія випускала газети «Вперед» (1918 – 1924), «Землю і волю» (1919 – 1920, 1922 – 1924), «Нову культуру» та «Світ» (1925 – 1929); УНДО – «Свободу» (до 1939); Українська соціалістична радикальна партія – щотижневик «Громадський голос» (1921 – 1939) та журнали «Проти хвиль» (1928 – 1929), «Живе слово» (1939); Українська партія національної роботи публікувала двічі на місяць «Заграву» (1923 – 1924); українські націоналісти, згуртовані в «Українську військову організацію», а потім в «Організацію українських націоналістів» та ін. споріднені з ними групи і партії, друкували у Львові газети «Наш клич» (1933), «Вісти» (1933 – 1934), «Голос нації» (1936 – 1937). Розвивалася в Галичині і комерційна преса. Так, створене І. Тиктором видавництво «Українська преса», що до 1933 р. мало тісні зв'язки з УНДО, поступово комерціалізувалося і намагалося охопити якнайширше коло читачів. Воно випускало три газети: «Новий час» (з 1923 друкувалася двічі на тиждень, від 1932 – щодня); «Народну справу» (ілюстрована газета, почала друкуватися

1928 р. і за короткий час здобула значну популярність і мала 30 тис. передплатників); «Наш прапор» (ілюстрована газета, виходила з кінця 1932 р.). Усі ці видання забезпечували читачів книжковими додатками національно-культурної та освітньої тематики, випусками «Історичної бібліотеки», бібліотеки «Рідного слова», «Музичної бібліотеки». Друкувалися також провінційні громадсько-інформаційні газети в містах: Броди, Зборів, Коломия, Тернопіль, Сокаль, Станіслав, Яворів та ін.

Питання краєзнавства висвітлювали журнали: «Наша Батьківщина» (1937 – 1939, за ред. С. Щурата), «Літопис Бойківщини» (1931 – 1939), за ред. В. Гуркевича); філологія була представлена журналом «Слово» (1936 – 1939, за ред. К. Чеховича); теологія – журналом «Богословія» (1923 – 1939), за ред. о. Й. Сліпого); право – журналом «Життя і право» (1928 – 1938, за ред. К. Левицького); книгознавство та бібліографія – журналом Є. Пеленського «Українська книга» (1937 – 1943); музеєзнавство – журналом І. Свенціцького «Літопис Національного музею». Науково-популярні матеріали друкувалися в журналах: «Наше здоров'я» (1937 – 1939) та «Життя і знання» (1931 – 1939). За підрахунками А. Животка, всього в західноукраїнських землях за польської влади в 1936 році виходило 143 українські пресові видання [Животко 1999].

На Буковині, яка, як і Бессарабія, була під владою Румунії, в 1936 році виходило 10 пресових видань. У різні роки тут виходили газети: «Воля Народу», «Робітник» (1919 – 1923), «Вперед» (1923), «Громада» (1923), «Народ» (1923), «Час» (1928 – 1940), «Рідний край» та «Рада» (1934 – 1938 – органи Української національної партії), «Самостійність» (1934 – 1937).

Після приєднання західноукраїнських земель до СРСР українські пресові видання почали закриватися. Натомість з'явилися нові: «Вільна Україна» (1939) та журнал «Література та мистецтво» у Львові, газета «Радянська Буковина» в Чернівцях і ще 15 обласних та 49 районних газет [Баранник, Голобуцький 2005].

В усі часи і за будь-якої влади українськомовна періодика була потужним інструментом впливу на національно-мовну свідомість, засобом поширення і утвердження суспільних та ідеологічних цінностей.

2.2. Мовна дискусія про засади розвитку публіцистичного стилю

Формування публіцистичного стилю відбувалося у 1860 – 1880 роках. У цей період ще не було чітко вироблених лексичних, граматичних і синтаксичних норм. Їх диференційні ознаки стають виразними й окресленими на початку ХХ ст. – період лексичного унормування української мови. Ю. Шевельов зазначає, що на той час, «традиції [публіцистичного стилю – Т. К.] були тільки в Галичині, причому вони - і це дуже важливо – не були тільки галицькі, ні вони були загальноукраїнські, тільки створені при найближчій участі галичан» [Шевельов 2003: 56].

Українська лінгвістика кінця ХІХ – початку ХХ ст. на запит мовної практики закладає теоретичні підвалини для утвердження мовної норми української мови. Мовознавці розглядали проблеми становлення літературної мови у зв'язку з тенденціями розвитку публіцистичного й художнього стилів. На сторінках періодичних видань відбувалася мовна дискусія про шляхи розвитку української мови.

Першу спробу осмислення процесу становлення української публіцистики зробив О. Маковей у статті «П'ятьдесятьлітній ювілей руської публіцистики», де й дав загальну оцінку публіцистичної мови: «П'ятьдесять літ борби про мову! П'ятьдесять літ борби про правопись! Кільки праці і сил змарновано у нас на сю справу, котру вже Шашкевич поставив 1837 року в Галичині так ясно... Перші 50 літ нашої публіцистики можна сміло назвати літами пошесті на народну мову» [Маковей 1896: 190 – 196].

Мовознавці намагаються визначити і шлях розвитку української літературної мови, і основу, на яку вона має опиратися. Газета «Діло» в 1900 р. (№ 124 – 140) за підписом Н. публікує серію статей під заголовком

«В справі народного язика». Автор вважає, що основою літературної мови є жива розмовна мова. Він порушує також питання чистоти української мови й заперечує правомірність вживання в ній деяких невинуватених штучних слів і слів іншомовного походження.

На ці статті в журналі «Літературно-науковий вісник» відгукнувся А. Кримський, який підтримав більшість міркувань автора, але не погодився з твердженням про усунення іншомовних слів, які вже закріпилися в українській мові, тому що тут «нашої філологічної заборони ніхто не схоче слухати» [Кримський 1901: 39 – 47]. Те саме говорив дослідник і про слова, утворені за законами мови, напр.: *народний, внутрішній, зовнішній* і т. ін., адже «не варто сперечатися про те, звідки взяли, а треба тільки зазначити, що сього слова тримаються скрізь на цілій Україні» [Кримський 1901: 45].

У «Громадській думці» йдеться про недоцільність вживання «крутих слів, таких, що трудно їх зрозуміти і розібрати до ладу» [Круті слова 1906: 2 – 4], на що редакція відповідає, що без них обійтися не можна, оскільки вони зумовлені життям, сьогоденням. Про це пишуть й інші газети: «українська мова не тільки та, що чуємо від простого селянина, далеко й не вся вона у нашого славного Тараса або Квітки – у їх творах чудова мова, але ж це невелика частина надзвичайно багатой української мови» [М. Д. 1905: 8].

М. Левицький зазначає, що в українській літературній мові вже склалися загальні норми і їх повинен дотримуватися кожен публіцист [Левицький 1909: 240]. Він вважає, що негативно впливає на мову публіцистики вживання слів у неправильному значенні, напр.: *Трохи вона й міста візьме у посудині* (замість *міся*), неправильна будова речення тощо. М. Левицький закликає до того, що актуальним залишається і сьогодно, – «до об'єднання письменницької мови, щоб вона була одна для цілої України і по сей, і по той бік Дніпра, і по сей, і по той бік кордону» [Левицький 1909: 251].

Проти засмічення мови періодики полонізмами й германізмами виступає Л. Мартович [Мартович 1913: 2]. І. Нечуй-Левицький твердить, що в публіцистичному стилі треба зберігати ті норми, які склалися на

Наддніпрянщині, адже «галицька наукова й часописна мова, кажучи загалом, дуже нашкодила нашому письменству, а найбільше – сьогочасному часописному українському письменству. Через її вплив ця часописна мова вийшла напхана польськими й галицькими провінціалізмами й стародавніми словами ще й подекуди з чудною семантикою» [*Нечуй-Левицький 1907: 39*]. Письменник наголошував на тому, що мова публіцистики не повинна відриватися від живої основи української мови. Серед великої кількості пропонувананих ним слів було багато таких, які засвоїла українська літературна мова, наприклад: *вчинок, надбання, прикмета, заохочувати, хист, нехтувати, житло*.

Проблеми літературної норми у зв'язку з розвитком публіцистичного стилю мовознавці порушують і в 10 – 20-ті роки ХХ ст. час, коли суттєво зросла кількість українськомовних періодичних видань. Тільки в період 1907 – 1910 років виходило більше 400 газет і журналів [*Ігнатієнко 1930*]. У зв'язку з розширенням сфери функціонування української мови актуальними стають питання розвитку публіцистичного стилю в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. У різноманітних газетах і журналах запроваджується рубрика «Проблема газетної мови». М. Сулима подає рекомендації до слововживання і наполягає на необхідності залучення слів, утворених питомими засобами словотвору (*господарський*, а не *господарчий*, *виховник*, а не *вихователь*, *підготовний*, а не *підготовчий*), вважає неправомірним вживання дієприкметників на **-чий**, **-ший** [*Сулима 1927: 23 – 25*]. Його підтримує і М. Гладкий, який стверджує, що «... літературної, або інакше культурної мови, зафіксованої в письменстві, підпертої практикою повсякденного життя, зв'язаної органічно з усією складною соціальною машиною, з усіма верствами нашого суспільства, ми ще не маємо» [*Гладкий 1927: 26 – 30*].

Автор подає перші дослідження різних рівнів публіцистичного стилю – лексичного, морфологічного, синтаксичного. Порушуються питання унормування слів, утворених за допомогою українських формантів. Правильними словоформами, на думку М. Гладкого, є *доставник*, а не

поставщик, приймальний, а не прийомочний та ін. Важливим питанням для лексики публіцистики було також збагачення її синонімами й емоційно забарвленими елементами [Гладкий 1928а].

Велике значення для мови преси, за словами дослідника, «має влучне використання фразеологізмів, які є важливим штрихом, архітектурною деталлю», що «прикрашають і разом завершують будівельний твір». Їх основою має стати «природний ґрунт нашої народної мови», але сповнений новизни пошуків, трансформацій. «На основі національної фразеології можна творити нову фразеологію, даючи нове забарвлення теперішньої доби, надаючи духу сучасності», – твердить М. Гладкий [Гладкий 1928а: 39].

Особливу вагу для мови публіцистики має синтаксис, тобто правильна побудова словосполучень, речень, а, отже, і всього тексту. М. Гладкий застерігає: «Слово живе в реченні, цеб-то тільки в тісній зв'язку з іншими словами воно має повне своє значення; тільки в живому сполученні з іншими елементами речення воно перестає бути вирваною з одної суспільної будівлі цеглиною й стає фрагментом витонченої й складної людської думки» [Гладкий 1927а]. Лінгвісти порушують також питання мовної культури, правильного слововживання, пор. правильно говорити: *дякувати вам* (а не *дякувати вас*), *на прохання* (а не *за проханням*), *близько 25 тисяч* (а не *до 25 тисяч*), *за керівництвом* (а не *під керівництвом*).

Виступають мовознавці того часу і проти пасивних конструкцій, які не властиві українській мові, а саме – трансформацій особових дієслівних форм, зворотів з дієприслівниками та інфінітивами у віддієслівні іменники (пор. *поширення підприємницької діяльності* і *поширювати підприємницьку діяльність*), адже це вносить елемент книжності, що неприпустиме для публіцистичного стилю [Гладкий 1927а: 59 – 63].

Наголошують дослідники і на важливості емоційного викладу матеріалу, повторів, функціонування розмовних конструкцій. Це ті характерні особливості, які виступають на перший план і в аналізі мови сучасної преси.

2.3. Ідейно-естетичні цінності початку ХХ ст. і формування літературного стандарту

2.3.1. Засади творення прескриптивної норми

Стильова норма української преси формувалася в час усталення літературного стандарту і була синхронним відбиттям тенденцій розвитку літературної мови. Розширення функціонально-стилістичних можливостей української мови на початку ХХ ст., відкриття українських шкіл спонукало українських мовознавців не лише до нормалізаторської, а й до кодифікаційної діяльності.

На початку ХХ ст. вийшли друком цілий ряд словників і граматики, чому сприяли: зняття мовних заборон 1905 р., дозвіл викладати українською мовою в школах, відкриття Українського народного університету в 1917 р., проголошення Четвертого універсалу Центральної ради, заснування УАН 1918 р. тощо.

Ю. Шевельов зазначав, що українська мова від часів граматики О. Павловського і до початку ХХ ст. формувалася під впливом ідей романтизму [Шевельов 1998: 29]. У широких колах української інтелігенції мову було репрезентовано як сутність, дух нації, а її зникнення порівнювалося з повним знищенням народу.

У пресі початку ХХ ст. частовживаними були вислови, що ідеалізували, підносили мову: *Мова – священний прапор культури кожного народу* (Селянське слово, 12.03.1918); *Загине мова – загине держава і культура* (Селянське слово, 15.03.1918).

Романтичні тенденції простежуються також в ідеалізації національно-визвольної боротьби українців – від часів козаччини і до діяльності ОУН. Взірцем літературної мови вважали передусім мову сільську, народну, не засмічену книжними та іншомовними елементами, збережену у фольклорі.

Найбільше цінувалися в той період твори Т. Шевченка й П. Куліша. О. Курило стверджувала, що важливими для мовознавців – нормалізаторів української мови були лише зразки художніх творів, стилізовані народною мовою [Курило 1925: 5]. В. Сімович, наслідуючи традицію церковних діячів, у своїй граматиці подав список «правильних» авторів та творів, які є зразком у вивченні української мови: Т. Шевченко, П. Куліш, І. Вагилевич, Г. Квітка-Основ'яненко [Сімович: 6]. С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер вважали, що першими письменниками, які почали писати «живою і чистою» українською мовою, зрозумілою всім українцям, а не лише поодиноким ученим, були І. Котляревський та М. Шашкевич [Смаль-Стоцький 1914]. Мовознавці, створюючи кодифікаційні кодекси, орієнтувалися на традицію вживання в мові художньої літератури. Найбільшою загрозою для унормування української мови, на думку прихильників романтизму, були полонізми, якими була насичена мова західних регіонів, та росіянізми. І. Нечуй-Левицький називав їх книжними елементами, що спотворюють справжню українську мову [Нечуй-Левицький 1914: 33]. Такі думки підхопили прихильники мовного пуризму. В. М. Русанівський поділяє пуристів 10 – 30-х років ХХ ст. на представників харківської та київської шкіл. До першої зараховує О. Синявського, М. Сулиму, М. Наконечного, О. Курило, до другої – М. Гладкого, А. Кримського, Є. Тимченка, С. Смеречинського, І. Огієнка, В. Сімовича та О. Курило (за ранніми працями) [Русанівський 2002: 353].

В основі українського пуризму 20 – 30-х років ХХ ст. була орієнтація на минуле, відмова від запозичень. Мовознавці неприпустимим вважали залучення насамперед російських слів, натомість, якщо не вдавалося створити термін на народній основі, часто використовували слова з латинської, німецької мови, що особливо засвідчує сфера медицини та економіки.

Характерною ознакою лінгводидактичних праць була архаїзація мови, яка виявлялася в орієнтації авторів граматик і словників на мову письменників XVIII – середини XIX ст. І. Котляревського, Г. Квітки-

Основ'яненка, Марка Вовчка. Поза увагою залишалися твори Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших письменників кінця XIX – початку XX ст. І лише О. Курило в пізніших своїх працях використовувала ілюстративний матеріал творів її сучасників [*Курило 1925: 27*].

Романтичні погляди на унормування української мови часто перегукувалися з ідеями позитивістів, які також орієнтувалися на мову етнічних українців – мову села. Ю. Шевельов зазначає, що зовнішньо погляди позитивістів і романтиків здаються відмінними, проте на практиці виходило те саме: «літературна мова не повинна відриватися від мови селянства» – у романтиків і «мова повинна бути зрозуміла селянам» – у позитивістів [*Шевельов 1998: 289*].

Це не лише звужувало функціональні сфери мови, а й загрожувало недопущенню її на новий культурний рівень. Негативно оцінювали таку тенденцію П. Залозний, М. Грунський, М. Возняк, І. Нечуй-Левицький та ін. П. Залозний (1913 р.) стверджував, що «в основу літературної мови лягає звичайно якась окрема говірка, до котрої додаються нові елементи, взяті або з інших говірок, або з чужих мов, витворені письменниками, коли у своїх говірках бракує слів для вираження бажаних понять. Цей шлях пройшли всі літературні мови, збагачуючись не лише чужомовними словами, а й мовними формами» [*Залозний 1913: 5*]. М. Возняк зазначав, що літературна мова – це мова письменства, науки, школи, театру й урядування, якою повинна говорити кожна освічена людина [*Возняк 1925: 3*]. Вагомою для мовознавців початку XX ст., як і для всього національно-визвольного руху, була постать Т. Шевченка. В. М. Русанівський зауважує, що «авторитет Шевченкового слова був високий не тільки завдяки його політичній вагомості, а ще й тому, що, позбавлений права на власну історію й національну свідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а як фактор розвитку всього культурного життя в Україні» [*Русанівський 2001: 223*]. Т. Шевченко виступав мірилом істинності, зразка. У мові преси кінця XIX – початку XX ст. часто вживалися вислови: *це не*

так, як у Шевченка; що б сказав Шевченко, якби побачив, почув..; Шевченко – найдорожчий, найцінніший скарб, який тільки має українська нація (Сніп, 09.02.1918).

До імені Т. Шевченка принагідно апелювали всі мовознавці – укладачі граматик. М. Гладкий (1924 р.) майже до кожного правила наводив приклади з «Кобзаря» Т. Шевченка. С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер подавали ілюстративний матеріал з церковних текстів і з творів Т. Шевченка, часто без посилань. Цитували «Кобзаря» І. Огієнко, В. Коцовський, І. Огоновський та ін. С. Смаль-Стоцький присвятив пам'яті Т. Шевченка курс лекцій, який прослухав і його учень В. Сімович.

Наукове вивчення мови і пропагування творів Т. Шевченка впливали на формування мовної свідомості наступних поколінь мовознавців. В. Сімович згадував свої університетські роки так: «Усі ми були свідомі, що нам потрібне глибоке знання свого предмету [української мови. – *Т. К.*]. І ми думали, що основне знання мови (граматика) й Кобзарезнавство гратимуть для нас чи не першу роль» [*Сімович: 5*].

Проте мовознавці все ж усвідомлювали, що мова розвивалася й удосконалювалася і після Т. Шевченка. П. Залозний зауважує, що неможливо витворити літературну мову на основі зрозумілої простому «малокультурному людові» мови Т. Шевченка без її діалектизмів та запозичень [*Залозний 1913: 12*]. М. Левицький у граматиці 1923 року застерігав: «Не треба вимагати, щоб українські газети писали мовою Котляревського і Шевченка, бо так само московські газети не можуть писатися мовою Пушкіна і Тургенева.., бо всі ті письменники не писали про кооперацію, конференції, президіуми – слова, без яких не обійдеться політична мова» [*Левицький 1923: 15*]. Мовознавці дбали про розширення функціональних меж української мови і про формування єдиної літературної норми.

2.3.2. Мовна норма й освіта

Українська преса на початку ХХ ст. була невід’ємною частиною життя освічених верств населення, зокрема інтелігенції, яка ставила собі за мету – запровадити викладання в школах українською мовою. І тому основною сферою реалізації мовної політики на початку ХХ ст. була освіта. Чимало статей у тодішній пресі було присвячено аналізу тенденцій шкільної сфери, всебічному тлумаченню тези про навчання рідною мовою: *... спершу дитину треба просвітити її рідною мовою, а там далі, як школяр по своєму привчиться, то він усяку мову і всякі науки пройде і спроможеться тую науку в житті використати* (Маяк, 02.01.1912).

Важливою передумовою поширення літературних стандартів мовознавці вважали повноцінний розвиток школи. С. Смаль-Стоцький писав, що школа – це «найтвердіша підвалина розвитку письменницької мови» [Смаль-Стоцький 1914: 181]. У періодиці звичними були заклики до молоді вступати до шкіл, подавалася статистична інформація, звіти про збільшення кількості українських шкіл та численні пожертви на їх розвиток. Саме поняття «школа» у свідомості не лише інтелігенції, а й звичайного українця мало позитивну оцінку, напр.: *Неосвіченість – це національне лихо; Школа, як і мова, – душа народу; Школа – це майбутнє української мови* (Маяк, 12.07.1915); *Школа – порятунок народу* (Селянське слово, № 14, 1918). Такі гасла були на перших сторінках усіх українськомовних видань.

Негативно оцінювалося зросійщення і сполячування шкіл. Викладання російською мовою, на думку М. Грушевського, призвело до неосвіченості українців. Діти після закінчення школи не вміли ні читати, ні писати [Грушевський 1913а: 23]. На сторінках періодики вкрай негативно оцінювалася мовна політика зросійщення. Часто з’являлися статті про жахливе становище дітей в російських школах: *Учні нічого не знають, адже вони нічого не розуміють, тікають зі шкіл* (Наше село, 04.01.1918); *За умови українізації наука б краще вдавалася, селянські діти не дичавили б і не*

нівечила б їхні молоді душі теперішня «обрусительна» школа – оте «старанное мѣсто» в нашому краєвому, українському житті (Наше село, 02.01.1914).

Формування українських освітніх закладів спонукало мовознавців до створення навчальних мовних кодексів. А школа була випробувальною сферою новостворених прескрипцій. Упродовж 1917 – початку 1918 років було видано понад 160 підручників для українських шкіл різних типів, зокрема 37 читанок та букварів, 19 підручників з української мови, 14 словників.

Автори шкільних граматики не завжди дотримувалися чіткої лінії у пропагуванні мовної норми. У багатьох школах ще орієнтувалися на зразки церковнослов'янської мовної традиції. Цьому, зокрема, сприяла шкільна грамика М. Возняка, який наводив книжну (церковнослов'янську) словозміну тощо. Сучасними відповідниками була представлена лише тверда та м'яка парадигми іменників чоловічого роду [*Возняк 1925: 25*].

Газета «Діло» (1900 р.) наводила дані про збільшення кількості учнів в українських школах: на початку 1894 р. у західноукраїнських школах навчалось 572 учні; на початку 1900 р. 4778, через півроку – 17 505, а в 1918 році – 3 654 231.

Мовознавці створювали і *наукові*, і *практичні* граматики української мови.

Однією з перших *наукових граматики* була праця С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, пізніше з'явилися дослідження Є. Тимченка, В. Сімовича, А. Кримського. Такі граматики мали наукове призначення, що виявлялося у цілісному аналізі мовної структури, загальних відомостях про українську мову, системності й послідовності викладу інформації. Усі мовні явища історично обґрунтовувалися і порівнювалися з відповідними формами інших слов'янських мов (здебільшого російської).

Практичні граматики 10 – 30 років ХХ ст. за призначенням були власне практичними, шкільними, для самонавчання, для вчителів.

Авторами власне практичних граматики були О. Синявський, П. Залозний, М. Гладкий, Г. Іваниця, С. Кульбакін (останні три були написані російською мовою). Об'єктом аналізу цих праць були складні, неоднозначні, на їх думку, граматичні явища української мови. Майже всі мовні зразки порівнювалися з російською мовою, тобто мали порівняльний характер. Дослідники розраховували свої граматики на тих реципієнтів, які отримали освіту в російській школі, і тому основну увагу приділяли диференціації двох мов. Історичні коментарі були або відсутні, або подавалися на примітивному рівні. У всіх названих працях наявні вправи або тексти для аналізу.

Шкільні граматики (М. Грунського, В. Коцовського, Г. Шерстюка, О. Курило, М. Возняка, І. Огієнка, І. Огоновського) мали, крім практичного призначення, чітку вікову орієнтацію і спрощену структуру.

Граматики для самонавчання (М. Левицького, В. Мурського, О. Синявського) були призначені для реципієнтів, знайомих з російською мовою, які хотіли навчитися правильно писати. Такі підручники містили російсько-українські перекладні словнички, які були першими зразками ґрунтовних лексикографічних праць.

Граматику для вчителів «Українська мова» створив М. Наконечний [Наконечний 1928]. Це була поширена програма курсу української мови для вчителів. У цій праці подано інформацію про історію, діалектологію і структуру української мови.

Важливими для унормування української мови були граматики, які подавали детальний граматичний аналіз деяких явищ. Найпомітнішою з них була праця О. Ізюмова «Техніка української мови» [Ізюмов 1926]. Вона цінна, насамперед, різноманітністю прикладів, не зафіксованих в інших граматиках, які ілюстрували стилістичний і граматичний матеріал.

Основними методами усіх граматичних кодексів були описовий, порівняльно-історичний і зіставний, які реалізовувалися у фіксації нормативно-стильової характеристики мови, класифікації і систематики

мовного матеріалу, історичному, діалектному аналізу і чіткій диференціації двох мов – української і російської.

Пошуки нормативних зразків, які були і залишаються об'єднувальними для всього українського простору, були складними, насамперед для авторів граматики, ще важче доводилося працювати в цих умовах редакторам періодичних видань. Мовна практика публіцистичного стилю, як і прескриптивна норма того часу, демонструвала хитання, що виявлялося у поширенні різноманітних діалектних фонетичних, лексичних і граматичних варіантів. Проте всі мовознавці, громадські діячі намагалися дослухатися до думок своїх колег і шукати компроміс у питаннях мовної норми. Завдяки спільній меті – будувати цілісну, неподільну інтелектуально розвинену державу, лінгвісти, працівники преси, вся українська інтелігенція загалом зуміли вивести українську мову на новий культурний рівень.

Періодичні видання на початку ХХ ст., як і освіта, були сферою реалізації прескрипцій і водночас виконували просвітницьку функцію – інтелектуалізували мовомислення суспільства.

2.4. Публіцистичні тексти як джерело вивчення історіографії сакрального стилю

Повноцінний розвиток мови можливий за умови її функціонування в усіх сферах людського буття. Публіцистичний стиль на етапі свого становлення був сферою пошуку шляхів розвитку літературної мови в усіх її функціональних різновидах. Одним із ядерних понять мови тогочасної преси була духовність, зокрема духовність народу, яка найбільше пов'язувалася з його релігійним життям. Показовим для того періоду історії літературної мови є вживання лексичних, фразеологічних одиниць з релігійної сфери, висловів з Біблії. На сторінках періодики актуалізувалася дискусія про шляхи розвитку сакрального стилю. Цей період важливий і з погляду теорії стилю, і з погляду функціонування значного пласту українського лексикону. У

зв'язку з екстралінгвальними чинниками у наступні історичні періоди українська мова не мала можливості реалізуватися повною мірою ні в церковно-релігійному житті, ні в інших суспільних сферах. Сакральний стиль було вилучено з контексту української літературної мови в Україні від середини 30-х років ХХ ст. на Сході та від середини 40-х років – на Заході. Припинилося і вивчення цього функціонального різновиду. Відбувалося так тому, що впродовж багатьох десятиліть за умов, як зазначає В. Німчук, «коли релігія розглядалася як реакційний пережиток, з яким нещадно боролися, коли діяльність дозволених конфесій усіляко обмежувалася, коли Українська автокефальна православна та Українська греко-католицька церкви були заборонені, а на участь у релігійних відправах власть імуші дивилися з підозрою, – українська мова в конфесійному вжитку не ставала об'єктом наукових досліджень» [Німчук 1992: 28].

На сторінках преси початку ХХ ст. поширювалася інформація про історію сакрального стилю української мови, який бере початок вже з середини XII – кінця XIII ст. У Київській Русі функціонував український різновид східнослов'янської редакції старослов'янської мови, яку з XIII ст. почали називати церковнослов'янською мовою. Упродовж багатьох років за нею закріпився статус апостольської (профетичної, посланницької, пророчої) мови. Церковнослов'янська мова є сакральною, культовою, тобто богослужбовою. Притаманні їй риси – архаїчність, стандартність (консервативність), урочистість – у всі часи були диференційними ознаками стильової норми сакрального стилю. Проте історичний розвиток української літературної мови теж засвідчує закономірність проникнення її у всі сфери життя народу.

Незважаючи на мовну політику Синоду та Київської митрополії, яка збіглася з русифікаторською політикою царизму, уже в 60-х роках XIX ст. з'являються перші намагання ввести українську мову в релігійну сферу. Священик І. Бабченко писав, що його проповіді мали успіх тому, що він їх

виголошував селянам «на общепонятномъ языкѣ малоросійскомъ», адже для них це «родной, близокъ къ сердцу языкъ» [Бабченко 1863: 5].

На Західній Україні відбувається ціла дискусія на сторінках періодичних видань («Рускій Сіон», «Прапор», «Нива», «Душпастир», «Церковний Восток», «Богословія»). У «Рускому Сіоні» за 1876, 1879 роки з'являються анонімні замітки «В ділі нашої словесности» і «Замітки о рускім язичі», які спонукають церковну громадськість увести українську мову в конфесійні відправи. Постає питання про вироблення власне української церковної термінології, тобто з'являються перші мовознавчі доробки про лексичний рівень сакрального стилю української мови, які започатковують найбільш оформлену й виразно окреслену тенденцію всього ХХ ст. орієнтацію на ресурси церковнослов'янської мови. Її історична першість і тривалість розвитку стає домінуючим елементом у створенні сакрального стилю в Українській греко-католицькій церкві. «Нива» публікує замітку (не підписану автором) «До нашої церковної термінології», де пропонується деякі церковнослов'янізми замінити українськими відповідниками (*ад – некло* та ін.). Такі спроби знаходять несхвальну оцінку Й. Мельницького у статті «Відповідь на допись до «Ниви»: До нашої церковної термінології» та Г. Костельника «Значіння старослов'янської церковної мови», які твердять про необхідність збереження церковнослов'янських слів для сакральності, урочистості, піднесеності змісту.

Значна увага на сторінках галицької преси приділяється проблемам акцентуації богослужбових текстів – зберігати церковнослов'янську наголошуваність чи впроваджувати українську. Деякі статті, ніким не підписані, проповідують орієнтацію на українську літературну вимову, наприклад, у журналі «Рускій Сіон» – «Один крок дальше по остаточному рішенню акцентів в наших літургіческих книгах, ім. словах: помолімся, просім»; «Душпастир» – «О акцентуації в наших книгах церковних». А. Торонський відстоює збереження церковнослов'янського наголошування

для збереження духу церковнослов'янської літургії (стаття «Кілька слів щодо акцентуації в книгах церковних»).

Становлення сакрального стилю української мови відбувалося не тільки в перекладах богослужбових текстів, Святого Письма тощо, а й у живому спілкуванні з Богом, тобто на Службах Божих. Отже, постає проблема читань молитов українською мовою – якою ж вона повинна бути? Насамперед урочистою, піднесеною, насиченою – стверджують Ю. Дзерович [Дзерович 1911], М. Щепанюк [Щепанюк 1911: 150 – 152] – такою мовою є церковнослов'янська і вона, на їх думку, незамінна. М. Каровець відстоює право читання молитов українською мовою, котра теж може створити урочистість і водночас внести зрозумілість і відчуття близькості змісту для кожної людини [Каровець 1911: 175 – 181].

У Центральній Україні ідею наслідування церковнослов'янської мови підтримував відомий філолог П. Житецький, який стверджував, що «Въ сознаниі большинства идея церковного языка смешалась съ идеей вѣры, а та другая съ идеей народной самобытности» [Житецький 1882: 285].

Про першість, сакральність і незамінність церковнослов'янської мови говорить О. Онишкевич: «Язык словенській есть и завсѣгди буде скарбницею языкословія, котрою наш языкъ засилити будемо, духа старого словенского учиться, виды нынѣшнего, живущого языка розвивати, обьяснят не перестанемо – ето языкъ силы духовной, языкъ вѣры, высший надъзвычайный, розговорный, а однакже народу понятный, срозумѣтельный...» [Онишкевич 1884: 336]. Автор говорить про вплив церковнослов'янської мови на мову українську і про необхідність її наслідування. Я. Головацький підкреслив значення церковнослов'янської мови в двох аспектах: 1) у філологічному – «скарбниця языкословія», 2) у релігійному – «язык вѣры» – і також наполягав на неможливості її заміни у сфері церковного життя.

Дискусія на сторінках преси про стильову норму сакрального стилю спричинила широкий резонанс в колі української еліти і суспільства загалом.

Ідея необхідності вироблення і розвитку його стильової норми знаходить велику підтримку громадськості і науковців зокрема. У 1871 р. вийшло перше видання Євангелія в перекладі П. Куліша та І. Пулюя. Згодом у 1903 р. у Відні був опублікований повний переклад Біблії українською мовою П. Куліша – І. Пулюя – І. Нечуя-Левицького, що мав п'ять перевидань. П. Житецький твердив, що в стилі П. Куліша немає єдності й цілісності, настрою, якому має підлягати підбір слів і виразів, а замість цього переважає певна надуманість і штучність мови, замкненої в умовні формули. Дорікаючи за важкість стилю, дослідник не схвалює й того, що власні назви П. Куліш передає українською фонетикою. 1909 рік ознаменувався також виходом у світ перекладу українською мовою Нового Завіту О. Бакинського, який був надрукований у Львові греко-католиками паралельно з церковнослов'янським текстом.

Отже, українська мова входить у релігійну сферу, вже починаючи з кінця ХІХ ст. У журналі «Русская мысль», який видавався в Санкт-Петербурзі, публікуються анонімні статті підписані «українцем», який відстоює право української мови на повноцінне входження в конфесійне життя. Як вдалося з'ясувати, це був Б. Костяковський, який твердить: «если стремление Украины къ своей самобытной культурѣ Божье дѣло, то никакія земныя силы его не одолѣють», і для підтвердження цих слів цитує Діяння апостолів: «Всякое истинно культурное движение есть проявление Духа Божьяго въ человѣке, и потому оно свято, а насиліе надъ нимъ грѣхъ» [*Костяковский 1911: 35*].

Ідеї розширення сфер функціонування української мови, порушені на сторінках української періодики, незабаром реалізуються. Живу українську літературну мову на рівень конфесійної підняла Українська автокефальна православна церква, яка в 1919 році відправила першу Службу Божу українською мовою. Ця конфесія і стала власне рушієм у створенні конфесійного стилю української мови і започаткувала тенденцію максимальної орієнтації на внутрішньомовні (власне українські) ресурси.

Завершенням дискусії на сторінках української періодики про засади формування стильової норми сакрального стилю стала діяльність І. Огієнка (митрополита Іларіона) – міністра віросповідань Української Народної Республіки, який 24 вересня 1919 року розіслав наказ, про впровадження української мови в церковне життя: «всі Служби Божі, всі читання і співи в церкві, всі треби неодмінно правити з українською вимовою, себто так, як було на Вкраїні довгі віки». Він дав указівки, як читати церковнослов'янські тексти на український лад. Виконання наказу було обов'язкове, термін переходу на українську – один місяць. У наказі йшлося, що «вимову українську заводити поступово і лагідно і сама вимова повинна бути милозвучною». У цей період з'являються публікації І. Огієнка, в яких науково обґрунтовується необхідність поширення української мови в церквах. У своїх дослідженнях «Світовий рух за утворення живої народної національної держави» та «Українська мова як мова богослужбова. Право живої мови бути мовою церкви» [Огієнко 1921: 20] дослідник аналізує можливості української мови, її лексичний склад і стверджує, що українська мова повинна стати мовою богослужбовою і виробити власні особливості сакрального стилю, проте одним із найважливіших джерел його створення є надбання церковнослов'янської мови, які необхідно враховувати, наслідувати і використовувати. У 1927 році І. Огієнко опублікував «Методологію перекладу Святого Письма та богослужбових книг на українську мову» [Огієнко 1927], де конкретно йдеться про необхідність орієнтації на закони української літературної мови, максимальне використання її лексичного запасу і фонетичних особливостей. Проте дослідник не заперечує використання і традиційних церковнослов'янізмів для відтворення архаїчності, сакральності в змісті тексту.

Про введення української мови в церковну сферу позитивно відгукуються автори діаспорних публікацій. Зокрема О. Лотоцький у статті «Національний елемент у християнстві» твердить: «Коли мова стає

синонімом народу, то не може він не донести цю свою духовну цінність до тої найбільш інтимної скарбниці, де заховано його релігійні почування».

Спільними зусиллями науковців і церковних діячів сакральний стиль української мови вже на початку ХХ ст. активно і повноцінно входить у систему української мови, функціонує в писемному (переклади Біблії та іншої релігійної літератури) і в усному (Служби Божі в Українській автокефальній православній церкві) різновидах.

На той час в українській стилістиці сформувалося два напрямки у виробленні сакрального стилю, які фактично існують і до сьогодні: 1) орієнтація на церковнослов'янську спадщину і 2) на внутрішньомовні (власнеукраїнські) ресурси. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. ознаменувався першими дослідженнями лексичного і фонетичного рівнів, визначенням основних засад сакрального стилю української мови.

Періодичні видання на початку ХХ ст. вже були потужним інструментом впровадження української мови в різні сфери суспільного життя. Публікації на сторінках газет і журналів дали поштовх для розроблення поняттєвої бази сакрального стилю, а мовна практика періодичних видань була першою випробувальною сферою мовних засобів, які у зв'язку з екстралінгвальними чинниками, суспільно-політичними умовами увійшли до словника української мови лише в 90-ті роки ХХ ст. У цей період історії літературної мови публіцистичний стиль популяризує значну частину забутої лексики, поповнюючи літературну мову природними структурними елементами і оновлюючи її семантичний потенціал.

2.5. Лексика публіцистичного стилю початку ХХ ст. у словнику літературної мови

Мова преси водночас і відбивала кодифіковану лексичну норму, і репрезентувала вживання нової термінологічної, професійної, суспільно-політичної та ін. лексики. Публіцистичний стиль у всі часи був своєрідною

випробувальною сферою нових лексичних одиниць. Тут вони проходили етапи перевірки, відбору, що й сприяло закріпленню їх у загальномовному вжитку.

У 80 – 90-ті роки ХІХ ст. було засновано такі довготривалі періодичні видання: «Буковина», «Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові», «Діло» (Львів), «Учитель», «Народна часопись» (Львів), «Рада», «Рідний край» (Полтава), «Записки Українського наукового товариства у Києві», «Літературно-науковий вісник» (Львів, Київ), «Рілля» (Київ), «Свобода» (Львів), «Гасло» (Харків), «Українське слово» (Львів) та ін., що засвідчувало вироблення літературних норм української мови в усіх регіонах України [Ігнатенко 1930: 5 – 81]. Пік популяризації українського слова припадає на 1905 – 1907 роки, час, коли була скасована цензура на україномовні видання в Росії.

Детальний аналіз мови преси кінця ХІХ – початку ХХ ст. здійснив у 60 – 70-х роках М. А. Жовтобрюх. Дослідник констатував: «Всі нові слова творилися за законами української мови, винятки траплялися не суттєві й дуже зрідка, і вони майже не порушували загальних закономірностей українського словотвору» [Жовтобрюх 1970: 160]. Зауважимо, що через обмежений доступ до джерел вчений не міг охопити багатьох груп конфесійної та суспільно-політичної лексики. Тим часом процеси, характерні для 20 – 30-х років ХХ ст., часто дають змогу пояснити тенденції розвитку сучасної лексики української літературної мови.

Вживанню на сторінках тогочасної української періодики лексики різних тематичних груп і стилістично маркованих слів сприяла диференціація жанрів. Інформаційні матеріали характеризувалися точністю і стислістю викладів. Це зумовлювало поширення нейтральної суспільно-політичної лексики: *парлямент, парляментський, політика, політичний, демократія, патріотизм, космополітизм, лібералізм, об'єктивізм, опортунізм, ревізійнізм, націонал-соціалізм, національне відродження*, наприклад: *Чи пригадуєте той день, в котрім з найдалших окраїн*

*української частини Галичини і Буковини з'їздився до Львова весь наш національний цвіт і сила наша? Чи пригадуєте ті довжезні поїзди, вквітчані вінками і синьо-жовтими хуругвами, які мчалися до нашої столиці, до славного міста Львова, сина короля Данила? (Свобода, 15.07.1916); Власне тепер радить румунський **парлямент** і посли різних напрямків та «переконань» ганьблять себе взаємно (Буковина, 07.01.1916); У посліднім часі відбулася майже по всіх державах **парляментарна нарада** послів і всюди виринали питання про мир (Буковина, 07.01.1916).*

У мові преси вживається лексика із військово-політичної сфери, пов'язана з подіями Першої світової війни, а також національно-визвольного руху. Тут помітне широке використання:

1. Назв військових професій, звань, політичних і військових угруповань: *жовнір, січовик, отаман, відпоручник, летун, протиторпедовець, офіцер-летун, контрторпедовець, рекрут, четарі, білогвардієць, білополяк, петлюривець, директоривець, есеривець.* Військова хроніка наповнена ідеями національно-визвольного руху. Високий стиль визначає вживання метафоричних конструкцій відповідного синтаксичного оформлення. Майже всі вживані назви 20-х років ХХ ст. перейшли до історизмів, що відображають певні реалії минулого, наприклад: *На великій площі за селом зібрався і полк січового війська на полеву Службу Божу. Рівно-рівненько, як шнурочком виміряні станули лави січовиків. Попереду своїх курінів отамани: Сень Горук і Василь Дідушок (Свобода, 12.02.1916); Посол Сінгалевич представив відпоручників і відпоручниць добродійних та запомогових організацій, які своєю невтомною працею, несенем матеріальної помочи жертвам війни, вдовам та сиротам, самаританською опікою ранених і хорих вояків найліпше доказують правдивий патріотизм (Свобода, 19.02.1916); Згадаймо цілий ряд молодих четарів: герой в героя! Кучабський, Трух, Навроцький, Нестайко, Василь Коссак і много інших (Буковина, 05.03.1916).*

2. Назв військової техніки, інших реалій військової сфери: *батарея, гідролян, саперський, розоружене, протиатака, ескадра, шпиталь*. Лексеми *батарея, саперський, протиатака, ескадрон* належать і досі до активного словника літературної мови. Інші, зокрема слово *шпиталь*, активізувалися в останні десятиліття ХХ – на початку ХХІ ст. У 50 – 80-ті роки ХХ ст. мовна практика надавала перевагу слову *госпіталь*. До пасивного словника у зв'язку з екстралінгвальними чинниками (удосконалення військової техніки, появою її нових, сучасних зразків) перейшло слово *гідролян*. Мова преси 20 – 30 років ХХ ст. демонструє їх високу активність і семантичну усталеність: *Коли по уступленю москалів зачали напливати до Львова наші ранені жовніри, зараз повсталала думка поміж українськими панночками, щоби урядити окремий шпиталь, де могли би працювати самі українські сестри* (Свобода, 12.02.1916); *Наслідки були страшні. Мимо сильної пальби батареї з берега, а також гармат з воєнних кораблів, гідроляни вернули за кожним разом без шкоди* (Буковина, 12.02.1916).

Через мову преси в загальнолітературний слововжиток входить термінологічна, соціально-економічна і спеціальна лексика, яка активізувалась у 20-ті роки ХХ ст. Утворювалася вона переважно за допомогою власне українських афіксів: *криця, емалевий, пічний, гамарня, рудня, фабрикація* (у значенні 'виготовлення'), напр.: *Добрій приклад викликав конкуренцію: закладено Брянське товариство (після 1878 р.), яке і заложило свою гамарню коло Катеринослава для фабрикації чавуну й криці* (Галичина, 12.02.1915); *Наші дні увійдуть в історію як час витворення нових закладів для створення емалевих, пічних та інших виробів* (Буковина, 12.02.1916). До розряду діалектної, застарілої лексики відійшли слова *гамарня* (у СБГ [СБГ 1907 – 1909] – тлумачиться як «металло-плавильное заведеніє»; СУМ [СУМ 1970 – 1980] – подає з ремарками *діалектне, застаріле*, «металоплавильна майстерня»), *рудня* (у СБГ *рудня* – «м'єсто добывання жел'зной руды», «жел'зо-плавильний заводь»; СУМ подає з ремаркою *рідко*). Сучасна мовна практика послуговується формою *рудник*

для називання «системи підземних споруд для видобування корисних копалин, а також гірничопромислове підприємство, що здійснює це видобування» [див. СУМ 1977: VIII]. На периферію мовного вжитку відійшло й слово *фабрикація*, натомість активізувалися синоніми *виготовлення*, *фабрикування*.

Закон мовної економії, який діє в усі періоди розвитку мови, зумовлював поширення складних і складноскорочених назв: *хлібопекарня*, *елеватор*, *кокс*, *радіоактивність*, *машинобудівельний*, *огнетривалий* (*вогнетривкий* [СУМ 1970: I]), *сталетопня* (у сучасному слововживанні функціонує варіант *сталеливарня*). Наприклад: *Новозасновані **рудотопні, сталетопні і машино-будівельні** заводи не протязі двох років збільшили продукцію України на половину!* (Гасло, 12.01.1915). Окремі слова засвоювалися з російської мови або через її посередництво: *переселенець*, *чиновник*, *самодержавний*, інші запозичувалися з польської мови: *поверхня* (польське *powierzchnia*), *місцевість* (польське *miejsowość*), *листоноша* (польське *listonosz*); наприклад: *Між **переселенцями** в Сибіру є дуже багато селян з України* (Свобода 19.07.1908); *Гарна, багата **місцевість**, на якій ми живемо, не забуваймо ж ніколи її традицій* (Українське слово, 26.01.1915).

Характерним для мови преси 20-х років ХХ ст. було активне вживання церковно-обрядової лексики, що збігається з етапом вироблення норм сакрального стилю української мови. Це назви святих, посад, предметів церковного ужитку, християнської літератури тощо: *вівтар*, *вікарій*, *єпископ*, *митрополит*, *парох*, *канонік*, *образець*, *молитовник*, *хрестик*, *Бог*, *ангел*, *рай*, *пекло*, *Ісус*, *Марія-матір Божя*, наприклад: *З інших кандидатів вичисляють віденського **пароха** доктора Жука перемиського **каноніка** о. Василя Левицького і апостольського **вікарія** в Сараєві о. Олексія Бозюка* (Свобода, 12.02.1916); *Найбільшу утіху справляли хорим **молитовники**, котрих роздано понад тисячу штук. Крім того роздано хорим кількасот світських книжок, також патріотичні картки з видами, **образи**, **медалики**, **хрестики*** (Українське слово, 26.08.1915).

У громадсько-політичних газетах 20-х років ХХ ст. відбувалася диференціація матеріалів: висвітлення літературного та мистецького життя друкувалося під назвою «Література, наука і мистецтво», що згодом перейшло на «Культура і побут» [Жовтобрюх 1970: 157]. Тут помітне вживання лексики для називання культурних і мистецьких явищ, яка також засвідчує, що нові слова утворювалися різними способами, але переважно на основі наявних словотвірних елементів: *митець, мистець, гурток, гуртківець, стародрук, манускрипт, апогей, трагізм, тетральогія, часопис, артистичний, секція: Жваво працювали й працюють інші секції, особливо артистична* (Гасло, 31.12.1915); *Про патріотизм та вірність українського населення Буковини висловлювалися похвально та з признанем на сторінках німецьких часописей не раз висші військові особи, що мали нагоду гостити по наших селах* (Буковина, 01.01.1916); *По всіх правилах театральної умілості наростає трагізм і досягає апогею* (Гасло, 03.12.1915).

Активно входила в мову преси й лексика зі сфери освіти і науки: *книгозбірня, бурса, дописувач, школа, освіта, винахідник, напр.: За всією п'єсою чувається шелест старих манускриптів, затишок великих книгозбірень, світло електрики тихих кабінетів і постать митця, схилену довкола стародруків* (Гасло, 03.12.1915); *«Товариство помочи для людности України» заводить у Києві ремісничу школу з бурсою для дітей-утікачів* (Буковина, 01.01.1916).

Урізноманітнення, диференціація жанрів періодики зумовлювало появу статей не лише політичного характеру, огляди міжнародного життя, культурної сфери, а й постанови та розпорядження уряду, відкриті листи, що відбито в поширенні лексики офіційно-ділового стилю: *розпорядок, указ, канцелярія, президія, президент, депеша, чолобитня, напр.: Тому то сейчас то настаню воєнного стану з Сербією видано у нас дня 25 липня 1914 цісарський розпорядок, яким права політичної, цивільної управи в Босні, Герцеговині і Дالمатії перенесено на головного команданта військ, які там оперували* (Свобода, 22.01.1916); *Президія української репрезентації*

парляментарної вислала на руки директора кабінетової **канцелярії** барона Шісля отсю **депешу** «**Президія** української репрезентації парламентарної з Галичини і Буковини просить Вашу Ексцеленцію передати його Величеству, всеславнішому **цїсареві** нашому слїдуючу **чолобитню**.. (Буковина, 19.02.1916). Такі публікації є джерелом для дослідження формування мовних засобів етикету в офіційно-діловому стилі: *Ваша Ексцеленціє, Всеславніший цїсарю, Ваша величносте, Велиродний пане, Високоповажаний Добродію*, наприклад: *До Високоповажаного Добродія Миколи Василька, заступника голови ЗУР посла до Сейму і Державної ради у Відні* (Буковина, 22.01.1916); *Його Ексцеленції велиродному панови красвому президентові докторови Гудольфови в Дорні-Ватрі* (Буковина, 19.02.1916).

Мова тогочасної західноукраїнської преси містить багато тематично різних слів іншомовного походження, що засвоєні переважно через польську або німецьку мову: *абдикація* – «відречення», *амбасадор* – «посол», *апострофувати* – «звертатися до видатної особи», *гльоси* – «переклад, пояснення незрозумілого», *дефравдація* – «розтрата», *експльодувати* – «вибухнути», *ельокубрація* – «щось бездарно написане», *енунціяція* – «офіційна заява», *здецидований* – «рішучий, переконаний», *іматрикуляція* – «внесення в список студентів», *інвазія* – «вторгнення», *інсерат* – «оголошення», *інтенція* – «намір», *інтерпеляція* – «запитання», *інтруз* – «непрошений гість, загарбник», *іредентистичний* – «об'єднаний», *квестія* – «питання, проблема», *кальпортований* – «поширюваний», *консеквенція* – «наслідок», *консумційний* – «спільковий, об'єднаний», *нетатор* – «негативна особа», *негувати* – «заперечувати», *ноторичний* – «загальновідомий», *обава* – «побоювання», *офензива* – «наступ», *перфідно* – «лицемірно», *прелегент* – «лектор», *ревеляція* – «сенсаційне відкриття», *регулямін* – «регламент», *резигнувати* – «відмовитися», *сугестія, сугестувати* – «навіювання, навіювати», *фреквенція* – «відвідування».

За словами М. А. Жовтобрюха, такі іншомовні слова «не ввійшли до лексичного складу місцевих українських говорів, а належали до

професійного словника певних кіл інтелігенції» [*Жовтобрюх 1970: 152*]. Чимало з них активізується в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. як синоніми до наявних у мові власних відповідників. На початку ХХ ст. їх функція була такою самою: *В часі **інвазій** Московщини на наші землі життя було складним, але ми з того виходимо* (Діло, 18.11.1915); *Такий **амбасодор** бере дві тисячі левів платні* (Свобода, 06.05.1916).

Певні особливості мала західноукраїнська мовна практика, адже ці землі довгий час були відірвані від основної етнічної території. Це помітно і у вживанні лексичних діалектизмів: *животність* – ‘життя’, *відвічальність* – ‘відповідальність’, *бесідник* – ‘промовець’, *предсідник* – ‘голова’, *почвірний* – ‘несправжній’, *вандрівний* – ‘мандрівний’, *вислід* – ‘наслідок, результат’, *становище* – ‘ставлення’, *лихо* – ‘погано’, *підперти* – ‘підтримати’, *уродини* – ‘народження’, *курателя* – ‘опіка’, *стрим* – ‘сарай’, *памешканє* – ‘житло’, *збігець* – ‘біженець’ та ін., напр.: *Бесідник* підніс *відвічальну* працю президії національно-політичного представництва, якого свідома ціли постава улекиувала йому самому *поборенє* тяжкої, але вдячної праці, похвалив добру волю всіх українськ их партій до спільної праці предложені послом Др. Олесницьким, як і пильну працю українських публіцистів (Буковина, 01.01.1916); *Кілько разів почвірного* порозуміння хотів починати яку-небудь акцію, все сходився на наради і там про людське око укладав пляни нової роботи (Буковина, 20.05.1916); *Дня 1 липня с.р.* появился цісарський розпорядок, який вводить нові постанови що до правного становища того, кого віддається під *курателю* і що до віддання когось під *курателю* (Свобода, 15.07.1916).

Деякі з цих лексем активізувалися в мовній практиці української періодики в 90-ті рр. ХХ ст.: *помешкання*, *предсідник*, *позаяк*, які майже століття перебували на периферії мовного вжитку: *До складу комісії входять **предсідник**, **скарбник**, **писар*** (Руслан, 12.12.1912); *Позаяк* ми застали тут вже велике число иньших політичних засланиців, то прийшло ся нам дуже трудно знайти яке-небудь *помешканє* (Буковина, 05.02.1916). Пор. в

сучасній мові газет: *Помешкання сучасних депутатів у ціні перевищують сотні квартир разом взятих звичайних платників податків* (Україна молода 12.07.2006); *На засідання з'явилися **предсідник** і всі члени комісії* (Галичина, 09.02.2000); *До Євросоюзу нам ще далеко, **позаяк** економіка і рівень життя людей пасуть задніх* (Дзеркало тижня, 23 – 24.11.2008).

Лексична система публіцистичного стилю початку ХХ ст. – це відображення розвитку відповідного мовного рівня української мови на той період. Адже тут є різні тематичні групи слів, які називали явища усіх суспільних сфер життя: політичної, економічної, наукової, офіційно-ділової, релігійної, побутової. Відбувалася взаємодія власне українських і запозичених мовних засобів, які проходили на сторінках газет перевірку на відповідність нормам літературної мови, знаходили схвалення або несхвалення наявним мовним узусом.

Майже всі новотвори не порушували закономірностей українського словотвору і тому 1) природним шляхом входили в лексичну систему мови; 2) деякі іншомовні синонімічні утворення відходили, діалектизми залишалися на периферії мовної системи; 3) слова, які не увійшли в загальнономовний слововжиток, часто актуалізуються сьогодні.

Висновки до Розділу 2

Українська преса на початку ХХ ст. охоплювала всю територію України і була потужним інструментом формування національно-мовної свідомості суспільства. Більшість періодичних видань різноманітної тематики утверджували національні, християнські цінності, зберігали і популяризувати національну культуру, історію, засвідчували повноцінний розвиток української мови в усіх сферах життя народу. Через пресу в широких колах української інтелігенції утверджувалася думка про першочерговість впровадження української мови в усі сфери життя народу.

Українська лінгвістика кінця XIX – початку XX ст. на запит мовної практики закладає теоретичні підвалини для утвердження мовної норми української мови. Мовознавці на сторінках преси актуалізують проблеми становлення літературної мови у зв'язку з тенденціями розвитку публіцистичного й художнього стилів і формують основи рівневої стилістики, зокрема у вивченні лексичних, морфологічних, синтаксичних особливостей публіцистичного стилю. Взаємодія книжних і розмовних одиниць, питання слововживання, збагачення словника української періодики фразеологізмами перебували в полі зору учасників мовної дискусії про шляхи формування публіцистичного стилю. На початку XX ст. було створено теоретичну базу не лише стильової норми публіцистичного стилю, а й мовної норми загалом – окреслено тенденції нормування українського словника, морфологічної, синтаксичної, стилістичної організації писемного тексту.

Мова публіцистичного стилю початку XX ст. відбиває розвиток літературного стандарту на живомовній основі, а також синхронно з появою нових реалій фіксує входження у лексикон нових назв суспільно-політичних подій, явищ, засвідчує уведення української мови в науку, ділову, сакральну сфери суспільства. Саме цей період можна вважати початком повноцінного формування нової стильової норми публіцистичного стилю.

Вживання в мові регіональних видань діалектизмів на той час було не показником невнормованості, а шляхом формування літературного словника на основі синтезу широкої діалектної бази української мови.

Становлення, формування публіцистичного стилю української літературної мови відбувалося синхронно з усталенням літературного стандарту. Мова української періодики відбиває напрямки розвитку словотвірної номінації, масштабну реалізацію усіх потенційних можливостей мови, стає випробувальною сферою для більшості інновацій і водночас інструментом впровадження їх у вжиток. Періодичні видання фіксують тенденції розвитку словника, семантико-стилістичного потенціалу,

граматичної норми української літературної мови. Публіцистичний стиль розвивався разом із становленням прескриптивної норми, впровадженням української мови у сферу освіти.

Періодичні видання на початку ХХ ст. були потужним інструментом поширення української мови в різних сферах суспільного життя. Публікації на сторінках газет і журналів дали поштовх для розроблення поняттєвої бази сакрального стилю, його стильової норми. Через мову преси в активний вжиток входила значна частина лексики, пов'язаної з релігійним, духовним життям народу.

В усі періоди історії літературної мови мовна практика періодичних видань була першою і основною випробувальною сферою інновацій, лексичних новотворів, які органічно збагачували український лексикон.

РОЗДІЛ 3

ЛІТЕРАТУРНА НОРМА І МОВНА ПРАКТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ

3.1. Словотвірна норма

3.1.1. Формування поняттєвої бази української дериватології

Дескриптивна словотвірна норма ХХ – початку ХХІ століть, зокрема публіцистичного стилю, формувалася разом з розвитком поняттєвої дериватологічної бази прескриптивної науки. У різні періоди історії літературної мови дескриптивна і прескриптивна норми взаємодіяли неоднаково. На початку ХХ ст. і в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. мовна практика загалом визначала тенденції розвитку словотвірної норми, а в 40 – 80-ті роки ХХ ст. пріоритетом стають прескриптивні настанови.

У 10 – 30-ті роки ХХ ст. українські граматики подають лише побіжний огляд словотворення в межах морфологічного аналізу. Формування української дериватології як науки відбувалося впродовж другої половини ХХ ст. У цей період було створено поняттєву базу словотвору. Одночасно відбувалася кодифікація мовної норми, що відбито у відповідній лінгводидактичній літературі і словниках.

Щоб дослідити становлення словотвірних зразків літературної мови, треба визначити мовні факти, які були нормою в окремі періоди розвитку мови. Мірилом правильності словотвірних моделей мовознавці називають формальну відповідність їхніх можливостей системі і структурі мови. Важливим показником нормативності мовних одиниць є традиція вживання в літературній мові.

Розвиток словотвірної норми української мови визначав не лише рівень дериватології як науки, внутрішній системний потенціал, а й

екстралінгвальні чинники. 50 – 80-ті роки ХХ ст. позначилися впливом російської мови, поширенням відповідних словотвірних моделей. Це спричинювало появу нічим не вмотивованих словотвірних дублетів, які згодом витісняли з ужитку деякі продуктивні елементи українського словотворення. Такі тенденції не набули масштабних ознак завдяки неспинному розвитку словотвірної науки, яка стримувала процес входження в мову чужих явищ.

Лінгвісти-сучасники (Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, К. Г. Городенська) кваліфікують словотвір як розділ мовознавства, що вивчає будову і творення похідних слів [*Клименко, Карпіловська 2008: 641*]. Дериватологія послуговується сформованою системою понять і методів дослідження.

Засновником словотвірної школи в українському мовознавстві був І. І. Ковалик, який у своїх працях визначив одиниці словотвірної системи, окреслив термінологічний апарат тощо [*Ковалик 1958: 10*]. Історія становлення цього напрямку виразно простежується в лінгводидактичних текстах – академічних граматиках, підручниках та посібниках.

До кінця 60-х – початку 70-х років ХХ ст. словотвір розглядався в розділі «Морфологія» і був предметом граматичного, морфологічного аналізу. У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського [*Курс 1951: 288*] основним напрямом дослідження словотворення був структурно-семантичний аналіз. Я. Закревська розвинула його в розвідках з діалектології, Т. Панько в працях з термінології, В. Горпинич в ономастичних студіях.

У зазначеній граматиці словотвірні явища систематизовано в розділі «Морфологія»: «морфологія вивчає форму, будову слова, а також засоби творення слів» [*Курс 1951: 288*]. Це вчення ґрунтувалося на поняттях *будови слова і словотвору* (у сучасній номінації *словотворення*). У *будові слова* було визначено основні *форманти*: *корінь, суфікс, префікс, закінчення* або *флексія*. Їх незамінність і незмінність демонструє історія українського

мовознавства досьгодні. Поняття власне *словотвору* охоплювало «морфологічні елементи, які формують лексичне значення граматично виражених понять, так звані словотворчі елементи» [Курс 1951: 343]. Основними засобами словотвору було названо *суфіксацію* та *префіксацію*.

Наступне видання академічної граматики «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» [СУЛМ 1969] розширює поняттєву базу словотвору в межах того ж розділу «Морфологія». Уводиться термін «*морфема* (від грецького μορφή – вигляд, форма), яка означає монофонемну найменшу неподільну значеннєву частину слова» [СУЛМ 1969: 19].

Це видання 60-х років як синтез наукових здобутків демонструє рівень розвитку напряду через аналіз *морфем* за їх семантичними функціями. Виокремлено три основні групи *морфем*: *лексико-поняттєві*, *словотворчі* і *граматичні* або *формотворчі*. За значенням морфема розподілено на *вільні* (коли морфема виявляє себе при зміні слова або при словотворенні) та *зв'язані* (не виступають самостійно) [СУЛМ 1969: 20]. Можна спостерігати динаміку літературної норми, відображену в ілюстративному матеріалі: *обути, привикати* [СУЛМ 1969: 20]. Сучасна літературна норма їх заперечує і орфографічні словники не фіксують [ОС 1994; ОС 1999]. У науковий обіг було введено і термін *афіксоїди* (*суфіксоїди, префіксоїди*). Розвинуто і конкретизовано поняття *твірної основи* (*кореневі непохідні, афіксальні похідні*). Зміни морфологічної структури слова дали підстави виокремити процеси *спрощення, перерозкладу, декореляції* і *ускладнення*. Названі явища проаналізовано в плані діяхронії, наприклад, *спрощення* проілюстровано словами: *мир, дар, став, знак*, в яких колишні монофонемні суфікси **-р, -в, -к** зрослися з кореневими частинами і з погляду системи сучасної української мови перестали виділятися як суфіксальні морфема; *перерозклад* відображають словоформи *рукам, руками, руках*, в яких морфема **-а-** була складовою частиною основи і лише в результаті перерозкладу стала частиною закінчень.

Отже, граматики засвідчують наявність у мовознавчій науці діахронного і синхронного аналізу словотворення. Академічна граMATика «Курс сучасної української літературної мови» узагальнює характерні риси словотвору, аналізує словотвірні моделі сучасного їй мовного зрізу [СУЛМ 1969]. 60-ті роки ХХ ст. демонструють поєднання дослідження словотвору в плані і синхронії, і діахронії, що є наслідком поширення тенденцій слов'янського мовознавства (праці Е. Косеріу [Косеріу 1969], Є. С. Кубрякової [Кубрякова 1968: 11 – 18] та ін.). Є. С. Кубрякова стверджувала: «Що коли вкладати в поняття лінгворівня точно окреслений зміст і інтерпретувати його як окрему частину лінгвістичної системи, виділену відповідно до наперед визначених критеріїв, то розглядати словотвір як самостійний мовний рівень не виправдано з тих міркувань, що в мові відсутня спеціальна словотвірна одиниця» [Кубрякова 1975: 346]. Словотвір треба визнати, зауважує вона, самостійною підсистемою мови [Кубрякова 1975: 52].

Про *словотвір (дериватологію)* як самостійну лінгвістичну дисципліну в українському мовознавстві вперше було заявлено в монографії «Словотвір сучасної української літературної мови» за ред. М. А. Жовтобрюха [ССУЛМ 1979]. Його місце, за словами І. І. Ковалика, «у системі науки про мову насамперед визначається місцем її предмета вивчення в системі мови. *Словотвірний рівень* мовної системи має надрівневий характер за різнорівневими *словотворчими ресурсами* використовуваними у процесі *словотворення* [ССУЛМ 1979: 7]. Дослідники констатують наявність у стилістиці поряд із лексичною, морфологічною, синтаксичною та фразеологічною стилістикою ще й *словотвірної стилістики*, мета якої – дослідити питання *стилістичного словотвору* [ССУЛМ 1979: 9]. В основі аналізу – морфологічний підхід (на противагу структурно-семантичному), тобто дослідження від форми мовних одиниць до їхнього змісту.

Автори зазначеної праці розмежовують поняття *морфологічної* і *словотвірної* дериватології, у межах останньої визначають *синтаксичну* і

лексичну деривацію. Синтаксична деривація охоплює: 1) віддієслівні іменники зі значенням абстрактної дії; 2) відприкметникові іменники зі значенням абстрактної ознаки; 3) відіменникові прикметники, що позначають загальне, неконкретизоване в похідному утворенні відношення до того, що названо твірною основою. Лексичні деривати визначаються відмінністю значення від твірних основ. Поділ системи словотвірних типів на галузь синтаксичної і лексичної деривації названо основним принциповим поділом усієї системи словотвору [ССУЛМ 1979: 9 – 10]. Словотвірні одиниці як і будь-які інші рівневі одиниці підпорядковано законам парадигматики і законам синтагматики. Систему словотвірних парадигм названо словотвірною парадигматикою, а закони сполучення кореневих і суфіксальних морфем у словах, регулювання категоріальних, семантичних і стилістичних можливостей сусідства морфем у структурі слова, їх послідовність, кількість, внутрішнє, засноване на бінарності, співвідношення – словотвірною синтагматикою [ССУЛМ 1979: 10 – 11]. Було введено поняття *дериватем* – одиниці словотвірного рівня з відповідною словотвірною формою та словотвірним значенням. Сукупність *дериватем* як мовних одиниць кваліфіковано як *систему словотвору* [ССУЛМ 1979: 14].

До кінця 70-х років ХХ ст., що відбито і в граматиках української мови, не усталеними залишалися терміни *словотворчий* і *словотвірний*. У 50 – 60-ті роки надавали перевагу лексемі *словотворчий* на означення і формантів (*афікс, суфікс, інфікс, постфікс*), і більш загальних понять і явищ: *словотворчий тип, словотворчий клас, словотворчий розряд, словотворчий аналіз, словотворча категорія* тощо. У 70-ті роки ХХ ст., як засвідчує і монографія «Словотвір сучасної української літературної мови» слова *словотворчий* і *словотвірний* функціонували як варіанти, тобто не диференціювались, пор.: *словотворчі ресурси, словотвірні категорії, словотвірні класи, словотворчі форманти, словотвірні афікси* [ССУЛМ 1979: 8, 9, 37]. І. І. Ковалик розмежовує ці слова і пропонує *словотворчий* вживати «на означення ресурсів мови, які беруть активну участь у процесі

творення слів: *словотворчий корінь* (*афікс, суфікс, інфікс, конфікс, постфікс, процес*) тощо, а *словотвірний* вживати виключно на позначення того, що має інше (*несловотворче*) відношення до словотвору: *словотвірний тип* (*клас, аналіз*), *словотвірне значення* (*дослідження*), *словотвірна модель* (*категорія, характеристика*) тощо» [ССУЛМ 1979: 86 – 87]. «Словотвір сучасної української літературної мови» чітко диференціює поняття *словотвору* (лінгвістичної дисципліни) і *словотворення* (творення похідних слів за певними зразками). У дослідженні окреслено цілісну термінологічну систему понять *словотвору*, якими й послуговується сучасна лінгвістична наука: *словотвірний тип* – «певна словотвірна структура з відповідним словотвірним значенням, яку становить належність твірного слова до певної частини мови» [ССУЛМ 1979: 34], *словотвірна категорія* – «сукупність дериватем із спільним загальним словотвірним значенням, вираженим певним комплексом словотвірних засобів» [ССУЛМ 1979: 36], *словотвірне значення* – «узагальнене значення, спільне для певного лексико-семантичного розряду слів, виражене за допомогою певної словотвірної форми» [ССУЛМ 1979: 38].

Синхронний аналіз *словотворення* української мови було здійснено у російськомовному виданні «Украинская грамматика» [УГ 1986], де чітко окреслено словотвірні ознаки різних частин мови. Наголошено, що «*словотворення*, крім основної своєї функції – поповнення словникового складу мови, виконує ще й граматичну функцію. Її суть полягає у визначенні граматичних (класифікувальних) характеристик дериватів» [УГ 1986: 175]. Це видання фіксує всю систему вироблених на кінець 80-х років ХХ ст. термінів словотвору, аналізує можливості словотвірної системи української мови і висвітлює розвиток *словотвору* і *словотворення* в лінгвістичній науці і мові відповідно. В основі інтерпретації словотвірних явищ – синтез структурно-семантичного і морфологічного напрямків, який виявляє можливості визначення співвідношення морфем і словотвірних структур похідного слова.

Цей напрямок було розвинуто в граматиках кінця ХХ – початку ХХІ ст. О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський у «Граматиці української мови» зазначають, що «словотвір можна розглядати з кількох поглядів: 1) з погляду морфемної структури слова; 2) з погляду використання певних морфем у процесах словотворення; 3) з погляду участі певного типу морфем у частковій модифікації семантики» тощо [Безпояско, Городенська 1993: 182].

Словотвір як один із рівнів граматичної системи мови інтерпретують І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська у «Теоретичній морфології української мови»: «Морфологія, словотвір і синтаксис як три рівні граматичної системи взаємопов'язані» [Вихованець, Городенська 2004].

Дериватологи-сучасники: Клименко Н. Ф. [Клименко 1973], Карпіловська Є. А. [Карпіловська 1990], Грещук В. В. [Грещук 1995], Городенська К. Г. [Городенська 1981] дослідили також функціональну роль словотвірних морфем як формальних представників компонентів розгорнутих предикативно-аргументних структур, систему перетворень простих одиниць у складні тощо.

Тенденції сучасної літературної норми спричинили певну невизначеність у вживанні термінів *словотвірний* і *словотворчий*. Помітно активізувалася лексема *словотвірний*, яка в певних випадках вживається як варіант до *словотворчий*, пор.: *словотвірний словник* і *словотворчий словник* [Ковалик 1981: 86 – 87]. За словом *словотворчий* залишилося давно визначена сфера вживання – на означення мовних ресурсів словотворення. Термін *словотвірний* розширив можливості лексичної сполучуваності.

Отже, впродовж другої половини ХХ століття у *словотворі* було вироблено поняттєву термінологічну базу, визначено власні одиниці дослідження, що й дало наукові підстави для кваліфікації його як розділу мовознавства. Інтерпретація словотвірних процесів у різні історичні періоди залежить від рівня розвитку поняттєвої бази мовознавчої науки і динаміки прескриптивної мовної норми.

3.1.2. Словотвірні тенденції ХХ ст.

Кожен період історії літературної мови робить свій вагомий внесок у розвиток лексичного складу. Живомовні особливості творення слів – найважливіший показник напрямку руху мовної норми.

Публіцистичний стиль 10 – 30-х років ХХ ст. найбільш повно репрезентує словотвірні процеси доби, оскільки саме він уводив у слововжиток нову термінологічну, професійну, суспільно-політичну, сакральну та іншу лексику. Цей функціональний різновид у всі часи був своєрідною випробувальною сферою для лексичних номінацій. Саме тут мовні засоби проходили етапи перевірки, відбору та закріплення у загальнономовному вжитку.

М. А. Жовтобрюх зазначав що «всі нові слова творилися за законами української мови, винятки траплялися не суттєві й дуже зрідка, і вони майже не порушували загальних закономірностей українського словотвору» [Жовтобрюх 1970: 160].

Початок ХХ ст. увійшов в історію літературної мови як найбільш продуктивний і експериментальний. Було активізовано весь внутрішньомовний словотвірний потенціал. На позначення одного й того самого поняття часто вживалося кілька словотвірних варіантів. Помітним явищем була боротьба в словах деяких структурних елементів, морфем, активність яких була неоднаковою. Хронологічно варіантність слова – це прямий наслідок історичного розвитку, еволюції мови, зміни мовних смаків. Тому варіанти слова, зокрема словотвірні, маркуються насамперед за часовою шкалою (зникає – з'являється), потім з погляду критеріїв норми (нормативні – ненормативні) і лише після цього – з соціального і стильового боку.

Граматичні кодекси 10 – 30-х років ХХ ст. здебільшого не подавали інформації про стан словотвірної системи української мови. Автори, як правило, зазначали, що в розширенні словникового складу літературної мови,

збільшенні кількості слів для називання нових явищ, предметів особлива роль належить суфіксам («наросткам») та префіксам («приросткам») [Синявський 1931: 116]. Активні словотвірні процеси доби і тенденції літературної норми найбільш повно відбиває публіцистичний стиль.

Мова періодичних видань 40 – 80-х років ХХ століття помітно змінилася порівняно з попередніми десятиліттями: збіднів словниковий запас, майже зникли емоційно-оцінні одиниці, лексичні і граматичні варіанти. Мовна політика, спрямована на зближення української і російської мов, тенденція до утвердження східноукраїнських правописних традицій, задекларована «Українським правописом» 1933 року, Друга світова війна позначилися насамперед на змістовому наповненні українськомовних газет і журналів, які стали засобом комуністичної пропаганди та ідеологічного впливу на масову свідомість. Мова публіцистичного стилю була законсервована, тематично і функціонально обмежена і фактично не розвивалася. Закладений у 10 – 30-ті роки ХХ ст. багатий мовно-виразовий потенціал публіцистичного стилю було відчутно збіднено внаслідок вилучення інформації, яка належала до духовної сфери життя народу (як наслідок – майже зникли емоційно-експресивні тексти, звузилося коло тематично-інформаційних блоків, було розірвано зв'язок і центральних, і регіональних видань з живою діалектною стихією), що призвело до обмеження словникового запасу. Мова всіх періодичних видань містила штампи радянської ідеології як інструменту впливу на формування масової свідомості суспільства – суспільства без власних ідеалів і національної ідентифікації. Показовим для цього періоду історії літературної мови є вживання однотипних гасел, мінімальна кількість стилістичних засобів. Екстралінгвальні чинники позначилися на зменшенні кількості українськомовних видань, проте вони вже традиційно охоплювали всі регіони України. Попередні напрацювання мовознавців, зокрема низку граматичних праць О. Синявського, О. Курило, А. Кримського, Є. Тимченка, та ін. було відкинуто, а нових не створено. Неперервність писемної традиції

була підтримана і збережена насамперед мовними особистостями митців художньої літератури, яка залишалася чи не єдиним повноцінним плацдармом для розвитку літературної мови. Лише в 1951 році з'явився «Курс сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського, який слугував орієнтиром майже 20 років [Курс 1951].

Джерелом лінгвістичного аналізу мови періодичних видань 40 – 80-х років ХХ ст. є також «Курс історії української літературної мови» за ред. І. К. Білодіда [Курс 1961], який внаслідок екстралінгвальних чинників висвітлював лише загальні тенденції поповнення словникового складу української мови назвами явищ радянської дійсності.

Найбільш стійкою до екстралінгвальних умов була граматична система, яка зберігала самобутні ознаки української мови, зокрема і в сфері словотвору. У мові газет експресивно-стилістична функція словотворення у цей період була майже згорнута, а номінативна забезпечувала іменування нових фактів дійсності та формування понять про них.

3.1.2.1. Іменниковий словотвір

3.1.2.1.1. Словотвірні процеси початку ХХ ст.

Як засвідчує мова преси, однією з найхарактерніших ознак 10 – 30-х рр. ХХ ст. було творення безсуфіксних іменників на основі префіксальних дієслів: *настрій, спис, впис, ухвала, вислід, з'ява, зріст, поруб, недохват, одсіч, відпуск, переклад, іспит, збори, звіт, зміст, віднова* тощо. Переважна більшість таких віддієслівних іменників увійшла до літературного вжитку, проте деякі з них втратили початкове значення (процесуальність у слові *зріст* згодом втрачається і вже з другої половини ХХ ст. його початкове значення перебирає на себе лексема *зростання*), пор.: *Дальший правильний зріст сільського господарства належить забезпечити підсиленням кооперування господарства та усупільнення виробництва* (Вісти,

14.04.1927); *Переклади Біблії українською мовою допоможуть нам глибше зрозуміти християнську науку* (Маяк, 15.02.1915).

Слова *впис* (фіксують ПСГ 1929; ПУРС 1930), *вслід* (фіксує лише ПУРС 1930), *поруб* (словники фіксували форму *вируб* [див. *РУСІ 1918*; *РУСШ 1918*]), *недохват* (до 30-х років було витіснено з ужитку – всі словники [*РУСІ 1918*; *ПСГ 1929*; *РУСШ 1918*] фіксують *недостача*, *недостаток*, *віднова* (до 30-х років виходить з ужитку й заступається формою *поновлення* [див. *ПСГ 1929*; *РУСІ 1918*; *РУСШ 1918*]) активно функціонували в мові преси 20 – 30-х років ХХ ст. як один із виявів механізмів дії закону мовної економії: *Прийде час, коли пролетаріїв, яко незабезпечених економічно людей, не буде, але ж нації лишаються назавжди, як лишаються окрім з'яву природи і мільярди окремих людей з своїм особним, індивідуальним духом* (Вільне слово, 02.08.1917) *Охорона лісу перебуває в надзвичайно поганому стані, й свавільні поруби лісу за останній рік набирають загрозливих розмірів* (Вісти, 05.04.1927); *Сим оповіщаю населення міста Золотоноші, що від жовтня с. р. відчиняється впис в Вільне Козацтво в м. Золотоноші в будинку Золотонішського Земства на Миколаївському майдані* (Вільне слово, 21.09.1917).

Диференціація жанрів тогочасної періодики сприяла розширенню тематичних груп вживаної лексики. У цей період активно творяться нові віддієслівні назви суб'єкта дії. Мова преси засвідчує вживання іменників – назв осіб з різних сфер суспільного життя. Одним з найпомітніших явищ того періоду літературної мови було творення іменників – назв осіб на основі дієслів недоконаного виду і префіксальних дієслів доконаного виду за допомогою суфікса **-ник**. Такі слова як *торговельник*, *залізничник*, *дослідник*, *представник*, *вантажник*, *відбудовник*, *відступник*, *відхідник*, *вугільник*, *загарбник*, *змовник* (у СБГ – *змовленник* [*СБГ 1907 – 1909*]), *зневірник*, *заможник*, *незалежник*, *незаможник*, *попередник*, *порушник*, *працівник*, *радник* тощо належать саме 10 – 30-м рокам ХХ ст., напр.: *Большовики як загарбники не мали можливості вивезти свій розкішний агітаційний потяг,*

складений із чудових клясових вагонів, на котрих красуються різні більшовицькі лозунги і відозви (Україна, 06.09.1919); Кожен повинен зрозуміти, що він **відбудовник** понівеченого українського духу і України (Маяк, 04.06.1918); **Працівники** освіти утверджують українську ідею і патріотичні почуття (Вільне слово, 04.07.1917); Продажні душі – це ті, хто урядовав на Вкраїні і безпорадно нищив все Українське, а за ним і Українців: це ті, хто за більшовицькі гроші розкладав нам армію, стріляв в тил, це члени найвищого трибуналу більшовицького Совнаркому, це члени партії лівих і **незалежників** (Україна, 26.08.1919). Усі перелічені слова відсутні у СБГ 1907 – 1909, але більшість з них вже потрапила до словників 20 – 30-х років ХХ ст. [див. ПСГ 1929; ПУРС 1930; РУСШ 1918 тощо].

За допомогою суфікса **-ник** утворювалися також назви суб'єкта дії, які згодом перейшли до пасивного словника: *бесідник, приклонник, сторонник, угнітник, податник* (у сучасній нормі *податківець*), *побідник*, напр.: *Кожен повинен визначитись, хто він: сторонник української ідеї чи байдужник, який не думає про майбутнє* (Вільне слово, 02.11.1918); *Більша частина людей ставилась до податників з недовір'ям, бо ніхто не думав, що вони на будуче в повній мірі сповнять свої обов'язки* (День, 21.08.1914).

Багато іменникових утворень у зв'язку з втратою в мові семантично вмотивованих твірних основ, або переходом їх до пасивного фонду, зникали і замінювались на віддієслівні зразки з прозорим значенням:

- а) з суфіксом **-ник**: *дорадник – радник, порадник, подорожник – мандрівник, сторонник – прибічник*;
- б) з суфіксом **-ець**: *бесідник – промовець, побідник – переможець*;
- в) з суфіксом **-тель**: *угнітник – гнобитель*.

Назви осіб, утворені від нових запозичених слів згодом поступалися дублетам з іншомовними формантами: **-атор, -ер**: *фальшивник – фальсифікатор, реакційник – реакціонер*.

Іменники – назви осіб з суфіксом **-ник** могли функціонувати як варіанти до дериватів з суфіксом **-льник**: *будівник – будівельник, виступник –*

виступальник, напр.: *У місті бракує будівників ріжних споруд* (Бджола, 18.01.1914); *Громада таки й постановила була оце вже в червні місяці, яку роботу треба виконувати будівельникові* (Громадська газета, 12.04.1915). Словники 20–30-х років ХХ ст. фіксують лише форму будівник [див. ПСГ 1929; РУСІ 1918; РУСШ 1918; ПУРС 1930]. Згодом слова будівник і будівельник розподіблилися і закріпилися в літературному вжитку з різними значеннями.

Суфікс **-ник** часто конкурував з афіксами **-ець, -чик, -ар, -ач**: *убійник – убивець, самовбійник – самовбивець, перекладальник – перекладач – перекладник, перекупник – перекупець, промовник – промовець, газетник – газетяр, доповідник – доповідач, засланняк – засланець*. Ці варіанти зафіксували і словники того часу [див. ПСГ 1929; РУСІ 1918; ПУРС 1930 тощо]. Як словотвірні варіанти вони вживалися в мові східноукраїнських і західноукраїнських періодичних видань: *Перекупників тепер багато, а кому від того добре?* (Україна, 28.08.1919); *Перекупці вивозять на базар дерева, котрі дешево купують, ріжний брак і заліж в розсадниках, а потім розвозять по базарах та селах* (Вісти, 28.03.1921); *Ми газетники видаємо нашу газету мовою нашою рідною вкраїнською, найбільше приступною до зрозуміння навіть народної маси, – і маючи на увазі поперед всього волинський народ, будемо по змозі наближати мову видання до лексичних і граматичних особливостей головного волинського діалекту* (Вологодська газета, 01.09.1918); *Газетярі через слово повинні вивести народ на правильну дорогу і помогти зробити вибір* (Вісти, 12.11.1918).

О. Синявський рекомендував до вживання варіант *газетяр* серед інших у мові продуктивних моделей: *байкар, бляхар, вівчар, дзвонар, тесляр, вапняр* тощо [Синявський 1931: 135].

Під впливом російської мови до словотвірних зразків з суфіксом **-ник** зрідка вживалися варіанти з афіксом **-щик**: *артільник – артільщик, виборник – виборщик*, напр.: *Люду мій слухай! Коли найзавзятіший твій ворог міг би принести користь вітчизні, не вагайся бути його виборником, вибирай його*

виборцем або послом! (Вісти, 05.02.1906); *Дбайте самі про свої справи – сказав наприкінці п. Петровський своїм виборщикам, робітникам-українцям, і коли, мовляв доб'ється, тоді може й соціал-демократична фракція знайде можливим звернути увагу на ваші справи* (Маяк, 06.07.1912).

У 10 – 30-ті роки ХХ ст. активно творилися іменники з афіксом **-ець** за яким виразно закріплювалася сема істоти, що входить у клас об'єктів, є одним з його компонентів-учасників, членів, носіїв суспільних чи політичних ідей: *висуванець, вихованець, гуртківець, зубатовець, москонець, марксівець, підприємець, працедавець, спортовець*. Ці лексеми з'явилися в мові саме в період 10 – 30-х років ХХ ст., вони відбивають реалії доби і активно входять у літературний слововжиток. Слова *вихованець, підприємець, працедавець* потрапили до реєстру тогочасних словників [див. *ПСГ 1929; РУСІ 1918; ПУРС 1930* тощо]. Усі новотвори саме на сторінках преси починали своє життя в мові: *Хоч теперішній закон далеко не той, який потрібен суспільству, але все ж таки він дає право працедавцеві знаходити нові робочі місця* (Вісти, 05.02.1912); *Широка коаліція марксівців з літературними спецами корисна й потрібна для зовнішнього радянського фронту проти емігранської контрреволюції* (Літературно-науковий вісник, 11.11.1923); *В Європі тільки москovicів більше як німців* (Вологодська газета, 24.09.1918).

За цим зразком активно творилися назви військових професій, політичних і військових угруповань: *торпедовець, петлюрівець, директорівець, есерівець*, напр.: *У посліднім часі відбулися зібрання петлюрівців, які ухвалили захищати і далі свою рідну землю* (Буковина, 07.01.1916); *Не думає директорівець про свою вигоду, а про народ і Україну* (Свобода, 15.07.1916).

Новотвори з суфіксом **-ець** значно розширили ряд давніших словотвірних моделей, які, зокрема, фіксував СБГ: *видавець, виходець, знавець, заслонець* тощо [*СБГ 1907 – 1909*].

Сему абстрактної активної дії передавали іменники з суфіксом **-ач**, базою яких були дієслова із значенням діяча: *читач* (з ним конкурував *читальник*), *дописувач*, *діяч*, напр.: *У кожній редакції є щире бажання знати, як можна ближче своїх читачів. Котра газета чи журнал добре знає своїх читальників, то вона й цікава буває й міцно стоїть і розвивається* (Маяк, 12.11.1912); *У посліднім часі відбула ся майже по всіх державах парламентарна нарада послів – діячів наших, і всюди виринали питання про мир* (Буковина, 17.01.1916).

Моделі з суфіксом **-ач** конкурували і з варіантними зразками з суфіксом **-тель**, продуктивність якого вже помітно згасала: *завідувач – завідатель, продовжувач – продовжатель*, напр.: *Голова комітету розпорядився, щоб завідатель залишив (оставив) 11 пудів жита в земстві* (Вільне слово, 12.08.1917); *Ми повинні рішуче сказати завідувачеві свою волю і всіми засобами домагатися твердо своїх прав* (Прилуцька думка, 11.09.1921). Як засвідчують лексикографічні джерела [*ПСГ 1929; РУСІ 1918; РУСШ 1918; ПУРС 1930*], форми на **-тель**, як виразні книжні елементи, вийшли з ужитку ще до 30-х років ХХ ст. Словотвірні зразки з суфіксом **-тель**, які засвоїла літературна норма, сягають ще давньоруського періоду, пор.: *учитель*.

У 10 – 30-ті роки ХХ ст. для називання особи жіночої статі вживався іменник з суфіксом **-иця**: *учительниця*, напр.: *З'їзд народних учителів і учительниць Золотоношського повіту в зібранні 20 червня сього року* (Вільне слово, 10.07.1917). До кінця 20-х років утвердилася форма з суфіксом **-к-**: *учителька*, напр.: *Кожен пам'ятає свою першу вчительку, а як – залежить, мабуть, від неї* (Маяк, 11.01.1920).

Іменникові форми жіночого роду з суфіксом **-к-** – це одна з найхарактерніших ознак української мови 20 – 30-х років ХХ ст. Фіксують їх усі тогочасні словники, напр.: *учителька, оповідачка, авторка, спостерігачка* тощо [див. *ПСГ 1929; РУСІ 1918; ПУРС 1930*].

У мові преси частовживаними були іменники на означення жіночого роду: *авторка, агітаторка, агрономка, белетристка, еманципатка, лікарка, поетка, пропагандистка, співачка, ювілярка, ювілятка* тощо. Усі словотвірні зразки функціонували в мові газет як нейтральні мовні одиниці: *Авторка статті подає огляд сучасних труднощій і проблем українського села* (Літературно-науковий вісник, 11.05.1914); *Наша визначна поетка Леся Українка залюблена в рідну природу й уміє зачарувати нас* (Громадська газета, 11.04.1915). Такі зразки рекомендувала до вживання прескриптивна норма і в 70-х роках ХХ ст.: «Суфікс **-к-** уживається для утворення багатьох назв осіб жіночої статі; він найчастіше додається до суфікса для утворення відповідної назви чоловічої статі, або вживається замість нього...» [СУЛМ 1969: 42]. Л. А. Булаховський іменники на називання жіночої статі кваліфікував як «розмовні, але більш поширені, ніж в російській мові» [Курс 1951: 359]. Частота вживання таких словотвірних одиниць в усіх стилях літературної мови в 90-ті роки ХХ – початку ХХІ ст. відчутно впливає на зниження їх стилістичної маркованості, а в деяких випадках і до повної її нівеляції, пор.: *дисертантка, пасажирка, бібліотекарка*.

Про існування в мові деяких слів на **-иця** сьогодні можемо дізнатися лише з писемних пам'яток доби, зокрема мови публіцистичного стилю початку ХХ ст., адже вони, як і назви чоловічого роду перейшли до пасивного словника. Так, зокрема, іменникову форму для називання жіночої статі *відпоручниця* не зафіксували ні тогочасні, ні пізніші лексикографічні джерела, хоч вона й була частовживаною на початку ХХ ст.: *Посол Сінгалевиц представив відпоручників і відпоручниць добродійних та запомогових організацій, які своєю невтомною працею, несенем матеріальної помочи жертвам війни, вдовам та сиротам, самаританською опікою ранених і хорих вояків найліпше доказують правдивий патріотизм* (Свобода, 19.09.1916).

Невелику продуктивність мав суфікс **-анин** у назвах осіб – учасників чи членів різних організацій, гуртків, партійних об'єднань: *зорянин*, (від

іменника зоря, співробітник газети «Зоря»), *могіканин, веселчанин* тощо, напр.: *Кожен зорянин* уміє донести своє слово до кожної людини, яка живе в Україні (Зоря, 11.04.1912); **Веселчанин** – той, хто входить до об'єднання творчих людей «Веселка» (Літературно-науковий вісник, 17.07.1918).

Ряд іменникових суфіксів на означення осіб було засвоєно в словах іншомовного походження. Особливо активне функціонування виявляли відіменні деривати з суфіксом **-іст/-ист**, вживані в найменуваннях із вказівкою на відношення до певної суспільної категорії чи політичної партії: *автономіст, прогресист, індивідуаліст, турист, терорист, україніст, утопіст, енциклопедист, шовініст*, напр.: *Старий афоризм каже: поскребіть росіянина й ви побачите азиата. Але, мабуть, ще справедливіше сказати: поскребімо російського **прогресиста** й ви побачите великоруського **шовініста*** (Свобода, 04.02.1912).

З багатьма формами на **-іст/-ист** конкурували варіанти з суфіксами **-ник** (*латиніст – латинник*), **-ер** (*революціоніст – революціонер, опозиціоніст – опозиціонер*), **-ат** (*степендіст – стипендіат*), **-атор** (*консерватист – консерватор*), напр.: *Тут як не **опозиціоніст** то опортуніст знайде своє місце і зав'яже розмову* (Українське слово, 12.04.1915); **Опозиціонерів** важче добитися правди ніж державникові (Свобода, 02.07.1915).

Не мали словотвірних варіантів слова: *популяризатор, композитор, скульптор, експропріатор, русифікатор*, напр.: *Але народ зберіг свою мову, незважаючи на пригноблення її з боку **русифікаторів*** (Вологодська газета, 07.10.1918).

Словотвірні зразки на **-ість**, засвоєні через посередництво польської мови, згодом витіснилися спільними з російською мовою моделями, поширеними в східноукраїнській мовній практиці. Не увійшов до літературного словника запозичений з польської мови іменник *інтерніст*, який функціонував переважно в західноукраїнській пресі як варіант до слова *терапевт* (пор. рос. *терапевт*, англ. *therapist*, нім. *Therapeut*, франц.

therapeutiste). Не прижився в мові утворений на іншомовній основі іменник *аполітист*, який не мав морфологічних відповідників у поширених тоді європейських мовах [Жовтобрюх 1970: 165].

У період 10 – 30-х років ХХ ст. словник української мови збагатився суспільно-політичними номінаціями, що репрезентували нові явища екстралінгвальної дійсності: державний лад, систему правління, світогляд, сукупність ідей і течій різного спрямування тощо. Мотивувалися вони іменниковими й прикметниковими основами, переважно запозиченими. Граматичною формою вияву цих мовних одиниць було творення похідних найменувань із суфіксом **-ість**, що було властиве українському словотворові і раніше: *демократичність, незалежність, ідейність, партійність, недоторканність, періодичність, інтелігентність, індивідуальність, промисловість*. Ці слова активно входять у слововжиток саме на початку ХХ століття, їх фіксують тогочасні правописні і перекладні словники [див. ПСГ 1929; РУСІ 1918; РУСШ 1918; ПУРС 1930 тощо]. Усі абстрактні суспільно-політичні номінації входили в загальнономовний слововжиток через мову публіцистики: *Чи ж має добродій Веселовський почуття національної гідности (достойнства), коли в такий час відрікається від боротьби за власну незалежність тільки під впливом (влянієм) незаконних домагань?* (Вільне слово, 30.08.1917); *Звідси випливає і так звана новизна образів, демократичність і відчуття свободи* (Літературно-науковий вісник, 12.08.1917); *Розвиток власної промисловості – це ще один крок до незалежности* (Буковина, 07.06.1918).

У поодиноких випадках з словами на **-ість** конкурували варіантні форми з іншомовним суфіксом **-изм**: *демократичність – демократизм*, напр.: *Демократизм впливає на думки нашої преси, дозволяє говорити правду нашим читачам* (Геть неписьменність, 06.09.1917).

Поширеними в мові преси були похідні найменування з іншомовними суфіксами **-изм/-ізм, -изація/-ізація**: *демократизм, класицизм, фаталізм, ідеалізм, європеїзація, демократизація, українізація, націоналізація*,

реорганізація, напр.: *Українізація* не зупиниться і ми підемо даліше походом, завдамо свіжі удари ворогам, доки не спам'ятаються (Буковина, 15.01.1918); Тим часом у нас *європеїзація* перейшла вже поза межі природности, перейшла вже в повінь – стихію, яка розливається по безкраїм просторам і шумить, і клекотить без упину (Нове слово, 15.03.1918).

Активно творилися іменники для називання загальних понять властивості, стану, діяльності, збірності тощо за допомогою суфікса **-ств/ -цтв**: бджільництво, садівництво, хамелеонство, суспільство, молочарство, хуліганство тощо, напр.: *Невже в нашого суспільства* таке легке сумління (совість), що дозволяє ще сміятись над зрадженням, невже можна пострікати зрадою тих, чия невинна кров ще не встигла захолюнути? (Вільне слово, 30.08.1917); *Треба мати* неабиякі навички, аби зуміти розвинути сучасне *садівництво* (Вологодська газета, 27.09.1918). Багато слів, які були поширені в публіцистичному стилі початку ХХ ст., поступилися пізнішим утворенням з тим самим суфіксом, але з іншою основою: *сектярство* – *сектантство*, *представительство*, *представничество* – *представництво*, *вбійство* – *вбивство* та ін. Деякі іменники з суфіксом **-ств/-цтв-** згодом, унаслідок тенденції інтернаціоналізації мови, витіснилися моделями з суфіксом **-изм**, напр.: *деспотство* – *деспотизм*. У мові преси функціонували також книжні слова, які в процесі історичного розвитку зникли, а натомість з'явилися іменники з іншими основами з формантом **-ість**: *противенство* – *протилежаність*, *суперечність*.

На початку ХХ ст. активно творилися абстрактні іменники з суфіксами **-ння**, **-ення**, **-ття** на основі безпрефіксних і префіксальних дієслів: *усуспільнення*, *обслуговування*, *збільшення*, *святкування*, *розведення*, *зібрання*, *відкидання*, *пізнання*, *відкриття*. Ці слова фіксує прескриптивна й дескриптивна норма початку ХХ ст. [див. ПСГ 1929; РУСІ 1918; РУСШ 1918]: *Відкидання* державної української мови – це не тільки *відкидання* національної ознаки української державности і підкоп проти неї, а величезна неповага до душі й совісти народу, до самої української

народности (Вологодська газета, 15.09.1918); *Селяне прямують до **успішлення** господарства* (Волинь, 16.02.1921); *Крім різних зручностей, така густина населення дасть можливість дешевого комунального **обслуговування*** (Вісти, 14.04.1927); *У роздрібному і почасти серединному кільці в низці організацій торговельні видатки дають у кращому разі деяке зниження, або стабільність видатків і в низці випадків виявляють навіть тенденцію до значного **збільшення*** (Вісти, 17.06.1927).

Однією із характерних особливостей мови доби було творення абстрактних іменників з усіченням суфіксів мотивувальних основ дієслів доконаного й недоконаного виду: *переконня, забудовання, небудовання, вимордовання, виправдування, здешевіння* (тогочасні словники й сучасна норма закріпили вживання словотвірних моделей *переконання, здешевлення*): *У цих організаціях **здешевіння** торговельної роботи в біжучому році безперечно спостерігається* (Вісти, 17.06.1927); *Коли **збудовання** міста відбувається без плану і коли цим не керуватимуть відповідні органи, то вже протягом найближчих років місто збільшиться в довжину надзвичайно і не вистачатиме всім місця для **небудовання*** (Вісти, 14.04.1927); *У Петрограді йде різанина: большевики захоплені думкою негайно завести рай на землі, озброєним кулаком вбивають ці **переконня** в голови нещасних «контрреволюційних дрібнобуржуазних партій»...* (Вільне слово, 04.10.1917).

Деякі іменники українська літературна мова успадкувала з певними морфологічними змінами: *увільнення – звільнення*, напр.: *Одним із яскравих моментів в історії земельної справи було **увільнення** селян від кріпацької неволі (1861), коли значна частина панських та казенних земель перейшла у власність селянства...* (Вільне слово, 22.07.1917).

У мові преси вживалося багато лексем, які не засвоїлися у літературній мові, не фіксували їх і тогочасні лексикографічні видання: *заводення, налічення, унормалення*, напр.: *Взагалі просвітня робота мусить зараз відограти найважливішу роллю в **унормаленню** життя на місцях* (Нове слово,

10.01.1918); *На зміну та доповнення закону 26 січня 1919 року про зміну порядку **налічення** пені за невчасний внесок до скарбу простих податків* (Україна, 15.10.1919).

У 20 – 30-х роках ХХ ст. помітно розширили свою сферу функціонування складні іменники. Складні поняття вимагали складних назв і творилися вони, як показує обстежений матеріал, способами основоскладання і словоскладання. Поява нових об'єктів суспільного життя – репрезентантів саме тієї епохи була причиною появи складних слів, утворених з двох іменників без допомоги сполучного звука: *хата-читальня, читальня-клуб, куток-читальня*. Ці реалії давно зникли, а самі назви перейшли до пасивного словника. Мова преси 20-х років початку ХХ ст. відбиває період їх активного вживання: *Учням, які гарно склали іспита, **хата-читальня** дала нагороду – дві або три книжки* (Геть неписьменність, 01.04.1927); *Але великою бідою у влаштуванні цих **кутків-читалень** при школах є відсутність доброї дитячої літератури* (Вісти, 01.04.1927); ***Читальня-клуб** при нашій школі – це довгий стіл у рекреаційній залі й при столі лавки* (Вісти, 14.03.1928). Деякі складні назви вживалися зі стилістичною метою: *Такій **нації-народові** і до розвитку шляхи перекопано; йому ні волі, ні долі чужі люде як слід не дають, потреб його не хочуть бачити і признавати* (Маяк, 19.09.1912).

Реалії доби представлені іменниками – назвами осіб дії: *робітники-винахідники, учителі-патріоти*, напр.: *Робітниче винахідництво вже стало масовим явищем, але **робітники-винахідники** ще не скрізь організовані* (Вісти, 21.06.1927).

Деякі багатоосновні іменники, утворені в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., десятки років перебували на периферії лексичної системи. У кінці ХХ ст. вони у зв'язку зі зміною суспільно-політичних умов, а також внаслідок внутрішньомовних процесів активізуються. Мова преси досліджуваного періоду повертає до джерел їхньої появи: ***Шахтовласники** довго не йшли на поступки, надіючись взяти робітників голодом* (Геть

неписьменність, 18.01.1927); *Із дев'ятнадцяти тисяч томів книгозбірні – українською мовою не було ні рядка* (Вісти, 01.04.1927).

Багато слів, утворених способом словоскладання, закріпилися в літературному вжитку: *самодіяльність, самосвідомість, лісокрад, лісоруб*, напр.: *Лісова сторожа (до речі її дуже мало) безсила боротися зі злісними лісокрадами* (Вісти, 05.04.1927); *Ми боремось за національну самосвідомість кожного українця, проти продажних душ, які урядували на Вкраїні і безпощадно нищили все українське, а за ним і українців, це ті, хто за більшовицькі гроші розкладав нам армію, стріляв в тил, це члени найвищого трибуналу більшовицького совнаркому, це члени партії лівих і незалежників* (Україна, 26.07.1919).

Мова преси початку ХХ століття відігравала важливу роль в нормалізації словотвору, у відборі і закріпленні у вжитку єдиних взірцевих мовних одиниць, в усуненні позасистемних і стилістично недиференційованих явищ. Словотвірна варіантність була шляхом пошуку нових виражальних засобів, етапом природного відбору прийнятних для всього українського простору літературних зразків, беззаперечною ознакою розвитку мови.

3.1.2.1.2. Словотвірні тенденції у 40 – 80-х рр. ХХ ст.

Як засвідчують резолюції НКС, вже з 30-х рр. ХХ ст. діяли заборони на вживання слів, утворених за допомогою деяких словотвірних формантів, зокрема іменників з суфіксом - **івник** (рекомендували слова з суфіксом - **щик**); прикметників з суфіксами - **івний**, - **ов(ий)**, - **ев(ий)** (натомість пропонували моделі з суфіксами - **н**, - **очн** -, -**учий/-ючий**) тощо [*Українська мова 2005*: 157-158]. Проте мовна практика преси загалом відбивала тенденції початку ХХ ст.

У всіх регіональних періодичних виданнях 40 – 80-х років ХХ століття традиційно вживалися назви суб'єктів дії віддієслівного творення з

суфіксами **-ник**, що передавали загальне словотвірне значення «носій процесуальної ознаки», напр.: *У змаганні за дострокове виконання січневої програми відзначився кращий стахановець механо-складального цеху свердлильник Надточій, який виконав три змінних норми* (Комуніст Полтавщини, 03.01.1950); *По дві з половиною норми дали члени бригади формівників Такового* (Комуніст Полтавщини, 03.01.1950). Активно вживалися назви осіб за родом занять з суфіксом **-альник**, напр.: *Епігони космополітів у ролі повчальників, оглядаючи репертуар шевченківців під час гастролей в Криму, цинічно заявили нібито театр показував п'єси, які являють собою музейний експонат* (Літературна газета, 17.03.1949); *Калібрувальники під час роботи зрозуміли свою помилку і внесли корективи в розрахунки* (Радянський Донбас, 28.01.1953).

Такі назви були частиною сформованої і активно вживаної у 20 – 30-х роках ХХ ст. української термінології. Періодичні видання у 40 – 50-х роках ХХ ст. були однією з небагатьох сфер мовної практики, яка відбивала тенденції літературної норми.

Утворені назви осіб з суфіксом **-ник** слугували основою для творення складних назв суб'єктів дії, напр.: *У змаганні токарів-швидкісників, яке охопило тепер усю країну, виконання норми стало масовим явищем* (Комуніст Полтавщини, 03.01.1950). Сформованою в 20 – 30-ті роки ХХ ст. базою української термінології активно послуговувалися усі видання. Це були назви осіб за спеціальністю, професією, які репрезентували реалії соціально-економічного життя того часу, напр.: *Особливо добре працює зміна коксовиків, якою керує комуніст тов. Сазонов* (Радянський Донбас, 28.01.1953); *За здані шкури в порядку обов'язкового продажу контори «Заготживсировина» продають здавальникам шкіряні товари залежно від якості шкури* (Комуніст Полтавщини, 21.03.1950); *Ураховуючи, що організація приймання хліба на глибинних пунктах зерна потребує залучення великої кількості нових кадрів, Українській конторі Заготзерна не пізніше 10 липня 1944 року підготувати та перепідготувати на короткотермінових*

курсах і семінарах робітників пунктів масових кваліфікацій не менше 12 500 чоловік, з них зав. складами та **приймальників** – 3 500, лаборантів – 3 500, **таксувальників** – 5 500 чоловік (Південна правда, 10.06.1944); Автоматизація процесу зварювання давала змогу некваліфікованим робітникам і навіть підліткам після короткого навчання виконувати ту роботу, яку раніше робили 5 – 6 кваліфікованих **електрозварників** (Комуніст Полтавщини, 28.03.1950).

Назви із суфіксом **-щик** були рідковживаними незалежно від географії періодичних видань, напр.: **Доменщики** магнітки беруть активну участь в раціоналізації виробництва (Наддніпряньська правда, 05.04.1953); Велике число негрів використовується **прибиральниками, чистильниками, піднощиками, домашніми слугами** з жалюгідною оплатою праці (Радянська освіта, 24.06.1950). Від дієслова *поставляти* було утворено іменник *поставник*, який не мав жодних словотвірних варіантів, напр.: *Я відвідала Москву як шахістка, а не як поставник матеріалу для газети «Інформашон»* (Комуніст Полтавщини, 14.02.1950). Незначну активізацію варіанта *поставщик* спостерігаємо у 80-ті роки ХХ ст.: *Супутній вітер у виробничі джерела дме з двох джерел. По-перше, власне інструментальне виробництво і цех для виготовлення оснащення дають змогу реагувати на потреби і запити ринку, швидко освоювати нові види продукції. По-друге, підприємству довіряють і замовники і поставщики* (Молодь України, 01.04.1983).

Такі тенденції знайшли висвітлення і в прескриптивній нормі. Кодифікація, як показує історія мовознавчої науки – це ретроспективна, найбільш експліцитна і об'єктивна форма суспільного сприйняття мовних явищ. У «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського у розділі «Словотвір» було проаналізовано поширення окремих афіксів у різних семантичних групах: «В іменниках – назвах людей за спеціальністю, професією, родом діяльності відчутно переважали, – як зазначав автор, – українські продуктивні моделі з суфіксами **-ник, -івник,**

-альник, -ільник» [Курс 1951: 349]. Слова з суфіксами **-чик, -щик, -вщик** подавалися як можливі варіантні форми. Наприклад, до переліку зазначених назв зараховано: *газівник, фрезерувальник, топільник, доменник і доменщик, турбінник і турбінщик, формувальник і формівщик, мартенник і мартенівщик»* [Курс 1951: 350]. Так само було кваліфіковано словотвір іменників за спеціальністю, професією чи родом діяльності жіночого роду: «Для утворення назв жіночого роду в цій групі іменників звичайно виступає суфікс **-к-**, приєднаний до форми чоловічого роду, або **-ниця, -івниця, -альниця, -ільниця, -чиця, -щиця, -вщиця**, відповідно до **-ник, -івник, -альник, -ільник, -чик, -щик, -вщик** у чоловічому роді: *робітниця, фрезерувальниця, формівниця»* [Курс 1951: 350]. Прикладів із суфіксами **-чик, -щик, -вщик** не було зафіксовано і в наступних граматиках, зокрема в «Сучасній українській літературній мові. Морфологія» за редакцією І. К. Білодіда. У праці зазначено, що «для означення осіб за характером діяльності суфікс **-ик** виступає часто в сполученні з суфіксами **-н-, -інн-, -альн-, -ильн-, -ільн-, -ч-**: *газівник, рахівник, в'язальник, штампувальник, мастильний»* [СУЛМ 1969: 40 – 41]. Не зафіксовано форми на **-щик, -вщик** і в «Орфографічному словнику» [ОС 1975], і в «Словнику української мови» [СУМ 1970 – 1980]. Більшість іменників подано лише з суфіксами **-ник, -івник**: *газівник, турбівник, формувальник, фрезерувальник* [СУМ 1970 – 1980]. Деякі назви осіб за професією подано як варіанти: *доменник – доменщик* [СУМ 1970 – 1980]. Як варіанти функціонували вони і в мові публіцистичного стилю, напр.: *З величезним інтересом зустріли запорізькі доменщики привітання ЦККПРС і Радянського уряду сталеварам п'ятої мартенівської печі* (Закарпатська правда, 13.02.1965); *В районі доменники багато зробили по переробці залізної руди і виготовленню різноманітних деталей* (Зоря Полтавщини, 05.02.1978).

У монографії «Словотвір сучасної української літературної мови» за редакцією М. А. Жовтобрюха зазначено: «При наявності певної кількості слів цього типу в сучасних словниках [іменників з суфіксом **-щик/-чик**], він не

став продуктивним для української мови. Майже всі ці слова так і залишилися на рівні лексичних запозичень – за їх зразком майже не утворювалися нові слова вже на українському ґрунті. У деяких випадках звукова оболонка слів на **-щик/-чик** залишається близькою до російської паралелі, часто відсутнє природне чергування **о/і** (*закройщик, наборщик*)» [ССУЛМ 1969: 62]. На думку авторів, для утворення таких дериватів в українській мові є суфікс **-ник**: *переносник, прохідник, здирник*. Тому, якщо трапляється збіг лексико-словотвірного значення таких синонімів, літературна мова, як правило, віддає перевагу дериватові з **-ник**, в інших випадках спостерігається закріплення різних значень за різними утвореннями (*холодильник* – апарат, *холодильщик* – працівник відповідної галузі промисловості; *паяльник* – апарат, пристрій, *паяльщик* – той, хто паяє) [ССУЛМ 1969: 62].

Як варіанти функціонували іменники *посланець* і *посланник*, *промовець* і *промовник*, репрезентовані твірними основами дієслів недоконаного виду (назви осіб із суфіксом **-ник** переважали), напр.: *На прийомі були присутні **посланник** СРСР у Фінляндії В. З. Лебедєв і **посланник** Фінляндії в СРСР К. Сундстром* (Радянський Донбас, 18.02.1953); *Червоною ниткою через всі зали музею проходить ідейна співдружба безсмертного Леніна і його соратника великого Сталіна і всіх **посланців** з червоним прапором комунізму* (Радянська освіта, 05.04.1950); *Багатотисячна аудиторія бурхливо вітала **промовців**, висловлюючи цілковиту солідарність з Радянським Союзом* (Арсенал, 14.11.1933); ***Промовник** виголошував доповідь, а присутні в залі супроводжували її бурхливими оплесками* (Радянська освіта, 24.06.1949). У 80 – 90-ті роки ХХ ст. усталилися варіанти *промовець, посланець*, напр.: *Через три місяці відбулась конференція сіоністських організацій, **промовці** якої напружували всі сили, щоб догоджаючи ньюйоркським покровителям, не відстати в антирадянських випадках від своїх партнерів з АБН* (Прикарпатська правда, 07.04.1982); ***Посланцем** партії в усі десятиліття і в*

майбутні століття буде молоде покоління – комсомольці (Радянська освіта, 21.07.1983).

Сему абстрактної активної дії передавали деривати з суфіксом **-ач**, базою яких були дієслова із значенням діяча: *завідувач, доповідач*, напр.: *Треба, щоб зобов'язання і критика перетворились на конкретні справи, щоб кожен учитель, директор і **завідувач** школи, працівник райвно глибоко відчув відповідальність, яка покладена на нього партією і урядом (Радянська освіта, 13.09.1950); Завдання партійних організацій полягає в тому, щоб найближчими днями відкрити агітпункти, добре їх обладнати, старанно підібрати **завідувачів агітпунктів** (Комуніст Полтавщини, 15.01.1950).* Зрідка в мові преси вживався дієприкметник *завідующий*, напр.: *Великим авторитетом користується на селі Ясногірка, Клесівського району **завідующий** школою, громадський методист В. О. Клобанівський (Радянська освіта, 02.01.1950).* У 70 – 80-ті роки ХХ ст. спостерігаємо активізацію варіанта *завідующий*, напр.: *Вчора райком КП України провів інструктивну нараду парторганізацій і **завідующих** агітпунктами (Зоря Полтавщини, 09.01.1985).* У 90-ті роки ХХ ст. повертається традиція вживання іменника *завідувач*, напр.: ***Завідувач** інфекційним відділенням розповів, що інфікування людини сказом відбувається здебільшого від диких хижих (вовки, лисиці) чи домашніх тварин (коти, собаки) через укуси чи ослинення (Сільські вісті, 17.04.1998).*

Як варіанти у 40 – 80-х рр. ХХ ст. вживалися іменники *керівник – керуючий*, напр.: ***Керуючий** Укртютюнахортрестом Ткаченко та директор фабрики Маслик весною цього року зобов'язалися закінчити будівництво до 1-го травня, але далі обіцянок не пішли (Комуніст Полтавщини, 04.01.1950); **Керівники** тресту і фабрики не допомагають конторі Укрхарчпромбуду, яка веде будівництво, не забезпечують її потрібним лісоматеріалом та обладнанням (Комуніст Полтавщини, 01.01.1980).*

Характерною особливістю мови 40 – 50-х років ХХ ст. було поодиноке вживання (у 20 – 30-ті роки це було регулярним явищем) назв жінок за професією з суфіксом **-к-** без будь-якої стилістичної маркованості (*лікарка, директорка*), напр.: *Директорка школи бере активну участь в раціоналізації виробництва* (Радянський Донбас, 18.02.1953); *Лікарка повинна вміти поставити правильний діагноз і правильно лікувати* (Молодь України, 14.03.1945).

Прескриптивна норма засвідчувала, що «для назв осіб жіночого роду..., особливо в назвах іншомовного походження, використовується форма чоловічого роду: *професор, директор, інспектор, друкар*» [Курс 1951: 531]. Іменникові утворення жіночого роду з суфіксом **-к-**, як-от: *організаторка, провокаторка, засідателька* кваліфіковано як «розмовні, але більш поширені, ніж в російській мові» [Курс 1951: 531]. У цій та наступних українських граматиках наводилася думка Є. Куриловича про те, що для групи назв осіб за основним заняттям звичайним є вживання назв чоловічого роду на означення осіб жіночої статі. Не всі найменування професій мають відповідники з формальними ознаками жіночого роду, а в тих випадках, коли такі відповідники існують, вони нерідко належать до розмовного стилю [Курс 1951: 116]. Про активне входження їх у вжиток та функціональні можливості свідчить фіксація в орфографічних словниках, а також у монографії «Словотвір сучасної української літературної мови»: «Суфікс **-к-а** надає значення жіночої статі певним основам безсуфіксних іменників чоловічого роду (*пасажирка, делегатка*), іменників з суфіксами **-ар/-яр** (*бібліотекарка, малярка*), **-ач/-яч** (*позивачка, спостерігачка*), **-тель** (*визволителька*), **-атор/-ятор, -итор** (*агітаторка, імпровізаторка*), **-ер/-ор, -тор, -онер** (*тренерка, дикторка*), **-ант/-янт, -ент** (*дисертантка, емігрантка, опонентка, рецензентка*), **-ат** (*адресатка, делегатка*), **-ир** (*касирка*), **-ал** (*провінціалка, професіоналка*) та ін.» [ССУЛМ 1969: 95 – 96]. Іменники жіночого роду як нейтральні одиниці активно функціонували в публіцистичних текстах, напр.: *Обидві електрозварниці, які працюють в*

управлінні «Металургмонтаж», в січні щодня записують на свій трудовий рахунок по 20–25 погонних метрів сталюого шва понад норму (Закарпатська правда, 25.01.1965); У клубі Київського електровагоноремонтного заводу цими днями відбулася нарада голів груп і постів сприяння партдержконтролю на залізничному й автомобільному транспорті міста та області. На засіданні були присутні **кранівниці** і **зварювальниці** передового цеху (Вечірній Київ, 25.06.1965). Традиційно вони вживалися і в текстах 60–90-х років ХХ ст., напр.: Щоразу, коли погляд наш затримується на пам'ятникові Лесі Українки в Києві, чи коли ви зупинитесь в алеї придніпровського парку перед бронзовою постаттю Марії Заньковецької, неминуче, мабуть, подумається вам: є в цих прекрасних образах щось і від неї самої, від **авторки**, від натхненної жінки-митця, яка ще недавно була серед нас... Ім'я їй – Галина Веселовська (Друг читача, 13.01.1977); **Письменниця-перекладачка** Анна Іоаннісіан, дочка видатного вірменського поета Ованеса Ованесяна, з яким дружив Тичина, писала: «так, варто було побачити П. Тичину вдома, в сім'ї. В кабінеті, де б, здавалося, ногою було ніде ступити, де книги лежали на роялі, на стільцях, а то й просто купами, все, виявлялося, мало своє місце (Друг читача, 26.05.1993). Це ще одне підтвердження тези про можливу невідповідність дескриптивної і прескриптивної норм. Прескриптивна норма не завжди встигає відбивати тенденції дескриптивної норми.

Як варіанти функціонували віддієслівні іменники з суфіксами **-ування**, **-овання**, напр.: **Грінвуд** – письменник видатного творчого **обдаровання** і **спостережливості** (Література і мистецтво, 29.03.1945); **Змінюється на краще устаткування** наших заводів і фабрик (Література і мистецтво, 29.03.1945). У змаганні за дострокове виконання січневої програми і **риштування** обладнання відзначився кращий **стахановець** механо-складального цеху свердлильник **Надточій**, який виконав три змінних норми (Комуніст Полтавщини, 03.01.1950).

Для мови преси середини ХХ ст. характерне вживання дієслова *обслуговувати* і відповідно іменникової форми *обслуговування*, яке згодом витіснилося іменником *обслуговування*, напр.: *ЦК КППС зобов'язує партійні, радянські, господарські і профспілкові органи забезпечити дальше розширення сітки і поліпшення якості роботи дитячих лікувальних закладів, громадських їдалень, пралень, пошивочних майстерень та інших підприємств побутового обслуговування* (Закарпатська правда, 01.03.1953).

Вплив російської мови позначився на вживанні варіантів віддієслівних дериватів *вигнання* – *угнання*, напр.: *Радянські партизани рятували багато тисяч радянських людей від угнання їх у фашистське рабство і знищення* (Південна правда, 22.06.1944); *Партія і народ працюють на вигнання і повне знищення ідеології буржуазного націоналізму* (Молодь України, 14.03.1945).

У шкільних граматиках і правописах до 50-х років ХХ ст. простежувалась тенденція розмежування віддієслівних іменників з суфіксами *-ування*, *-овання*. Морф *-ування* – рекомендовано було вживати виключно на означення процесу дії, *-овання* – тільки з предметним значенням [Жовтобрюх, Кулик 1959: 359]. Проте на практиці таке розмежування не утвердилося, і лише в окремих випадках *-овання*, справді, використовується саме з предметним значенням, але одночасно *-ування* виступає в обох значеннях: *угруповання* – збірне предметне значення, *угрупування* – з тим самим значенням, але в основному на означення процесу дії; з тим самим розмежуванням – *риштування* і *риштування*, *устаткування* і *устаткування*. Проте, як засвідчує лексикографічна і граматична практика, з часом один із варіантів зник або вони стилістично розподіbiliся. Орфографічні словники [ОС 1975; ОС 1994] фіксують лише *угруповання*. Цей варіант є в реєстрі СУМ. Слова *устаткування*, *устаткування* зафіксовані в орфографічному словнику [ОС 1975; ОС 1994], але СУМ варіант *устаткування* подає з ремаркою «рідковживане». Деякі варіантні форми: *риштування* – *риштування* функціонують як дублети і в сучасній українській мові [СУМ 1970 – 1980; ОС 1975]. У прескрипціях наголошено, що деривати з морфом -

овання набули здебільшого предметного значення (*риштування, угруповання*), а відповідні утворення на **-ування** (*устаткування*) звичайно поєднують у собі обидва значення – процесуальне і предметне [ССУЛМ 1979: 37].

Мовознавці робили акцент на диференціації віддієслівних дериватів з суфіксами **-енн-**, **-уванн-**: «Суфікси **-ен'н'-** і **-ув-ан'н'-** часто використовуються для розрізнення видових ознак: перший означає доконаний вид, другий – недоконаний: *оточення, оточування, зменшення – зменшування*» [СУЛМ 1969: 39]; «яким би засобом не здійснювалась видова кореляція дієслівних основ, іменники, утворені за моделлю «до + ння, ття» зберігають видові показники і утворюють ряди паралельних відвидових утворень» [СУЛМ 1969: 42]. Таку тенденцію спостерігаємо і в сучасній мовній практиці.

Віддієслівні іменники із загальним словотвірним значенням «опредметнена дія» здебільшого були похідними з питомим українським суфіксом **-ння** та його варіантами: *виплавлення, приймання, написання, перероблення, збирання, поважання*, напр.: *Нова технологія **виплавлення** сталі, розроблена нашими вченими, дозволяє без додаткових капіталовкладень значно збільшити випуск металу в мартенівських печах* (Комуніст Полтавщини, 15.02.1950); *Ми твердо впевнені, що та традиційна дружба, яка встановилась між містами Тампере і Києвом, сприятиме дальшому розвитку дружніх відносин між населенням наших міст, заснованих на взаємному довірі і взаємному **поважанні** між фінським і радянським народами* (Радянський комсомолец, 25.09.1955); *Робкори сповіщають, що останніми тижнями **вироблення** військових матеріалів дуже збільшилося* (Більшовицька правда, 21.03.1932). *Нині перед колгоспами області стоїть важливе завдання – своєчасно підготуватися і високоякісно, без втрат, провести **збирання, обмолот і витирання** насіння багаторічних трав* (Деснянська правда, 20.06.1950).

На позначення закінченої предметної дії активно вживалися віддієслівні іменники з суфіксом **-інн-(я)**, напр.: *Досить сказати, що ні в одному колгоспі не залишилося птахоферм, повне **спустошіння** зроблене в дворах колгоспників, тоді, як до приходу німців, вони буквально кишили різною птицею* (Південна правда, 24.04.1944); *Я пригадую запашний весняний день. Ніхто тоді не звертав уваги на **квітіння** садків, на гру барв чудового краєвиду* (Молодь України, 05.05.1945).

Іменникові деривати з суфіксом **-ува, -ння** продукувалися переважно від моносемантичних дієслів, напр.: *Військовий міністр Японії затушковує воєнні **готування** проти СРСР* (Більшовицька правда, 21.03.1943); *На **прополюванні** соняшника й зернових й досі панує знеосібка* (Соціалістична Харківщина, 31.05.1944). Як варіант до іменника прополювання функціонувало слово *полоття*, утворене від безпрефіксного дієслова *полоти*, напр.: *На **полоття** кукурудзи було організовано і зібрано понад 100 осіб* (Закарпатська правда, 31.05.1950).

Під впливом російської мови поширювалися віддієслівні моделі з суфіксом **-к-**: *перевозка, установка, розстановка, прополка* тощо, що спричинювало варіантність, напр.: ***Перевозки** посівних вантажів, встановлені на січень, значно перевиконані* (Комуніст Полтавщини, 22.03.1950); *Ясно, що така нерозумна **розстановка** людей наполовину знижує їх продуктивність праці, гальмує темпи збиральних робіт* (Соціалістична Харківщина, 16.07.1944); *Встановити у всіх колгоспах на **прополці** зернових і технічних культур порядок доведення в ланках завдань кожному колгоспникові окремо* (Соціалістична Харківщина, 31.04.1944).

Традиційно від 20 – 30-х років ХХ ст. активно вживався віддієслівний іменник *приймальня*, напр.: *Але може трапитись і так, що прийде Новий рік з невідкладною справою до **приймальні** якоїсь особи, а там візьмуть і протримають його години дві-три на вичікуванні», та ще чого доброго й стільця не запропонують. Так і буде чекати він, стоячи* (Комуніст Полтавщини, 01.01.1950).

У 40 – 50-ті роки ХХ ст. відчутно активізувався словотвір абстрактних іменників із суфіксами **-ість**, **-ств**: *відважність, успішність, безстрашність, культурність, героїство, трудолюбство*, напр.: *Критика і самокритика підносить політичну культурність трудящих, розвиває в них почуття животворного патріотизму, полегшує їх навчання справі керування країною* (Комуніст Полтавщини, 15.01.1950); *Перше місце по встигаємості займає Гусарська середня школа, встигаємість тут 90 процентів* (Комсомолец Запоріжжя, 12.01.1941).

Як варіанти функціонували іменники *керівництво – водійство, відміна – відмінність*, напр.: *Під водійством великого полководця товариша Сталіна наша Червона армія до кінця виконає свій обов'язок перед Батьківщиною і розгромить ворога на його проклятій землі* (Комуніст Полтавщини, 16.03.1944); *Нещодавно відбулася зустріч радянських письменників з львов'янами, де було прозвітовано про усі здійснені перемоги під керівництвом комуністичної партії* (Вільна Україна, 01.04.1950); *Однією з докорінних відмін радянського державного ладу є те, що в Радянському Союзі вперше в історії здійснено справжнє народовладдя* (Комуніст Полтавщини, 03.02.1950); *Знайти відмінності в житті народів Радянського Союзу дуже важко* (Комсомолец Запоріжжя, 21.03.1949).

Отже, не зважаючи на кардинальне обмеження мовно-виражальних засобів, намагання обірвати літературно-писемну і лінгвістичну традицію, українська мова, зокрема і в періодичних виданнях, зберігала тенденції збереження визначальних особливостей та розвитку власних потенційних можливостей у словотворі.

3.1.2.2. Динаміка прикметникового словотвору

Прикметник за словотвірними показниками перебуває між іменником і дієсловом, суфіксальною словотвірною активністю нагадуючи іменник, а префіксальною – дієслово. Мова преси початку ХХ століття відбиває процеси

доби і вводить у загальнономовний словник цілий ряд відіменних та віддієслівних прикметників. Це насамперед слова на означення явищ суспільно-політичної сфери, національного, культурного, духовного життя народу, які характеризуються неоднорідною семантикою і різним формальним вираженням. Неологізми публіцистичного стилю 10 – 30-х років ХХ ст., як правило, творилися за законами мови і тому органічно входили в літературний слововжиток.

Функція афіксів граматичної ад'єктивності полягала в остаточному оформленні за допомогою словотворчих засобів формально-граматичних перетворень атрибута, його закріпленні у присубстантивній позиції і його морфологізації [Ковалик 1961: 72]. У досліджуваний період найпродуктивнішими були моделі, в яких словотворчий суфікс виявляв категоріальне значення «такий, що характеризується семантичними відтінками відповідно до твірної основи».

У мові преси початку ХХ ст. було багато новотворів доби, які за формальними і семантичними ознаками повністю відповідали внутрішнім законам мови і тому швидко закріплювалися в літературному вжитку: *академічний, організаційний, перекладний, авторський, видавничий, гуртківський, освітній*, напр.: *Мені здається, що академічним установам, а також таким інституціям (учредженням) як Земство та Громадянський комітет слід-би негайно розв'язувати гострі питання сучасності* (Вільне слово, 22.07.1917); *Оригінальні та перекладні статті все частіше з'являються на сторінках нашого видання* (Вологодська газета, 12.09.1918).

Мова 10 – 30-х років демонструвала також тенденції прикметникового словотвору, які не сприйняла сучасна літературна мова. Одним із найпродуктивніших було творення прикметників із суфіксом **-ов-/-ев-** – похідних від різних іменникових основ: і власне українських, й іншомовних. Багато з них у процесі мовного розвитку витіснилися прикметниками з іншими суфіксами: *оперовий, кабінетовий, бюджетовий, кредитовий, конкурсний, спортовий, голодний, пам'ятевий, процентовий, резервовий,*

предметовий, запасовий, полюсовий, та ін., напр.: *Друга більшовицька навала в початку лютого цього року внесла деякі відміни в життя оперового театру* (Україна, 23.08.1919); *Тільки шляхом зміцнення нашого господарства ми й бюджетової сфери ми зможемо дати рішучу одсіч нашим класовим ворогам* (Геть неписьменність, 17.07.1927); *На 11-те вересня Кубанською областною продовольчою управою призначається нарада для розв'язання проблем резервового фонду* (Вісти, 01.04.1927). За аналогією без суфікса **-н-** утворювався похідний прикметник від іменника *дух* – *духовий*, напр.: *Виходячи з самісінької глибини народнього життя, народньої душі, мова росте, розвивається поруч з тим, як росте й розвивається **духове** життя народу і його культура взагалі* (Чорноморець, 17.09.1917). Такі відіменні деривати значно переважали порівняно з формами з суфіксом **-н-**, які вживалися переважно в мові східноукраїнської періодики, пор.: *бюджетний, кредитний, предметний*, напр.: *Працююча людність свідомо, що саме їй належить наповнювати **бюджетний** фонд* (Наддніпряньська правда, 12.08.1928). О. Синявський зазначав, що «наросток **-овий** часто чергується з іншими прикметниковими наростками, зокрема з **-ний**, при тім часто й значіння слова змінюється з зміною наростка, але не так, щоб можна було визначити відмінність **-овий** супроти інших, напр.: *розумовий* (прикметник відносний) – *розумний* (інше значіння, між іншим, з ступенюванням – *розумніший...*), але в *роковий* – *річний*, *оксамитовий* – *оксамитний...* вже немає такої відмінності» [Синявський 1931: 138]. Згодом словотвірні варіанти або розподібноувалися у значенні, або один із них зникав як надлишковий. При визначенні тенденцій розвитку словотвірної системи треба звернути увагу й на такі важливі лінгвістичні моменти, які регулюють участь функціонально однопланових суфіксів у творенні відносних прикметників за відсутності семантичних обмежень. Одним із таких визначальних, на думку А. П. Грищенка, чинників, пов'язаних із закріпленням форманта **-ов-**, **-ев-** у словотвірній системі української літературної мови, є обов'язкове збереження кінцевих приголосних деяких суфіксів або ж однофонемих

суфіксів, якими закінчуються похідні твірні основи [Грищенко 1979: 114 – 121, 154]. Тут, звичайно, можливі часткові морфологічні зміни у складі відповідних морфем твірних основ, які уможливають збереження задньоязикових приголосних. Перед суфіксом **-н-** морфологічна видозміна цих фонем є неодмінною умовою дериваційного процесу. Тому в літературній мові в словотворенні відносних прикметників суфікс **-ов-/-ев-** репрезентує здебільшого випадки, коли твірні основи мають у своєму складі кінцеві морфемі **-к-**, **-ок-**, **-ик-/-ник**, **-ак-/-як-**, **-ечк-**, напр.: *казка – казковий*, *світанок – світанковий*, *містечко – містечковий* [Грищенко 1979: 114 – 121, 155]. При творенні відносних прикметників від девербативних за походженням іменників жіночого роду – назв дій, сформованих за участю суфікса **-к-** (*пересадка*), а також іменників жіночого роду на **-иц(я)** (*дільниця*) закріпився суфікс **-н-** [Жовтобрюх, Кулик 1959: 262 – 263]. Незаперечною умовою словотворення відносних прикметників на **-ов-/-ев-** стала також цілком виразна тенденція 20 – 30-х років ХХ ст. уникати не властивий звуковій структурі слова збіг приголосних, що типове для похідних від запозичених іменників (*ансамблевий*, *оркестровий*) [Жовтобрюх, Кулик 1959: 264]. М. А. Жовтобрюх стверджує, що суфікс **-ев-** закріпився у прикметниках з основою на м'який приголосний, а також після шиплячих, коли на склад з цим суфіксом падає наголос. В ад'єктивах, утворених від іменників, що позначають предмети і мають основу, яка закінчується на **-р**, усталився суфікс **-ов-** незалежно від місця наголосу, напр.: *двір – дворовий*. Якщо наголос падає на корінь або на закінчення, вживається суфікс **-ов-**, напр.: *лісовий*, *польовий* [Жовтобрюх, Кулик 1959: 264].

Л. А. Булаховський зазначає, що наголошення з цими суфіксами не набуло ознак виразної системи. Деякі утворення (наприклад, низка назв культурних понять) відбивають вплив польської мови з її наголосом на останньому складі слова [Булаховський 1947: 24 – 25]. Такі зразки знаходимо і в мові художньої літератури початку ХХ ст.: *Пливли згадки про модних тенорів і баритонів, сопрано і контральто, критики модних опер і оперових*

будинків, вирази ентузіазму до голосів і для співацьких гонорарів (М. Грушевський).

Деякі, поширені в 10 – 30-ті роки ХХ ст., прикметники з суфіксом **-ов-** згодом витіснилися на периферію словотвірної системи української мови, напр.: *парадовий* (пор. *парадний*), *смоловий* (пор. *смолистий*), *гранітовий* (пор. *гранітний*). Про це свідчать ремарки *рідковживане і застаріле* в Словнику української мови в 11-ти томах [СУМ 1970 – 1980].

Сучасна українська літературна мова часто зберігає словотвірні зразки на **-ов(ий)** з тим значенням, яке вони мали на етапі входження в словотвірну систему, тобто в 10 – 30-ті роки ХХ ст. Слово *випусковий* мало значення «той, хто випускає черговий номер газети, журналу», напр.: **Випусковий редактор намагався широко подати думку простих людей про зросійщення наших шкіл, про руйнацію дитячих душ** (Вільне слово, 22.04.1917); **Випусковий взяв підписану коректуру і в'яло промовив: – До побачення!** (М. Хвильовий); пор. у сучасній мовній практиці: *...не пройде повз найменшу дрібничку, дасть слушну пораду випусковому з висоти свого досвіду. Ось чому працівники редакції спокійні за газету [Літературна Україна], коли біля талера – Ніна Бондар* (Літературна Україна, 10.08.1989). За словом *випускний* уже в другій половині ХХ століття закріпилося значення «призначений для випускання чого-небудь» або ж «який стосується випуску з навчального закладу», пор. *випускний клас, диплом, журнал, вечір, екзамен, клапан, отвір*.

Різні значення в сучасній літературній мові мають прикметники *показовий* і *показний*. *Показовий* – це 1) ‘який дає уявлення про що-небудь, підстави для висновків, характерний, типовий (таким може бути певний факт)’; 2) ‘влаштований для загального ознайомлення, прилюдний (суд)’; 3) ‘який є взірцем для інших, зразковий (село)’. *Показний* – 1) ‘який привертає увагу певними позитивними якостями, властивостями (наприклад, *околиця, верба*); солідний, фундаментальний (*видання, капітал*); значний,

великий (*сила, кінь*); 2) 'який має гарну статуру, ставний, помітний, привабливий (*хлопець, дівчина, фігура*)'.

У 60-ті роки ХХ ст розподібилася семантика слів *програ́мний* і *програмо́вий*. *Програмо́вий* усталалося із значенням 'властивий програмі', 'такий, що є в програмі'. *Програ́мний* має два основних тлумачення: 'такий, що містить у собі програму; що є програмою' і 'такий, що виражає широкий план, перспективу дальшого розвитку' [СУМ 1977: VIII].

З 90-х років ХХ ст. мовні норми визначаються не сферою художнього стилю, що було характерне, наприклад, для ХІХ – початку ХХ ст., а сферою засобів масової інформації. Тут відбуваються живомовні процеси, виразно простежуються тенденції розвитку мови. У мові газет 90-х рр. ХХ ст., особливо помітне функціонування прикметників з суфіксом **-ов-**: *Витіснення однією мовою іншої – це не лише зміна світогляду та менталітету, але й полюсове переінакшення* (Літературна Україна, 06.10.1994); *Уже оформився і функціонує великий неконтрольований, нібито досі ігнорований державою ринок культурних цінностей. Йдеться про продукцію масової культури, в першу чергу, але й також про виставкову діяльність, торгівлю антикваріатом, мистецькими творами та інструментами* (Культура і життя, 30.08.1995); *Кабінет міністрів України схвалив постанову про заходи щодо розвитку аеропортового комплексу Київ – Жуляни – Васильків* (Вечірній Київ, 25.09.1993).

Публіцистичний стиль, на думку М. А. Жовтобрюха, «є одним з активних засобів популяризації нових слів, в ньому найбільш інтенсивно відбувається творчий процес перевірки, відбору і закріплення у всенародному вжитку лексичних неологізмів, виникнення яких зумовлене настійною суспільною потребою» [Жовтобрюх 1963: 3].

Активність і продуктивний характер таких словотвірних моделей засвідчує творення нових ад'єктивів, які виникли на основі сучасних реалій суспільного життя, зокрема форми *снікерсовий* та ін. Такі прикметникові

деривати особливо поширені в мові газет центральних і західних регіонів України.

Варіантне функціонування словотвірних дериватів із суфіксами **-н-**, **-ов** - зумовлене незакріпленістю цих формантів у граматичній структурі прикметників.

У 90-ті роки ХХ ст. активізується вживання прикметників із суфіксом **-ов-**, які у СУМ 1970 –1980 мають ремарки: *рідковживане* або *застаріле*. Функціонують прикметники *парадовий* (пор. «парадний»), *смоловий* (пор. «смолистий»), *гранітовий* (пор. «гранітний»).

За аналогією до відсубстантивних прикметників на зразок «типовий» утворюються віддієслівні деривати з суфіксом **-ов-**, які функціонують у мові преси як варіантні форми до кодифікованих у літературній нормі моделей з формантом **-н-**: *допомоговий, заробітковий, структуровий* та ін., наприклад: *Секретаріат та Координаційна рада [Руху] наполягли на якнайширшому розгортанні **допомогової** роботи організаціями Заходу осередкам Руху на Сході та Півдні України* (Собор, 04.03.1993); *... труднощі, які доводиться долати українцям [у США] – **заробіткова** праця, хата, виховання дітей у національному дусі. Це останнє забирає в жінки весь вільний від **заробіткової** праці час»* (Літературна Україна, 25.02.1993, матеріал з діаспори). Як бачимо, активізація таких прикметникових форм зумовлена певною мірою мовною практикою західної діаспори, а також тенденцією дистанціювання від російської мови. Проте такі утворення є рідковживаними і становлять периферійні одиниці в словотвірній системі української мови.

Отже, динамічний характер мовної норми спричиняють, зокрема, зміни смаків і оцінок, які не завжди відбивають реальний мовний узус, а також визначені правила слововжитку. Відомо, що основними підставами мовної кодифікації є: 1) мовний узус (загальне і регулярне використання, відтворення певного способу вираження); 2) відповідність цього мовного вираження можливостям системи літературної мови (з урахуванням її історичних змін) і 3) суспільне визнання і схвалення наявного мовного узусу.

Зважаючи на багатозначність формантів **-ов-**, **-н-** у граматичній структурі прикметників, можна вважати потенційно нормативними такі відсубстантивні прикметники з суфіксом **-ов-**: *аеропортовий, виставковий, оперовий*, а також *парадовий, гранітовий* тощо, оскільки вони мають часову традицію вживання і їх значення не суперечать мовній практиці. На думку про те, що мова – це єдність реалізованого і потенційного, ми натрапляємо в розвідках дослідників [Білецький 1966: 19 – 23; Шаумян 1968: 11, 42 – 43; Оливеріус 1963: 15 – 19]. Проте мало ще таких праць, які б висвітлювали це питання на матеріалі конкретних мов.

У словотворенні співвідношення реалізованого і потенційного пов'язують переважно з осмисленням фактів появи нових слів і досліджують через з'ясування відношень між словами реальними – тими, що вже функціонують, і словами, що можуть бути утворені за словотвірними моделями мови. Таке трактування потенційних слів у Г. О. Винокура [Винокур 1943: 15] і В. Н. Хохлачової [Хохлачева 1962: 167].

На думку О. І. Смирницького, потенційні слова – це і слова, що можуть бути утворені, і слова, які функціонують у певних сферах людської діяльності, але залишаються некодифікованими [Смирницький 1973: 17 – 18]. Цієї ж позиції дотримується також Е. Хан-Піра [Хан-Піра 1966: 154]. А. Мартіне, досліджуючи проблеми діахронної фонології, висловив низку цікавих гіпотез, зокрема про те, що в фонологічних системах помітна тенденція до максимального використання усіх фонологічних можливостей, заповнення всіх клітин фонологічної системи, але завжди існують «порожні клітини» [Мартіне 1960: 142]. Н. Ф. Клименко стверджує, що і словотвірна система є не зовсім заповненою і в ній теж є свої «порожні клітини» [Клименко 1973: 153]. Це ж стосується прикметників на зразок *допомоговий, заробітковий, структуровий* – час визначить їхній сучасний і майбутній статус.

Постійний рух, зміни, переосмислення – це вияв відкритості й певною мірою надлишковості мовної системи, що уможлиблює її існування, функціонування і розвиток.

Продуктивність творення прикметників із суфіксом **-н-** пояснюється унікальними морфологічними особливостями самого афікса, здатного поєднуватися з будь-яким приголосним. Такий тип часто витісняв з ужитку інші словотвірні варіанти. Так, із поширених у мові 10 – 30-х років ХХ ст. прикметникових форм *виховний – виховавчий, характерний – характеристичний* літературна мова сприйняла моделі з суфіксом **-н-**. Варіанти з афіксами **-авч-**, **-ичн-** ми сьогодні кваліфікуємо як елементи словотвірної системи української мови конкретного часового зрізу – початку ХХ століття: *Майже всі делегати зазначали, що у нас ще не досить добре стоїть виховавча робота серед членів нашого товариства* (Геть неписьменність, 12.09.1918).

В ад'єктивах, що вживалися як варіанти в мові преси початку ХХ ст., часто конкурували суфікси **-ськ-** і **-ичн-/ічн-**: *філософський – філософічний, пацифістський – пацифістичний; -ч- і -н-: споживчий – споживний*.

Пошуки нових форм вираження того чи того словотвірного значення призводили до популяризації моделей прикметників, утворених за зразками інших мов: *дискусійний – дискутивний, провокаційний – провокативний*, напр.: *Взагалі відношення до жидів Денікінської влади **провокативне** і безчоловічне* (Україна, 05.09.1919). Такі тенденції знаходять своє продовження в сучасній мовній практиці, пор.: *Дев'ять іноземних посольств, два міністерства закордонних справ та п'ять культурних центрів забезпечили **презентативну** програму кінодебютів з Німеччини, Франції, Великобританії, США* (Голос України, 15.11.1994).

У мові преси початку ХХ ст. як варіанти функціонували прикметники: *крававий (крівавий) – кров'яний, військовий – воїнський*, напр.: *На тім тиждні у Японії сталися **кріжаві** події* (Маяк, 02.01.1912); *Великі **кров'яні** події на Балканах розколошкали мусульманський мир* (Маяк, 05.01.1912); *Економічне*

життя в так званому південно-західному краї йде своєю особною мирною стежкою і забуває про **військові** потяги (Україна, 19.08.1919); Стукотять колеса **воїнського** поїзда і важко дихає паровоз (Вісник УНР, 21.12.1917). Давні форми *крававий*, *крівавий* згодом заступилися словом *кривавий*, яке засвоїла літературна мова із значенням «з якого тече, виступає кров», «залитий кров'ю, закривавлений» [див. СУМ 1975: IV]. Прикметник *кров'яний* засвоївся у вжитку зі значенням «виготовлений із крові». На периферію мовного вжитку, як стилістично забарвлене, відійшло слово *воїнський* (СУМ 1970 – 1980 подає ремарку «урочисте»).

У мові початку ХХ ст. вживалися також віддієслівні прикметники, які не закріпилися в літературному вжитку: *примежний*, *передуций*, напр.: *Було б у нас і досі таке лихо, яке отсе тепер твориться в Московії та **примежних** наших землях північних, якби не вдалося большевиків вигнати з України й обмежуватись од Московії* (Вологодська газета, 31.09.1918); *За минулий рік Рада НК освіти УСРР продовжувала роботу **передуцих** років* (Література. Наука. Мистецтво, 07.10.1923).

Оцінна функція публіцистичного стилю позначилася на творенні складних прикметників переважно з емоційно-експресивним значенням: *україножерський*, *українолюбний*, *націєтворчий*, напр.: *Розуміється, що ця **україножерська** агітація дала за короткий час криваві наслідки* (Україна, 30.09.1919); *Щоб забезпечити **націєтворчий** чинник, а також можливість нашої людности мати місця по школах, які перелюднені, надалі приймати осіб не **українського** громадянства заборонено* (Україна, 19.09.1919).

Активні словотвірні процеси супроводжувалися пошуками морфологічного оформлення прикметникових дериватів.

Як засвідчують граматики, на початку ХХ століття уже був усталений поділ прикметників на тверду та м'яку групи з відповідними типами відмінювання, які без змін успадкувала сучасна українська літературна мова. Проте в деяких випадках простежуються динамічні процеси морфологічної норми. У 10 – 30-ті роки ХХ ст. у місцевому відмінку однини прикметників

функціонували варіантні закінчення **-ім, -ому**. Продуктивними були форми на **-ім**. У виборі правильної форми саме їм надавалася перевага: *на добрім/на доброму* [Тимченко 1917: 118], *на воронім коні/на вороному коні* [Наконечний 1928: 155], *на добрім* [СУМ 1970 – 1980: 81], *на малім* [Штефан 1931: 28]. У мові преси також переважали короткі форми прикметників: *Позавчора в Українськім клубі одкрито нову організацію українського жіноцтва під назвою «Союз Українок»* (Україна, 07.09.1919); *Але своїм розумом і щирим серцем цей чоловік побачив на кращім, яскравішім прикладі сучасну російську політику і зумів передбачити наслідки для України* (Маяк, 19.05.1912).

Варіантні форми прикметників у місцевому відмінку однини проіснували в мові довгий час, і лише в 50-ті роки ХХ ст. прескриптивна норма засвідчує витіснення їх з ужитку. Граматики зауважили, що «...у сучасній мові короткі форми прикметників належать до категорій пережиточних» [Курс 1951: 48]. Нормативними було визнано їх вживання тільки в присудковій функції (*повинен, винен, варт*). У всіх інших випадках неповні форми прикметників було кваліфіковано як стилістично забарвлені, фольклорні елементи [Курс 1951: 48].

На початку ХХ століття ще не було загальноприйнятої концепції про творення ступенів порівняння прикметників. Ступеневими вважалися поєднання прикметників з прислівниками *дуже, надто, надзвичайно* [Левицький 1923: 83]. Г. Шерстюк зазначав, що ступені порівняння прикметників утворюються за допомогою суфіксів **-іш-(ий), -іш-(а), -іш-(е), -щ-(ий), -ч-(ий)**: *червоніший, глибший, кращий, солодчий* [Шерстюк 1907: 27]. В. Коцовський та І. Огоновський нормативними вважали суфікси **-ьш-(ий), -ійш-(ий)**: *мильший, милійший, яснійший, студенійший* [Коцовський 1912: 40]. С. Смаль-Стоцький зазначав, що обидва прикметникові суфікси мають давнє походження і зафіксовані вже в пам'ятках ХІ ст., проте перший поширений у східній частині України, а другий у західній [СУМ 1970 – 1980: 82]. Варіантне хитання ступеневих прикметникових форм засвідчує мова і

східної, і західної періодики: *Сумні думки наганяє та кривда, що діється слабшим, вбогіщим, одсталим* (Гасло, 12.01.1912); *Є в нас у ці тяжкі дні одна сила, що могла б урятувати і школу й націю нашу, коли б вона сама була свідоміша національно: тая сила – кооперація* (Вологодська газета, 12.10.1918); *В обсягу промислового і торговельного господарства націоналізації всіх важнійших галузів промислу та передачі під догляд Українського Сейму місцевих органів самоврядування та робітничих комітетів всього промислового, торговельного і продовольчого господарства...* (Козацька думка, 19.01.1917). Обидва варіанти представлені і в мові художньої літератури: *...не було в світі люду одважнійшого* (П. Куліш); *видніші* місяця (Б. Лепкий); *Темрява знов лягла, ще чорніша, ще глибша* (Леся Українка); *молодь молодіша од усіх* (П. Тичина); *смівівицими од них* (М. Драгоманов); *завзятіший од всіх* (І. Котляревський). Вплив діалектів і міжмовна взаємодія позначалися також на поширенні в мові преси варіантних форм найвищого ступеня порівняння прикметників: *Коли б їм сказати, що і найкрасша з лиця дівчина, коли вона не мита і розхристана і в подертих лахах, не буде виглядати гарно, то се вони зрозуміють, але скажи їм, що так само і гарну думку треба гарно одягнути у слова, щоби подобалася, то сего вони не зрозуміють* (Буковина, 07.01.1916); *Германія одна із самих сильних європейських держав, вона лежить поруч з Польщею і тягнеться широкою смугою на захід од Польщи вздовж берегів Балтійського та Німецького морів* (Україна, 23.08.1919). Неусталеність ступеневих прикметникових форм демонстрували і лексикографічні джерела 10 – 20-х років ХХ ст.: *найяснійший* [РУСШ 1918: II, 108], *найясніший* [Правописний 1922: 81], *найактивніший* [Гладкий 1929: 108], *миліший* [Голоскевич 1994: 212], *найхарактерніший* [Гладкий 1929: 25].

До 30-х років ХХ ст. варіант на **-ійш-**(ий) вийшов з ужитку. Це засвідчує мовна практика, пор: *найсильніші, солодші, смівівици* (М. Рудницький); *Розуміється, що правительство дуже добре знає, що політичного Українського антидержавного руху нема й сліду, що*

Український народ як нація набагато лояльніший, і, що Український рух є наскрізь культурний – без усякої домішки політичного сарказму (Геть неписьменність, 12.07.1927). Такі форми пропонувала також західноукраїнська граматики 1931 року А. Штефана та І. Васка [*Штефан, Васко 1931*].

Мова преси початку ХХ ст. відігравала важливу роль у відборі і закріпленні у вжитку єдиних взірцевих мовних одиниць, в усуненні позасистемних і стилістично не диференційованих явищ. Словотвірна варіантність була шляхом пошуку нових виражальних засобів, етапом природного відбору літературних одиниць.

3.1.2.3. Словотвір дієслова

3.1.2.3.1. Словотвірні процеси початку ХХ ст.

Публіцистичний стиль початку ХХ століття водночас і відбивав кодифіковану лексичну норму, і репрезентував вживання нової лексики. В основі дієслівного словотворення були тенденції пошуку нових форм словесного вираження і необхідність забезпечення називання нових процесів дійсності. Поява нового дієслова за допомогою певного словотвірного засобу супроводжувалася нормативним маркуванням його відповідними морфологічними характеристиками. М. А. Жовтобрюх зазначав, що «літературні норми в системі дієслівних форм на кінець ХІХ – початок ХХ ст. в українській мові вже повністю склалися, але практика вживання їх ще не усталилася» [*Жовтобрюх 1970: 113*]. На граматичному оформленні відчутно позначалися діалектні особливості.

Лексичний фонд української мови на початку ХХ ст. активно поповнювався дієсловами іншомовного походження. Домінантною формою творення таких слів був суфікс **-ува-**, що поєднувався з різними основами і мав загальностильове значення. Суфікс **-ува-** формував похідні дієслова

поєднанням з іменними основами інструментальної та композитної семантики: *дебатувати, декламувати, бомбардувати, експлуатувати, націоналізувати, ідентифікувати, функціонувати, легалізувати, популяризувати*, напр.: *Мені здається, що таким інституціям (учредженням) як Земство та Громадянський комітет треба розпочати **націоналізувати** деякі об'єкти* (Вільне слово, 22.07.1917); *Бо економічне життя в так званому південно-західному краї вже **легалізували** і воно йде своєю осібною стежкою* (Маяк, 17.04.1917).

У цей період історії літературної мови з'являються дієслова *українізувати, русифікувати*, напр.: *Нижчі школи українізовано у нас майже всі, українізовано більшу частину середніх шкіл, у найближчий термін необхідно **українізувати** також і вищу школу. Державний апарат українізовано на 70 відсотків* (Вісти, 07.04.1927); *Як тільки не намагалися пригнобити й **русифікувати** нашу Україну, народ зберіг і збереже назавжди свою мову, духовність, культуру* (Вологодська газета, 07.10.1918).

У деяких періодичних виданнях вживалися дієслова з суфіксами **-ир-**, **-ір-**, які в сучасній літературній мові цей формант втратили: *бронірувати, гастролірувати, балотіруватися, бойкотірувати*, напр.: *Великі кров'яні події на Балканах розколошкали і **бойкотірували** весь мусульманський мир* (Маяк, 04.01.1912).

Рідкісними в системі словотвору дієслів були діалектні явища (з ремаркою «рідковживане» їх подає і СУМ 1970 – 1980): *осушати* (літературна норма засвоїла – *осушувати*), *зміцняти* (у літературному вжитку – *зміцнювати*), *заслугувати* (у сучасній нормі – *заслужувати*), *заперечати* (літературна норма засвоїла – *заперечувати*), *витрачувати* (у літературному вжитку – *витрачати*), напр.: *Вже розпочали **осушати** величезні болота, площею 210 тисяч гектарів* (Геть неписьменність, 28.05.1927); *Ми хочемо тільки сказати, що всі європейські народи **зміцняють** перше всього свої позиції* (Україна, 02.10.1919); *Англія **витрачує** величезні народні суми на гармати і рушниці* (Поступ, 16.02.1921).

Дієслівні префікси в граматичній традиції розглядаємо як активні виразники словотвірних значень, що встановлюються на підставі регулярних співвідношень префіксальних і безпрефіксних (мотивованих і мотивувальних) дієслів. Більшість з них має також статус виразника граматичного значення доконаного виду, тому що, приєднуючись до дієслів, вони змінюють не тільки їх лексичне, а й видове значення: перетворюють дієслова недоконаного виду в дієслова доконаного [Русанівський 2002: 219 – 220]. Саме в поєднанні словотвірної і граматичної функцій, або в функціональному синкретизмі, вбачають визначальну рису функціонального аспекту дієслівних префіксів.

Семантична структура дієслова характеризується багатозначністю, тобто здатністю дієслівної семантики мати різне смислове розгортання. Префікси виступають основними конкретизаторами значення дієслівних дериватів.

Помічено продуктивність префіксів, які диференціюють час тривання дії. Формальним виразником значення початку дії в дієслівних дериватах був префікс *за-* (*забойкотувати, застрайкувати, задекламувати* – у значенні «проголосити»). У контексті вони переважно функціонували як дієслова доконаного виду, напр.: *За минулий рік Рада НК Освіти УРСР задекламувала новий план розвитку шкіл* (Література. Наука. Мистецтво, 07.11.1923).

Значення тривалості дії передають у дієслівних дериватах префікси *по-*, *за-*. Це були переважно новотвори з оцінно-інформативним значенням: *поросійщити, понасаджувати, заідеологізувати*, напр.: *Ми маємо прикласти всіх сил і знайти способ не дати поросійщити українські землі* (Вільне слово, 22.07.1917).

Деякі дієслівні деривати з префіксом *по-* згодом були витіснені з ужитку моделями з префіксом *з-*, які й утвердилися в літературній мові, напр.: *побільшувати – збільшувати, поменишувати – зменишувати* тощо. Мова преси початку ХХ ст. засвідчувала активне функціонування варіантів з

префіксом **по-**: *Мікроби такі малі, що їх можна побачити лише крізь такий прилад, що дуже все **побільшує** (мікроскоп) (Геть неписьменність, 30.06.1927); Ми маємо прикласти всіх сил, щоб знайти способ **побільшити** допомогу найбільшій солдаткам та рідним наших вояків і **поменшити** їх страждання (Вільне слово, 22.07.1917).*

Серед новотворів темпоральної семантики виділялися віддієслівні і відіменникові деривати із значенням кінцевого етапу розвитку дії. Активним було творення дієслів за допомогою префікса **у-** та суфікса **-ува-**: *удержавлювати, узаконювати, унезалежнювати, уможливлювати, напр.: Перебувши большевицьку бурю, Український народ всіма силами приступає до утвердження своєї влади на своїй землі, хоче **унезалежнити** свою власну державу (Нове слово, 08.03.1918).*

Як паралельні форми в мові преси вживались дієслова з префіксами **роз-**, **рос-** перед коренем на глухий приголосний: *розпізнавати – роспізнавати, розплоджувати – росплоджувати, розписати – росписати, напр.: **Розплодилося** на нашій землі багато зрадників, тобто національно невідомих елементів (Україна, 02.10.1919); Деякі мікроби **росплоджуються** дуже швидко й тоді хвороба розвивається за кілька днів (Геть неписьменність, 30.06.1927).*

3.1.2.3.2. Особливості словотворення у 40 – 80-х рр. ХХ ст.

У 40 – 80-х роках ХХ століття відхилення морфологічних форм дієслова від прескриптивної норми було пов'язане з впливом російської мови і виявлялося в поширенні фонетичних і словотвірних варіантів: *з'являється – появляється, утверджувати – утверждати, напр.: **З'являється** думка, що розмова про соціалістичний реалізм і його роль в творчості прозаїків не така вже й нова (Молодь України, 19.03.1951); Радянські люди в своїй історичній діяльності на всіх ділянках будівництва комунізму розкривають свої найкращі якості. Література покликана всіма своїми силами, яскравими*

художніми засобами допомагати радянському народові **утверджатися** в цих якостях, невпинно й далі розвивати їх (Літературна газета, 12.11.1949); **Появляється** перша шеренга зведеного полку 3-го Білоруського фронту, на долю якого випала честь першим переступити кордони Німеччини (Молодь України, 26.06.1949); *Війна* закарбувалася, зарубцювалася у його пам'яті, свідомості, творчості. В такий спосіб **утверджуються** радянські ідеали в мистецтві (Закарпатська правда, 07.04.1976).

Мова періодики демонструвала вживання закріплених у прескриптивній нормі [див. СУМ 1970 – 1980] словотвірних варіантів дієслів, утворених від різних основ, напр.: *Ще через декілька днів Микола Замч **обслужує** одночасно й токарний верстат, досягаючи високої точності під час виконання токарних операцій* (Комсомолец Запоріжжя, 30.04.1941); *Серйозну тривогу викликає те, що в колгоспі не організовано навчання людей, які **обслуговуватимуть** агрегат, передовим прийомам сівби кукурудзи* (Деснянська правда, 01.04.1955); *Опір противника починає посилюватись, але інтенсивність його артилерійського вогню **слабішає*** (Молодь України, 14.03.1945); *Біль війни вже слабшає і село своєю радістю, правдивим, щирим сміхом та терпеливою покірністю долі відроджує до життя всіх пригноблених і принижених* (Запорізька правда, 07.09.1956).

Мова періодичних видань другої половини ХХ ст. не була позбавлена лексичних і стилістичних помилок, що виявляється, зокрема, у неправильному вживанні дієслів, напр.: *Але поруч з цим партосередок **не завертає** уваги на стан політвиховавчої роботи серед комсомольців* (Авангард, 23.12.1953); *Заняття **переводиться** за календарним планом* (Авангард, 23.12.1963); *Відзначимо, що своєю роботою, відмінною грою вони чимало допомогли зробити фільм правдивим, глибоко патріотичним, який **заслужує** гарячої зустрічі* (Комсомолец Запоріжжя, 06.06.1941); *Велику допомогу **подають** нам шефи* (Радянська освіта, 02.01.1950).

Як показує досліджений матеріал, суть граматичних ознак залишається незмінною впродовж усього історичного розвитку мови. Інтралінгвальні та

екстралінгвальні чинники позначаються на поширенні не завжди обґрунтованих варіантних одиниць.

3.1.2.4. Становлення дієприкметникової і дієприслівникової парадигм

На базі дієслів активно творилися дієприкметники та дієприслівники.

Більшість авторів граматики початку ХХ ст. трактували дієприкметник і дієприслівник як дієслівні форми або дієслівні прикметники й дієслівні прислівники [Смаль-Стоцький 1914: 45; Тимченко 1917: 70]. Було диференційовано активні та пасивні дієприкметники теперішнього часу, які утворювалися за допомогою суфіксів **-ч(ий)**, **-щ(ий)** та **-м(ий)** (пасивні): *бачучий, проквітаючий* [Курило 1925: 2]; *беручий, везучий, лежачий, видимий, їдимий* [Наконечний 1928: 180, 183]; *несучий, стоячий, любимий, відомий* [Левицький 1923: 19]; *лежачий, ходячий, робивший* [Грунській 1918: 34]. Фіксували граматики також дієприкметники минулого часу, утворені за допомогою суфіксів **-ш(ий)**, **-вш(ий)** (активні) й **-т(ий)**, **-н(ий)** (пасивні): *пожовкше, згадуваний, добута* [Наконечний 1928: 28, 182, 183, 184]; *несений, зроблений* [Левицький 1923: 120]; *писаний, печений, битий* [Грунській 1918: 34]; *битий, зібраний* [Курило 1925: 23]. Переважна більшість авторів граматики називали афікс **-м(ий)** у дієприкметникових формах непродуктивним. Натомість суфікси **-т(ий)**, **-н(ий)** інтерпретували як продуктивні і поширені в українській мові [Синявський 1931: 26; Наконечний 1928: 182; Курило 1925: 23].

Мова преси засвідчувала функціонування дієприкметників з продуктивними суфіксами **-т(ий)**, **-н(ий)**, напр.: *Діти Поволжя розподілені по повітах так: в Золотоношу – 700 душ, в Черкаси – 800* (Молодь на допомогу, 16.08.1921); *Дружніми зусиллями Центральна Рада була підложена наклепами* (Волинь, 07.04.1918); *Далі Скрипник особливо підкреслював, що поруч з піднесеною, піднятою національним духом*

українізацією необхідно як найбільше забезпечити населенню національних меншостей можливість культурного розвитку на їх рідній мові (Геть неписьменність, 01.05.1921).

Творення дієприкметників за допомогою суфікса **-щий** пов'язували з впливом книжної традиції церковнослов'янської або російської мови і називали їх не властивими українській мові [Грунський 1918: 34].

На думку О. Синявського активні дієприкметники перебували в стані зникнення за винятком тих, які вже перейшли до розряду прикметників, що вже не мали часової ознаки і виконували синтаксичну функцію означення [Синявський 1931: 183]. Мова періодики 10–30-х років ХХ ст. засвідчувала активне вживання дієприкметників на **-уч(ий)**, **-юч(ий)**: *працюючий, вступаючий, оглушаючий, слідуєчий, біжучий, дрімаючий*. Усі наведені зразки виконували в реченні лише синтаксичну функцію означення, напр.: **Пануюча** нація не йде на зустріч українським домаганням (Сніп, 28.01.1912); *Не легке завдання лежить на правлінні: освідомити вступаючих членів – розтлумачити їм всі ті способи ведення потребительської крамниці, в яких вона може окріпнути й виправдати свої завдання* (Маяк, 06.02.1912); *Різка, оглушаюча, а разом бадьора, повна віри в свою правість і в свою перемогу – ся нова музика українського народу* (Вільне слово, 28.01.1912); *Слідуєчий промовець посол Др. Грильовський згадав також про заслуги п. Василька що до спільної праці всіх українських партій, напоминаючи, щоби покинути звиклий в нас песимізм* (Буковина, 07.01.1916).

Уживання активних дієприкметників на **-уч(ий)**, **-юч(ий)** в синтаксичній ролі підмета або додатка граматики називали впливом російської мови або ознакою «поганої літературної мови» [Гладкий 1929: 55]. Замість них було рекомендовано вживати описові звороти з прикметниками, дієприслівниками (*налічуючи понад.., а не налічуюча понад...*), іменниками (*службовець, а не служащий; виконавець обов'язків, а не виконуючий обов'язки*) [Гладкий 1929: 189], конструкціями з займенниками (*той, що робив, а не робивший; той, що добре бачить, а не бачучий*) [Курило 1925: 23],

віддієслівними прикметниками на **-лий** (*зраділий хлопець*, а не російське *обрадовавшийся*) [*Наконечний 1928: 28*].

Деякі вживані в мові преси дієприкметники літературна норма засвоїла в іншому словотвірному оформленні: *виховавчий* (пор. у сучасній мові *виховний*), *приїздючий* (пор. *приїжджий*), напр.: *Майже всі делегати зазначали, що у нас ще не досить добре стоїть **виховавча** робота серед членів нашого товариства* (Геть неписьменність, 12.09.1927); *Хата поділена на дві частини: перша відпочивальня для **приїздючих**, а друга – музей* (Шевченківський день, 11.03.1921).

Початок ХХ століття був позначений також лінгвістичними пошуками нормативних дієприслівникових форм. Граматики наводили дієприслівники з суфіксами **-ш(и)**, **-вш(и)**, утворені від основи інфінітива [*Мурський 1918: 58; Левицький 1923: 121*], від основи форми минулого часу дієслова доконаного виду [*Наконечний 1928: 193*] та від дієприкметників чоловічого роду минулого часу [*Гладкий 1929: 57; Ізюмов 1925: 36*]. Мовознавці також неоднаково кваліфікували творення дієприслівників теперішнього часу: від основ теперішнього часу дієслова [*Мурський 1918: 58*], основ теперішнього часу недоконаного виду, третьої особи множини теперішнього часу [*Гладкий 1929: 57*], дієслів дійсного способу [*Левицький 1923: 110*] та дієслів 3-ї особи множини дійсного способу [*Тимченко 1917: 125*].

Мова преси засвідчує вживання дієприслівників, утворених за допомогою суфікса **-чи** на означення недоконаної й суфіксом **-ши**, **-вши** – доконаної дії: *живучи, пишучи, працюючи, маючи, глянувши, побувши*, напр.: *Кожен культурний народ, **маючи** таку літературну мову, зобов'язаний мати і власну міцну державу* (Вільне слово, 24.06.1917); ***Побувши** з Києву, я – козак І українського імені Гетьмана Богдана Хмельницького полку був дуже ображений тим, що говорять наші батьки про своїх синів – козаків І українського полку* (Геть неписьменність, 21.05.1917).

Поодинокими були випадки творення дієприслівників за допомогою суфікса **-уч-и**, а не **-а-чи**, як в сучасній літературній мові, від дієслів

II дієвідміни з ненаголошеним закінченням: *бачучи, ходючи, від'їзючи*, напр.: *Енгельгарт, від'їзючи до Вільни, взяв з собою й «козачка» і, зважаючи на велике прохання хлопця, віддав Тараса в малярську науку* (Шевченківський день, 11.03.1921).

Автори граматики наголошували на неправомірності поширених у мовній практиці початку XX ст. церковнослов'янських, закріплених в російській мові форм дієприслівників на **-а, -я**: *літая, любля* [Наконечний 1928: 193]. Нелітературними лінгвісти вважали російські форми *написав* замість *написавши* [Наконечний 1928: 195]. М. Левицький наголошував, що особливістю українських дієприслівників була їх препозиція до дійової особи [Левицький 1923: 23]. Не схвалені мовознавцями дієприслівникові форми не сприймала й мовна практика.

Літературний стандарт став синтезом мовознавчих рекомендацій і мовної практики впродовж багатьох років. Мова публіцистичного стилю початку XX століття виразно відбиває розвиток дієслівної парадигми як одного з механізмів граматичної будови української літературної мови.

3.2. Морфологічна норма

3.2.1. Категорія роду в ретроспекції

Показовою і однією з визначальних граматичних ознак іменника є **категорія роду**. Теоретичні узагальнення лінгводидактичних текстів ґрунтуються на традиції слововживання і залежать від рівня вивчення проблеми.

Категорію роду іменника сучасної української мови було систематизовано й проаналізовано ще граматиками першої третини XX ст. С. Смаль-Стоцький та О. Синявський наголошували, що рід можна визначити лише в однині в закінченнях називного відмінка. Г. Іваниця у

визначенні родової належності крім формальних ознак брав до уваги ще й значення слова [*Иваница 1927: 66*].

Г. Шерстюк визначав рід іменників за допомогою додавання присвійних займенників *мій, моя, моє* і крім традиційних груп родів (чоловічого, жіночого й середнього) виділяв спільний рід. Іменники спільного роду були названі ще в граматиці М. Смотрицького, проте на початку ХХ ст. їх виокремлювали лише Г. Шерстюк [*Шерстюк 1907: 7, 14*] та М. Сулима [*Сулима 1928: 9, 28*].

О. Синявський пропонував паралельне вживання у двох родах – чоловічому і жіночому: *гуц – гуца, замін – заміна, докір – докора, капелюх – капелюха, лах – лаха, мотузок – мотузка, одяг – одяга, підрешіток – підрешітка, птах – птаха, пташок – пташка, роздум – роздума, скрут – скрута, стоніг – стонога, тям – тьяма, нестям – нестяма, хащ – хаща* [*Синявський 1931: 47*]. Засвідчують ці пари іменників і словники 20 – 30-х років ХХ ст., зокрема «Правописний словник» Г. Голоскевича [*ПСГ 1929*], «Російсько-український словник» О. Ізюмова [*Ізюмов 1930*].

У цих лексикографічних джерелах можна знайти пояснення сучасним тенденціям родової варіантності, пор.: *аналіз – аналіза, генезис – генеза, синтез – синтеза* тощо. У 10 – 30-ті роки ХХ ст. автори словників подавали лише форми жіночого роду. У 40 – 50-х роках ХХ ст. зберігалось варіантне вживання форм жіночого і чоловічого родів, наприклад: *У передмові до збірки можна прослідкувати генезу прислів'їв, приказок, висловів різноманітної тематики, всі вони влучні, мудрі, цікаві* (Молодь України, 23.09.1956); *На сьогоднішньому етапі розвитку соціалізму ми твердо знаємо генезис і перспективи всіх наших перемог* (Запорізька правда, 07.03.1951).

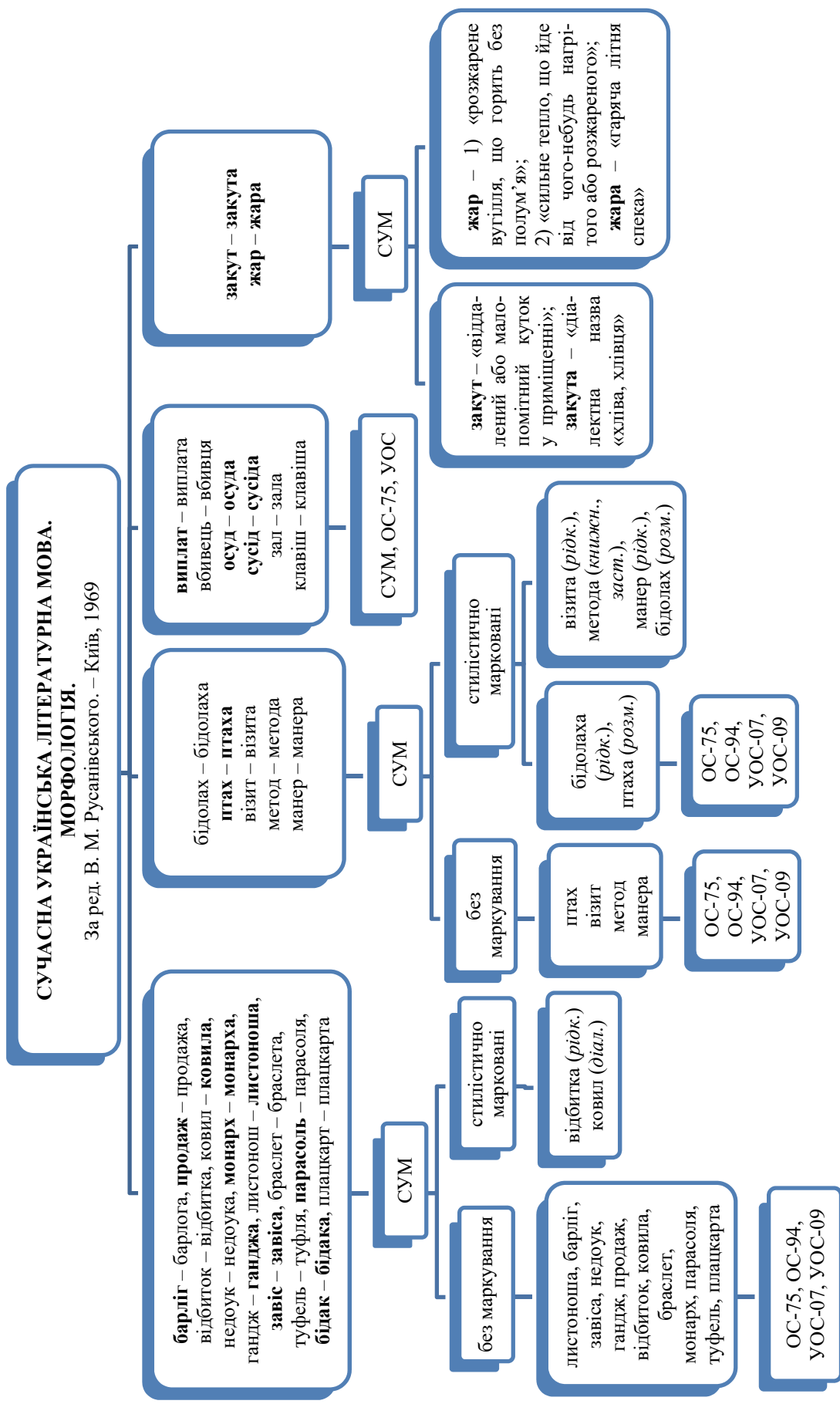
У другій половині ХХ ст. за формальними ознаками диференціювали називний відмінок однини і систему відмінкових закінчень трьох родів: *чоловічого, жіночого і середнього* [*Курс 1951: 30*]. Проте було наголошено, що при визначенні роду в словах типу *сирота, п'яниця, нехлюя* «особливої

ролі набуває змістовий бік». Зазначено також, що «на сучасному етапі [50-ті роки ХХ ст.] граматичний рід виявляється як чисто абстрактна граматична категорія, і зв'язок його з семантикою іменника, в якому він виступає, взагалі слабо простежуваний тепер у мові» [Курс 1951: 309].

Врахування семантико-граматичних ознак при визначенні роду іменника стимулювало виокремлення іменників *подвійного роду*. СУЛМ фіксує «велику групу слів (з посиланням на словники і тексти художньої літератури), яка може виступати як іменники чоловічого роду з кінцевим приголосним звуком основи і як іменники жіночого роду з закінченням **-а** в називному відмінку однини» [СУЛМ 1969: 57]. Серед наведених пар іменників подвійного роду є варіанти, які 1) вийшли з ужитку; 2) перейшли на периферію лексичної системи; 3) розподіbiliся; 4) функціонують як паралельні форми і сьогодні (див. Табл.).

1. Серед варіантів, один з яких на сучасному етапі не функціонує, **зник як надлишковий**, СУЛМ 1969 рекомендувала такі іменники подвійного роду: *барліг – барлога, продаж – продажа, відбиток – відбитка, ковил – ковила, недоук – недоука, бідак – бідака, бідолах – бідолаха, листонош – листоноша, гандж – ганджа, завіс – завіса*. Утвердження наведеної норми простежуємо на матеріалі і публіцистичного стилю, і художньої літератури: *Вони діяли, як кажуть по гарячих слідах і ганджу все ж таки виявили* (Сільські вісті, 26.09.1954); *Не знаючи втоми, не допускаючи ганджу, працюють на підготовці ґрунту під посів ярих зернових, кукурудзи, гороху, цукрових буряків та інших культур механізатори Олексій Пилипенко, Володимир Кухар, Юрій Ткачук...* (Закарпатська правда, 14.04.1956); *Листонош в радянській Україні працює самовіддано, приносить у кожний дім новини про успіхи і партії, і народу* (Черкаська правда, 18.06.1952); *За справедливими радянськими законами живуть усі трудящі: доярки, трактористи, вчителі, лікарі. До їх домівок поспішає щодня листоноша Олексій Тимчук* (Деснянська правда, 23.08.1950); *Цвіте ковил, дзвенять, переливаються невидимі жайворонки* (О. Гончар); *Суха ковила ще стояла*

Таблиця. ДИНАМІКА ВАРІАНТІВ ІМЕННИКА СПІЛЬНОГО РОДУ

Примітка: Виділені форми зафіксовані в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка. Т. I – IV. Київ, 1907 – 1909.

міцно (Ю. Яновський); *Хто служив в кінноті, той хоч з ганджем конячину привів* (М. Рудь); *Це вже була чи не найбільша ганджа для подільської нареченої* (М. Стельмах).

У час опублікування СУЛМ 1969, очевидно, уже накреслювалися тенденції до зникання однієї з форм, оскільки СУМ 1970 – 1980 фіксує або не всі зазначені пари слів, або подає їх з відповідними ремарками. До нього увійшли форми *барліг, листоноша, завіса, недоук, гандж, продаж, відбиток* (*відбитка* зафіксоване з позначкою «рідковживане»), *ковила* (*ковил* – з ремаркою «діалектне»), словоформи *бідолах – бідолаха* подано з ремарками «розмовне» і «рідковживане» відповідно.

Велику роль в утвердженні морфологічної норми відіграли провідні мовознавці – укладачі словників, які в своєму виборі орієнтувалися часто на мовне чуття. Так через доволі короткий проміжок часу після виходу у світ СУМ 1970 – 1980 деякі форми іменників: *ковил, бідолах, відбитка* вже не потрапили до реєстру Орфографічного словника [ОС 1975], хоч ще деякий час функціонували на периферії мовного вжитку. Відбувалося певне хитання мовних норм, зокрема граматичних, що й пояснює також їх невідповідність у словниковій і дидактичній літературі. УГ серед інших іменників подвійного роду ще називає форми *ковил* і *ковила* [УГ 1986: 52], хоч тенденція до зникання першої була відчутна, що засвідчують і сучасні лексикографічні праці [ОС 1994; УОС 2009]. Усі названі морфологічні варіанти є іменниками давнього походження. У СУЛМ зазначено, що «певну роль тут відіграла, з одного боку, тенденція до утворення віддієслівних іменників чоловічого роду на приголосний звук і, з другого, – аналогія до поширених на одному з етапів історичного розвитку української мови утворень жіночого роду на -а» [СУЛМ 1969: 58].

Більшість іменників подвійного роду були утвореннями пізнішого часу. Їх було запозичено з грецької, латинської, французької, німецької та інших мов. Деякі варіантні форми також вийшли з ужитку, наприклад: *браслет – браслета, манер – манера, монарх – монарха, парасоль – парасоля, плацкарт*

– *плацкарта, туфель – туфля, цитат – цитата*. Поширеними вони були в художній літературі ХІХ ст. і в мові періодичних видань початку ХХ ст., напр.: .. *Браслет золотий на руці..* (С. Васильченко); *Краще зробити з неї сережки або браслету на руки* (Панас Мирний); *І чужому научайтесь і свого не цурайтесь»* – відомий *цитат* Тараса Шевченка кожній мислячій людині (Гасло, 12.05.1918); *«Пізнайте правду і правда вас визволить»* – цитата зі святого письма, яку має запам'ятати кожен християнин (Буковина, 16.07.1925). Варіантні форми *браслета, манер, монарха, плацкарт, туфля, цитат* проіснували в мові досить короткий проміжок часу. Не фіксують їх ні наступні видання граматик, ні лексикографічні видання [див. *ОС 1975; ОС 1994; СУМ 1970 – 1980; УОС 2009*].

2. У СУЛМ було рекомендовано до вживання також форми, одна з яких через певний проміжок часу **відійшла на периферію мовного вжитку**, функціонує переважно в художньому стилі літературної мови і виконує стилістичне навантаження, наприклад: *бідолаха – бідолах, птах – птаха*. У СУМ форми *бідолах, птаха* подано з ремаркою «розмовне»: *З гілки птах спурхнув* (П. Тичина); *Піймаємо ту птаху в садку* (І. Нечуй-Левицький) [*СУЛМ 1969*: 57]. Помічено також зниження і збільшення активності окремих стилістичних варіантів. Форма *бідолах* вийшла з ужитку і зникла з реєстру словників *ОС 1975, ОС 1994, УОС 2009*, а форма *птаха* – відсутня в *ОС 1975*, зафіксована в *ОС 1994* і в *УОС 2009*. У мові періодичних видань такі слова вживалися рідко і не були системним явищем.

Тенденцію стилістичного розподібнення варіантів іменників подвійного роду було окреслено вже в СУЛМ. Зокрема, зазначено, що частина іменників жіночого або чоловічого роду становить норму літературної мови (*заблуда, нездара, нероба, олія, дума, осуд, артист, парад, поет* тощо), тоді як відповідні утворення: *заблуд, нездар, нероб, олій, дум, артиста, парада, поета* є раритетними, архаїчними або діалектними [*СУЛМ 1969*: 58]. На сучасному етапі вони вийшли з ужитку. Сучасні лексикографічні джерела їх не фіксують.

Деякі відносно недавні іменникові варіанти переважно іншомовного походження, що чітко не розмежовані й подані як варіанти в СУЛМ 1969, набули стилістичного забарвлення, відійшли на периферію мовного вжитку: *візит* (нейтральне слово) – *візита* (в СУМ супроводжується позначкою «рідковживане»), *метод* (закріпилося в мовному вжитку) – *метода* (СУМ фіксує з позначками «книжне», «застаріле»), *манера* (нейтральне слово, наявне в усіх сучасних словниках [див. *СУМ 1970 – 1980*; *ОС 1975*; *ОС 1994*; *УОС 2009*]) – *манер* (СУМ подає з позначкою «рідковживане»). Обидві форми активно вживалися і в художній літературі, і в мові публіцистичного стилю до другої половини ХХ ст.: .. *У кожного може бути свій метод* (О. Донченко); *Я знайшов собі добру методу* (В. Самійленко); *Він був винятковим ерудитом, вченим воістину світового рівня, людиною широких знань, яка найбільше зневажала невігластво й дилетантську методу* (Гасло, 12.05.1918); *Ми обрали правильний метод роботи з сільським населенням і йдемо в правильному напрямку* (Більшовицька правда, 21.07.1954).

3. Зафіксовані в СУЛМ 1969 як варіантні форми іменників подвійного роду *закут* – *закута*, *жар* – *жара* **розподіbiliся** і називають різні явища чи предмети. СУМ засвідчує вживання слова *жар* у значеннях «розжарене вугілля, що горить без полум'я» і «сильне тепло, що йде від чого-небудь нагрітого або розжареного» [*СУМ 1971*: II]. *Жара* – це «гаряча літня спека» [*СУМ 1971*: II].

Диференціювались також морфологічні варіанти *закут* – *закута*. Це слова, які перебувають на периферії мовного вжитку (СУМ фіксує їх з ремарками «розмовне» і «діалектне» відповідно [див. *СУМ 1971*, II]), виконують стилістичні функції і мають різне значення: *закут* – це «віддалений або малопомітний куток у приміщенні» [*СУМ 1971*: II], *закута* – діалектна назва «хліва, хлівця» [*СУМ 1980*: XI]. Про неусталеність слів *закут* – *закута* в мові свідчить різна фіксація в словниках. У СУМ наявні обидва слова з зазначеними ремарками, ОС 1975, ОС 1994 подають лише *закут*, в УОС 2009 є обидва слова, *закута* з частковим тлумаченням: «для овець».

4. Деякі з названих у СУЛМ 1969 варіантних форм іменників подвійного роду **функціонують як рівноцінні форми** і в сучасній українській літературній мові, наприклад: *виплат* – *вплата*, *вбивець* – *вбивця*, *осуд* – *осуда*, *сусід* – *сусіда* [див. *СУМ 1970 – 1980*]. Проте мовна практика української періодики сучасності виразно відбиває тенденцію до вживання одного з них. Частовживаними є *вплата*, *вбивця*, *осуд*, *сусід*, інші варіантні форми дедалі виразніше розподібноються щодо стилістичного забарвлення, напр.: *Олександр, був сусідом відомого генерала, віддав службі у спецрозділі «А» 14 років сумлінної праці. Він був взірцем, прикладом і вихователем для молодших колег, і пішов з життя, виконавши свій обов'язок людини й офіцера* (Молодь України, 12.07.1999); *В управлінні екології та природних ресурсів мені так і не вдалося побачити документи, на підставі яких збільшено виплату премій місцевим чиновникам* (Культура і життя, 21.05.1998).

Як нейтральні, дублетні форми вживаються іменники: *зал* – *зала*, *клавіш* – *клавіша* та ін. [див. *СУЛМ 1969*; *СУМ 1970*: I; 1975: VI]. Ці іменники були, очевидно, запозичені через посередництво і польської, і російської мов. У цих мовах слово засвоювалось щодо граматичного роду по-різному. Іноді хитання роду в іменниках іншомовного походження відбивають стан неунормованості, подвійності в самому мовному джерелі [*СУЛМ 1969*: 58]. Мовна практика періодичних видань кінця ХХ ст. засвідчує більшу частотність вживання варіанта *зала*, напр.: *Залу оживлювала класика, усунуць наповнена трагізмом, але сприйняття його не руйнує нашої уяви, а збагачує трагічною почувальністю* (Подолія, 06.05.1998); *Конференція, яку було переміщено в залу засідань, уповноважила голів секцій бути координаторами (дехто там фігурує для надання характеру науковості й міжнародного престижу)* (Карпатська Україна, 18.03.1997).

Функціонування родових варіантів у мовній практиці засвідчує наявність слабкої морфологічної норми, яка в цьому випадку є необхідною умовою, природним шляхом пошуку прийнятної форми.

3.2.2. Явище двоїни і формування категорії множини

Діахронні морфологічні зміни категорії числа виразно засвідчують різні сфери функціонування літературної мови, невід'ємним складником якої в усі періоди історичного розвитку був публіцистичний стиль.

Граматична категорія числа двоїна, яка активно виражалася формами іменників, займенників, прикметників, дієслів і дієприкметників в давньоруській мові, була успадкована ще з індоєвропейської прамови.

Упродовж століть форми двоїни поступово витіснилися формами множини. Першими стали виходити з ужитку ще до появи перших пам'яток слов'янського письменства особові займенники в називному відмінку *вѣ, ва*, які заступилися формами множини *мы, вы* [Жовтобрюх 2007: 135]. Форми двоїни іменників, прикметників, неособових займенників та дієслів паралельно з формами множини активно вживалися в староукраїнській літературній мові аж до XIX століття [Історія 1978: 58].

Будь-які зміни в граматичній будові мови відбуваються впродовж тривалого часу. Двоїна – одне з тих давніх граматичних явищ, які знаходять свій відголосок і сьогодні. Так, можна з впевненістю стверджувати, що за сучасною двочленною категорією числа (одниною і множиною) заховані залишки колишньої двоїни. Це виразно демонструє лінгводидактична, лексикографічна література і мовна практика.

Граматика української мови початку XX ст. (одні з перших кодифікаційних джерел сучасної української мови) ще відбивали тенденцію до утримання тричленної парадигми категорії числа. С. Смаль-Стоцький зазначав, що «двійня» ще вживається в мові, але часто заступається формами множини, що можна пояснити дією закону аналогії [Смаль-Стоцький 1914: 62].

Багато дослідників констатували наявність явища двоїни в мові, але не наводили прикладів і зразків відмінювання. М. Грунський та М. Левицький

зазначали, що вона вживається зі словами *два, три, чотири* [Грунській 1918: 25; Левицький 1923: 28].

М. Гладкий окреслив функціональні можливості цієї грамеми. Він стверджував, що двоїна вживалася після назв парних предметів, числівників *два, дві, обидва, обидві*, за аналогією також після *три, чотири*. Флексії двоїни, на його думку, повністю збереглися в називному, родовому, кличному відмінках іменників жіночого, середнього (-і), частково чоловічого родів (-а, -и) [Гладкий 1924: 18].

М. Сулима зазначав, що двоїну вживали: «а) коли мова йшла взагалі про дві особи чи речі; б) коли говорили про споконвіку чи органічно споріднені предмети (*очі, плечі*), при числових назвах *два, дві, обидва, обидві*» [Сулима 1928: 24].

М. Левицький називає іменники, які вживаються лише в формі двоїни: *сани, ворота, вила* [Левицький 1923: 58]. У сучасній інтерпретації такі іменники належать до категорії *pluralia tantum*. А. Штефан, І. Васко називали у своїй граматиці їх «іменниками без однини» (*сходи, окуляри, граблі, уродини, іменини, ворота*) [Штефан, Васко 1931: 24].

М. Сулима подає двочленну парадигму числа іменників, але наголошує, що «іменники при числівниках *два, дві, обидва, три, чотири*, та іменники чоловічого роду бувають із закінченням назовного (а не родового): *два сі́ни, три бра́ти, чотири вовкі́, обидва стовпі́, чотири вчі́телі, три го́луби*; іменники жіночого роду можуть мати закінчення -і (-ї)..: *дві кні́зи, три вербі́, дві руці́, чотири му́сі, обидві коро́ві*» [Сулима 1928: 58]. Тут, звичайно, йдеться про збережені форми двоїни [Т. К.]. При визначенні нормативності певного явища автори граматик зважали на літературну традицію, але часто керувалися власним мовним чуттям. Так, О. Синявський писав, що для нього «звичайніші» форми [множини – Т. К.]: *дві кні́ги, чотири бо́чки, двоє ві́дер, три села́* [Синявський 1931: 58].

Архаїчним раритетним явищем називали категорію двоїни Є. Тимченко, В. Мурський, О. Курило, О. Ізюмов, Г. Іваниця, А. Штефан і

тому в своїх граматиках називали двочленну парадигму категорії числа (однину і множину).

Л. А. Булаховський зазначав, що двоїна іменників досить активно вживалася в літературній традиції до 30-х років ХХ століття і наводив приклад з художньої літератури: *Пісня і праця – великі **дві сили**...* (І. Франко). Дослідник наголошував, що «нормалізація в сторону повного відмовлення від двоїни, власне, випередила в цьому відношенні справжній стан речей у провідному діалекті та його говірках» [Булаховський 1977а: 284]. Це твердження доводять також тексти періодичних видань початку ХХ століття, напр.: *Комуністи були страшенно обурені селянством і палили по **дві хати** разом і всю пашню в копах* (Україна, 26.08.1919); *Як комісіонер промисловости, кооперація що до коперованого населення є майже звичайним покупцем його продукції. На такі дії відгукнулися зразу **дві сусідні селі*** (Вісти, 01.04.1927).

Занепадові форм двоїни сприяла її неповна відмінкова парадигма в давньоруській мові. Пам'ятки XIII – XVI століть засвідчують поширення аналізованих форм у називному – знахідному, рідше – в родовому та орудному відмінках [Самійленко 1978: 62].

Не однаковим був і діапазон уживання форм двоїни у межах окремих відмін. Поодинокими були форми двоїни від іменників третьої відміни, що засвідчено лише в називному і знахідному відмінках. М. А. Жовтобрюх наголошує також на їх давній прив'язаності до числівників *два – двѣ, оба – обѣ, три, четыре*. Такі форми були найповніше представлені іменниками зі значенням парності: *очі, уші, плечі, руки, ноги* [Жовтобрюх 2007: 135]. Давня лексема *уши (вѹши)* витіснилася з ужитку аналогією новішою *вѹха*, що зберегла місце наголосу першої. Усе це й стало незаперечним свідченням занепаду категорії двоїни в історії української мови.

Форми родового і місцевого відмінків двоїни у сучасній українській мові заявляють про себе лише в діалектних прислівникових утвореннях: *в ушу* 'у вухах', *ввічу* 'перед очима', ст. сл. *очию, в очию* [Булаховський 1977:

63]. У «Словарі української мови» Б. Грінченка зафіксовано варіант *увітчу* [СБГ 1909: IV]. СУМ подає слово *ввіччю* з позначкою «діалектне». Форма *ввіччю* потрапила і до реєстру УОС [УОС 2007: 368]. Різні варіанти цього слова мають традицію вживання в художньому стилі: *Сон не йде йому в голову. Душно йому, млосно, пече попід боками, а ввіччю – вона та й вона* (Панас Мирний); *Ліс обняв тихим шелестом листя, лопотінням спілих кисточок, зарябіли увіччю мережива тіней* (Гр. Тютюнник); *Андрієві раптом потемніло ввіччу від наглого припливу крові* (І. Багряний). Порівняймо у П. Тичини: *Ой на горах трудно: жовтіє в очу... В ушу не фіксують відомі словники української мови.*

Набагато більше залишилося в сучасному вжитку залишків від колишніх форм орудного відмінка множини **-има** від іменників із значенням парності: *очіма, плечіма, дверіма, грошіма*. Форми *дверіма / грошіма* паралельно вживаються з пізнішими множинними формами *двермі / грішми* [УП 2003: 80] і в сучасній українській літературній мові, напр.: *А то видасться йому, що незабаром або й зараз-таки мають покликати його до станового. Він сідав тоді на лаві й чекав. І досить на той час стукнути кому-небудь сінешніми **дверіма**, щоб серце Семенове зупинилося в грудях, перестало битись, а змарніле обличчя вмить пополотніло* (М. Коцюбинський); *– Ніжніше, ніжніше, – прошепотів політком Тисилер. Почувши шепіт, Боженко відразу пом'якшав і голос його наблизивсь до фальцету. Так ось, в розумінні цього кулемета, я й кажу, – чи не можна позичити у вас мільйонів п'ятдесят, шістдесят **грошіма**, продуктами, фуражем?* (О. Довженко); *Уже не йдеться про цінності, які можна купити **грошіма**. Йдеться про продукцію масової культури, в першу чергу, але також і виставкову діяльність* (Культура і життя, 30.08.1995).

Ще більше залишків орудного відмінка двоїни іменників на **-има, -ома, -ема, -ма** поширені в північних і південно-західних говірках: *баранома, мишима, зубома, пальцома, курима, ягнетома, перстеньцема, граблема,*

грушма [Гладкий П. 1928: 126 – 127; Кобилянський 1928: 52; Мельничук 1951: 65; Верхратський 1902: 119, 122, 127 – 129].

Найбільш показовим свідченням двоїни в українських говорах і літературній мові стали форми називного і знахідного відмінків із закінченням *-і < Ї* іменників жіночого, чоловічого і середнього родів. Вони, як правило, становлять сталі синтаксичні поєднання з числівниками *два, три, чотири*. У художній літературі ХІХ ст. такі форми були частовживаними: *Два високі зразці для України стрілися в Житомирі. Тишкевич був уже літній чоловік, підтоптаний, гладкий, випещений в розкошах та в збитках магнат, які вже тоді були усі польські пани* (І. Нечуй-Левицький); *От іде [Олена] в неділю до церкви. Що вже вивберана, що вже чічена – очей си ловить! Коло бері легіні позасідали, жартують молодєки, висміюють усіх, свистеть услід. А йде Олена – **дві слові** лиш скаже ... поведе плечем, усміхнеться, а вже най би загадала легінем у Черемош скакати – бігме би скакали!* (Г. Хоткевич); *Обережна Тодозя зирнула на **дві вікні** причілка. Маленькі віконечка чорніли на білій сніті, нехоче заслонені чорним оксамитом. Ніде не було чути ні найменшого шелесту. Все в покоях і в оселі спало, неначе вимерло* (І. Нечуй-Левицький). У східнополіських говорах були поширені збережені словосполучення: *дві версті, три підводи, дві хаті, три корові* [Виноградський 1928: 162]; середньополіських – *дві вербі, дві руці, дві жінці* [Виноградський 1928: 162]; західнополіських – *дві копійці, три дорозі, дві відрі, штири халупі* [Гладкий П. 1928: 127]; наддністрянських – *дві бабі, три стодолі* [Шимановський 1897: 86]; надсянських – *дві стіні, дві вербі* [Верхратський 1902: 48].

Як засвідчує «Атлас української мови», у тих самих говорах збереглися залишки двоїни називного, знахідного відмінків іменників чоловічого і середнього родів: *дві вікні, дві селі, дві слові, три відрі, чотири літі, два цапа, чотири чоловіка, дві відрі* [Атлас 1988: II, 368 – 369; Атлас 2001: III, 76 – 77; Атлас 1984: I, 278 – 379].

В українській літературній мові активно функціонують форми називного, знахідного відмінків двоїни від іменників з колишніми основами на **-ѣ-**, **-јо-**: *рукáва, вуса* поряд з менш поширеними: *рукаві́, вуси́*, напр.: *Демид посміхнувся їй подивився на Тетяну останнім поглядом. Сніжна білизна вкрила його обличчя. Інїй, що припорошив бороду, вуса й грубі пухнасті брови, забілів на повіках* (О. Довженко); *З початком досягання ягід у суниць з'являються вуса. Якщо немає необхідності вирощувати посадковий матеріал, то їх видаляють* (Сільські вісті, 08.05.1995); *Закасавши рукава, вони [молоде покоління] мерщій хапаються за якусь ідею – і прощай уся історія батьків!* (В. Підмогильний); *Василько загорнув в рукава руки, насунув на очі шапку і схилив голову, щоб хоч трохи захиститись від холодного вітру та снігу* (М. Коцюбинський).

Загальною закономірністю історії літературної мови стало витіснення форм двоїни формами множини при числівниках *два, три, чотири*.

Л. А. Булаховський зауважує, що такі множинні іменники походять не від колишніх форм множини як такої, а від форм двоїни колишніх основ на **-ѣ-** з флексією **-ы** (> **-и**) [Булаховський 1977а: II, 285]. Це можна підтвердити тим, що в конструкціях із відповідними числівниками наголос у багатьох іменниках падає на корінь (основу), як зрештою і в колишніх формах двоїни, а не на флексію, як у давніх множинних формах: *обидва сїни* (мн. *сини́*), *чотири дівки* (мн. *дівкі́*), *два вóзи* (мн. *возі́*). Таке наголошування властиве і для іменників з наголошеним префіксом: *чотири пáрубки*. Усі сучасні орфоепічні та орфографічні словники закріплюють їх нормативний статус [ОС 1994; Орфоен. 1984; Орфоен. 2001, 2003; УЛВН 1973; УОС 2007]. Ці джерела засвідчують також безваріантну нормативність множини іменників чоловічого роду *брат, дядько, дуб, берег* у поєднанні з числівниками *два, три, чотири*: *два, три, чотири брáта; два, три, чотири дубá; два, три, чотири дядька́; два, три, чотири бéрега* та ін. Такі словосполучення (саме з числівниками *два, три, чотири*) функціонують упродовж історичного розвитку мови як сталі синтаксичні конструкції, на яких позначилася давня

категорія числа – двоїна: *Ворог Хотів розкинути наші війська по два берега річки Случ, але ж з великими втратами був відкинутий* (Україна, 12.08.1919); *Тоді саме в столиці велике діло скоїлось. Старий цар умер, а зосталося два брата* (Панас Мирний); *Немає парку. Тільки два дуба ще стоять біля дороги. Стовбури товсті, як жлукта, чорні, як залізом обкуті* (Григір Тютюнник). Слово *берег* як іменник зі значенням парності у формі двоїни вживав І. Котляревський: *Як пахло сватанням в Латина/ І ждали тільки четверга,/ Аж тут Анхизова дитина/ Припленталась на берега/ Зо всім своїм Троянським плем'ям*. В іменниках з типовим кінцевим наголосом останній і в конструкціях із числівниками *два, три, чотири* не відтягується на корінь: *два столі* (Н. в. мн. *столі*, Р. в. одн. *столá* і т.ін.), *два волі* (Р. в. одн. *вола́*) [Булаховський 1977а: II, 285]. В. В. Виноградов зазначає: «У сполученнях *два, обидва, три, чотири* з так званим «родовим» відмінком однини правильніше бачити граматичні ідіоми, нерозкладні граматичні звороти» [Виноградов 1972: 238].

Колишні форми двоїни визначають в сучасній українській літературній мові ціла низка форм знахідного відмінка множини та іменників жіночого роду в конструкціях з числівниками *два, три, чотири*, які функціонують у мові як цілісні синтаксичні одиниці (*дві, три, чотири печінки; дві, три, чотири пісанки; дві, три, чотири миски; дві, три, чотири ластівки*) поряд з нормативними формами звичайної множини знахідного відмінка (*печіно́к, печері́чок, писано́к, ластіво́к, мисо́к* тощо).

У сполученнях з числівниками *два, три, чотири* в сучасній українській мові при одній формі іменника можуть вживатися різні відмінкові форми означення – називного, знахідного та родового множини, напр.: *У щастя людського два рівних є крила* (М. Рильський); *Приїхали звідкись два американські офіцери* (О. Довженко); *Ця матриця малоросизму чи малоросіянізму, самоприниження була з особливою настирливістю перенесена більшовицькою владою на масову свідомість і витворила два однакових народи: українці стали тим самим, що росіяни* (Літературна

Україна, 10.09.1996). Узгоджене означення з іменником у числі, роді та відмінку у сполученні з числівниками *два, три, чотири* у формі двоїни було притаманне ще давньоруській мові: *то выведеть свободьна мужа два* (Руська правда); *тии бо два храбра Святославлича* (Слово о полку Ігоревім). Згодом двоїна заступилася формами множини, внаслідок чого об'єдналися два типи відмінювання. Так і сформувалась специфічна причислівникова форма іменника у сполученні з числівниками *два, три, чотири*, при яких означення вживалось у множині. Усі ці процеси і позначилися на узгоджуваних формах називного – знахідного відмінка означень і в сучасній українській мові.

Двоїна втратила своє значення, яке змінювалось значенням множинності. Тут і розвинулась нова форма означень при числівниках *два, три, чотири* – родового відмінка множини. Як бачимо, ці форми значно пізніші. Їх фіксують пам'ятки з XV ст.: *двѣ корчми вольныхъ у Кобрыни* (Українські грамоти) [Лиса 1987: 53].

У сучасній українській літературній мові, зокрема в мові публіцистики, художньої прози, пізніша форма – родового відмінка множини означення має обмежені функціональні можливості. Спостерігається тенденція до її вживання лише у словосполученнях з іменниками, які мають чітко виражене кількісне значення: *В кожному возі по чотири воли сивих ішло* (Марко Вовчок); *Очі їх стрілися, як чотири найкращих квітки* (М. Коцюбинський); *На кожній вулиці села росло по чотири могутніх дуби. Вони були живою пам'яттю історії* (Деснянська правда, 24.09.1999). Давня форма прикметника у називному відмінку виступає там, де переважає якісний відтінок, який виводиться на перший план у зв'язку з втратою числівниками колишнього значення парності: *З-під колоди шмигнуло дві перелякані ящірки* (І. Нечуй-Левицький); *Будинки, як чотири високі скелі, обступають подвір'я* (О. Гончар); *Коло хліва два тоненькі молоді соняшники притулились один до одного квітучими головками, сміються тихо* (Є. Гуцало).

Вираження точної кількості найбільш притаманне в сучасній українській мові науковому стилю і тому тут переважають конструкції з родовим відмінком прикметника, які увійшли в активний слововжиток, зокрема активізуючись у пресі: *два сконструйованих прилади; три важливих етапи; виставка займає чотири великих зали.*

За аналогією до форм колишньої двоїни орудного відмінка числівників *двома, обома* в українській мові формувалася словозміна кількісних числівників: *трьома, чотирма, п'ятьма, шістьма, сьома, вісьма, дев'ятьма, десятьма* [УП 2003: 84], напр.: *Як про права – двома голосував. Як про обов'язки – рева галасував* (А. Крижанівський).

Зберігають закінчення двоїни в орудному відмінку також питально-відносний займенник *скількима* та означальний займенник *всіма*, напр.: *Легка тому робота й сама найважча, хто пестить у серці надію, що немарно вона йде, що через ту роботу він досягне свого щастя, котре десь далеко-далеко, що за **скількима** роками праці, нужди, всякого горя...* (Панас Мирний); *Лиш ось тут, мабуть, до кінця й відчуваєш, що перед тобою дитина, створіння маленьке й беззахисне перед **всіма** тривогами світу, істота в якій, одначе, є свої проблеми, і не менш серйозні, аніж у дорослих, є переживання, скрути свої і внутрішні драми...* (О. Гончар); *Влада не сприяє відновленню історичної справедливості щодо українців, а навпаки **всіма** силами створює умови для повного знедуховлення корінного населення та національних меншин* (Хмельниччина, 07.11.1994).

Багато давніх іменників із закінченням парності увійшли за сучасною лінгвістичною інтерпретацією до лексико-семантичної категорії збірності, наприклад: *сани, граблі, ножиці, окуляри, двері* тощо.

Занепад категорії двоїни – це один з найважливіших процесів розвитку всієї граматичної системи української мови. Завдяки зникненню однієї з числових категорій у мові сформувалося чітке протиставлення форм однини і форм множини, а також розвиткові в межах останніх семантико-граматичної категорії збірності.

3.2.3. Відмінкові парадигми

3.2.3.1. Іменникова парадигма на початку ХХ ст.

Морфологічна система української мови на кінець ХІХ – початок ХХ століття була цілком упорядкованою і відносно сталою, проте для вираження деяких граматичних категорій ще існували варіантні форми. Мовна практика відбивала різноманітні діалектні особливості, а також була позначена впливом східноукраїнської та західноукраїнської традицій, які історично склалися в другій половині ХІХ ст. Це ускладнювало пошуки нормативних зразків, адже регіональні періодичні видання намагалися писати максимально зрозумілою для читачів мовою. Неусталеністю, варіантністю іменникової словозміни характеризувалися і граматики початку ХХ ст. Проте всі мовознавці, письменники, громадські діячі, редактори газет працювали над виробленням єдиних, об'єднувальних для всього українського простору нормативних зразків. Варіантність морфологічних форм була шляхом формування нової граматичної якості, етапом пошуку компромісів та окреслення визначальних тенденцій розвитку української літературної мови.

Публіцистичний стиль початку ХХ століття відбивав неунормованість флексій іменників **І відміни** жіночого роду в родовому та орудному відмінках множини. У родовому відмінку множини мова преси засвідчувала закінчення **-ів/-їв** (*мовів, динів, душів*), **-ов** (*голов*) та нульову флексію (*мов, динь, душ*): *Дбайте ж за те, щоб світло наших **душів** було завжди ясним і нічим не потьмареним* (Україна, 13.08.1919); *Своєю радістю, правдивим, щирим сміхом, терпеливою покірністю долі, щирістю **душ** село відроджувало до життя всіх пригнічених та страждущих* (Вологодська газета, 18.09.1918); *Нагорі Межліверх здобули наші війська одно вороже висунене становище і відперли кілька сотень **голов** неприятеля* (Буковина, 18.03.1918).

Іменники в орудному відмінку мали форми **-ою** після приголосного твердої основи і **-ею** після приголосних м'якої основи: *працею, рукою, землею, виставкою*. Не зафіксовано в мові преси пропонувані граматиками В. Коцовського, С. Смаль-Стоцького, Ф. Гартнера, а також вживані іноді в художніх творах західноукраїнських письменників варіантні закінчення **-ов, -ев**, пор. у І. Франка: *Чужий на світі, шарпаний розпуків,/ Ти кляв себе і світ увесь не раз/ Давніші муки ти новою муков/ Глушив і глибше, чимраз гряз*.

В орудному відмінку однини зрідка вживалися не властиві для сучасної літературної мови *функціей, зброєй, статуєй* та ін., напр.: *От тепер ми сидимо і ждемо, чи скоро Генеральний секретаріат стане не **функціей**, а чимсь дійсним, і певности у нас немає* (Вільне слово, 09.08.1917); *Мова була культурной **зброєй** в сій боротьбі, але її треба було водночас і витворити* (Україна, 28.06.1917).

У родовому відмінку множини іменники традиційно мали чисту основу, як і в сучасній літературній мові: *учасниць, подій, праць, статей*. Під впливом відповідних іменників чоловічого роду поширювалися форми на **-ів**: *тисячів, статтів, верствів*, напр.: *Багато **тисячів** батьків побиваються за своїми синами, а то й за своїми маленькими дітьми, життя яких ви теж убивали – бо вони були українці* (Україна, 26.08.1919). Зауважимо, що, незважаючи на усталеність таких відмінкових форм в українській літературній мові, сучасна мовна практика теж не позбавлена огріхів, пор.: *Не написано ще багато **статтів** і розвідок, не осягнуто ще чимало таємниць природи* (Черкаський край, 14.09.2011).

У місцевому відмінку множини зазвичай були поширені закінчення **-ах/-ях**, проте зрідка вживалися варіантні форми на **-ам**. О. Курило та О. Синявський зазначали, що закінчення **-ам** – це давні, застарілі зразки. Їх вживання в мові кінця XIX – початку XX ст. пов'язували з впливом російської мови, напр.: *Дисципліни кожного факультету розподіляються по восьми **катедрам**, котрі проходяться на протязі двох років* (Україна,

02.09.1919); *Усім нам треба пройти по своїх Палестинам* (Вільне слово, 14.09.1919).

Відмінкові форми іменників **II відміни** на початку ХХ ст. мали більше відмінкових форм, ніж іменники I відміни. У називному відмінку однини іменники середнього роду, основа яких закінчується на [j] або м'який приголосний, що його асимілював, мали кілька морфологічних варіантів. У мові східноукраїнської преси найбільш поширеним було закінчення **-а** з подовженим м'яким приголосним перед ним або [j], що зберігся після твердого приголосного: *здоров'я, знання, питання, почуття, прагнення, визволення*, напр.: *Весь світ бачить наше прагнення до визволення, те, як ми розпочинаємо кувати своє власне щастя, що ми не хочемо ані краплі людської крові, ані клептика чужої землі, і нехай же він ганьбою ослабить ославлених себе царських зажерливих служак* (Україна, 06.09.1919). Іноді в цих виданнях вживалися форми на **-е**, які здебільшого були притаманні мові західноукраїнської періодики: *У других ділянках земської праці демократичні управи також виявляли щире бажання справу поладити* (Буковина, 06.11.1918); *Всі, в кого ще не завмерло почутє приналежности до безталанного народу Волинського, хто чуває себе сином чи дочкою його – всі прийдуть нам на допомогу* (Вологодська газета, 29.09.1918).

Неусталеними були закінчення в родовому відмінку однини іменників чоловічого і середнього роду. Іменники тієї самої семантичної групи, а часто одні й ті самі слова мали варіантні закінчення **-а, -у**: *народа – народу, інститута – інституту, світу – світа, закону – закона, союзу – союза, факультету – факультета, добробута – добробуту*, напр.: *Недавно американський уряд виступив за видання нового закона, що не тільки старців, що без грошей їдуть з Європи, не пускати на берег, а щоб були вони письменні – принаймні вміли читати по своєму, рідному* (Маяк, 16.09.1912); *Наша політика спрямована на створення нового закону, на збереження миру з метою впорядкувати взаємини з країнами Європи* (Вісти ВЦВКР, 08.04.1927).

Флексії **-у/-ю** переважали в місцевому відмінку однини в іншомовних географічних назвах чоловічого роду: *В Парижу скоро буде засідати конференція представників Англо-Французького союзу* (Вільне слово, 21.09.1917); *Режисерську роботу впродовж місяця проводилося в Стокгольму; в фільму запроваджено велику економію постановочних засобів з максимальним використанням мінімуму їх* (Вісти, 12.09.1927).

Як засвідчує мова преси початку ХХ ст., флексії **-ові, -еві** у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду були регулярними в назвах істот, напр.: *За заслуги знаменитого поведеня перед ворогом цісар надав правительственному концепістови др. Михайлови Кочерганови при старості в Заставні і Юрієві Микитавичеви, при тутешній міській команді, золотий хрест* (Буковина, 18.03.1918); *Революція розв'язала вуста народові, і народ став говорить* (Нове слово, 15.03.1918). Звичними закінчення **-ові, -еві** були і в назвах неістот: *Такої краєвої виставки дуже потрібно цьому куткові України* (Маяк, 12.08.1912); *Російська націоналістична преса, так само як і вшехпольська, почала присвячувати більше уваги українському рухові для того, щоб всякими способами чистими й нечистими боротися з ним* (Сніп, 01.12.1928); *Надати нове життя образіві – це основне положення справжньої живої художности* (Література. Наука. Мистецтво, 11.11.1923). М. Наконечний наполягав на вживанні обох форм у словосполученнях з естетичною метою: *Тарасові Шевченку, доручити члену ради Моминові*. Мовна практика таких зразків майже не відбивала. Регулярними закінчення **-у/-ю** були в назвах явищ радянської дійсності, що максимально вітворювало форму лексичної одиниці мови-джерела, напр.: *Бо вже дуже немила істинно-руському большевику Українська Центральна Рада* (Вільна думка, 06.01.1918). Взагалі форми на **-у/-ю** мали вузьку сферу функціонування. Вони були на периферії мовного вжитку. С. Смаль-Стоцький і О. Синявський вважали їх архаїзмами. У давальному відмінку в іменниках чоловічого роду на **-ів/-їв** флексії **-у/-ю** вживалися для збереження милозвучності: *Львів – Львову, Харків – Харкову*.

У західноукраїнській пресі закінчення **-ові/-еві** послідовно вживалося і в іменниках середнього роду: *громадянствові, ділові, бюрові, лихові*, напр.: *Шановна референтка національному ділові* надала найбільшу вагу і мала рацію (Україна, 07.09.1919); *В неділю 22 дня сього вересня відбулися у нас у м. Острозі, загальні збори союзу з метою запобігання національному лихові* (Вологодська газета, 27.09.1918).

Закінчення **-ові, -еві (-ови, -еви)** часто вживалися і в місцевому відмінку іменників чоловічого роду: *на білому світові, на снігові, по каталогові, в наказові, у такому порядкуві, в хлібові*, напр.: *Книжки виписано по каталогові, що склала бувша губернська управа* (Маяк, 23.08.1912); *У наказові Головного отамана пана Петлюри зазначено: «З огляду на військовий стан... наказую доставити й тимчасово до одміни права отдавати під військовий суд всіх замішаних в активній допомозі большевизму...* (Громада, 21.06.1919). Проте більш поширеними в місцевому відмінку були флексії **-і, -у**: *в лісі, в гуртку, в сім році, на піску*, напр.: *В такі часи, які саме тепер переживаємо ми, національна свідомість має відіграти величезну роль і є тим чинником, без якого вся будова державна твориться на піску* (Україна, 07.10.1919). У західноукраїнських виданнях іменники середнього роду на зразок *житє, завданє, знанє, розумінє* мали закінчення **-у, -ю**, напр.: *Закон розширює права низових органів влади в цілій низці питань, що мають величезне значіння в щоденнім життю села* (Геть неписьменність, 30.06.1927); *Українська Держава є країна хліборобів в самому широкому розумінню* цього слова, і в ній піднесення економічного державного добробуту та сільськогосподарської культури є завдання першорядної ваги (Гасло, 19.10.1919); *На Поділлю в економіях Гайсинського повіту розігнано банду сквирського повітового старости Ласького* (Народне слово, 06.12.1918).

Варіантністю були позначені закінчення іменників з суфіксом **-ин**, що втрачався при відмінюванні у формі множини: *селяни – селяне, громадяни – громадяне, галичани – галичане, заробітчани – заробітчане*, напр.: *Селяни*

також розуміють, що невизнання патріотизму та національного розвію, як розвію особи завжди буде стояти на заваді всесвітній спілці і всесвітньому щастю народів (Вільне слово, 02.08.1917); Нині **селяне** мають змогу слухати по радіо доклади, концерти, радіо-газети (Вісти, 01.04.1927).

Живомовні діалектні особливості деяких говірок виявлялися у вживанні форми давнього числа двоїни паралельно з множиною у називному і знахідному відмінках у поєднанні з числівниками *два, три, чотири*: *два зразки – два зразці, троє яєць – три яйці* тощо, напр.: *Міністерство пошти й телеграфу постановило, що **два** російські **зразці** поштових марок матимуть силу по 30-й день вересня місяця, сього року* (Вологодська газета, 17.09.1918); *Український військовий генеральний комітет вживає всі сили, щоб як найкраще і найшвидше впорядкувати **два зразки** орденів* (Вільне слово, 01.11.1917).

Мова преси початку ХХ століття засвідчує варіантні форми іменників середнього роду множини в родовому відмінку – між зразками з чистою основою, які закріпилися в літературній мові, і закінченням **-ів**: *питань – питаннів, десятиліть – десятиліттів, знань – знаннів, місць – місців, облич – обличчів* тощо. Другі, очевидно, поширювалися під впливом типу відмінювання іменників чоловічого роду. Як рідковживані їх кваліфікували О. Синявський, М. Левицький, М. Наконечний. І. Нечуй-Левицький заперечував вживання в літературній мові форм на зразок *питань, значень, оповідань* і називав їх «допотопними галицькими та польськими падіжами». З другої половини ХХ ст. прескриптивна норма диференціювала форми родового відмінка множини іменників II відміни. Закінчення **-ів/-їв** мають іменники чоловічого роду та іменники середнього роду на **-е, -я**: *берегів, відкриттів, морів, полів*. Нульове закінчення притаманне усім іменникам середнього роду на **-е, -о, -я**: *бажань, питань, серць і сердець*.

У мові східноукраїнської преси були поширені діалектні флексії **-ім, -іх** у давальному й місцевому відмінках множини: *у грудіх, людім, в грошіх*. Такі форми вийшли з ужитку до 30-х років ХХ ст. й заступилися зразками із

закінченням **-ах/-ях**: *Більша частина учителів ставилася до пропозицій з щемом у **грудях** або з недовір'ям* (Вісти, 01.04.1927). Зрідка вживалося давнє закінчення **-ам** у місцевому відмінку множини. Такі явища не мали системного характеру: *Численні парні загони роз'їжають **по селам**, арештовують селян, порють і розстрілюють* (Україна, 30.09.1919).

Процес нормалізації відмінкових форм іменників **III відміни** був значно тривалішим у часі порівняно з іменниками I і II відмін.

У мові східноукраїнської і західноукраїнської преси в родовому відмінку однини переважали закінчення **-и**: *напасти, злоти, осени, крові, любови, культурности*, напр.: *Добре змінили свої порядки та закони американці й англійці, щоб тільки **культурности** та економічної сили добути* (Маяк, 12.09.1912); *В неділю 22 дня сього вересня відбулися в нас, у м. Острозі, загальні збори союзу з приводу **напасти** ворожого большевицького війська* (Вологодська газета, 27.09.1918). О. Синявський зазначав, що «колись усі іменники III відміни зовсім не мали закінчення **-і**, воно сюди зайшло з інших відмін, але в прислівниках, що повстали з окремих форм слів третьої відміни, те **-и** зберігається в колишніх місцевих відмінках однини: *восени*» [Синявський 1931: 124]. Своє твердження мовознавець ілюстрував словами Т. Шевченка:

*Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панів їсти.*

М. Левицький рекомендував вживати флексію **-і** лише в іменниках *ніч – ночі, подорож – без подорожі, розкіш – без розкоші, твар – з тварі, молоді, постаті, тіні, артілі, Росі*.

Характерною особливістю мови преси початку ХХ ст. була також варіантність форм іменників жіночого роду з кінцевим шиплячим приголосним в орудному відмінку – подовження шиплячих перед флексією **-у**: *піччу, річчу, ніччу* та закінчення **-ю** без подовження приголосних: *нічю, річю*, напр.: *Він [І. Іванів] був заарештований **ніччу** в себе на квартирі, після*

чого скільки днів нічого певного не було про нього чути (Народне слово, 05.12.1918); **Нічо** на Київському напрямку наші війська зайняли ряд сел коло Фастова і в 20 верст на захід від Києва (Україна, 15.10.1919).

Наслідуючи розмовну мовну практику, періодичні видання подавали іменники III відміни множини жіночого роду родового відмінка із закінченнями **-ей**, **-ий**. Західноукраїнські видання, зазвичай, подавали флексію **-ий**: *місцевостий, дорогоцінностий, національностий, суперечностий, рукописий, відповідий, вістий, подорожсий, цілий, відомостий*, напр.: *Треба розуміти значення **рукописий** для глибшого розуміння нашої історії, потрібно мати волю, віру в необхідність черпати знання з минулого і творити гідне майбутнє* (Буковина, 14.04.1918); *Слова, вироблені на рідному ґрунті, потрібні і для нашої літературної мови. Пройде короткий час, і ці слова будуть рідними для всіх **національностий**, які проживають на Україні, а коли вони невдалі, то самі собою однадуть* (Україна, 16.09.1919). Мова східноукраїнської преси демонструє послідовне вживання іменників III відміни жіночого роду в родовому відмінку множини із закінченням **-ей**: *відомостей, національностей, суперечностей*, напр.: *А було б помилкою думати, що нерозв'язування національних **суперечностей** само собою минеться. Відповідальність за розвиток української держави несемо ми – українці, а всі інші національності не перешкоджають* (Вільне слово, 01.11.1917). У мові східноукраїнських видань іменники III відміни жіночого роду в родовому відмінку множини зрідка вживалися із закінченням **-ів/-їв**: *можливостів, полегкостів, місцевостів, цінностей, народностів, повістів, меншостів*, напр.: *Щороку замість **полегкостів** все більше і більше ростуть налоги і на землю, котора, навпаки, все дрібниться і зменшується в окремих дворах, і на душі, які, звичайно, прибавляються* (Маяк, 05.02.1912); *Далі т. Скрипник особливо підкреслював, що поруч з українізацією необхідно як найбільше забезпечити населенню національних **меншостів** можливість культурного розвитку на їх рідній мові* (Геть неписьменність, 01.04.1927). О. Синявський, М. Левицький називали такі

форми рідковживаними. Мова преси засвідчує, що форма родового відмінка жіночого роду на **-ей** усталилася й витіснила з ужитку варіантні закінчення на **-ий**, **-ів/-їв** ще до 30-х років ХХ ст. Це виразно демонструє і західноукраїнська преса: *Кожен народ має безліч можливостей створити свою літературну мову* (Буковина, 12.10.1928); *Ми маємо чимало своїх, рідних традицій і захищених цінностей* (Літературно-науковий вісник, 11.01.1926). Такі давно унормовані явища часто знаходять свій відгомін і в сучасній мовній практиці, яка поряд із правильними літературними зразками (*деталей*) засвідчує вживання застарілих відмінкових форм (*деталів*) тощо. Функціонування моделей на **-ів** підтримується живомовними діалектними особливостями та впливом іменників чоловічого роду.

Як засвідчує мова преси початку ХХ ст., наведені зразки іменника *мати* були репрезентовані багатьма відмінюваними варіантами. У родовому відмінку здебільшого фіксували форму *матери*, рідше *матері*. У родовому відмінку множини вживалися дві форми: *материй* (Вільне слово, 16.12.1917), *матерів* (Вологодська газета, 27.09.1918). Найбільше варіантів мав орудний відмінок однини: *матірю* (Україна, 15.10.1919), *матерю* (Маяк, 02.09.1912), *матерію* (Громадська думка, 05.08.1917). О. Синявський та В. Коцовський слово *мати* відмінювали як іменник *матерія*: *материй*, *матеріям*. Художній стиль кінця ХІХ – початку ХХ ст. засвідчив словоформи: у родовому відмінку однини – *матері* (Леся Українка, М. Драгоманов, А. Тесленко); у давальному відмінку – *матері* (П. Куліш, Панас Мирний, І. Котляревський); *матери* (Панас Мирний, М. Кропивницький); у знахідному відмінку – *матір* (І. Тобілевич), *матір* (Панас Мирний), *матирь* (Г. Барвінський), *матюръ* (Г. Барвінський).

Відмінкову парадигму іменників **IV відміни** майже без змін успадкувала сучасна українська літературна мова.

Деякі іменники, переважно іншомовного походження, вживалися в 10 – 30-ті роках ХХ ст. не в тому роді, що в сучасній українській літературній мові, а тому й мали іншу парадигму відмінювання: *рішуча контролю*,

важлива метода, льняний олій, напр.: Американський Уряд робить рішучу контролю за військовими транспортами для висилки з Америки більшовиків (Україна, 02.10.1919).

Як показує діахронний аналіз, важливим чинником співіснування варіантів було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних норм. Публіцистичний стиль початку ХХ століття був синтезом мовознавчих рекомендацій і живомовної діалектної сфери і тому повною мірою відбивав тенденції становлення морфологічної системи, формування літературного стандарту.

3.2.3.2. Варіантність відмінкових форм іменників у 40 – 80-х рр. ХХ ст.

Морфологічна система української мови 40 – 80-х років ХХ століття була впорядкованою і відносно сталою, проте для вираження деяких граматичних категорій функціонували варіантні форми. Ю. Шевельов зазначав, що «відміна іменників в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, утворилася внаслідок занепаду колишньої (ще загально-європейської) системи відмінювати за основами. Система ця занепала, але в спадок лишила більше типів закінчень, ніж потребує сучасна система відмінювання» [*Шерех 1951*: 188]. Мовна практика була позбавлена діалектної різноманітності, що було характерним для попередніх десятиліть, і відбивала тенденцію до усталення єдиної літературної норми. Дескриптивна норма майже в усьому збігалася з прескриптивними настановами.

У граматиках української мови спостерігаємо конкретизацію самого поняття *іменник*. Змістове наповнення поняття набувало змін і в другій половині ХХ ст., пор.: *Іменником називається частина мови, що означає назву предмета* [*Курс 1951*: 296]; *Іменниками називаються слова, які виражають предметність, тобто означають предмети або зображають*

будь-які явища як предмети, і характеризуються певними граматичними ознаками, що оформляють цю предметність [СУЛМ 1969: 32]. Більш конкретним змістом наповнені визначення: *Іменник* – частина мови, що позначає предмет чи інше явище, яке сприймається як предмет, і виражає це узагальнено-категоріальне значення за допомогою морфологічних категорій роду, числа і відмінка [УГ 1986: 40]; Семантичне ядро [іменника] утворюють слова, які позначають те, про що мислимо як децю окреме, виділюване в певних просторових межах, тобто як про «справжній» предмет. Таке розуміння означає, що в основу виокремлення іменника покладено ономазіологічну категорію предметності [ТМ 2004: 47]. За цими виданнями можна простежити формування поняттєвої бази іменника і динаміку його морфологічних форм.

Варіантність зберігали деякі відмінкові форми іменників. У родовому відмінку множини іменники І відміни традиційно мали чисту основу, як і в сучасній літературній мові: *учасниць, подій, праць, статей*. Під впливом відповідних іменників чоловічого роду вживалися форми на **-ів**: *тисячів, статтів, верствів*, напр.: *У газетах уміщено чимало **статтів** про те, що бригада по ремонту сільськогосподарського інвентаря бере зобов'язання до 10 січня на відмінно відремонтувати увесь інвентар в колгоспі, самовіддано працювати на всіх ділянках робіт по підготовці до весни* (Комуніст Полтавщини, 03.01.1950). Зауважимо, що, незважаючи на усталеність таких відмінкових форм в сучасній українській літературній мові, зрідка все ще трапляються помилки, пор.: *Не написано ще багато **статтів** і розвідок, не осягнуто ще чимало таємниць природи* (Черкаський край, 14.09.2000).

Слабкою нормою впродовж всього ХХ ст. були закінчення в родовому відмінку однини іменників чоловічого і середнього роду. Іменники тієї самої семантичної групи, а часто одні й ті самі слова мали варіантні закінчення **-а, -у**: *акту – акта, роману – романа, футболу – футболу, інститута – інституту, світу – світа, закону – закона, союзу – союза, факультету – факультета, добробута – добробуту*, напр.: *Сільрада разом з*

уповноваженими РПК та партосередком заспокоїлися на тому, що «ми з куркулями вже покінчили, склали **акта** на передання справи до суду» (Більшовицька правда, 18.09.1942); *Радує спокійний і ясний стиль роману, що свідчить про зростаючу майстерність молодого письменника* (Літературна газета, 31.03.1949); *Автори роману показали роль партії, силу стратегії й тактики Радянської Армії в боротьбі з фашизмом, боротьбі, яка увінчалася безприкладною в історії перемогою* (Літературна газета, 27.04.1950); *Торік використовували механізми на обробітку буряка не задовільно* (Більшовицька правда, 21.03.1932); *Треба в найкоротший строк прошарувати, прорвати та перевірити посіви буряку* (Більшовицька правда, 21.03.1932); *На першість СРСР з футболу відбулося чотири матчі* (Молодь України, 17.04.1949); *Тут регулярно проходять заняття з легкої атлетики гімнастики, плавання, важкої атлетики, футболу, волейболу, велосипедного спорту* (Радянський комсомолец, 17.07.1955); *Трудящі Одеської області активно допомагають шахтарям Донбасу відроджувати всесоюзну кочегарку* (Соціалістична Харківщина, 08.09.1944); *У відродженні Донбасу приймає участь вся наша країна* (Соціалістична Харківщина, 23.09.1944). Поширеними такі варіантні форми були і в мові преси 60 – 70-х років ХХ ст., напр.: *До викладання суспільствознавства як нового предмету в школі, як і повсюдно в країні, велась підготовка* (Закарпатська правда, 10.01.1965); *Про досягнення красномовно свідчать підсумки успішності з предмета суспільствознавства за рік* (Закарпатська правда, 29.04.1965).

На прикладі академічних рекомендацій щодо вживання форм давального відмінка чоловічого роду однини та їх відбиття в мовній практиці періодичних видань можна простежити тенденцію до збереження визначальних власне українських граматичних норм. У 50 – 70-ті роки ХХ ст. форми на **-ові**, **-еві**, **-єві** витіснялися формами на **-у**, **-ю**. Це засвідчує мовна практика, зокрема офіційно-діловий та науковий стилі. Незважаючи на такі тенденції усі академічні граматики надавали перевагу першій формі (саме з закінченнями **-ові**, **-еві**, **-єві** подано майже весь ілюстративний матеріал):

«Давальний відмінок іменників найчастіше виражає особу або предмет для яких чи в зв'язку з якими відбувається дія (*дав Петрові книжку, матеріали прислали заводові*); таке ж значення має давальний відмінок при віддієслівних іменниках (*допомога другові, порада учневі, служіння народові*)» [СУЛМ 1969: 80]; Давальний відмінок вживається як одна з основних форм, що використовуються в поєднанні з окремими семантичними групами дієслів в об'єктному значенні (*писати лист товаришеві, читати казку синові*) [УГ 1986: 59]. Утвердження цієї норми усі граматики демонструють на прикладі класичної художньої літератури: *Чернишеві хотілося багато чого сказати цій дівчині – вдові з маленькими білими руками* (О. Гончар); *А сам він невичерпне джерело подарував народові навіки* (М. Рильський). Як варіантні функціонують у мові форма на -у, -ю: *Кожний вірш свій і поему він [Т. Шевченко] присвячував народу* (М. Рильський); *Він задрив своєму єдиномісцю, ненавидів його, шкодив* (П. Загребельний).

У мові періодичних видань 30 – 80-х років ХХ ст. відповідно до мовознавчих рекомендацій у давальному відмінку іменників чоловічого роду II відміни вже традиційно переважали закінчення -ові, -еві. Вони були регулярними в назвах істот, напр.: *Товаришеві Сталіну – продовжувачеві безсмертної справи Леніна* (Літературна газета, 21.12.1949); *Видатному вченому нашої країни Євгенові Оскаровичу Патону минуло 80 років* (Комуніст Полтавщини, 25.03.1950); *Наперекір цим «могутнім силам», які на кожному кроці мстять чесному письменникові-патріотові, садовлячи його в тюрму, обливаючи потоками наклепів, – Фаст перед цілим світом викриває величезний злочин, що повернув у рабство кілька мільйонів людей* (Літературна газета, 13.01.1949). *М. С. Хрущов відзначає, що невдачі можуть бути і в тих людей, які вірно і самовіддано служать народові, і в ставленні до них критика має бути бережною і доброзичливою* (Літературна газета, 07.07.1961). Стилiстичну функцію вони виконували в творенні складних іменників, напр.: *Слава нашому народові-трудівнику, народові-будівнику,*

народові-борцю за комунізм (Молодь України, 01.01.1961); *Полишила вона своєму народові-будівнику* спадщину справді – багатющу, вражаєшся, скільки встигла вона, невтомниця, зробити: ціла галерея образів у мармурі, бронзі й граніті виникла з-під її талановитої руки (Друг читача, 13.01.1977); *Нота радянського уряду – урядові Австралії* (Молодь України, 28.02.1961); *XXII з'їздові КПРС – гідну зустріч з'їзду УРСР* (Деснянська правда, 05.03.1961); *Давайте оглянемо в думці нашу планету. Не тільки з висоти космосу, але й звідси, з земної тверді, науковцеві Олексію Івановичу* відкривається прекрасна і надихаюча картина (Закарпатська правда, 01.01.1965).

Звичними закінчення **-ові**, **-еві** були і в назвах неістот: *Вчора, напередодні нового року, в Чернівцях був даний урочистий старт обласному зірково-лижному походові, присвяченому виборам до Верховних рад СРСР та УРСР* (Комсомолец Буковини, 01.01.1941); *31 грудня відбувся мітинг, присвячений пускові першої ділянки четвертої черги метрополітену – Курський вокзал – Кримський майдан* (Комуніст Полтавщини, 01.01.1950); *Ми світові мир збережемо* (Комуніст Полтавщини, 19.03.1950); *Наше завдання – знайти можливість виготовити в кожному колгоспові стінну газету* (Радянська освіта, 05.04.1950); *Керуючись геніальним вченням марксизму-ленінізму, радянські вчені руйнують все, що віджило в науці, що стоїть на перешкоді буйному розквітові нашого щасливого життя* (Радянська освіта, 10.03.1950); *Тільки тоді Німеччина буде знову рівноправною в союзі народів, коли вона допоможе мирові в його перемозі* (Закарпатська правда, 06.02.1953). Форми на **-у/-ю** мали вузьку сферу функціонування. Вони були на периферії мовного вжитку.

Активно функціонують форми на **-ові/-еві** в 60 – 90-ті роки ХХ ст., напр.: *Відомо як зашкодив «культ особи» розвиткові і просуванню нашого суспільства до комунізму* (Літературна газета, 07.07.1961); *Тепер наша країна має таку потужну індустрію, таку могутню оборону, що вона не на шкоду дальшому розвиткові промисловості і зміцненню оборони може виділити*

більше коштів і засобів для дальшого піднесення добробуту народу (Молодь України, 20.01.1981); Прес-конференція, присвячена космічному **польотіві** В. Биковського і В. Терешкової на кораблях-супутниках «Восток-5», «Восток-6», викликала величезний інтерес (Вісті з України, 11.01.1965).

Закінчення **-ові, -еві / -ови, -еви** часто вживалися і в місцевому відмінку іменників чоловічого роду: *На заводі досі немає ні групових, ні індивідуальних агітаторів. Партколектив цього питання навіть не ставив і не розв'язав, хоча в кожному **цехові** можливість виділити по два-три агітатори* (Більшовицька правда, 10.08.1932); *Органічно зв'язана з визвольною боротьбою російського і українського народів, з передовою російською літературою творчість Марка Вовчка відіграла значну роль у **розвиткові** української літератури, сприяла її зміцненню, збагаченню* (Літературна газета, 05.01.1950); *Щоразу, коли погляд наш затримується на **пам'ятникові** Лесі Українки в Києві, чи коли ви зупинитесь в алеї придніпровського парку перед бронзовою постаттю Марії Заньковецької, неминуче, мабуть, подумається вам: є в цих прекрасних образах щось і від неї самої, від авторки, від натхненної жінки-митця, яка ще недавно була серед нас... Ім'я їй – Галина Кальченко* (Друг читача, 13.01.1977).

Мова преси 40 – 50-х років ХХ ст. засвідчує варіантні форми іменників середнього роду другої відміни множини в родовому відмінку – між зразками з чистою основою, які закріпилися в літературній мові, і закінченням **-ів**: *питань – питаннів, десятиліть – десятиліттів, знань – знаннів, звань – званнів, плать – платтів* тощо. Другі, очевидно, поширювалися під впливом зразка відмінювання іменників чоловічого роду, напр.: *Забезпечити суворе додержання встановленого порядку надання наукових **званнів** (асистент, доцент, професор), не за обійманню посадою, а за справжньою кваліфікацією, що й визначається науковими працями* (Більшовицька правда, 23.09.1942); *В умовах радянської дійсності вчені мають можливості для присудження багатьох наукових **звань*** (Деснянська правда, 17.04.1951); *Патріотичний почин Лідії Корабельникової про комплексну економію*

*сировини і матеріалів глибоко схвилював бригадира бригади по виготовленню **платтів** Ніжинської швейної фабрики А. Пархоменко (Деснянська правда, 09.05.1953); Відчутно збільшилася кількість фабрик для виготовлення жіночих **плать** (Більшовицька правда, 12.06.1952).*

З другої половини ХХ ст. прескриптивна норма диференціювала форми родового відмінка множини іменників II відміни. Закінчення **-ів/-їв** мають іменники чоловічого роду та іменники середнього роду на **-е, -я**: *берегів, відкриттів, морів, полів*. Нульове закінчення притаманне усім іменникам середнього роду на **-е, -о, -я**: *бажань, питань, серць і сердець*.

Іменники іншомовного походження, як правило, не відмінювалися. Лексема *пальто* зрідка мала відмінкові закінчення, напр.: *Гудзики на старому **пальто** ледь трималися, було холодно, а робітники з не меншим завзяттям працювали над виконанням норми* (Більшовицька правда, 04.09.1941); ***Пальт** тоді не було, одягали хто, що міг* (Закарпатська правда, 09.04.1941).

У родовому відмінку множини іменників III відміни жіночого роду як варіанти вживалися закінчення **-ей, -ів**, напр.: *В дні **гастролей** ми не забували про допомогу гурткам художньої самодіяльності, про масово-політичну роботу в колективі театру* (Деснянська правда, 27.04.1955); *На заводах робітники виготовляють більше тисячі **деталів** до танків за добу і перемога буде за нами* (Більшовицька правда, 21.09.1942).

Такі давно унормовані явища часто знаходять свій відгомін і в сучасній мовній практиці, яка поряд із правильними літературними зразками (*деталей*) засвідчує вживання застарілих відмінкових форм (*деталів*) тощо. Функціонування моделей на **-ів** підтримується живомовними діалектними особливостями та впливом іменників чоловічого роду.

3.2.3.3. Кличний відмінок у другій половині ХХ ст.

В українському мовознавстві 50 – 90-х років ХХ століття залежно від прийнятої концепції називали різну кількість відмінків. С. П. Бевзенко, І. К. Кучеренко, С. П. Самійленко, О. С. Мельничук, І. І. Ковалик, І. Р. Вихованець до відмінкової системи зараховують кличний відмінок і вважають її семікомпонентною. В. С. Ільїн, Б. М. Кулик, М. А. Жовтобрюх, А. П. Грищенко користуються поняттям *клична форма* і відмінкову парадигму кваліфікують як шестікомпонентну. Ця думка була визначальною в усіх академічних граматиках з 50-х і до 90-х років ХХ ст.

У Курсі зазначено: «Розрізняють шість відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий. Крім того, частина іменників, переважно назви істот, має ще так звану кличну форму, яка використовується при звертанні» [Курс 1951: 306]. Поняття *кличної форми* закріпилося в мовознавчій науці надовго, пор.: «Клична форма – це морфологічна форма іменника, яка виступає у синтаксичній функції звертання...» [СУЛМ 1969: 74]; «За специфічними закінченнями і функціональним призначенням виокремлюється клична форма, властива насамперед іменникам зі значенням особи» [УГ 1986: 56]. Така оцінка, безперечно, впливала на функціональну активність кличного відмінка. У звертаннях, що особливо відчутно в офіційно-діловому стилі, поширювалася форма називного відмінка, що розхитувало граматичні норми. Це один із прикладів взаємопов'язаності науки про мову і мовної практики. У публіцистичному стилі звертання, як правило, мало форму кличного відмінка, але зрідка їх заступав називний відмінок: *Роботящі й теперішні помічники коваля. Але вони вже з бородами, та й вам, Костянтинне Васильовичу, вже пора передавати свою мудрість молоді* (Більшовицька правда, 07.09.1952); *З тобою ми, партіє, навіки!* (Літературна газета, 25.01.1949); *Прийміть мій привіт і подяку Червоної Армії, Феропонт Петрович, за Ваше піклування про повітряні сили Червоної Армії* (Південна правда, 26.05.1946).

Утвердження форми кличного відмінка (вокатива) на рівні зразкових обов'язкових норм відбулося в 90-ті роки ХХ ст., напр.: «Іменник з граматичними ознаками вокатива у семантичному плані, з одного боку, номінує адресат-об'єкт, до якого звертається мовець, а з другого є суб'єктом, який потенційно може виконати волю мовця» [*Вихованець, Городенська 1982: 44*]; «Кличний відмінок, як і називний, родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий відмінки, має типові відмінкові семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні відношення цієї грами до інших компонентів речення» [*ТМ 2004: 77*]. Вживання вокатива у первинній і вторинній семантико-синтаксичних функціях традиційно репрезентує художній стиль мови: – *Кажіть, **мамо!*** (І. Багрянний); *Моя **пісне**, на гори зійди і впади, ніби річка зі скелі* (Д. Павличко); ***Шуро!** – вперше за сьогодні Євген назвав її на ім'я* (О. Гончар); ***Тату!** – більше нічого не промовляє, біжить і опускається на землю біля батька* (М. Стельмах). Кличний відмінок іменників переважає у мові преси 90-х років ХХ ст., напр.: ***Шановний організаторе** заходів! Для проведення оглядів-концертів залучатимуть не лише вчительські та учнівські громади, батьківські комітети і піклувальні ради ЗОШ, а й органи самоврядування, мешканців сіл, містечок і міст* (Голос України, 19.05.1998); *Зрештою, **шановна громадо**, українській журналістиці – маю на увазі українську не за назвою, а за духом – бракує грошей! На ринку ЗМІ замість монополії політики – монополія грошей, попси, несмаку і нав'язування чужих культурних цінностей (якщо бандитські петербурги, дешеві мильні опери і «кривіє зеркала» можна вважати культурними цінностями)* (Літературна Україна, 28.01.1999); *Литовці, **читачу**, не лише зуміли виплекати ту іскру національної мови, яка довгий час жевріла лише в селянському середовищі, та відродити її в умовах бездержавності, а й навіть зберегти всю первинність та архаїчність, притаманну раннім індоєвропейським мовам (тоді як українці занедбали та розгубили увесь той мовно-культурний потенціал, що за литовської доби цвів буйним цвітом* (Сільські вісті, 21.03.1997); *З Новим роком, **друзе!** Нагадаю тобі, **друзе**, деякі деталі з*

біографії: до 1953 року був на керівних зоотехнічних посадах зональних масштабів (Зоря Полтавщини, 01.01.1955).

Як показує мовний розвиток, лексичні варіанти або розподібноються або зникають. Граматичні, фонетичні дублети здебільшого зникають. Родові варіанти іменника семантично диференціювались або зникали протягом відносно коротких періодів – 7–10 років. Цього часу, як показує історія літературної мови, достатньо було для морфологічного оформлення іншомовних слів. Найдовше співіснують у мові діалектні варіанти, адже їх підтримує жива стихія українських говірок.

Внутрішні закони мови регулюють відмінкову іменникову парадигму, що виявляється в збереженні визначальних ознак української літературної мови (закінчення **-ові**, **-еві** в давальному, вживання кличного відмінка тощо).

Формування й утвердження єдиних взірцевих морфологічних норм стало результатом пошуку і компромісних рішень багатьох поколінь мовознавців.

Як показує діахронний аналіз, важливим чинником співіснування варіантів було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних норм. Публіцистичний стиль другої половини ХХ століття зберігав деякі варіантні морфологічні форми попередніх років, демонстрував тенденцію зближення з російською мовою, проте зберігав визначальні риси української мови.

3.2.4. Унормування числівників

У граматиках початку ХХ століття повністю представлена вже сучасна система числівників, які усталилися в літературному вжитку. Проте не до кінця унормованими залишалися їх словозмінні форми. С. Смаль-Стоцький наводив такі форми непрямих відмінків числівників: *трох, тром, сімма / семома, вісіма / осьмома* [Смаль-Стоцький 1914: 88 – 89], Є. Тимченко – *трох, тром, трома, шости / шістьох, сьома* [Тимченко 1917: 121],

М. Грунський – *шістьох / шости, вісьмома / вісімма* [Грунський 1918: 46 – 47], М. Наконечний в орудному відмінку подавав форми *вісьмома / вісімма* [Наконечний 1928: 136]. Мовна практика періодичних видань початку ХХ ст. засвідчує чітку тенденцію до усталення сучасної відмінкової парадигми числівника, напр.: *Своєю радістю, правдивим щирим сміхом та терпеливою покірністю ми в шістьох переконали присутніх, що село має саме відродити до життя всіх пригнічених та страждущих душевною хворістю* (Вологодська газета, 13.09.1918); *Добре змінили свої порядки та закони американці та англійці, щоб навести лад в трьох сферах – культурности, економічної сили, рівня життя* (Маяк, 24.04.1912).

Неоднозначна оцінка мовознавцями категорії двоїни відбита і в рекомендаціях щодо написання іменників з числівниками *один, два, три, чотири*. О. Курило, О. Синявський, Є. Тимченко, М. Гладкий вважали, що з цими числівниками іменники жіночого і середнього роду треба писати в формі називного відмінка двоїни: *три хаті, чотири відрі, дві зими* [Курило 1925: 134; Синявський 1931: 63; Тимченко 1917: 120; Гладкий 1924: 24]. О. Курило зауважувала, що такі форми поширені в більшості українських говорів, проте художній стиль зрідка демонстрував написання на зразок: *три жінки, дві дівки, дві бочки* [Курило 1925: 134]. Дослідниця також пропонувала іменники чоловічого роду з числівниками *два, три, чотири* в називному і знахідному відмінках вживати із закінченням *-и*: *два сини* так само як форми жіночого та середнього роду на *г, к, х*: *дві руки, дві ноги* [Курило 1925: 127]. Такої ж думки дотримувалися О. Синявський [Синявський 1931: 63], Є. Тимченко [Тимченко 1917: 120]. Г. Іваниця вважав, що поява флексії *-и* в іменниках жіночого і середнього роду після числівників *два, три, чотири* – це наслідок впливу російської мови [Іваниця 1927: 94]. Мова преси до 30-х років ХХ ст. засвідчує вживання словосполучень *дві хаті, дві хати, два сина, два сини, два брата – два брати*, напр.: *Щоб запобігти цих небажаних явищ, треба зараз же після закінчення на лікпункті організувати в недільній школі чергування по дві*

хати з кожної вулиці (Геть неписьменність, 27.04.1927); *Ці два брата вже знають, що треба пізнати правду і правда нас визволить* (Буковина, 24.06.1917).

Неусталеність фонетичної норми позначалася на функціонуванні в мові 10 – 30-х років ХХ ст. варіантних форм числівника *один*: *один / оден* [Синявський 1931: 88; Наконечний 1928: 136], *один (одне, іден)* [Тимченко 1917: 121], *іден, оден* [Грунський 1918: 30], напр.: *Ні **один** освічений інтелігент не повірить, що Російська імперія зробить нам колись добре* (Маяк, 23.03.1917); *В такі часи, які саме тепер переживаємо ми, національна свідомість навіть **їдної** людини є сподвижником побудови власної держави* (Вільне слово, 27.08.1917). М. Грунський, М. Левицький, М. Наконечний останні називали галицизмами або діалектними формами.

Фонетичні варіанти функціонували також у назвах десятків і сотень: *двайцять, дев'яност, двіста / двісті* [Смаль-Стоцький 1914: 88 – 89], *п'яност* [Тимченко 1917: 121], *п'яност* [Шерстюк 1907: 32], *шіссот, п'яност(ь), шіссот(ь)* – ці форми Г. Іваниця взяв, як він стверджував, з різних видань Української академії наук, проте надавав перевагу етимологічним зразкам: *чотирнадцять, п'яност, шіссот* [Іваниця 1927: 93]. Тенденцію до їх усталення демонструє і мова преси початку ХХ ст., напр.: *Більше **п'яности** людей сиділо на цьому зібранні і всі висловлювали підтримку створенню українських шкіл* (Геть неписьменність, 27.04.1927); *Чотирнадцять дітей у школі вже вмiли читати і це було кроком до розуміння усіх наук* (Вологодська газета, 14.09.1918).

Мовна практика періодичних видань початку ХХ ст. засвідчує чітку тенденцію до усталення відмінкової парадигми числівника, яку засвоїла сучасна літературна норма. У 40 – 90-ті роки ХХ ст. це вже стало сильною нормою української літературної мови.

3.2.5. Варіантність займенникових форм

Певна варіантність була притаманна займенниковим відмінковим флексіям.

Академічні граматики подавали інформацію про займенник на основі описового методу, тому зразки відмінювання були ілюструванням всіх українських говірок без виокремлення будь-якого продуктивного варіанту. Кодифіковані відмінкові форми були представлені лише в практичних граматиках. В орудному відмінку однини особові займенники мали варіантне вираження *ім / ним, єю / нею* [Тимченко 1917: 112; Гладкий 1924: 40; Мурський 1918: 68]. М. Грунський надавав перевагу формам *ім, єм*.

Неусталеність займенникових відмінкових форм демонструють художній і публіцистичний стилі кінця XIX – початку XX ст.: *що з нею подіють слабі мої сили?* (Леся Українка), *вигупує в ній* (І. Тобілевич), *над ними* (М. Драгоманов), *він за нею* (А. Тесленко), *коні під ними* (П. Куліш), *од неї* (Буковина, 12.02.1928), *не вигасили в йому тієї іскри...* (І. Тобілевич), *на йому* (А. Тесленко), *велику надію на його в війні покладали* (П. Куліш), *на їй бовталосся ряденце* (Панас Мирний).

Є. Тимченко, О. Мурський та ін. автори граматик у визначенні нормативності мовних явищ часто опиралися на книжну традицію, або на діалектні зразки. Було рекомендовано до вжитку багато архаїчних і діалектних форм займенника в родовому, давальному, знахідному відмінках: *ю / ню, її / неї, єго / його, єму / йому* [Тимченко 1917: 112; Мурський 1918: 68].

Граматики подавали також три словоформи місцевого відмінка однини займенників чоловічого роду: *на нім* (представлений як найбільш продуктивний), *ньому, йому*.

Лексикографічна практика початку XX ст. засвідчує здебільшого орієнтацію на відмінкові форми займенників з приставним **н-**. Варіантні форми зафіксував лише «Правописний словник» Г. Голоскевича (1930 р.): *до нього / до його, на ньому / на йому*. У мові української періодики початку

XX ст. переважали форми *до нього, на ньому*, проте зрідка вживалися *до його, на йому*, напр.: *Якщо дивитися на нього* [більшовика], *то бачиш, як на очі вилазить вся їх антиукраїнська і русифікаційна психологія, в основі якої лежить бажання нашкодити українській державності і послужити «єдиній неділимій» нині совдепії, а в будучім невідомо чому* (Вологодська газета, 15.04. 1918); *До його* йшли люди і просили відпущення гріхів і віри в перемогу (Буковина, 17.03.1927).

Граматики фіксували також західноукраїнські діалектні форми зворотного займенника *себе* в давальному та знахідному відмінку однини: *ся, сь*. У лексикографічних працях і в мовній практиці того часу вони, як правило, були відсутні.

Паралельно з вказівним займенником *цей* функціонував давній діалектний варіант *сей*. Це засвідчують і граматики, і мова преси: *сей вчитель* (Буковина, 12.07.1917), *сей борець* (Літературна газета, 14.02.1930). Поширені такі форми і в мові Б. Грінченка, В. Винниченка, О. Олесья. У СБГ (1924 р.) є форма *цей*, але *отсю*, у «Правописному словничку української мови» [Правописний 1922] знаходимо *себ-то / цеб-то*, у «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова [Ізюмов 1930] – *отцей / цей*.

Форма *сей* репрезентована в мові «Кобзаря» (1921 р.) Т. Шевченка, М. Вороного, П. Карманського, В. Пачовського тощо.

Варіанти вказівного займенника *сей, ся, сі* словники початку XX ст. фіксують рідко і подають їх як другорядні непродуктивні форми. М. Йогансен, М. Наконечний та ін. у «Практичному російсько-українському словнику» [Йогансен 1926] зазначають, що при позначенні часу можна писати також *сей рік, сього місяця*.

Граматичні й лексикографічні прескрипції, а також мовна практика початку XX ст. відбивають один з етапів становлення літературної норми. Варіантність відмінкової парадигми займенників, числівників у другій половині XX ст. зникла, і усталилися ті зразки, які й стали нормою літературної мови. Упродовж усієї історії літературної мови всередині

морфологічних парадигм відбувалися зміни і вироблялися більш удосконалені мовні механізми.

3.2.6. Динаміка морфологічної норми дієслова

3.2.6.1. Категорія часу дієслова

Морфологічні парадигми дієслова початку ХХ ст майже без змін успадкувала сучасна літературна мова. На той час загальноприйнятою була концепція про тричленну часову структуру. Проте деякі автори граматики наводили ще й форму давноминулого часу [Ізюмов 1925: 119; Левицький 1923: 116; Шерстюк 1907: 39; Наконечний 1928: 35; Синявський 1931: 68; Тимченко 1917: 128]: *поїхав був, натрапили були*. Такі форми як активні функціонують і в сучасній українській літературній мові. У межах минулого часу дієслова форму давноминулого часу виділяють і граматики сучасної української літературної мови: «Давноминулий час утворюється переважно від дієслів доконаного виду і вказує на те, що означувані дії відбувалися раніше від інших дій до моменту мовлення: *пішов був, сказала була, зійшло було, сіли були*» [СУЛМ 1969: 123]. Активно вживані такі форми і в мові художньої літератури: *Трохи була не втопилась, та там було кинуть близняточок* (Т. Шевченко); *Я пам'ятаю відкривався тоді ще географічний інститут. Я й туди хотів був вступати, та перешкодили якісь події* (О. Довженко); *Був із цим звернувся до повіткому, а там тільки рукою махнули* (М. Стельмах). У мові періодичних видань форми давньоминулого часу зрідка функціонували до 40-х років ХХ ст., напр.: *Колись, було ждеш нового року, плекаєш у серці надію, думаєш, що він принесе краще життя, прожене злидні, нужду* (Більшовик, Київ, 01.01.1938).

Інфінітиви мали варіантні закінчення *-ти, -ть* (*визначати, писати, шукати, проявити, перебувати, взять, засвідчить, розказувать, читать*), напр.: *Большовизм тільки зміг проявити себе лише як цілковита*

завойовницька сила, яку найменше цікавили потреби краю й мас, а цікавився лише тим, аби як найбільше вивезти хліба до Росії, не дбав про відновлення продукції, а навпаки, руйнуючи все вивозив до Росії – сировину, станки і т. д. (Гасло, 13.06.1919); *Ваша геройська смерть, ваше славне діло може засвідчить, хто такі українці, чого вони хочуть і на що вони здатні, коли знають, що за їх плечима доля та воля матері України!* (Вільне слово, 28.06.1917). Для західноукраїнської періодики було характерне також вживання форми на **-чи** від дієслів з основою на **к, г**, які властиві південно-західному наріччю: *печи, утечи, помочи, запрягчи, стеречи*: *Цікаво, як віддаленість від рідного краю та перебування за кордоном в чужому оточенні дозволяє **утечи** від реальності і псує думки навіть найвидатніших політичних діячів* (Гасло, 24.09.1919).

Мовна практика початку ХХ ст., зокрема публіцистичний і художній стилі репрезентували не зафіксовані в словниках і граматиках архаїчні форми теперішнього часу від дієслова *бути* (*єси, єсть, єсьма*): *єсть* (Вісник УНР, №2, 1928; Леся Українка, М. Драгоманов, П. Куліш); *єсьмо* (Діло, 13.10.1908); *суть* (Україна, 02.03.1919); *єси* (П. Тичина, П. Куліш).

Колишня форма дієприкметника теперішнього часу від архаїзма *суть* – *сущий* має традицію вживання в художньому стилі української мови: *Пахло ростом, народженням, щастям руху і життя, змістом **сущого**...* *Словом, кажу вам, було це навесні* (В. Винниченко); *Доброго стровика, Савко, нічим не заміниш... А які на нього затрати? **Суці** копійки...* (О. Гончар); *Дубові двері розхряпцем стояли. Постіль пахуца – **суца** сіножать* (Л. Костенко). Слово *сущий* фіксує і СУМ 1970 – 1980, але з позначкою «книжне», «розмовне».

У теперішньому часі й у майбутньому доконаного виду вживалися єдині для літературної норми морфологічні форми: *пишу, читаєш, перейдеш, живе, вишукує, навчає, мусить, бажать, зроблять, побачите, змінять*. Діалектні особливості виявлялися у відсутності чергування кінцевого приголосного основи дієслів II відміни перед закінченням 1-ї особи однини:

садю, просю, косю. Після основи на **-а** в 3-й особі однини дієслів I дієвідміни іноді було відсутнє закінчення **-є**: *прийма, балака, шука, чита*. Закінчення **-е** дієслів I особи однини II відміни, як одна з найвиразніших ознак південно-східних говорів, виразно відбите у наддніпрянській пресі: *говоре, робе, виходе, баче, служе*, напр.: *Офіційальне повідомлення денікінського командування **говоре**, що більшовики сконцентрували в районі між залізницями Київ – Фастів і Київ – Ковель велику кількість гармат* (Україна, 02.10.1919); *Зовнішній вигляд такого українця іноді **виходе** своєрідним продовженням його внутрішнього духовного рівня* (Вільне слово, 22.07.1917).

Майже всі форми минулого часу дієслів, вживані на початку ХХ століття, засвоїлися в літературній мові: *написав, перейшла, захоплювало, жили, усвідомлювали, прагнув*, напр.: *Тимчасом у нас справа в цім напрямку **перейшла** вже поза межі природности, **перейшла** вже в повінь-стихію, яка **розливалася** по безкраім просторах і **шуміла, клекотіла** без утину...* (Нове слово, 15.03.1918). Проте у західноукраїнській пресі часто вживалися колишні перфектні форми: *давалисьмо, шукалисьте, розвивалосьмо, ішлисьте, буласьмо*: *Вільна автономна церква – девіз українців – **буласьмо** чужою московській церкві* (Діло, 22.07.1916).

Особливості південно-західного наріччя зберігала регіональна періодика в формі майбутнього часу, утвореного допоміжним дієсловом *буду, будемо, будеш, будете, буде, будуть* у сполученні з незмінюваним за відмінками дієприкметником минулого часу з суфіксами **-л-, -в-**, що було властиве ще давньоруській мові, напр.: *буду казав, буде руйнував, будемо відстоювали, будуть шукали*: *І **будемо відстоювали** завжди свої національні права, **будемо завдали** свіжих ударів ворогам, доки не спам'ятаються* (Буковина, 15.01.1916). Такі моделі вийшли з ужитку до 20-х років ХХ ст.

3.2.6.2. Імператив і морфологічна варіантність дієслова

Сучасна дескриптивна норма, зокрема мовна практика періодичних видань, зберігає вияви діахронних процесів у становленні морфологічних форм наказового способу дієслова.

Імператив існує в мові для вираження спонукання до виконання дії певними особами. Семантика цих форм (бажаність, пов'язана з волевиявленням) і їх особливе граматичне вираження дає підстави дослідникам кваліфікувати категорію способу як самостійну: «... категорія часу в ієрархії категорій посідає таке ж автономне семантико-граматичне положення, як і категорія способу, розрізняючись семантичними, морфологічними і синтаксичними особливостями: перша розташована на площині об'єктивних [реальних] відношень, друга – на площині суб'єктивних [ірреальних] відношень» [УП 2003: 95]. Мовознавці стверджують, що спосіб існування реальності – це часова співвіднесеність повідомлюваних фактів [минуле – майбутнє і що реальність є значно ширшим поняттям за обсягом, і тому категоріальні значення часу підпорядковуються субкатегорії способу [Загнітко 1990: 20]. Такий погляд досить поширений у сучасній лінгвістиці (див. праці Д. Штелінга, Е. Пауліні, М. С. Поспелова, В. С. Храковського тощо).

Проблема встановлення для окремих часових форм семантичної мотивованості стало причиною того, що Є. Курилович зараховував їх до майбутнього часу, до способових форм [Курилович 1962: 143].

Р. В. Пазухін за формальними ознаками кваліфікує імператив як «гібридну форму дієслова і вигуку» і ставить його в один ряд з дієприкметниками, дієприслівниками та інфінітивом [Пазухин 1974: 85 – 95].

Дослідження з порівняльно-історичного мовознавства свідчать, що кон'юнктив та оптатив формувались на ґрунті минулого часу дійсного способу і стали основою для утворення форм майбутнього часу

[Серебрянников 1972: 140 – 168]. Історично визначена апелятивна функція імператива зумовлює його складну парадигматику і стильове призначення.

Імператив як форма вираження спонукання до дії в різних комунікативних ситуаціях є невід'ємним складником дієслова на всіх етапах історичного розвитку української мови. Його функціональне призначення зумовлює дві парадигми творення, що демонструє мовна практика і періодичних видань, і традиція вживання в художньому стилі. Перша має закінчення **-и** (2 ос. одн.): *Утни, батьку, орле сизий. Нехай я заплачу, нехай свою Україну я ще раз побачу, нехай ще раз послухаю, Як те море грає, Як дівчина під вербою Гриця заспіває* (Т. Шевченко); *Збагни, українцю, в такі часи, які саме тепер переживаємо, національна свідомість має відіграв величезну роль і є тим чинником, без якого вся будова державна твориться на піску* (Україна, 07.10.1919); **-ім(о)** (1 ос. мн.): *Запишімо в книгу історії, що вчора його ясновельможність пан Гетьман був присутній на відкриттю Українського Державного університету* (Вологодська газета, 09.10.1918); *Гей, удармо в струни, браття, золотії, розпалімо знов багаття з іскр надії* (М. Рильський); **-іть** (2 ос. мн.): *А ще розкажіть, що на Київському напрямку наші війська зайняли ряд сел коло Фастова і в 20 верств на захід від Києва* (Україна, 15.10.1919); *То ще розкажіть що небудь, а ні, то заспівайте* (С. Васильченко); *Горіть і борітесь, любіть Батьківщину, огні свого серця єднайте в бою* (В. Сосюра).

Друга парадигма традиційно має флексії – **Ø** (2 ос. одн.): *Читай українські газети і будеш знати, що хвиля повстання проти чужерідного імперіялізму північних «насаждателів» з кожною хвилиною все більше та більше починає захоплювати ті місцевості, де лише вчора панували свавільство й кайдани* (Громада, 07.06.1919); *Плавай, плавай, лебедонько, По синьому морю – Рости, рости, тополенько, все вгору та вгору* (Т. Шевченко); **-мо** (1 ос. мн.): *Але Іродова зла воля не встигла стримати Христового спасення мира, вірмо кріпко, що й ворожі заходи стануть безуспішні й не спинять спасення українського народу* (Буковина, 07.01.1916);

Посидьмо тут одну хвилину (С. Васильченко); *Уславмо ж руки, силою налиті, і думку, що епоху пропіка* (Л. Горлач); *-те* (2 ос. мн.): *Поміркуйте над цією схемою і розтлумачте принцип її побудови* (Вечірній Київ, 21.05.1991); *І не думайте, що писар збирався щось писати, бо й одказу ніякого бабі не приходило – писар його просто вигдавав (видумав)* (Вільне слово, 09.08.1917).

Закінчення **-и**, **-ім(о)**, **-іть** бувають під наголосом (*пиши, пишімо, пишіть*); у дієсловах із наголошеним префіксом **ви-** (*вибери, виберім(о), виберіть*), які без префікса мають наголос на останньому складі у дієсловах із суфіксом **-ну-** в інфінітиві після приголосного (II дієслівний клас давньоруської мови): *кивни, кивнімо, кивніть*; у дієсловах з основою на **л** або **р** після приголосного: *підкресли, підкреслім(о), підкресліть*. В інших дієсловах ненаголошений голосний у закінченнях наказового способу відсутній [УП 2003: 94 – 95].

Проте не менш важливими є семантико-стилістичні можливості імператива, що визначають сферу вживання, особливості лексичної сполучуваності, призначення і характерні ознаки всього тексту.

Нерозв'язаною залишається проблема варіантності у парадигмі творення форм імператива, їх сучасне побутування і джерела появи. Чому так природно функціонують у нашій мові форми слів *слав, славмо, славте і слави, славімо, славіте; визволь, визвольмо, визвольте і визволи, визволімо, визволіте; подовж, подовжмо, подовжте і подовжи, подовжім, подовжіть*. Такі варіанти мають традицію вживання в часі, тобто хронологічно не обмежені. З погляду критеріїв норми вони не суперечать законам мови, органічно входять у її морфологічну парадигму.

У мові тривалий час переважали форми, де ненаголошений голосний у закінченнях імператива відсутній. Проте в певні періоди розвитку літературної мови, зокрема в кінці XIX – на початку XX ст., на межі XX – XXI ст. активізуються форми, де цей голосний присутній.

Це пов'язано з тим, що мова найповніше розкриває свої потенційні можливості в так звані перехідні періоди, коли розширюються соціально-історичні умови її функціонування. Зміни, оновлення і певною мірою відродження позначаються на всіх рівнях і на всіх ділянках мовної системи. Проте всі вони зумовлені історично і є результатом історичного розвитку мови. З огляду на це, розглядаючи способові варіанти дієслів сучасної української літературної мови, варто враховувати особливості синхронного плану варіювання на морфологічному рівні мовної структури і діахронний процес виникнення, співіснування та зникнення варіантних структур і їх компонентів. За словами Е. Косеріу, «у діахронній перспективі ми досліджуємо явища, які ніяк не пов'язані з системами, хоч вони і зумовлюють ці системи» [Косеріу 1969: 309].

Мовознавці стверджують, що уже в найдавніші часи в мові східних слов'ян дієслова мали окремі форми для вираження волевиявлення, спонукання до дії для 2-ої і 3-ої особи однини та для 1-ої і 2-ої особи двоїни й множини [Бевзенко 1960: 263].

О. Соболевський зазначає, що колись існували й окремі форми наказового способу для 1-ої особи однини та для 3-ої особи двоїни і множини. Залишками 1-ої особи однини дослідник називає словоформи на зразок *буди́ть* тощо [Смирницький 1973: 58].

У давньоруський період імператив побутував у 2 і 3 особах однини, 1, 2 особах двоїни та 1, 2 особах множини. Усі дієслова крім атематичних у формі наказового способу мали закінчення з наголошеними голосними **-и**, **-ѣ**, наприклад: *знаи*, *знаивѣ*, *знаита*, *знаимъ*, *знайте*; *хвали*, *хваливѣ*, *хвалита*, *хвалимъ*, *хвалите* [Бевзенко 1960: 254]. Такі форми побутували і в XIV – XV ст.: *блюдитєса*, *пойдитє*, *иште*, *вѣдаи* тощо [Дем'янчук 1928: 35; Розов 1928: 79]. Хоча в XII – XIII ст. уже розпочався процес фонетико-морфологічних змін (відпадиння ненаголошеного кінцевого **и** у формі однини і випадіння рефлексів давніх **и**, **ѣ** у I, III, IV класах: *буди* > *будь*, *будѣте* > *будьте*, *стави* > *став*, *ставите* > *ставте* [Булаховський 1977: 318]. Ці

тенденції не поширювались на дієслова з префіксом **-ви**, а також з основою теперішнього часу на **не-** / **ну-**: *крикни, крикнім(ь), крикніть*.

Історично розподібноювалися форми 1-ї особи множини наказового способу і теперішнього часу дійсного способу після голосної **і**: *ідімо – ідім, берімо – берім, розв'яжімо – розв'яжім*. Ця тенденція була поширена вже у XVII ст., проте так і не утвердилася в мовній практиці.

Граматики 10 – 30-х років XX ст. подавали такі форми як варіанти [Синявський 1931: 69; Тимченко 1917: 128]. О. Синявський зазначав, що форми з **-е**, **-о** (*порвіте, прийдіте, ідімо, кладімо*) – це вже архаїзми [Синявський 1931: 86]. Основною сферою їх збереження був конфесійний стиль. Газети часто публікували матеріали релігійної тематики, в яких традиційно вживалися такі морфологічні форми, напр.: ***Прийдіте** до церкви Божої і покайтеся. Але було б помилкою думати, що ця соромливість за свій необдуманий горячний крок визначає в народі те каяття, яке несе повну готовність його після зробленої помилки кинутися безоглядно в обійми того порядку...* (Україна, 14.10.1919); ***Славіте** Бога всі, в кого ще не завмерло почуття приналежності до українського народу, хто почуває себе сином чи дочкою його...* (Вільне слово, 23.09.1930).

Граматики 30-х років XX ст., порівняно з сучасною українською мовою, фіксували інші форми наказового способу від дієслів *їсти, вісти*: *їж, розповіж, їжмо, розповіжете і їди, розповідж, їдьте* [Синявський 1931: 87]. У мовній практиці переважала тенденція до вживання дієслова *їсти* з морфологічними виявами першої парадигми.

Мовна практика української періодики початку XX ст. фіксувала також форми 3-ї особи, утвореної за допомогою діалектної частки *най*: *най пише, най візьме*. Такі моделі зрідка траплялися в мові західноукраїнської преси і вийшли з ужитку ще в 10-х роках XX ст.: *Кожний **най** подумає про своє майбутнє, про майбутнє своєї Батьківщини – України* (Вільне слово, 21.09.1905).

Упродовж сотень років граматична суть варіантних форм на **-імо**, **-ім** не змінилася, різним стало їх стилістичне призначення. Урахування цих явищ, а також визначення суфіксів основи інфінітива та теперішнього часу дало підстави всі дієслова сучасної української мови розподілити на тринадцять класів [*Вихованець 1993*: 102 – 103].

Єдину парадигму творення форм імператива мають дієслова I, II, III, IV класів: *консолідує, консолідуємо, консолідуйте; уболівай, уболіваймо, уболівайте; рівняй, рівняймо, рівняйте*. Проте й тут мовна практика засвідчує хитання: *понови, поновімо, поновіть і понов, поновмо, поновте*. Нормативними є форми з відсутнім ненаголошеним голосним.

Стилістично диференціюються у мові і форми 2 особи множини на **-іть / -іте**: *прийдіть – прийдіте, моліть – моліте, живіть – живіте*. Останні традиційно функціонують у художньому та сакральному стилях української мови. Частовживаними вони були в мові Тараса Шевченка, пор.: *А поповичі з міста Навезли намиста!.. Бий, дзвоне, бий, хмару розбий, Нехай хмари на татари, А сонечко на христ'яне, Бий, дзвоне, бий!*

Мати: *Мариночко, ходімо спать!*

Марина: *Ходімо спать, бо завтра рано
До церкви підемо...*

Мати: *Ходімо спать.*

(До людей): *Хрещені люде, **поможіте**.*

Марина: *Беріть мене! беріть, **в'яжіте**.*

Ведіть до пана у світлицю! (Т. Шевченко).

Поряд з іншими церковнослов'янськими елементами (на фонетичному, морфологічному, лексичному і синтаксичному рівнях) вони мають стильове призначення – для збереження сакральності, урочистості, особливої тональності. Штучне вилучення сакрального стилю з контексту літературної мови призвело до пасивізації таких форм. Сьогодні ж вони є його повноцінним елементом.

Творення імператива в усіх дієслівних класах відображається в сучасній літературній нормі і закріпилося в мовній практиці.

Непоследовність у творенні форм наказового способу – це наслідок збереження давніх тенденцій до невідпадиння голосного після сонорних, що простежуємо в мові давньоруській. Певна частина такої дієслівної лексики за наявності фонетичної умови «проривний сонорний приголосний», зберегла давні зразки творення імперативної парадигми. Певна подібність інших слів за кінцевим сонорним приголосним спричинила аналогічні процеси. Поряд із загальними тенденціями спостерігаємо традиційне побутування варіантних моделей. Досить хиткий поділ парадигм імператива (не спостерігаємо чіткої лінії в їх розмежуванні, не завжди є логічна послідовність і чітка історична зумовленість) впливає на функціонування варіантних форм після шиплячих приголосних: *продовж, продовжмо, продовжете і продовжи, продовжім, продовжіть*. Визначальною тут є і дія аналогії, пор.: *кажи, кажім(о), кажіть, біжи, біжімо, біжіть*, напр.: *Доброму чоловіку **продовж** боже віку* (Народна творчість); Анна: *Ох, ті жалоби! І коли їм край?* Командор: ... *Ви тепер належите до дому де-Мендозів, то ж вам годиться шанувати пам'ять всіх свояків*. Анна: ***Продовж** їм, Боже, віку!* (Леся Українка); *Скористайтеся нагодою і **продовжіть** свою зимову відпустку в Карпатах* (Україна молода, 07.09.2001); ***Продовжіть** розв'язувати завдання, користуючись наведеними зразками і ви отримаєте очікуваний результат* (Черкаський край, 09.06.2002).

До варіантності часто тяжіють дієслова колишнього третього класу, які в сучасній українській мові належать до V і IX класів. Найвиразніше це явище відбито в словах на шиплячий приголосний, які часто вживаються в науковому й офіційно-діловому стилі: *визнач, визначмо, визначте і визначи, визначім, визначіть; підвищ, підвищмо, підвищте і підвищи, підвищім, підвищіть*, напр.: ***Визначте** довжину кола, якщо його радіус дорівнює 25 сантиметрів?* (З наук.-попул. літ.); *Після проведених дослідів **визначім** хімічний склад речовини* (З наук.-попул. літ.); ***Підвищте** рівень вимог до*

складання української мови при вступі до ВНЗ або навчить студентів стати грамотними у їх стінах (Вечірній Київ, 03.09.1997); **Підвищім** рівень освіти і науки та знайдім належне застосування результатам нашої діяльності – це лише одна з вимог нашого сьогодення (Україна молода, 23.04.1998). Нормативними є форми з відсутнім ненаголошеним голосним у закінченні після шиплячих. Нейтральний характер варіанта з ненаголошеним голосним у закінченнях підтримує їх функціонування в мові. І процес їх розподілу, а згодом і зникання одного з варіантів цілком ймовірний, хоч і дуже тривалий, адже їх основна причина – це наявність у мові двох парадигм для творення одного категорійного значення. Важливим моментом у розв'язанні варіантності форм імператива є врахування явища граматичної надмірності, що виявляється у співіснуванні дієслів-синонімів, утворених за допомогою різних суфіксів. Наприклад: *пророкувати – пророчити, твердіти – тверднути* і відповідно дві парадигми наказового способу: *пророкуй, пророкуймо, пророкуйте – пророч, пророчмо, пророчте; твердій, твердіймо, твердійте – твердни, тверднім, твердніть*.

Дієслова з різними суфіксами основи утворюють певну лексико-семантичну взаємозалежність, що відбивається і в формах імператива. Це особливо характерно для дієслів:

а) імперативної неперехідної дії: *повзай, повзаймо, повзайте і повзи, повзімо, повзіть*;

б) потенційно розчленованої повторюваної ознаки – нерозчленованої ознаки: *брязкай, брязкаймо, брязкайте і бряжчи, бряжчімо, бряжчіть*.

На вибір парадигми імператива впливає і граматична співвідносність, тобто оформлення видових корелятивних пар за допомогою суфіксів основ: *спалахнути – спалахувати, рушити – рушати* і відповідно: *спалахни, спалахнімо, спалахніть і спалахуй, спалахуймо, спалахуйте; руш, рушмо, рушите і рушай, рушаймо, рушайте*.

Меншою мірою це відбивається на видових парах оформлених префіксальним способом: *клич, кличмо, кличте і поклич, покличмо, покличте*;

пали, палімо, паліть і розпали, розпалімо, розпаліть, що традиційно фіксують художній і публіцистичний стилі, напр.: **Не клич** мене, весно, не чаруй і не ваб! (Леся Українка); **Гей, удармо** в струни, браття, золотії, **розпалімо** знов багаття з іскр надії (М. Рильський); **Покличте** люд і він почує, що похід проти мови народа є разом з тим і похід проти самого народа та його волі (Вологодська газета, 14.09.1918); **Розпаліть** у душі бажання збагнути суть мистецтва, його витоки. *Марія Влад, пишучи свій твір, неодноразово зверталася до Біблії, а також до власних візій з містичними баченнями матері Марії з Агреди* (Літературна Україна, 23.08.2012).

Префікси і частки мають більш прозору семантику порівняно з суфіксами. У них, зазвичай, присутня концентрація можливого відтінку (значення доконаної чи недоконаної дії), що відбиває мовна практика багатьох десятиліть: **Не вір** мені, бо я брехать не вмю, **не жди** мене, бо я і так прийду» (В. Симоненко) і **Зроби** добро людині і **забудь** (О. Підсуха); **Вхопи, зафіксуй** цей порух очеретини, і світіння вод, і сріблястість верб, їх епічну задуму. **Зафільмуй, збережи** цю велику творчість природи (О. Гончар); **Задумайся** народде! В такі часи, які саме тепер переживаємо ми, національна свідомість має відіграти величезну роль і є тим чинником, без якого вся булава державна твориться на піску (Україна, 07.10.1919); **Міцніше закріпімо** непорушну моральну і політичну єдність радянського народу і непереможний блок (союз) комуністів і безпартійних (Більшовик, 03.01.1938); **Запам'ятай** цей запізнілий душевний дотик до перлин світового письма – це така сама незабутня радість (Літературна Україна, 11.10.2014).

Імператив як один з елементів граматичної категорії способу дієслова і його парадигматичної структури підпорядковується законам евфонії і розвитку української мови. Історична обумовленість і традиція вживання у всіх стилях літературної мови визначають його семантичні, граматичні і стилістичні можливості.

Вибір варіанта слова здійснюється почасти підсвідомо, під впливом мовного автоматизму, що є результатом мовного чуття. Останнє ж є

функцією мовної системи і результатом мовного й соціального досвіду, оволодіння мовними знаннями і знаннями про мову, підсвідомої оцінки, яка відображає мовні закономірності і суспільні мовні ідеали.

Відкритість мовної системи, її постійний розвиток, взаємодія стилів є причиною появи в мові нових слів, відтінків значень, семантичного перерозподілу, удосконалення граматичних механізмів. Прескриптивні рекомендації щодо їх вживання регламентує мовна практика, традиція вживання слова в усіх функціональних різновидах літературної мови.

3.3. Синтаксична норма

Синтаксична система української мови найбільш стабільна, оскільки динамічні процеси, як правило, відбуваються не в самому наборі синтаксичних засобів, а в способі й частоті їх уживання.

Синтаксична норма визначає поєднання і порядок слів у реченні і регулює мовні механізми, які забезпечують цілісність усієї мовної системи. Морфологічні і синтаксичні явища тісно переплетені і тому часто важко провести межу між власне морфологічними і синтаксичними нормами.

Синтаксична норма не змінюється, а удосконалюється. На створення нового синтаксичного зразка, зазвичай, працюють сотні сотень років, десятки поколінь мовців. Завдяки таким тривалим динамічним процесам, граматична норма на кожному етапі історії літературної мови достатньо досконала і служить об'єднанню часової і просторової парадигми національного мовного простору. «Ядром синтаксичної норми, – як стверджує С. Харченко, – є синтаксичні інваріанти – типові, повторювані, відносно стабільні структурні схеми, що виражають деяке семантико-синтаксичне значення» [Харченко 2017: 351].

Становлення синтаксичної норми сучасної української літературної мови виразно відбивають граматичні кодекси ХХ ст., які своєю метою ставили, за словами В. М. Русанівського, «злити воедино дві літературні

традиції – східноукраїнську й західноукраїнську» і створити єдиний взірцевий літературний стандарт [*Русанівський 2001*: 9].

У 10 – 30-ті роки ХХ ст. синтаксична наука перебувала в стадії зародження. Автори граматик подають лише деякі відомості про синтаксичну організацію сучасної української мови. Є. Тимченко виокремлює «науку про форми речення чи складню» як частину морфології [*Тимченко 1930*: 5].

О. Наконечний, С. Смаль-Стоцький орієнтувалися на граматику Мелетія Смотрицького і подавали огляд граматичної сполучуваності частин мови в реченні [*Наконечний 1928*: 28; *Смаль-Стоцький 1914*: 14]. І. Р. Вихованець зазначає, що з кінця ХІХ і до середини ХХ ст. учення про синтаксис зводилося до вчення про функції частин мови в реченні [*Вихованець 2007*: 616]. В основі аналізу синтаксичних явищ була логіко-граматична теорія, яка виявлялася в тому, що речення інтерпретували як мовне вираження судження, підмет – суб'єкта, присудок – предиката, складне речення – умовиводу.

Своєрідним підсумком дослідження синтаксису в першій третині ХХ ст. стала праця С. Смеречинського «Нариси з української синтакси» (1932). Та й ця праця, за словами автора, «не є підручник для котроїсь школи. Це допоміжно-довідкова книжка для студенства (головно лінгвістичної спеціальности), кваліфікованої частини учительства та взагалі для кваліфікованих робітників слова...» [*Смеречинський 1932*: 6]. Описані автором зразки засвідчують, що структура речень, словосполучень майже не відрізнялася від синтаксичної організації сучасної української літературної мови. М. Сулима писав: «До синтаксичних явищ треба ставитися якнайуважніше та найобережніше, бо це ж – архітектура мовна. Нормування тих явищ – справа не короткого часу» [*Сулима 1928*: 14].

Багато, переважно дискусійних, питань залишалися поза увагою мовознавців. Відсутність рекомендацій не сприяла усталенню синтаксичних норм. Мова преси демонструвала розхитаність синтаксичної системи. У західноукраїнській періодиці під впливом місцевих говорів функціонували

такі форми зв'язки *бути* теперішнього часу в складному присудкові з іменним словом: *є, єсть, суть*, напр.: *Письменство єсть* зеркало народа, *показчик його культурного розвитку, його дум, потреб і бажань* (Літературно-науковий вісник, № 2, 1917), *Спілки ті суть* переважно польські (Економість, 04.07.1910). Мова східноукраїнської преси в складених присудках з іменним словом демонструє відсутність зв'язки, що притаманна й сучасній українській літературній мові: «*Бурякові жнива*» – це термін цілком новий, до минулого року нечуваний на Україні (Руслан, 02.03.1914).

Західноукраїнська преса початку ХХ ст. фіксує специфічне оформлення присудкового іменника в орудному відмінку без дієслівної зв'язки: *Я прихильником національної боротьби* (Україна, 12.07.1912), *Він душею української землі* (Шлях, 10.01.1915), *Дівчина теж серцем господи* (Хлібороб, 05.10.1916).

М. А. Жовтобрюх зазначав, що «така конструкція розвинулася, безумовно, за аналогією до форми складеного присудка, вираженого дієслівною зв'язкою в теперішньому часі та іменником в орудному відмінку» [Жовтобрюх 1970: 124]. Уживання таких конструкцій могло підтримуватися впливом аналогічних синтаксичних конструкцій польської мови [Тимченко 1930: 48].

Прихильником поширення і закріплення в мовній практиці беззв'язкового орудного предикативного в українській літературній мові був мовознавець Є. Тимченко. Серед інших культуромовних порад він пропонував конструкцію: «Для провансальців поки що національним язиком французький» [Тимченко 1930: 6]. О. О. Потебня доводив, що орудний предикативний утворився пізніше, ніж називний предикативний. Історія літературної мови показує, що він поступово витісняв називний предикативний. За теорією О. О. Потебні, орудний предикативний розвивався з орудного відмінка порівняння і тому перебирав на себе функції вираження тимчасової або нової присудкової ознаки, вираженої іменником [Потебня 1899: 106].

З другої половини ХХ ст. прийменниковий орудний предикативний закріпився в конструкціях з усіма дієслівними зв'язками і остаточно втратив будь-які семантичні диференційні ознаки історичного минулого і тому нічим не відрізняється від називного предикативного [Курс 1951: 43].

З 70-х років ХХ ст. сферу вживання орудного предикативного визначають не позбавлені лексичного значення дієслова зв'язки: *ставати, виявлятися, залишатися, зоставатися, робитися, називатися, іменуватися, зватися, вважатися, здаватися* тощо [СУЛМ 1969: 166].

Майже повністю унормованими були синтаксичні зв'язки всередині речень, які відбивали граматичну специфіку української мови. У мові преси активно функціонували зразки, що усталилися як кліше в офіційно-діловому стилі: *відповідно до вимог, згідно з ухвалою, комісія з приводу, згідно статуту, впорядкувати взаємини угодами, вжити заходів*, напр.: *Наша політика миру **впорядкувати взаємини угодами**, залишається на майбутнє* (Вісти ВЦВКР, 08.04.1927); *Качинський говорить, що сільськогосподарська кооперація в дальшій своїй роботі повинна **вжити всіх заходів** до поширення скотарства* (Геть неписьменність, 01.04.1927); *Ревізійна **комісія з приводу** відкритих зловживань у витраті грошей, котрі не належать містові, усунула й позиває весь склад міської управи* (Вологодська газета, 03.09.1918). Публіцистичний стиль відбивав утвердження української мови в галузі кооперації: *Як комісіонер промисловости, **коперація що до кооперованого населення** є майже звичайним покупцем його продукції* (Вісти, 01.04.1927).

Деякі вислови, на яких позначалися діалектні особливості, згодом витіснилися іншими моделями: *пери всього – пери за все, насамперед, коло чверти – близько чверті, з огляду чуток – зважаючи на чутки, в три хвилини – за три хвилини, по двох літах – після двох років*, напр.: ***По двох літах** кругом Петрограда збираються знов хмари, передчувається наближення великої бурі* (Україна, 07.11.1919), *Я написав їй прохання **в три хвилини*** (Вільне слово, 09.08.1917); ***Пери всього** повинні бути скасовані деякі параграфи Статуту Академії, котрії було ухвалено урядом Директорії,*

згідно котрому всі твори та доклади повинні викладатися на українській мові, а для викладання на російській мові потрібен кожний раз новий дозвіл (Україна, 02.10.1919); Крім того, з огляду **чуток**, що Центральна Рада збирається роззброїти Червону гвардію, ухвалено було, що вона ні в яким випадку не мусить зброї здавати (Вісти УНР, 21.12.1917).

Західноукраїнські діалектні форми позначилися і на дієслівному зв'язку керування. Відповідно до означених прийменникових конструкцій вживалися дієслівні безприйменникові словосполучення: *З ріжних повітів краю доходять нас вісти* (Маяк, 12.01.1913); *Нам відобрали нашу свободу* (Земля і воля, 05.12.1910).

Паралельно функціонували моделі з родовим відмінком іменника та з формою давального відмінка об'єкта, які переважали і закріпилися в літературному вжитку, з дієсловами *запобігти*, *попередити* і т. ін., напр.: *Що ж зроблено і що робиться, аби **запобігти** лихові* (Україна, 06.09.1919); *Щоб **запобігти** цих небажаних явищ, треба зараз-же після закінчення на лікпункті організувати недільну школу* (Геть неписьменність, 02.04.1927).

Словосполучення з дієсловами *задовольняти*, *сприяти* теж характеризувалися варіантністю залежних компонентів, які мали форми давального й знахідного відмінків. Конструкції з давальним відмінком переважали: *Кожен культурний народ має мову літературну, се мова, яка **задовольняє всім потребам** інтелігентної людини* (Вільне слово, 24.06.1917).

Зрідка з дієсловом *дякувати* вживалися іменники, займенники у формі родового відмінка, хоч переважали вже усталені зразки з давальним відмінком: *дякувати їх, дякувати його, дякувати професорів*, напр.: *Імператор Вільгельм звернувся до армії і фльоти з маніфестом, в котрому **дякує їх** за вірність і щиру службу* (Вологодська газета, 08.10.1918).

Перехідні дієслова у всіх регіональних виданнях вживалися переважно в сполученні з родовим відмінком іменників чоловічого роду: *видавати закона, заслухати доклада, вживати самосуду, здобувати ладу, знайти*

листа, напр.: *Недавно американський уряд **видав** нового **закона**, що не тільки старців, що без грошей ідуть з Європи не пускати на беріг, а щоб були всі вони письменні, – принаймні вміли читати по своєму рідному* (Маяк, 07.02.1912); *Всюди, де можна, буржуазія та її агенти й тепер **вживають самосуду*** (Вісти УНР, 13.01.1918); ***Заслухавши доклада** представника ЦВК Совітів РС та депутатів України, вітаємо з'їзд Совітів за послідовну боротьбу з буржуазною центральною Радою* (Вісти УНР, 09.01.1918).

Іменники чоловічого й середнього роду множини як залежні компоненти дієслівних словосполучень мали форми родового і знахідного відмінків: *вжити заходів, затопити кораблі, прикладати зусилля, виборювати прав*, напр.: *Дуже цікаві звістки надходять з Галичини і з Відня, де українці **виборюють** собі політичних **прав** і українського університета* (Маяк, 04.09.1912); *Австрійський уряд тільки те й знав, що обіцяв, а галицькі поляки **додають** всіх **заходів**, щоб вищого українського наукового огнища не було* (Свобода, 28.01.1912); *В сучасний мент народи колишньої Росії **прикладають** всі зусилля, аби добитися повної незалежності, повної самостійності державного життя* (Україна, 01.10.1919); *Німці **затопили** два ворожі **кораблі** а то: один бельгійський пароход, а на 24 с. м. – один французький* (Буковина, 01.01.1916).

У мові 10 – 30-х років ХХ ст. були поширені моделі на зразок *закінчити будовою, закінчити планом*, які згодом, внаслідок дії закону мовної економії, витіснилися дієсловами доконаного виду *збудувати, запланувати*, пор.: *В Кременчицькому **закінчена будовою** нова величезна бетонна фабрика* (Шлях, 04.1927).

Про варіантність синтаксичної норми в системі керування у 10 – 30-ті роки ХХ ст. свідчить також варіантне вживання форми орудного відмінка на означення знаряддя дії залежного іменника *мова* при дієсловах *говорити, писати, читати, творити* у формі місцевого з прийменником *на*: *говорити українською мовою і говорити на українській мові* (Свобода, 12.07.1918).

Паралельно з конструкціями, вираженими атрибутивним родовим відмінком іменника з прийменником *з*, функціонували в тій самій функції й словосполучення із залежним атрибутивним іменником у формі місцевого відмінка з прийменником *по*: *лекції з історії* (Буковина, 12.01.1915); *лекції по анатомії і фізіології* (Вільне слово, 24.07.1912); *з виборів – по виборах, з українознавства – по українознавству*, напр.: *Золотонішська волосна виборча комісія по виборам волосних гласних на основі ст. 20 наказу про вибори земських гласних цим оголошує, що списки виборців волосних земських гласних виставлені для загального огляду* (Вільне слово, 05.08.1917); *24 серпня закінчились курси по українознавству для учителів в м. Острозі* (Вологодська газета, 03.09.1918).

У мові преси другої половини ХХ ст. вже традиційно вживалися як варіантні – конструкції, виражені атрибутивним родовим відмінком іменника з прийменником *з*, та словосполучення із залежним атрибутивним іменником у формі місцевого відмінка з прийменником *по*, напр.: *Труднощі зв'язані насамперед з недостатністю спеціальних навчальних посібників по основних проблемах, які вивчаються тепер у системі політичної освіти, недосконалістю методики занять* (Зоря Полтавщини, 14.01.1955); *В роботі по осушенню і освоєнню заболочених земель ще не вирішено ряд питань, у відділеннях «Сільгосптехніки» та лукомеліоративних станціях відчувається нестача відповідних машин і механізмів* (Зоря Полтавщини, 04.02.1965).

У 90-ті роки ХХ ст. спостерігаємо чітку тенденцію витіснення їх з ужитку словосполученнями з прийменником *з*, напр.: *Це єдиний порт з відправлення і приймання товарів на експорт, обладнаний так званими тепляками, куди вантажі надходять для розморожування* (Урядовий кур'єр, 28.08.1997); *Остаточний потенціал з вивчення клітинно-тканинної терапії розкритий ще не до кінця, особливо ж у неврологічній практиці, де нас – повірте мені на слово – буквально-таки не сьогодні-завтра очікують воістину революційні зрушення* (Вінничина, 05.04.1999).

Прийменник *по* іноді вживався як варіант до прийменника *у, в у* словосполученнях із місцевим відмінком іменника в множині, напр.: *Під час іспитів для ревізії уроків по деяких школах Міністерством будуть призначені комісії* (Молодь України, 19.08.1978).

У західноукраїнських виданнях початку ХХ ст. траплялися діалектні форми з прийменником *о* та іменником чи відповідним займенником у місцевому й знахідному відмінках на означення об'єкта, залежного від дієслів із значенням говоріння, мислення, а також в іменникових словосполученнях: *Люди розповідали о тім неймовірні історії* (Народний голос, 12.09.1909); *Починаємо працювати згідно настановам телеграми о проведеню передпосівної кампанії* (Вісти, 03.03.1921).

Поряд з дієприслівниковими зворотами вживалися конструкції з прийменником *при* в поєднанні з іменником у формі давального відмінка: *Переводи на Київ виплачуються готівкою при внесенню належної суми* (Вологодська газета, 27.10.1918). Прийменник *при* закріпився у вжитку в сполученні з іменником у родовому відмінку. З кінця ХХ ст. такі конструкції в мовній практиці дедалі частіше витісняються дієприслівниковими зворотами, напр.: *Основні завдання підприємство зможе виконати лише, успішно впроваджуючи нову техніку та передові технології* (Вечірній Київ, 05.04.1995).

Характерним для мови початку ХХ ст. було активне вживання присвійних прикметників, які значно переважали над формами родового відмінка, що виконували функції означення – *Шевченків віри, Кулішевий роман, Тенова книга, Брунове життя*, напр.: *Шевченків віри, як живе народне слово житиме у віках* (Геть неписьменність, 15.06.1918).

Структура речень, яку відбиває мова періодичних видань відповідала загальноприйнятій нормі. Діалектний вплив позначався переважно на вживанні сполучників, зокрема складеного сполучника *як-так*. У мові східноукраїнської періодики функціонували зразки, які й усталилися в літературній мові – на першому місці компонент *як*, а на другому – *так*,

напр.: *Наші люди звикають як до доброго, так і до поганого* (Наше слово, 17.08.1918). У західноукраїнських виданнях були поширені речення, у яких компонент *так* стояв на першому місці, напр.: *Комуністи були страшенно обурені так на селянство, як і на інтелігенцію* (Україна, 26.08.1919). М. Гладкий вважав такі зразки прийнятними, проте згодом вони вийшли з ужитку [Гладкий 1928: 71 – 72].

Вплив діалектної мови виявився також у вживанні сполучників *коли, відколи, як, доки, поки і заки, коби, хоть, если*: *Если коровам за много бараболі подає ся, то масло стає тверде і не добре* (Добра порада, 02.06.1905).

Незважаючи на неусталеність деяких мовних явищ, можна стверджувати, що в 10 – 30-ті роки ХХ ст. граматичні ресурси української мови використовувались повною мірою, а синтаксична система була розвиненою і цілісною. Проте процес усталення літературної норми ще тривав. Не достатньо грамотними були й самі працівники преси. На вади мови тогочасної преси звертали увагу й самі журналісти. О. Пчілка у статті «Наша літературна мова», опублікованій у журналі «Рідний край», зазначала, що в синтаксисі «нема давнішої нарочитої простоти, – навпаки: періоди довгі, закручені, важкі, а в них повно тих який, яка, яке. Часто ті які вперто таки зовсім без потреби» [Пчілка 1909: 3].

У мові преси ширше ніж у інших стилях мови були представлені складнопідрядні речення мети, причини та умови. Це було зумовлено необхідністю висвітлення суспільної проблематики, соціальних і політичних процесів. У підрядних компонентах мети часто вживався вислів з *метою*, який і закріпився в літературній мові, напр.: *Єдині зразки української мови треба провадити в школи, передусім з метою об'єднання усіх українців* (Вісти, 06.05.1927). Іноді вживався вислів *маючи метою*, який вийшов з ужитку ще до 30-х років ХХ ст.: *На Шевченківському напрямку ворог, підвезши ще нові сили, вчора весь день продовжував наступ, маючи метою*

захопити Староконстантинів і відкинути наші війська на річку Случ, але ж з великими втратами був нами відкинутий (Україна, 12.08.1919).

Під впливом російської мови поширювалися пасивні конструкції, які повністю заперечувала прескриптивна норма, зокрема автори граматик М. Гладкий, О. Курило, О. Синявський та ін., напр.: *Ними розграбовано і розкрадено в чужі імперіалістичні руки значну частину державного народнього майна (Україна, 15–16.11.1919); Основними питаннями, обговорюваними делегатами, було неправильне проведення на деяких місцях нормування праці (Вісти, 06.05.1927).* Такі конструкції поширювалися внаслідок екстралінгвальних чинників у 70 – 80-ті роки ХХ ст. Прескриптивна норма кінця ХХ – початку ХХІ ст. заперечує їх нормативність і називає їх невластивими українській мові.

Кожний період історії літературної мови – це новий рівень розвитку граматичної норми. Синтаксична структура мови, залишаючись тією самою в своїй основі, постійно вдосконалюється, створюючи за наявних елементів ті чи ті нові засоби або встановлюючи нові правила, щоб задовольнити вимоги комунікативного простору мови.

3.4. Сучасні тенденції літературної норми

Засоби масової інформації сучасного світу – це не лише визначальні чинники розвитку економіки, а й невід’ємний елемент формування масової свідомості, мовної компетенції суспільства. Перед мовознавчою наукою постають питання повноцінного впровадження зразкової української мови в усі сфери життя суспільства, зокрема в інформаційний простір, що актуалізує питання суспільних функцій і характерних ознак мовної норми. Репрезентуючи нові сфери спілкування, періодичні видання помітно змінюють природу мовної системи. Вони сьогодні є не лише об’єктом дослідження мови, а й інструментом кодифікації літературної норми. Динамічний характер норми передбачає і традиційне відтворення мовних

одиниць, які вже усталилися в мовній практиці і які не суперечать внутрішнім законам мови, і фіксацію постійно породжуваних в процесі живої комунікації явищ, які орієнтовані і на систему, і на реалізований зразок. Мовна ситуація в Україні потребує детального вивчення лінгвальних процесів, особливо тих, що відбуваються в інформаційному просторі, а аналіз культуромовних проблем сприятиме утвердженню єдиного взірцевого літературного стандарту й консолідації національного простору.

Нового прескриптивного аналізу потребують сучасні тенденції літературної норми, по-перше, у зв'язку з мовними потребами суспільства в умовах глобалізаційного простору, по-друге, для якнайповнішого аналізу літературної норми на всіх мовних рівнях з метою визначення шляхів оптимізації розвитку українськомовної публіцистики. «У сучасному динамічному глобалізованому світі, – зазначає Л. П. Кислюк, – мова має відповідати на виклики суспільства, які надходять, зокрема, з розвитком нових технологій, небаченою раніше інтеграцією інформаційного простору. Водночас, забезпечуючи суспільну потребу в номінуванні нових об'єктів, явищ, понять, кожна мова прагне зберегти свої типологічні ознаки, свою ідентичність у часовій і просторовій перспективі розвитку, тягlosti культурної традиції, не «розчинитися» в інших мовах» [Кислюк 2017]. Актуальною є також проблема лінгвоекології, оскільки в умовах розширення інформаційного поля мова не лише розкриває свої потенційні можливості, а й вбирає невиправдані іншомовні одиниці, що негативно впливає на стан мовної системи.

Серед різноаспектних завдань сучасної лінгвістики особливої уваги вимагають питання кодифікації, яка не завжди встигає вчасно реагувати на запити мовної практики. Прийняті норми через певні проміжки часу потребують перегляду, переоцінки. Кодифікація – це ретроспективна, найбільш експліцитна і об'єктивна форма суспільного прийняття мовних норм. Вона систематизує літературну норму в граматиках, підручниках, словниках і довідниках [Єрмоленко, Бибик 2013: 22].

Не завжди якісне українськомовне середовище періодики є наслідком низького рівня освіти журналістів, незнання літературного стандарту, а також відсутності рекомендацій мовознавчої науки, особливо у складних випадках слововживання. Неусталеною залишається часто вживана інформаційно-технологічна термінологія, що пов'язано з відсутністю в Україні єдиного глосарія інформаційно-технологічних термінів.

Стабільність прескриптивної норми залежить від культурно-історичної ситуації, мовної структури та особливостей генези її літературної форми. Реально вживані в мові словоформи, лексеми, мовні конструкції не завжди відповідають установленим зразкам, адже на них позначаються і стилістичний потенціал, й екстралінгвальні чинники, і постійні внутрішньосистемні пошуки. Мова преси відбиває типові помилки мовної практики в цілому. На морфологічному рівні вони, як правило, виявляються у варіантному написанні закінчень іменників чоловічого роду другої відміни однини *автореферата – автореферату, сектора – сектору, документа – документу, носа – носу, шлунка – шлунку*, напр.: *Якщо звернутись до того документу, то побачимо, що міністерству передали kota в мішку, і частина лісових ділянок парку уже давно відійшла в інші руки. Що ж було робити? Виганяти людей з обжитої ними території? Трусонуть керівників за груди, які під час передачі земель і словом не обмовились про таку двозначну ситуацію? Подавати в суд на місцеву владу, щоб вона пояснила, як можна було роздавати ці ділянки без вилучення їх із лісового фонду та зміни їх цільового призначення? Питати у правоохоронців про те, як такі документи могли пройти повз них? А що робити з гуцульськими обійстями, які, не відаючи того опинилися в парковій зоні?* (Карпатська Україна, 24.04.2010); *Преса рекламує різні ліки: для серця, суглобів, носу, шлунку. Чи можна їх використовувати в лікуванні – велике питання* (Закарпатська правда, 05.09.2008). Це так звана слабка норма впродовж усієї історії літературної мови. Недотримання правил правопису виявляємо в написанні складних слів, особливо з компонентами нових запозичень (*відео-опис*,

медіа-програвач, анти-вірус, анти-вірусний, напр.: *Короткий відео-опис подій олімпіади засвідчує, що наші спортсмени принесли Україні найвищий рівень слави та вибороли за часи незалежності рекордну кількість нагород – 7 золотих, 5 срібних, 15 бронзових медалей, що дозволило нашій державі посісти друге місце (Черкаський край, 23.05.2011); Що мало робити керівництво? Чекає, поки хтось із наших фахівців-комп'ютерників створить нову **анти-вірусну** програму і забезпечить сайти державних і банківських установ від втручання? (Хмельниччина, 12.05.2013). Правильно: *відеоопис, антивірус, медіапрогравач*) [див. *Городенська 2001*: 12].*

Динамічний характер лексичної норми позначається на входженні в ужиток великої кількості іншомовних слів, які не завжди виправдані, адже засмічують мову, а іноді руйнують і її структуру. Не позбавилася мова преси і від росіянізмів, напр., *слідуючі статті – такі статті, список виключень – список винятків*, напр.: *У **слідуючих статтях** читаємо, що литовці ж не лише зуміли виплекати ту іскру національної мови, яка довгі часи жеврїла тільки в селянському середовищі, та відродити її вже в умовах бездержавності, а й навіть зберегти свою первинність та архаїчність, притаманну раннім індоєвропейським мовам (тоді, як українці занедбали та розгубили увесь той мовно-культурний потенціал, що за литовської доби цвів буйним цвітом (Сільські вісті, 23.04.2014); **Список виключень на ринку ЗМІ – монополія грошей, попси, несмаку і нав'язування чужих культурних цінностей (якщо бандитські петербурги, дешеві мильні опери і «кривіє зеркала» можна вважати культурними цінностями)** (Вінниччина, 16.10.2013).*

До нерозв'язаних проблем граматичної норми належить також вживання активних дієприкметників на **-уч(ий), -юч(ий)**, хоч А. Кримський ще в 1901 році пророкував їм «повну загибель» [*Кримський 1901*: 58], а О. Синявський у 1931 році твердив, що вони зникли [*Синявський 1931*: 41]. Мовці не завжди диференціюють прикметники дієприкметникового походження і прикметники, що творяться від основ дієслів або віддієслівних

іменників прикметниковими суфіксами, напр.: *блискучий, колючий, підписний, перекладний*, які засвоїлися в літературному вжитку. На сьогодні питання статусу дієприкметникових форм поки що залишається відкритим. Як слушно зауважують мовознавці, «дієприкметники на **-чий** в українській мові – явище надто складне, щоб його простим запереченням можна було викинути з мови або, навпаки, визнаючи правомірним, беззаперечно творити такі дієприкметники в усіх можливих і неможливих випадках» [Морфологічна 1975: 175]. У мові є свої відповідники до багатьох дієприкметників на **-уч(ий), -юч(ий)**: *сплячий режим – режим сну, попереджуюче декодування – попереджувальне декодування, поперуджуючий акт – попереджувальний акт* тощо, напр.: *Учора розпочато засідання підготовчої депутатської групи, яка готуватиме пропозиції з організації та проведення засідань першої сесії Верховної ради нового скликання і підготовки проектів **попереджуючих актів**, так і не вдалося* (Донеччина, 15.02.2012); ***Сплячий режим** народних депутатів триває вже два місяці. Коли вони з нього вийдуть – невідомо* (Україна молода, 19.04.2013). Але є випадки, коли без цих форм обійтися важко, напр.: *діючі відеокарти*, пор. також *діючий завод*, пор.: *На цьому робота всіх **діючих** і рентабельних заводів припинилася, а перед тим закінчився термін фінансування проекту* (Волинь, 05.09.2012).

Мовна практика періодичних видань засвідчує неправильне вживання прийменників *по, при*. Типовим є неприйнятне вживання прийменника *при* в значенні *під час* (*при аналізі – аналізуючи, при зміні – внаслідок зміни, при виконанні службових обов'язків – під час виконання службових обов'язків*), напр.: *Водночас слідчі з'ясували, що **при виконанні службових обов'язків**, жоден працівник не ступав на територію агропромислового підприємства «Лідер» – її топтали лише четверо луганчан. І таки децю для себе витоптали* (Донеччина, 12.03.2011); ***При аналізі фактів**, як і передбачали експерти, усі ці позови були об'єднані в одне провадження, позаяк вимоги*

незгодних із результатами виборів по суті однакові (Добрий день, 07.05.2005).

На синтаксичному рівні важливе правильне вживання активних і пасивних конструкцій. Мова преси часто перенасичена пасивними мовними одиницями, які прескриптивною нормою рекомендовано послідовно уникати. Поширені трикомпонентні конструкції із суб'єктом дії в орудному відмінку в функції додатка, дієсловами пасивного стану з постфіксом **-ся** у функції присудка, об'єктом дії в називному відмінку (підмет). Такі синтаксичні одиниці рекомендовано трансформувати в активні (підмет, виражений іменником у номінативі, присудок у формі особового дієслова і додатка у формі знахідного відмінка), напр.: *Словник використовується користувачем* (Україна молода, 12.09.2014) – *Користувач послуговується словником; Ця програма захищається законами про авторське право* (Голос України, 04.05.201) – *Цю програму захищають закони про авторське право*.

На стилістичному рівні спостерігаємо витіснення з ужитку сурядного сполучника *і* сполучником *та*. Такі тенденції відбуваються в усіх стилях, в усіх сферах мови одночасно, що є наслідком явища мовного гіперизму. Це негативно впливає на синтаксичні зв'язки у реченні, зокрема в мережі Інтернету дослідники фіксують 92,3 % вживання сполучника **та** і лише 7,7 % сполучника **і** [Булаховський К. 2014: 92]. Такі самі тенденції демонструє і мовна практика української періодики, напр.: *Ця програма є простою та зручною у використанні* (Слово Просвіти, 13.04.2010); *Оновлення антивірусних баз та програмних модулів відбувається швидко* (Україна молода, 14.03.2013).

Перед мовознавчою наукою постають проблеми багатозначності, дублетності, словотвору термінів з різних галузей знань, які через мову преси входять у загальний вжиток.

Сучасні тенденції свідчать насамперед про дію закону мовної економії, що виразно простежуємо на прикладі активного функціонування віддієслівних іменників, напр.: *злокалізування, забезпечення, активування,*

напр.: *З огляду на те, що сьогодні в Україні **убезпечення** від домінуючої інфляції не існує, до цього процесу приєдналася й інфляція попиту, вчений радить ні в якому разі не зводити суть інфляції до емісії і зважати не так на зовнішні причини зростання цін, як на внутрішні (Урядовий кур'єр, 18.03.2008).* Актуальною для мови сучасної преси є проблема розмежування явищ синонімії й дублетності в терміносистемі мови, зокрема іменникових і дієслівних одиниць – віддієслівний іменник позначає результат, а саме дієслово – тривалу дію, пор. *вибір режиму екрана – вибрати режим екрана, експорт до країн ЄС – експортувати до країн ЄС*, напр.: *За останні роки **експорт до країн ЄС** значно зріс. Схоже національні виробники зробили крок вперед у розвитку новітніх технологій (Запорізька правда, 13.07.2011); **Експортувати до країн ЄС** сировину для нас вкрай невигідно. Світові треба пропонувати готову продукцію – це реальний шлях розвитку української економіки (Вечірній Київ, 12.05.2014).* У публіцистичному стилі спеціальна термінологія має нову лексичну сполучуваність і метафоричне вживання, напр.: *Щоб сучасній молоді **вибрати правильний режим екрану життя** в умовах щоденної глобалізації, треба для початку не втратити зв'язок з національною пам'яттю (Україна молода, 14.03.2011); **Вибір режиму екрану свідомості**, як і в комп'ютерних технологіях, передбачає уміння логічно мислити і правильно моделювати ситуацію (Подолія, 19.04.2015).*

Важливою сьогодні є проблема мовного пуризму або лінгвоекології, у якій потрібно знайти доцільний вихід – вдало поєднувати питомі словотвірні можливості мови і в необхідних випадках залучати іншомовні елементи, які приходять в мову разом з новими реаліями і є наслідком глобалізаційних процесів. Якісні зміни в адаптації запозичень виявляються у передаванні номенів (назв програм, сайтів, імен файлів) у процесі українізації: додаванні до них родового поняття, пошуку правильної морфологічної форми, яка б не порушувала внутрішніх законів мови, зокрема у відмінюванні, відтворенні кириличною графікою.

Вибрати правильну форму слова допомагає знання внутрішніх законів мови, її функціонально-семантичних особливостей, лексикографічних джерел – і звичайно, мовне чуття. Відкритість мовної системи, її динаміка спричинює появу в мові не лише нових слів, а й значень, семантичного перерозподілу. Системне осмислення літературної норми у зв'язку з мовним узусом, який в умовах комунікаційних технологій відбиває і закономірні, і тимчасові, випадкові зміни, дозволяє простежити основні тенденції мовного розвитку.

Висновки до Розділу 3

Публіцистичний стиль – це сфера неперервної синхронної фіксації тенденцій літературної норми від кінця XIX і до сьогодні, це джерело діахронного вивчення становлення лексичної, словотвірної, морфологічної, синтаксичної норм української літературної мови. Мова преси завжди відігравала важливу роль в нормалізації словотвору, у відборі і закріпленні у вжитку єдиних взірцевих мовних одиниць, в усуненні позасистемних і стилістично недиференційованих явищ.

Дескриптивна словотвірна норма XX – початку XXI ст., формувалася разом із розвитком поняттєвої дериватологічної бази прескриптивної науки. У різні періоди історії літературної мови дескриптивна і прескриптивна норми взаємодіяли неоднаково. На початку і в кінці XX ст. тенденції розвитку прескриптивної норми визначала мовна практика, а в 40 – 80-ті роки XX ст. в усіх сферах життєдіяльності мови переважали прескриптивні настанови.

Початок XX ст. увійшов в історію літературної мови як найбільш продуктивний і експериментальний. Диференціація жанрів тогочасної періодики сприяла розширенню тематичних груп вживаної лексики, активізації внутрішньомовного словотвірного потенціалу. На позначення одного й того самого поняття часто вживалося кілька словотвірних варіантів. Помітним явищем була боротьба в словах деяких структурних елементів,

морфем, активність яких була неоднаковою. Словотвірна варіантність була шляхом пошуку нових виражальних засобів, етапом природного відбору прийнятних для всього українського простору літературних зразків, беззаперечною ознакою розвитку мови.

Характерним для мови того періоду було активне творення безсуфіксних іменників на основі префіксальних дієслів, а також віддієслівних назв суб'єкта дії, зокрема осіб на основі дієслів недоконаного виду і префіксальних дієслів доконаного виду за допомогою суфікса **-ник**. За іменниковими моделями з афіксом **-ець** виразно закріплювалася сема істоти, що входить у клас об'єктів, є одним з його компонентів-учасників, членів, носіїв суспільних чи політичних ідей.

Серед дієслівних новотворів початку ХХ ст. виділялися деривати зі значенням кінцевого етапу розвитку дії, які утворювалися за допомогою префікса **у-** та суфікса **-ува-**. Такі моделі вже вдруге активізувалися в мові української періодики у 90-х роках ХХ ст. і закріпилися в загальномовному словникові.

Збільшення частоти вживання мовної одиниці в публіцистичних текстах впливало на зниження її стилістичної маркованості (зокрема іменників – назв професій жіночого роду з суфіксами **-к-**, книжних прикметників) і було важливим стартовим етапом для поширення інновації в інших функціональних різновидах літературної мови.

Мова преси початку ХХ століття відбиває процеси доби і вводить у загальномовний лексикон цілий ряд відіменних та віддієслівних прикметників, які активно функціонують і до сьогодні. Це насамперед слова на позначення явищ суспільно-політичної сфери, національного, культурного, духовного життя народу, які характеризуються неоднорідною семантикою і різним формальним вираженням. Неологізми публіцистичного стилю ХХ ст., як правило, творилися за законами мови і тому органічно входили в літературний слововжиток.

Мовна практика публіцистичного стилю другої половини ХХ ст. засвідчує процеси русифікації, але загалом продовжує започатковані на початок ХХ ст. тенденції словотворення, зберігаючи визначальні риси української мови.

Морфологічна система української мови на кінець ХІХ – початок ХХ ст. була цілком упорядкованою і відносно сталою, проте для вираження деяких граматичних категорій (роду, відмінка) ще існували варіантні форми, зумовлені впливом діалектів, східноукраїнської та західноукраїнської традицій. Варіантність морфологічних форм була не ознакою неусталеності літературної норми, а слабкою нормою, шляхом формування нової граматичної якості, етапом пошуку компромісів та окреслення визначальних тенденцій розвитку української літературної мови. Слабкою морфологічною нормою другої половини ХХ ст. був кличний відмінок, родовий відмінок однини іменників II відміни чоловічого і середнього роду.

На динаміку морфологічної норми в усі періоди історії літературної мови впливали зміни смаків і оцінок. Постійний рух, переосмислення – це вияв відкритості мовної системи, що уможлиблює її існування, функціонування і розвиток. Упродовж усієї історії літературної мови всередині морфологічних парадигм відбувалися зміни і вироблялися більш удосконалені мовні механізми.

Морфологічні зміни тривають сотні років, і хоч на певному етапі функціонування мови прескриптивна норма вважає їх завершеними (форми вираження імперативу дієслова, число двоїни іменників), вони в мовній практиці нагадують про себе у формальних виявах, стилістичному вживанні, в актуалізації сталих висловлювань. Граматичний лад мови не змінюється, а удосконалюється. Зникнення числової категорії двоїни сприяло чіткому розмежуванню форм однини і форм множини, а також розвиткові в межах останніх семантико-граматичної категорії збірності. Функціонування імперативу як одного з елементів граматичної категорії способу дієслова і його парадигматичної структури в процесі історичного розвитку,

розширюючи семантичні, граматичні і стилістичні можливості, узгоджується з внутрішніми механізмами побудови морфологічної парадигми і законами евфонії.

Синтаксична система української мови впродовж ХХ – початку ХХІ ст. була найбільш стабільною, оскільки динамічні процеси, як правило, відбувалися не в самому наборі синтаксичних засобів, а в способі й частоті їх уживання.

Прескриптивна і дескриптивна норми впродовж усієї історії літературної мови протистояли процесам денаціоналізації й уподібнення до російської мови. Незважаючи на намагання обірвати літературно-писемну і лінгвістичну традицію у 30-ті роки ХХ ст., українська мова, зокрема і в періодичних виданнях, засвідчувала тенденції утвердження єдиної літературної норми, збереження визначальних особливостей та розвитку власних потенційних можливостей у словотворі, морфології, синтаксисі.

Мовна практика публіцистичного стилю у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. вимагає особливо тісної взаємодії з прескриптивною нормою, зокрема в розв'язанні проблеми лінгвоекнології, з метою впорядкування питомих і словотвірних можливостей мови й іншомовних елементів, які приходять у мову разом із новими реаліями і є наслідком глобалізаційних процесів.

Відкритість мовної системи, її динаміка спричинює появу в мові періодичних видань не лише нових слів, а й значень, семантичного перерозподілу. Системне осмислення літературної норми у зв'язку з мовним узусом, який в умовах комунікаційних технологій відбиває і закономірні, і тимчасові, випадкові зміни, виявляє тенденції мовного розвитку загалом.

РОЗДІЛ 4

ДИНАМІКА ОЦІННОСТІ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

4.1. Засоби вираження оцінності

4.1.1. Лексичні, стилістичні, синтаксичні оцінні одиниці

Оцінні парадигми формують експліцитні одиниці, які передають оцінку безпосередньо, й імпліцитні, які потребують складнішого і глибшого опосередкованого процесу сприймання.

Стилістичний потенціал оцінних одиниць у мові публіцистичного стилю розкривається на лексичному, фразеологічному, синтаксичному рівнях. Категорія оцінки, на думку Т. А. Космеди, виявляючись на всіх рівнях мови, фокусує різнорівневі засоби свого вияву в тексті [Космеда 2000: 303].

Експліцитна форма вираження оцінки розкривається переважно на лексичному рівні, зокрема в *синонімічних рядах*, в яких завжди представлені слова більш нейтрального значення, а також одиниці з різними емоційно-оцінними відтінками. Кожна доба спричиняється до виникнення нових реалій, пізнання нових явищ, отже, й формування нових понять. Проте не тільки нові явища потребують осмислення і словесного вираження, старі поняття також із плином часу змінюються, їх розуміння прямо пов'язане з динамікою цінностей суспільства – це природна взаємозалежність поняттєвого і словесного світів.

Мова газет швидко реагує на процеси суспільного життя, а багатство її внутрішніх ресурсів дозволяє текстово відобразити ціннісні орієнтири позамовного світу. Закономірні процеси розвитку української мови потребують оновлення лексичних засобів, вираження різних відтінків значення. Як наслідок - розширюються наявні і виникають нові синонімічні

ряди. Л. А. Лисиченко зазначає, що при визначенні суті синонімії слід виходити з явища паралельності вживання різних за формою слів для позначення того самого змісту. Така неоднорідність плану вираження спрямована на виконання різноманітних синонімічних функцій (заміщення, уточнення, поглиблення характеристики предмета) [Лисиченко 1977: 5 – 6]. Експліцитну функцію виконують прикметникові, дієприкметникові синонімічні й антонімічні *epitети*, які в мові преси підкреслюють якість, властивість, увиразнюють позитивно-оцінні або негативно-оцінні характеристики осіб, явищ суспільно-політичного життя. З плином часу розширюються, змінюється коло епітетів, які означають процеси і явища світу.

Протиставлення позитивних і негативних оцінок досягається за допомогою стилістичного засобу – *антитези*, що полягає в зіставленні порівнюваних понять, явищ, ситуацій через поєднання їх значень в одному контексті для досягнення виражально-зображального ефекту, зокрема увиразнення протилежності [Тараненко 2000: 27]. У мові преси антитези будуються на використанні антонімів і взагалі слів та висловів, що можуть бути протиставлені у відповідних контекстах.

Як імпліцитні оцінні одиниці функціонують у мові трансформовані фразеологізми та афоризми. С. Я. Єрмоленко зауважує, що «одна з характерних ознак мови преси – експресивність вислову, його максимальний вплив на читача. Уникаючи ускладнених метафоричних образів, якими послуговуються автори художніх текстів, журналісти часто вдаються до обігрування фразеологізмів, використовують афористичність заголовка, ремінісценції з відомого класичного твору, народної пісні тощо» [Єрмоленко 2009: 308]. Трансформовані фразеологізми – це змінені в лексичному складі або синтаксичному оформленні традиційні сталі сполучення слів. Компоненти таких змінених одиниць можуть вільно вживатися в інших словосполученнях, що дозволяє простежити синонімічні, антонімічні зв'язки і надати їм нового актуального змісту. Фразеологізми, за словами

М. А. Жовтобрюха, – «стали в мові публіцистики невід’ємним стилістичним компонентом, до використання якого при потребі завжди вдавалися для виразнішого висловлення думки» [*Жовтобрюх 1970*: 176]. Традиційні вислови – це насамперед відображення історії, культури народу. Трансформовані вислови вносять нове осмислення, сприйняття явищ суспільного життя, відбивають сучасну оцінку і сучасні ціннісні орієнтири. Кожен змінений фразеологізм не втрачає зв’язку з своєю вихідною формою. І це, на думку Х. Вальтера, основна умова його популярності [*Вальтер 2005*: 12].

Імпліцитна оцінність зумовлена також синтаксичною будовою: зміною порядку слів, парцельованих, приєднувальних конструкцій, еліпсисів. Граматичні засоби створення експресивності вислову, на відміну від лексико-семантичних і фразеологічних, не мають прямого зв’язку з позитивною або негативною оцінкою. Вони виконують функцію наповнення тексту інформативністю, часто суб’єктивною, яка спонукає читача до певних оцінних асоціацій. До одиниць експресивного синтаксису мовознавці зараховують розчленовані структури, тобто спеціально вичленовані з одного речення два і більше виразно оформлених висловлення. Найпоширенішою з них в мові публіцистичного стилю є *парцеляція* – такий спосіб мовного оформлення синтаксичної одиниці, коли речення складається з кількох комунікативних одиниць – фраз. До опорного речення після розділової паузи додається одна або кілька інтонаційно-сміслових одиниць, що разом з першим передають цілісний зміст висловлення. Парцеляція дає змогу акцентувати увагу читача на певній частині речення, посилювати інформативну, оцінну місткість синтаксичної одиниці [*Жайворонк 2000*: 426]. Цю думку підтримують також Н. Плющ, Н. Шведова, О. Іванчикова, Г. Рибаківа. Одним із різновидів синтаксичної аксіології є називний уявлення – називний відмінок іменника, який дає позитивну або негативну оцінку предметам, названим цими іменниками. Н. Чернушко зазначає, що усі

конструкції такого типу надають висловленню розчленованості і водночас лаконічності і є одним із способів передавання оцінки [Чернушко 2014: 189].

Якщо взяти до уваги формальні ознаки мови різних періодів історії літературної мови, то тут найбільш помітною є різка зміна стверджувальних конструкцій заперечними. Це, безперечно, негативно позначалося на масовій свідомості народу. О. О. Потебня зазначав, що «заперечення само по собі, незалежно від усього іншого неможливе, оскільки не називає будь-яких причин, які б наштовхнули на таку думку. Оскільки реальність дає для думки тільки позитивні величини, то заперечення повинно бути результатом відомого зіткнення цих величин в свідомості. Заперечення – це усвідомлення процесу зміни одного сприйняття іншим» [Потебня 1922: 219 – 220]. Утвердження нових ідеологічних принципів у мові преси 30 – 40-х рр. ХХ ст. відбувалося шляхом заперечення попередніх цінностей епохи: національного розвитку, морально-етичних, естетичних засад суспільства, що передавали експліцитно оцінні модальні конструкції. Такі штучні маніпуляції позначалися не на структурних одиницях мовної норми, вони перебудовували насамперед всю оцінну шкалу суспільства.

Для уточнення, доповнення оцінки предмета або явища, роз'яснення змісту, введення додаткової інформації в мові публіцистичного стилю журналісти вживають *вставні* і *вставлені* конструкції. Їх функціональне навантаження полягає в додатковій інформації, що розширює й збагачує зміст висловлювання.

Імпліцитними засобами оцінювання на синтаксичному рівні є метафора, метонімія і порівняння. Метафора - це один з головних шляхів утворення переносного значення, зміни значень мовних одиниць. У мові періодичних видань метафора через асоціативні зв'язки веде до відкриття нового в оцінці процесів доби, відбиває переосмислення історичного минулого і сучасних реалій життя народу. В основі метафори лежить зовнішня подібність різних об'єктів, вражень від їх сприймання. У метафорі

вдало поєднуються «емотивні значення» з дескриптивними, утворюючи складне семантичне ціле [*Ульманн 1988: 181*].

Комбінацію прагматичних, прихованих оцінних засобів мови з власне семантичними показниками спостерігаємо і в метонімічних одиницях мови періодичних видань. Тут перенесення назви певного предмета або класу предметів на інший предмет або клас на основі суміжності ґрунтується на асоціативному сприйманні читача.

Оцінні функції виконує також порівняння – стилістична фігура мови, що полягає в зображенні особи, предмета явища чи дії через найхарактерніші ознаки, які органічно властиві для інших і відповідають сучасному мисленню людини й суспільства.

Вивчення оцінних функцій мовних одиниць потребує діахронного аналізу лексико-семантичних, синтаксичних, стилістичних процесів у зв'язку зі зміною шкали цінностей різних історичних періодів історії літературної мови.

4.1.2. Оцінна функція прецедентних висловів

Сучасна преса має виразну комунікативно-прагматичну спрямованість: оновлює і модернізує традиції, інтерпретує їх відповідно до історико-соціального буття нації, формує нову систему цінностей, національну і мовну свідомість суспільства. Вона не лише інформує, а й максимально переконує читача у правильності тверджень і оцінних суджень. Вплив публіцистичного стилю на суспільну свідомість залежить від спільного фонду знань автора і читача. Адресант постійно розширює когнітивну базу, розширює світогляд і збагачує інтелект адресата, коригуючи на підсвідомому рівні його культурні, моральні, етичні, естетичні орієнтири.

Зміна ціннісної парадигми на зламі ХХ – ХХІ ст. позначається на мовній свідомості українців, спричинює активізацію виразно національно маркованих одиниць, внутрішньомовні пошуки прийомів і засобів створення

публіцистичного колориту, реалізацію потенційних можливостей мови. Диференційною ознакою сучасних публіцистичних текстів є функціонування трансформованих прецедентних висловів, які, забезпечуючи тяглість культурного і інтелектуального досвіду народу, відбивають тенденції розвитку семантичної системи мови і є синхронними часовими маркерами суспільних тенденцій доби.

Теорію прецедентності в лінгвістиці обґрунтував Ю. В. Караулов. Він запропонував широке розуміння прецедентних текстів – «значущих для особистості в пізнавальному й емоційному відношенні, добре відомих широкому оточенню цієї особистості, звернення до яких відновлюється неодноразово в дискурсі цієї мовної особистості». До прецедентних одиниць мовознавець зараховував лексеми, фразеологізми, речення, а також невербальні знаки національної і світової культури [Караулов 2002: 89]. Це системні, соціально зумовлені знаки лінгвокультурної спільноти, ядерні елементи національної когнітивної бази, які впродовж історичного розвитку мови актуалізують культурну спадщину минулого. На думку О. Селіванової, прецедентні тексти уможливають реалізацію інтертекстуальності (діалогічного зв'язку тексту в семіотичному універсумі з попередніми текстами (рекурсивний) та з подальшим текстотворенням (прокурсивний)) як текстотвірної категорії лінгвостилістики [Селіванова 2006: 191].

Прецедентні вислови, функціонуючи в сфері масової комунікації, фіксують попередні інтелектуальні надбання та переносять їх на наступні етапи пізнання, що забезпечує спадкоємність культури, інформативно збагачує та інтелектуалізує мовомислення широкого загалу. О. А. Нахімова зазначає, що прецедентні феномени – це один із інструментів трансляції «культурної пам'яті» народу від одного покоління до іншого та одночасно спосіб об'єднання народу навколо його культурних цінностей та моральних ідеалів [Нахімова 2007: 12]. Такі одиниці, з одного боку, відображають національні стереотипи в сприйнятті та оцінці людей, явищ суспільного життя, а з іншого – мають потужний маніпулятивний потенціал. Сприйняття

прецедентних феноменів опирається на фонові знання адресата і залежить від специфіки прецедентного знака і особливостей його вживання в медійному тексті.

Опираючись на прецедентні феномени, засоби масової інформації засуджують або схвалюють певні зразки поведінки і таким чином формують певну систему цінностей, регулюють соціальну поведінку всієї лінгвокультурної спільноти.

Основними джерелами прецедентних феноменів у сучасній пресі є національний фразеологічний словник, твори класичної літератури, Біблія, висловлювання видатних політиків чи громадських діячів, кінофільми, популярні пісні тощо. Сутність прецедентного феномену полягає в забезпеченні культурної континуальності як в синхронії (між окремими субкультурами), так і в діахронії (між різними етапами розвитку національної культури) [Гришаєва 2004: 30]. Вибір того чи того джерела або прецедентного феномену залежить від прагматичного наміру автора, теми та ідеї статті, перлокутивного впливу, який автор намагається справити на читача. Завдяки використанню прецедентних феноменів автор, застосовуючи мінімальні мовні засоби, одразу створює для реципієнта мисленнєвий образ, через призму якого сприйматиметься зміст статті [Великорода: 15].

Найпоширенішими прецедентними висловами в сучасних медійних текстах є *трансформовані фразеологізми* – національно-прецедентні, змінені в лексичному складі або синтаксичному оформленні традиційні сталі сполучення слів. Компоненти таких змінених одиниць можуть вільно вживатися в інших словосполученнях, що дозволяє простежити синонімічні, антонімічні зв'язки і надати їм нового актуального змісту.

Традиційні вислови – це насамперед відображення історії, культури народу. Трансформовані вислови вносять нове осмислення, сприйняття явищ суспільного життя, відбивають сучасну оцінку і сучасні ціннісні орієнтири. Кожен змінений фразеологізм не втрачає зв'язку з своєю вихідною формою. І

це, на думку Х. Вальтера, основна умова його популярності [Вальтер 2005: 12].

Дослідники наголошують на розвиткові двох тенденцій в оновленні фразеологічних одиниць: власне новотворення, що пов'язане з необхідністю називання нових реалій, та актуалізація, переосмислення, семантичне оновлення вже традиційних мовних засобів [Архангельська 2002: 218]. Трансформовані фразеологізми – це історичні маркери епохи, які відбивають динаміку загальнолюдських, національних цінностей, мовної свідомості, увиразнюють семантику і оцінність контексту. Такі мовні одиниці, як правило, формуються під впливом екстралінгвальних чинників і відбивають тенденції демократизації мови на цивілізаційному зламі століть. О. В. Кунін вживає термін *оказіональне перетворення стійких сполук* і зазначає, що воно виявляється в заміні компонентів, вставленні слів і словосполучень, ускладненні семантичного наповнення, семантичній деформації тощо. Їх контекстуальне вживання увиразнює додаткову інформацію, «обсяг якої вимірюється ступенем відхилення від їх звичайного вживання» [Кунін 1971: 10]. Трансформацію стійких сполук можна кваліфікувати як зміни, викликані їх актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, що увиразнюють повідомлення шляхом вираження експресивної інформації. Трансформовані фразеологізми традиційно диференціюють на семантичні і структурно-семантичні [Білоноженко 1989: 83 – 94; Цимбалюк 1996: 114 – 168; Бакина 1982: 216]. Семантична трансформація передбачає контекстуальну зміну семантики фразеологічних одиниць, значення яких «розкривається ширше, або підкреслюються якісь особливі відтінки цього значення, або, врешті, просто одне значення підмінюється іншим [Білоноженко 1989: 95].

Структурно-семантичні зміни фразеологічних одиниць виявляються в їх поширенні, заміні компонентів, скороченні, контамінації. Трансформовані фразеологізми в публіцистичних текстах викликають в свідомості читача подвійні асоціації: він сприймає обидві конструкції – традиційну і нову. Зіставлення звичного і нового, контраст між ними викликають в уяві

реципієнта незвичні і непередбачувані очікування [Кочукова 2005: 41]. Трансформовані фразеологізми можна диференціювати на уточнені (деякі компоненти замінюються іншими, відповідними контекстуальному змістові, одиницями), поширені (у традиційний фразеологізм уведено інші слова), модально змінені (заперечний фразеологізм стає стверджувальним і навпаки), оновлені (семантичні компоненти називають нові, співзвучні часові реалії).

Різновидом трансформованих прецедентних висловів є також семантичні цитати або ремінісценції – перифразоване вживання «чужого» висловлення, що на свідомому чи підсвідомому рівні спонукає читача до впізнання сконденсованої інформації про автора або протоджерела [Сюта 2015: 70 – 71]. У публіцистичних текстах семантично модернізуються, осучаснюються універсально-прецедентні вислови письменників, культурних діячів, філософів, персонажів художньої літератури, кіно, пісень тощо.

4.2. Оцінність української періодики початку ХХ ст.

4.2.1. Аксиологія ядерних понять мови преси

Публіцистичний стиль в аспекті аксіології можна розглядати як сукупність апеляцій до колективних культурних, тобто ментальних одиниць, які об'єднують ціннісний, поняттєвий і образний елементи. Засоби масової інформації, змінюючи формат порушуваних у публіцистичних текстах різноманітних тем, наповнюючи зміст позитивною або негативною оцінкою, формують загальну мовну культуру нашого суспільства.

Мова преси будь-якого періоду виразно відбиває суспільно-політичні умови, ідейні засади, історичні реалії відповідної доби. За семантичними ознаками мовних одиниць можна чітко визначити часові параметри газетного тексту.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. позначений активізацією національного руху, поживленням суспільно-політичного життя. В українській пресі

названого періоду (йдеться про газети, що видавалися на Наддніпрянщині і в Галичині, причому у великих містах і в містечках) була актуальною тема національної самосвідомості, що реалізувалася в оцінних лексико-граматичних засобах мови.

Оцінність у мові преси початку ХХ ст. найповніше виявляється в оновленій структурі та семантиці лексичних компонентів, стилістичній маркованості синтаксичних одиниць. Функціональні можливості семантико-стилістичних засобів увиразнюють змістове наповнення всього синтаксичного цілого. Специфіка оцінності мовних конструкцій полягає в семантичній прозорості компонентів.

Українська преса, використовуючи відносно широкий інформаційний простір, виконувала насамперед функцію формування національної свідомості.

Центральні поняття всіх передових статей *народ, нація, українці* обростали психологічною оцінною семантикою. Усі звернення були адресовані (експліцитно позитивнооцінним поняттям) *народу, громадянам, люду, людині, молоді, синам, патріотам, українцям, усім суцям*. Саме в окличних, спонукальних реченнях фіксувалася піднесеність національного духу: ***Українці! Говоріть все і всюди тільки українською мовою!*** (Нове слово, 08.03.1918); ***Громадяне України! Хто з вас бажає користно послужити рідному краю, хай негайно запикується в куріні Вільного козацтва, які боронять волю України*** (Нове слово, 10.03.1918); ***До праці Українці! Перекуйте мечі на рала, відбудовуйте попалені ваші оселі, учіться і трудіться під проводом ваших вибранців!*** (Нове слово, 08.03.1918). Інтимізацією позначені звернення, виражені збірними іменниками у формі однини: ***Люду мій, слухай! Коли найзавзятіший твій ворог міг би принести користь вітчизні, не вагайся годитися з ним, вибирай його виборцем, або послом. Люду мій, слухай!*** (Вісти, 05.02.1906).

Психологічну оцінку слів *народ, українці* посилювали часто вживані в мові тодішньої преси експліцитні мовні засоби з позитивною семантикою з

інтелектуальної сфери мовомислення, зокрема прикметникові й дієприкметникові епітети – *свідомий, культурний, лояльний, освічений, мудрий, щирий, гідний, моральний, інтелектуальний*. Їхня оцінна семантика увиразнюється в структурах з антитезою і стилістично маркованою часткою *чи*: ***Чи ти єсть свідомий і культурний, чи може живеш і ходиш з заплющеними очима, як сліпець невидючий...*** (Маяк, 30.11.1912); ***Чи ж маємо ми, українці, народ інтелектуальний і мудрий, почуття національної гідності (достойнства), коли в такий час відрікаємося тільки під впливом (влянієм) незаконних домогань?*** (Вільне слово, 30.08.1917).

У кінці XIX – на початку XX ст. поняття – *політичний, ідейний* мали виразну позитивнооцінну семантику і відповідали значенням слів ‘моральний’, ‘розумний’, ‘добрий’, напр.: *Добре людині, коли в неї зійшло зерно розуму, доброї волі, поваги до себе, і є в його добрий Бог. Про такого чоловіка ми кажемо, що він політичний, ідейний* (Маяк, 02.01.1912).

Прикметникові позитивнооцінні означення *найлояльний, культурний, щирий, гостинний* та виразно негативнооцінні експресивні іменники *індивідуаліст, ледащо* в поєднанні з емоційними прикметниками – показові штрихи до окреслення національної ментальності: *Наш брат українець завжди був дуже великим індивідуалістом і добреньким ледащом* (Громада, 06.06.1919); *Розуміється, що правительство дуже добре знає, що політичного Українського антидержавного руху нема й сліду, що Український народ як нація, є найлояльний, і що Український рух є наскрізь культурний – без усякої домішки політичного сепаратизму* (Сніп, 21.01.1912).

Типовим для мови того часу було вживання дієслів із семантикою творення, руху, а також на позначення розумової діяльності, які посилювали імпліцитну позитивнооцінну семантику понять *народ, українці*: *будьте, орієнтуйтеся, борітеся, слухай, говоріть, дивітеся, стримуйте, служіть, ідіть, несіть*. Слова з інтелектуальної сфери мовомислення були основним засобом вираження оцінки на початку XX ст. Їхнє виразне аксіологічне

навантаження відчутне і в імперативному оформленні безпідметових означено-особових парцельованих речень, напр.: ***Будьте людьми, стримуйте*** один одного, не беріть гріха на душу! (Громада, 06.06.1919); ***Орієнтуйтеся*** на свій нарід, ***дивіться*** тільки на його одного... ***Орієнтуйтеся*** на серце народнє, ***борітеся*** за волю і незалежність... (Громада, 06.06.1919).

Виразну психологічну позитивну оцінку містили дієслова з семантикою результативності та віддієслівні іменники, що зберігають вихідне значення дієслова: *народ росте, живе, розвивається, здобуває правди, свободи, самореалізовується*, відповідно утверджуються і його атрибути, передусім – мова, напр.: *Виходячи з самісінької глибини народнього життя, народньої душі, мова росте, розвивається поруч з тим, як росте й розвивається народ і його культура взагалі* (Чорноморець, 17.09.1917); *Перебувши большевицьку бурю, український народ самореалізовується, всіми силами приступає до утвердження своєї влади на своїй власній землі* (Нове слово, 08.03.1918); *Через самопоміч люде здобувають кращого собі ладу і правди, свободи – говорити рідною мовою* (Маяк, 21.09.1912).

Одна з найхарактерніших ознак мови публіцистичного стилю початку ХХ ст. мінімальна кількість заперечних синтаксичних конструкцій. Відбувалося утвердження цінностей доби шляхом переконання у правильності пропагованих ідей. Інформаційний матеріал був покликаний підняти хвилю національно-визвольного руху, утвердити духовні, моральні й християнські ідеали. На сторінках преси представлені здебільшого оптимістичні настрої суспільства, які прочитуються у стверджувальних дієслівних конструкціях, оформлених як парцельовані структури складного синтаксичного цілого: *І настане мир, окуплений кров'ю. І стане нове життя, на руїнах української землі. І буде пам'ять про нас в наших дітей і внуків, і правнуків. Не занастимо ми свою долю в історичній добі. Ми виборемо собі належне місце, серед народів оружною рукою* (Буковина, 15.01.1916); *І підемо дальше походом, завдамо свіжі удари ворогам, доки не*

спам'ятаються (Маяк, 15.01.1916); *Ми повинні також рішуче сказати свою волю, ми повинні всіми засобами твердо домагатися своїх прав* (Прилуцька думка, 17.03.1914).

Публіцистичний стиль був позначений впливом художнього мовомислення, що особливо помітно у відтворенні життя українців. А художньо-сміслові осмислення історії народу відбувається через емоційне сприйняття, осмислення поняття «Україна» [Єрмоленко 2009: 19]. Експліцитну психологічну позитивну оцінку містили порівняння, які були зрозумілими для всіх українців. Боротьба за національну ідею порівнювалася з важкою хліборобською працею, здобутки – *зі щирим збіжжям, з важкими жнивими*, а воля народу з найдорожчим – *хлібом*. *Колоски* – це символом важкого життя народу, невід'ємною частиною якого є власна держава (пор.: у фольклорі збирання колосків мало негативну оцінку людської долі): *Не легко набрати на цілий сніп щирого збіжжя. Важкі наші жнива й тяжко збирати колоски* (Сніп, 14.01.1912).

Позитивнооцінну семантику увиразнювали імпліцитні мовні засоби з естетичної сфери мовомислення. Прагнення українців до волі, до незалежності *зачіпало струни почуттів, проникало в душу*, його називали *музикою, співом, життям*. Оцінку посилювали експресивно конотовані синонімічні ряди, напр., *музику* (в значенні «прагнення») українського народу називали *різкою, оглушаючою, бадьорою, живою, новою*: *Різка, оглушаюча, а разом бадьора, повна віри в свою провість і в свою перемогу ся нова музика українського народу* (Сніп, 28.01.1912).

Естетична емоційна оцінка виразно контрастувала в контекстах, які містили інформацію про військові події: *З-за туманів, з-за диму гарматного виринає й новий рік-немовлятко* (Гасло, 31.12.1915).

Щоб досягти мети – національного розвитку, треба було піднести дух, який часто ідентифікували з *моральним примусом, здоровою невідкупною громадською опінією* (експліцитні позитивнооцінні словосполучення), напр.: *Майбутність народу, який не має своєї держави, лежить у сильному*

розвиті духу – морального примусу, в здоровій непідкупній громадській opinii, яка змушує до виконання громадських обов'язків тих, хто сам не доріс до почуття їх обов'язковості (Маяк, 02.01.1912).

До центральних позитивних образів початку ХХ ст. належить постать Т. Г. Шевченка, який був символом нації і державності. Його ідеями, думками, образами були наповнені майже всі передові статті: *Справедливо можна сказати, що Шевченко – найдорожчий, найцінніший скарб, який тільки має українська нація (Сніп, 09.02.1912); Та рівночасно Шевченко – символ української нації (Нове слово, 10.03.1918).*

Мовні одиниці з оцінним значенням 'схвалення' ґрунтувалися переважно на історичних тематичних індикаторах: *Чи пригадуєте той день, в котрім з найдальших окраїн української часті Галичини і Буковини з'їздився до Львова весь наш цвіт і сила наша? Чи пригадуєте ті довжезні поїзди, вквітчані вінками і синьо-жовтими хуругвами, як мчались до славного города Льва, сина короля Данила? (Свобода, 15.07.1916).*

У пресі початку ХХ ст. систематично порушувалися питання освіченості народу. Українська мова була репрезентована як самостійна і самодостатня, тобто така, що може задовольнити всі сфери суспільного життя. Публіцистичний стиль відбивав прагнення всієї інтелігенції – унормувати, викристалізувати єдині літературні зразки: *Кожен культурний народ має мову літературну, се мова, яка цілком задовольняє всім потребам інтелігентної людини (Вільне слово, 24.06.1917); Коли б їм сказати, що і найкрасша з лиця дівчина, коли вона не мита і розхрістана і в подертих лахах, не буде виглядати гарно, то се вони зрозуміють, але скажи їм, що так само і гарну думку треба одягнути у слова, щоби подобалася, то сего вони не зрозуміють (Буковина, 07.01.1916).*

Основною сферою реалізації мовної політики на початку ХХ ст. була освіта. Чимало статей у тодішній пресі присвячено аналізу тенденцій шкільної сфери, всебічному тлумаченню тези про навчання рідною мовою: *...спершу дитину треба просвітити її рідною мовою, а там далі, як школяр*

по своєму привчиться, то він усяку мову і всякі науки пройде і спроможеться тую науку в житті використати (Маяк, 02.01.1912). Негативно оцінювалося залучення до сфери освіти учителів-іноземців, адже вони не могли та й не хотіли навчати дітей шанувати свою мову і культуру: *В нас і школа, і в москалях інтелігенція – пройдохи – все викоріняє пошану до наших національних святощів* (Громада, 02.01.1915). Негативну оцінку тенденції до зросійщення шкіл увиразнювали цитати мовою-оригіналу, що в уяві читача викликає недвозначні асоціації: *Тоді б наука краще вдавалася, селянські діти не дичавили б і не нівечила б їхні молоді душі теперішня «обрусительна» школа – оте «странное мѣсто» в нашому краєвому, українському житті* (Нове слово, 02.01.1914); *Вже давно наказано: «Малорусского языка нѣтъ, не было и не может быть», але він «клятий» все ще животіє і не дає «истинно-рускимъ малороссам» спокійно спати, знявши вояцьку зброю, котрою змагаються вони з мертвою, мовляв, мовою* (Громада, 31.12.1915).

Мовні питання розглядалися на сторінках усіх регіональних видань. Участь у дискусії брали відомі мовознавці та культурні діячі: А. Кримський, М. Левицький, М. Пилипович, Л. Мартович, І. Верхратський, І. Франко, Б. Грінченко. «Корисною ця дискусія була вже тим, що вона привертала увагу всієї інтелігенції до проблем вироблення єдиних норм, консолідації українського простору. Редактори, дописувачі газет були єдині в тому, що підґрунтям літературної мови може бути лише народнорозмовна стихія» [Жовтобрюх 1970: 19 – 45]. Стрижневими позитивнооцінними семантичними компонентами в мовних дискусіях були означення *рідний, народний, свій, зрозумілий*, напр.: *До Котляревського не тільки що літературної, но і мови своєї народньої ніде не вживали, тільки один народ не забував її* (Вільне слово, 24.06.1917); *Слова, вироблені на рідному ґрунті, потрібні і для нашої літературної мови. Пройде час і ці слова будуть рідними, зрозумілишими, своїми, а коли вони невдалі, то самі собою опадуть* (Чорноморець, 16.09.1919).

Негативно оцінювалося на сторінках преси все, що перешкоджало розвитку української ідеї, побудові власної держави. Імплицитну психологічну оцінку передають іменники, що називають різноманітні перешкоди в житті українського народу (*утиски, перетики, обмеження*): *Українці зазнають всяких утисків національних; нас залічено на своїй предковичній землі до «іногородців»; нам ставлять перетики та обмеження всякі* (Маяк, 12.03.1912).

На означення політики Росії вживалися експліцитні негативні метонімічні конструкції з народнорозмовними епітетами, за якими прочитуються образні вислови Т. Г. Шевченка: *Російські тюрми та неісходима, студена Сибір заповнена найкрасшими нашими синами, а дома гуляла по наших полі чужа нагайка і кірвавила народ до кости* (Буковина, 07.01.1916). Такі приклади містять психологічну оцінку, яка закарбовувалася в свідомості народу.

Оцінні структури з антитезою показові для 'несхвалення' характеристики бездіяльності, байдужості народу до долі своєї Батьківщини, причому в стилістичній фігурі протиставлення актуалізовані світоглядні поняття хліборобської нації, напр.: *Як серед доброго зерна в брудній землі, заводиться той шашіль, як на родючому ґрунті чортополох починає пишатися великим рожевим цвітом, так і в нас не обійшлося без старого сміття. І треба одверто вказати, щоб воно плоду не давало* (Громада, 31.12.1915).

Виражаючи сутність імперської політики Росії щодо України, автори публіцистичних текстів зверталися до емоційної оцінності змісту метафор, напр.: *Нахабна Росія роззавила свою пащеку на нашу національність. І щоб доконати свого діла і виготовити нам гріб смерти, вона почала сю страшну війну і причинила сей величезний пролив крові* (Буковина, 21.04.1916).

Оцінне значення є одним з різновидів «емотивних значень», які живуть у метафоричних висловленнях разом з їх експліцитними значеннями, утворюючи складне семантичне ціле. Семантика в таких оцінних структурах,

як зазначав С. Ульманн, визначається властивістю об'єкта – позитивний це той, що відповідає висунутим до нього вимогам [Ульманн 1970: 163 – 250]. Психологічну оцінку політики російського царського уряду передавали експліцитні метафоричні конструкції – трансформовані образи, негативну оцінку яких посилювали емоційно-оцінні дієслова. Семантика таких мовних одиниць увиразнювалася в парцельованих складних синтаксичних конструкціях: *Гайдамако! Борись за волю свою і рідних своїх, бо як сотні літ тому, так і тепер тільки ти боротися можеш. Як сотні літ тому, так і тепер твоя палка душа не бачить, що на твоїх могутніх грудях вкублилась люта змія і наплодила гадів, що тепер пожирають рідних твоїх... Дави, души, ріж, коли і закладу неси гадам цим!* (Громада, 07.06.1919). Негативну оцінку російського імперіалізму розкривали контексти з антитезою: *Не видатну зовсім роль грає, «ця сьома держава», а часто й густо є тим «вовчим м'ясом» у живому українському організмі, яке зовсім не спричиняється до розвитку краю й народу* (Маяк, 13.03.1912); *Хвиля повстання проти чужерідного імперіалізму північних «насаждателів» з кожною хвилиною все більш та більш починає захоплювати ті місцевості, де лише вчора панували свавільство і кайдани. Визвольний рух – це шлях до волі, національного розвою і побудови власної держави* (Гасло, 07.06.1919).

Стилістичну функцію увиразнення негативної оцінки, зокрема революції 1917 року, виконували книжні слова: *Революція була немов би землетрясенням, яке в цій будівлі з трудом довершуваний через сотні літ, поробила безлад і знищення українського народу* (Наша справа, 10.03.1918).

Доба зберігала нерозривний зв'язок мови публіцистичного стилю з народнорозмовною стихією. Імпліцитні експресивні слова, словосполучення з народної мови посилювали негативну психологічну оцінку національного пригнічення і бездіяльності: *Як побудемо у темному льоху (погребі), то такий милий, такий необхідний стає світ, що й сказати не можна. Отак і в житті. Поки спить народ і національна свідомість його не торкнулась, то й терпить він і темряву, і недолю, і кривду* (Гасло, 31.12.1915).

Періодичні видання початку ХХ ст., актуалізуючи цінності свого часу, формували національно свідоме суспільство з вірою у власні сили, з позитивним світобаченням. Імплицитну позитивну оцінку передавали мовні одиниці на позначення інтелектуальної, естетичної сфери мовомислення. Виразно негативнооцінні мовні засоби вживалися на позначення проявів російського імперіалізму на тлі національно-визвольних подій.

Семантико-стилістичні функції мовних одиниць розкриваються в контексті і закономірно відбивають шкалу оцінок, цінностей конкретної історичної епохи.

4.2.2. Фразеологізми як засіб увиразнення оцінки

Мова преси початку ХХ ст. засвідчує не лише усталення й розвиток словникового складу української мови, а й можливості і виражальні функції традиційних мовних зворотів, фразеологічного потенціалу. Політичне, економічне, культурне, релігійне життя знаходило своє відображення на сторінках тогочасних газет, які через мову доносили безмір інформації, часто нової і зовсім невідомої, до широкого загалу. Це спричинювало пошук нових засобів не лише для опису того чи іншого явища, а й насамперед для його оцінки.

Мова преси початку ХХ століття є виразником найхарактерніших типових, суб'єктивних, аксіологічно схожих і зовсім протилежних поглядів, ідей, переконань, почуттів, настроїв, традицій, звичаїв, духу епохи.

Джерелом вираження оцінки дійсності були народнорозмовні фразеологізми, прислів'я, приказки, які, за словами М. А. Жовтобрюха, – «стали в мові публіцистики невід'ємним стилістичним компонентом, до використання якого при потребі завжди вдавалися для виразнішого висловлення думки» [Жовтобрюх 1970: 176]. Ілюструвати їх можна чисельними прикладами: *дерти шкуру* – ‘бити, карати кого-небудь’ [тут і далі значення подаємо за виданням: *СФУМ 2003*], *жива думка* – ‘новизна,

свіжість, оригінальність», *кидатися в очі* – ‘хто-небудь помічає бачить, звертає увагу на когось чи на щось’ (у сучасній літературній мові більше поширений варіант *впадати в очі*), *як у око впасти* – ‘дуже точно, абсолютно’, *каламутити воду* – ‘вносити розлад, неспокій у що-небудь’, *як мурашви* – ‘дуже багато кого-небудь’, *перенестися на той світ* – ‘вмерти’, *втерти маку* – ‘побити, суворо покарати кого-небудь’, *світ замалий* – ‘комусь хочеться волі, простору, активного, діяльного життя’, *пекти п’яти* – ‘настигати, наздоганяти кого-небудь’, *прикипіти до землі* – ‘завмерти, вклякнути на місці від чогось несподівано почутого, побаченого, подуманого і т. ін.’, *вбитись у палки* – ‘набиратися сил, змужніти’ (діалектний фразеологізм, не зафіксований у сучасних фразеологічних словниках), *як риба у воді* – ‘вільно, невимушено, добре’, *за царя Панька, як була земля тонка* – ‘дуже давно, у дуже давні часи’ (пор. також: *за царя Гороха*). Відбитий у фразеологізмах народний світогляд, національна самобутність працювали на психологічне сприйняття читачем інформації, її розуміння й осмислення. Як стверджують мовознавці, «непряма номінація – це найбільш відповідний спосіб для формування оцінних найменувань через саму свою відносність» [див. *Яз. номінація 1977*: 186].

Сталі звороти народнорозмовної мови передають колорит доби, світобачення мовця початку ХХ ст.: *Не встигла ще наша преса, як то кажуть, у палки вбитись, а вже починають нам деякі непорозуміння допикати* (Народний голос, 05.02.1906); *Вже ніхто не може насміхатися з нас, що «біда тому дворови, де корова розказує волочи»* – як каже наша пословиця – *бо нема кому розказувати, хиба нашій дрібноті* (Свобода, 02.01.1916); *Правду кажуть, що «лежачий камінь травою поросте», треба боротися за волю* (Буковина, 12.01.1908), пор.: *під лежачий камінь вода не тече*.

Невід’ємною частиною живої мовної стихії у публіцистичному стилі були прислів’я та приказки, які розкривають народну мудрість, мораль, правила поведінки тощо, напр.: *Не в однім селі розгуляло ся сільське*

жіноцтво, що й стриму, й сорому не має. Можна подумати, як говорить пословиця, що *«у баби волос довгий, а розум короткий»* (Свобода, 22.01.1916); *Гідно де ви надібаєте в нас таке село глухе, де не було якогось товариства і де люде не побачили-б на свої власні очі «гуртом добре й батька бити»* (Рілля., 22.01.1912); *«Не помиляється той, хто нічого не робе»*. Перший раз не вийшло – вийде в другий (Лыстокъ правды, 02.01.1905); *Огляд свій Залізняк починає з царя Панька, як земля була тонка, а «індустрія» була зосереджена в руках селян, що за допомогою найпростіших засобів добували руду в тих тільки місцях, де жили виходили на твердиню* (Гасло, 12.01.1915). Крізь загальну тенденцію збереження форми і змісту народнорозмовних висловів у мову преси входили поодинокі трансформовані одиниці, оновлений зміст яких акцентував на реаліях часу: *«Хто на війні не бував – той життя не знав»*, – таке нове прислів'я чув я од наших москалів (Гасло, 03.12.1915).

Позитивно-оцінними були відомі на той час суспільні і релігійні норми: національна ідея, християнські закони, моральні якості індивіда, патріотизм, громадянська позиція тощо. Становлення публіцистичного стилю позначене вживанням цілісних біблійних висловів, що виражали ставлення мовця до цінностей світу: *І Ісус Христос сказав спокусникови: «Не самим хлібом живе чоловік, а кождим словом, що виходить із уст Божих»* (Буковина, 07.01.1916); *І коли приходили до него сотки ба й тисячі, а тисячі, Він звіщав тоді великі слова: «Любіть ближніх своїх, як самих себе!»* (Гасло, 07.01.1914); *Хто б'є отця свого або матір свою – смертю вмре, хто злословить на отця свого чи на матір свою – смертю вмре* (Гасло, 12.01.1915). Мова публіцистичного стилю до 30-х років ХХ ст. насичена цитатами з Біблії, подіями церковного життя народу, що розкриває розвиток і взаємодію відповідних повноцінних стилів української мови, зв'язок з церковнослов'янською традицією: *«Славу в вишніх Богові», – зтиха проспівали по церквах. Наче змовившись усі газети поговорили про земний мир і людське «благоволеніє»* (Гасло, 31.12.1915).

Джерелом мови преси були також афоризми, іноді трансформовані, письменників, поетів-класиків української та зарубіжної літератури, наприклад: *Усі відчуваємо, що прийшов великий час і крайня пора аби сповнив ся народний заповіт: **піврати кайдани неволі та волі добути!*** (Свобода, 19.02.1916); *«**Коли говорить зброя – мовчать закони**» – така приказка склалася в давніх латинців.. Римляне були мудрий народ – і приказку вигадали мудру* (Громадська думка, 11.07.1906).

Характерне для мови преси початку ХХ ст. і вживання трансформованих висловів книжного походження: *Хай теперешній гук гармат не заступить нам милозвучний голос великодних дзвонів* (Буковина, 21.04.1916).

Деякі вислови мови преси були гаслами доби і тому репрезентують і сьогодні той відтинок історії літературної мови: *Кожна нація – своєму частю ковалі* (Гасло, 31.12.1915); *Збережемо націю – побудуємо державу* (Буковина, 07.01.1916).

Отже, у мові публіцистичного стилю відображено суспільні ідеї, політичні процеси, віддзеркалено життя нації у певний час. Початок ХХ ст. увійшов в історію як доба національно-визвольного руху, що як екстралінгвальний чинник вплинув на розвиток мови (орієнтація на народнорозмовну основу, збагачення лексичного фонду, активізація словотвірного потенціалу тощо). Мова преси утримує в своїх структурах певне світобачення, мовну картину світу, відбиває динаміку всіх сфер мовного життя. Важливою ознакою публіцистичного стилю був синтез розмовного, художнього й сакрального. Оцінність як невід'ємний компонент мови стилю, що теж є ознакою лише початку ХХ ст., входив у текст переважно через цілісну народнорозмовну фразеологію. Живилася мова газет і з сакральних джерел – Святого письма, проповідей тощо.

Природа публіцистичного стилю, як стверджує Н. Д. Арутюнова, працює на відтворення поділу реального та нереального, всього того, що стосується людини, як, зрештою, і того, що з нею пов'язане, на добре і

погане: добро – зло, щастя – нещастя, корисне – шкідливе, благо – біда, чесноти – вади, успіх – невдача, виграш – програш, приємне – огидне – те, що відповідає її інтересам або заважає досягнути мети [Арутюнова 1984: 5 – 24]. Це природа людини в її мові [Stevenson 1974: 69 – 71]. Відбувається живе надходження певних систем поглядів, цінностей епохи до свідомості сучасних і майбутніх поколінь. Стилiстичні механізми стають основою аксіологічної наповнюваності мови.

4.3. Ціннісні орієнтири доби тоталітаризму в мові періодичних видань 30 – 50-х рр. ХХ ст.

У 30 – 50-х роках ХХ століття внаслідок дії тоталітарної комуністичної ідеології, масштабних руйнувань усіх механізмів життєдіяльності суспільства в період Другої світової війни, було суттєво обмежено функціональні можливості української мови. Після періоду піднесення, активного розвитку і мовної системи, і лінгвістичної науки в 20 – 30-ті роки ХХ ст. настали часи жорсткого придушення національної свідомості і мови. Неперервність писемної традиції забезпечували насамперед мовні особистості – митці художнього слова. Українськомовні періодичні видання, хоч були поширені в усіх регіонах країни, стали тематично одноманітними і виконували функцію породження і утвердження комуністичної ідеології в масовій свідомості народу. Джордж Орвелл на позначення мови тоталітарної держави увів термін «новомова», яка «створювалася не для розширення, а для звуження мислення, і, звівши вибір слів до мінімуму, цієї мети було опосередковано досягнуто» [Орвелл 2015: 282]. Поняття «новомова» згодом поширилося в наукових дослідженнях польських, російських, українських лінгвістів [див. Гловінський 2001: 158 – 182; Купина 1995; Масенко 2017; Карпіловська 2009: 123 – 128]. Паралельно з терміном «новомова» функціонують «мова тоталітарного суспільства», «мова тоталітаризму» тощо. Л. Т. Масенко зауважує, що «марксистській теорії поділу світу на два

антагоністичні табори у новомові відповідав чіткий дихотомічний поділ на «своє» і «чуже», «нове» і «старе», «прогресивне» і «відстале» тощо» [Масенко 2017: 19].

Проблеми духовності, релігії, національного розвитку не порушувала жодна газета. Як наслідок: не функціонувала значна частина абстрактної, самобутньої експресивної лексики, синонімів, вилучено з ужитку діалектизми, обмежено словотвірні і синтаксичні можливості мови. Тенденція до максимального зближення української і російської мов позначилася на зникненні традиційних форм і явища варіантності зокрема. Усі газети писали мовою штампів і кліше.

Специфіка оцінності мовних конструкцій полягала в семантичній прозорості і однозначності компонентів. Оцінка і позитивних, і негативних явищ була відчутно психологічною і експліцитною. Характерні для мови періодичних видань 10–20-х років ХХ ст. позитивнооцінні слова з інтелектуальної, естетичної сфери мовомислення поступаються перед виразними негативнооцінними засобами з семантикою знищення, руйнування. У 40–50-х рр. ХХ ст. преса стає виразником мовної агресії влади до суспільства. У центрі оцінюваної парадигми перебувала комуністична партія, її очільники та пов'язані з ними явища суспільно-політичного життя. Позитивну оцінку мали лише радянські реалії життя. Негативно оцінювалося все, що знаходилося і відбувалося за межами СРСР. Кардинально змінилися пропаговані цінності: духовні, національні, християнські ідеали було відкинуто і зосереджено увагу на формуванні не національної свідомості (що було характерним для періодичних видань 10–30-х років ХХ ст.), а суспільства без традицій, власної культури і самоідентифікації. Традиційні для українського мовомислення експліцитні позитивнооцінні слова і вислови *християнство, національний, духовний* набувають протилежної негативної оцінки, напр.: *Соціальні принципи христіанства підносять боягузливість, презирство до самого себе, самоунижження, підкорення, смирення, словом – всі якості черні, але для*

пролетаріату, який не хоче, щоб з ним поводитися як з покидьками людства, для пролетаріату сміливість, самосвідомість почуття гордості й незалежності – важливіше хліба (Зоря, 03.04.1941); Представник будь-якого народу світу, який вважає себе національним елементом і не бореться за зближення з СРСР і заперечує, що боротьба за зближення і дружбу з СРСР – найкращий шлях боротьби за свободу кожного народу, є націоналістом, лжепатріотом і агентом імперіалізму (Радянська освіта, 24.06.1950).

Мова періодики 30 – 50-х років ХХ ст. демонструє вживання заперечних конструкцій, яких в мові публіцистичного стилю попередніх років було дуже мало. Закріплені в мовній свідомості, як негативнооцінні, слова *безбожник, антицерковний, антиріздвяний, антинаціоналістичний* у періодичних виданнях набувають виразної позитивної конотації, напр.: *На 1 липня цього року по області нараховувалось 227 осередків **войовничих безбожників**, в яких було 7112 членів (Більшовицька правда, 29.12.1938); Районні організації безбожників діяльно готуються провести **антиріздвяну** кампанію (Більшовицька правда, 29.12.1938); **Антинаціоналістичний рух**, започаткований партією Леніна неодмінно призведе до перемоги комунізму (Зоря, 03.04.1941).* Лексика з семою заперечення, яку передавали префікси **без-, анти-** тощо, сама по собі містила негативну оцінку, яка в контекстуальному оформленні набувала протилежної позитивної оцінки, що й закріплювалася в масовій свідомості суспільства, напр.: *Важливим завданням є також зміцнення існуючих осередків, а на підприємствах, в колгоспах, радгоспах, МТС, де немає таких осередків, треба організувати їх, пам'ятаючи, що осередок **безбожників** є вирішальною ланкою в **антирелігійній** роботі (Більшовицька правда, 20.10.1938).* Гаслом періодичних видань і самої епохи був вислів: *Ми бачимо, як росте нове людство. «Для цього нового людства не треба буде бога, який стоїть над природою: воно само буде владарем природи» (Більшовицька правда, 06.10.1938).*

У 30 – 50-ті роки ХХ ст. через посередництво періодичних видань до активного вжитку увійшли виразно негативно конотовані слова та словосполучення *куркуль, буржуазний націоналіст, ворог народу, класовий ворог, дрібнобуржуазні елементи*, напр.: **Вороги народу, буржуазно-націоналістичні наймити фашизму** намагалися подати Котляревського лише, як «дворянсько-поміщицького письменника», заперечували зв'язки творчості Котляревського з народом (Радянська освіта, 09.06.1954); **Класові вороги – троцькісти і буржуазні націоналісти** намагалися відірвати трудящі маси від культурної спадщини, всіляко компрометуючи класиків літератури, наклеюючи їм ярлики «дворян», «буржуїв» і одбивали охоту читати їх творчість (Більшовицька правда, 18.10.1938).

Л. Т. Масенко зазначає, що до колективізації слово *куркуль*, хоча й існувало, вживалося рідко й не мало негативних конотацій. Воно було синонімом до слова *хазяїн* [Масенко 2015: 27]. Психологічну негативну оцінку виразно посилювали епітети, порівняння й метафоричні конструкції: *Троцькістсько-бухарська банда і націоналістична наволоч хотіла розчленувати Радянський союз. Як хижі звіри ділять здобич, так і вони в уяві своїй краjali на шматки карту СРСР, торгували нашою батьківщиною на міжнародному ярмарку, готуючи імперіалістське фашистське ярмо трудящим країни рад. Але не вдалась підла і жалюгідна мрія! Радянська розвідка, очолювана сталінським паркомом товаришем Єжовим, зупинила бандитську руку цих скажених собак. З усіх кінців нашої планети несеться великий народний клич: – Знищити ворогів народу, смерть ворогам!* (Більшовицька правда, 20.10.1938); *Буржуазні націоналісти як розтлителі радянської свідомості будували свої підступні плани* (Радянська освіта, 02.04.1950).

На тлі виразної негативної оцінки явищ попередньої епохи вживалися позитивнооцінні іменники *партія, комуніст, НКВС, пролетаріат*, які виразно контрастували в тексті з «ворогами народу», напр.: **Славні органи НКВС, очолювані Сталінським наркомом тов. Єжовим, розтроцили осині**

гнізда шкідників. Але заспокоюватись не можна. Треба і надалі продовжувати роботу по викорчовуванню решток цих ворогів народу в органах юстиції, наполегливо працювати над ліквідацією наслідків шкідництва (Більшовицька правда, 20.10.1938).

Активно вживаними і експліцитно позитивно маркованими були прикметники *сталінський, ленінський, комуністичний, більшовицький*, які значно розширили лексико-синтаксичну сполучуваність, напр.: *Колгоспники артілі Тельмана збирають золотий сталінський врожай* (Більшовик Запоріжжя, 18.07.1938).

Для посилення психологічної позитивної оцінки та її кращого закріплення в масовій свідомості періодичні видання поширювали комуністичну ідеологію у формі прислів'їв та приказок: *Людина була маленька й худа, – Ленін її розправив і поставив* (Комуніст Буковини, 22.01.1941); *Шлях Леніна Сталін продовжує; Ленінське слово – гарячіше сонця* (Більшовицька правда, 01.01.1941); *Ленінський заповіт облетів увесь світ; Ленінський заповіт на тисячу літ* (Комуніст Буковини, 01.01.1941).

У часи Другої світової війни періодичні видання виконували функцію піднесення духу народу, віру в перемогу, що позначилося на активізації і відчутній кількісній перевазі експліцитних позитивнооцінних абстрактних іменників – назв людських якостей захисників Батьківщини та розширення синонімічних рядів: *відвага, мужність, героїзм, войовничість, завзяття, стійкість, хоробрість, доблесть, непоборність, сміливість, спритність, незламність, безстрашність, ініціативність, витриманість, впертість, терплячість, самовідданість* тощо. Психологічну оцінку посилювали засоби градації та антитези, напр.: *Витримка, відваженість, мужність, самовідданість і незламність наших воїнів, загартована в боях, керована талановитими генералами, озброєна найпередовішою стратегією і тактикою Червона Армія громить підлих загарбників і вже близько той час, коли вся наша священна радянська земля буде звільнена від німецьких окупантів* (Південна правда, 22.06.1944).

Суть реалій війни розкривалася у виразно негативно конотованих словах та словосполученнях на позначення гітлерівських військ і жорстоких подій того часу: *фашизм, німецькі окупанти, окупація, смерть, муки, знищення, загарбництво* тощо, оцінність яких посилювали метафори, епітети тощо: **Фашизм** – це терористична політика капіталістів і поміщиків проти робітників, селян і трудової інтелігенції. Фашизм – це загарбницька війна (Зоря, 15.09.1943); *Кипучою самовідданою працею і невичерпною енергією по відбудуванню своїх підприємств, разом з усім радянським народом, разом з братами фронтовиками, допоможемо їм добити фашистського звіра в його лігві і встановити прапор перемоги над Берліном* (Наддніпрянська правда, 16.01.1945); **Гітлерівські бандити** намагались насадити кріпосницькі порядки на нашій вільній Україні. Не вийшло! (Наддніпрянська правда, 10.02.1945).

Гасла про боротьбу з фашизмом були поширені в мові періодики ще в 30-ті роки ХХ ст. Проте тоді фашизмом називали національно-визвольний рух всередині України і слово *фашизм* було синонімом до словосполучення «буржуазні націоналісти», напр.: **Фашизм** – найлютіший ворог свободи і незалежності народів. Мобілізуймо всі сили на боротьбу з буржуазними націоналістами! (Більшовицька правда, 05.11.1938); **Фашизм** – це терористична політика капіталістів і поміщиків проти робітників, селян і трудової інтелігенції. **Фашизм** – це загарбницька війна з партією і Сталіном (Більшовицька правда, 25.11.1938). У 40 – 50-х рр. ХХ ст. «слово «фашизм» з похідними від нього набуло семантичного розширення, закріпившись у пропагандивному дискурсі як назва всіх західних партій і рухів, що їх у Радянському Союзі вважали ворожими незалежно від політичних орієнтацій» [Масенко 2017: 133].

Періодичні видання, використовуючи широкий інформаційний простір, поширювали звернення про єдиний, на погляд влади, можливий шлях народу в умовах бездержавності. Викорінювалися із свідомості усі людські якості, які формували особистість. Мета тоталітарного режиму – будь-якими

засобами створити «народні маси», колективні організації, якими було легко керувати. На сторінках преси рясніли гасла, які декларували необхідність працювати на благо не народу, а держави: *Дамо дво-тритижневий зоробіток в позику нашій державі! Ще більше зміцнимо могутність нашої батьківщини, помножимо перемоги соціалізму!* (Більшовик Запоріжжя, 04.07.1938); *Сталінський врожай зібрати по-сталінському* (Більшовицька правда, 18.07.1939).

Типовими для мови того часу були експресивно виразні спонукальні і наказові конструкції без уточнювальних звертань, що створювало відчуття масштабності: *Зламаймо глитайський опір, виконаймо хлібозаготівельний плян!* (Більшовицька правда, 14.11.1932); *Виконуйте накази Сталіна і партії – це те, що приведе нас до світлого майбутнього!* (Зоря, 03.06.1938); *Повернемо державі хліб будь-якою ціною, пущений рукою куркуля, саботажника хлібозаготівель в полову, солону!* (Більшовицька правда, 09.12.1932). У таких зверненнях частовживаними були слова з експліцитною семантикою знищення: *Без пощади **вимищимо** до останку саботаж це жорстокішими **репресіями** до куркульні та її покровителів!* (Більшовицька правда, 27.12.1932). Активно послуговувалися експресивними лексемами *бити, репресії, ліквідувати, знищити*, що закарбовувало в масовій свідомості людей пригніченість, страх, напр.: *Вкрай **доб'ємо** саботаж куркулів та їх агентів* (Більшовицька правда, 10.12.1932); ***Били, б'єм, і будем бити!** Червона армія непереможна!* (Більшовицька правда, 06.10.1938). В інших висловлюваннях ствердно декларувалася невідворотність досягнення поставленої мети: *Справа всіх прогресивних більшовиків світу і передового людства переможе!* (Зоря, 15.07.1938). Газета «Діло», що виходила у Львові до 1939 року твердила, що український рух був поширений на всій території України і його жорстоко придушували: *У Донбасі доводиться ліквідувати секретарів комсомольських організацій, зліквідовано вже без суду виявлених за рік «націоналістичних ворогів народу»* (Діло, 12.01.1939). Це видання акцентувало на позитивних моментах життя через вживання контрастних

мовних засобів, напр.: *Та в цих ліквідаціях є те, що йде на добро українському народові, українському національному рухові, бо свідчить воно, що все ж не завмирає там цей рух, що він захоплює собою людей, українців походженням, навіть на високих посадах* (Діло, 14.01.1939).

Утвердження невідворотності кари для кожного, хто чинитиме навіть найменший опір системі передавали експліцитні негативнооцінні лексеми, експресивність яких увиразнювалася в парцельованих складних синтаксичних конструкціях: *За розкрадання колгоспного хліба – до розстрілу. В с. Вікторівка виїзна сесія облсуду засудила до розстрілу куркульку Григоренко Марину за систематичне розкрадання хліба з колгоспних ланів* (Більшовицька правда, 01.09.1932).

Як різкий контраст на тлі суцільного знищення всього, що пов'язувало суспільство з національною ідеєю, релігією тощо, функціонували позитивно конотовані засоби. Частовживані в мові тодішньої преси епітети до слів *партія і Сталін* – прикметники *рідний, любий*. Їх оцінна семантика увиразнювалася анафорами з формотворчою, стверджувальною часткою *хай* в імперативному оформленні означено-особових парцельованих речень: *Високо піднесімо продуктивність соціалістичної праці! Хай живе наша рідна комуністична партія, яка веде нас від перемоги до перемоги! Хай живе організатор перемог соціалізму, творець конституції, всіма палко любий, великий вождь народів, рідний товариш Сталін!* (Більшовицька правда, 06.10.1938).

Інший погляд на процеси в підрадянській Україні висловлювали газети «Буковина» та «Діло», які виходили у Західній Україні, на територіях, які до 1939 року були під владою Польщі та Чехословаччини. Стиль цих видань був традиційно позначений впливом художнього мовомислення, що особливо помітно у відтворенні життя українців, яке розділилося на два оцінно протилежні періоди – до і після 30-х років ХХ ст. Найбільшими цінностями цієї частини України традиційно залишалися християнські ідеали, духовність, боротьба за національну ідею.

Словам *бити, знищити, викоринити, репресії, смерть* (суті комуністичного режиму) контрастують *спокій, мир, любов, віра, світло, добро* напр.: *«На землі **спокій, мир, любов**, а серед людей вдоволення». Ось ідеал людини-християнина, щоб на землі запанував спокій та щоб усі були вдоволені* (Діло, 07.01.1939); *Різдво Христове, несе нам **віру в світло і добро і є найбільшим в році святом в противенстві до Московщини...*** (Діло, 07.01.1939).

Позитивнооцінні мовні засоби суттєво переважали над негативнооцінними. Позитивним емоційно-оцінним змістом були наповнені дієслова з семантикою результативності. У цих виданнях *народ **росте, живе, набирає сили, розвивається***, напр.: *І як казкові богатирі, що набиралися сили, варт їм доторкнутися до землі, набирає сили **росте, розвивається** українській нарід, доторкнувшись до власної культури, до власної історії* (Діло, 14.01.1939). Невід'ємним традиційно позитивнооцінним атрибутом народу залишалася рідна мова: *Все населення Карпатської України хоче, щоб **українська мова** була мовою навчання!* (Діло, 31.01.1939).

Важливою умовою розвитку народу називали впровадження української мови в школі. Найбільшими цінностями мови називали її самобутні ознаки, напр.: *Плекаймо самобутні прикмети нашої мови – те, що **вирізняє її з інших мов світу!*** (Буковина, 31.01.1939). Порівняймо твердження в газеті «Закарпатська правда» – чотири роки по тому: *Учителі недооцінюють не тільки навчальне, а й виховне значення співставлення явищ української та російської мов, пошуки їх зближення* (Закарпатська правда, 10.02.1943). На Західній Україні до 1939 року продовжували традицію створення граматик, які б допомогли утвердити єдиний літературний стандарт: *Безперечно, що важкі **діалектні умови** і відсутність граматик є однією з причин поширення різних варіантів однієї мови, а також низької успішності в деяких закарпатських школах* (Діло, 10.02.1939).

Дії радянської влади оцінювали як «червоний терор» проти українського народу: *На кожному кроці управління державної безпеки, що*

все бачить, все чує, все знає, застосовує **нечуваний у світі червоний терор, суд, який знає тільки один спосіб кару – розстріл** (Діло, 14.01.1939); В позиції, які слід записати, саме проти позицій про ліквідації, про **терор згори**. Це про позиції про **терор знизу**. Знаємо, що їх значно більше, але далеко не всі попадають на сторінки газет (Діло, 14.01.1939). Синонімами до слова *терор* виступали експресивно виразні слова *розгром, знищення, винищення, руйнація*, які в тексті утворювали синонімічні ряди і посилювали психологічну експліцитну негативну конотацію всього висловлювання, напр.: *Страшений розгром, руйнація, винищення усього українського за другу половину року 1937 по виявленні націоналістичного сепаратизму в лавах комуністичної партії не має меж. Чи витримає таке, хоч один народ у світі?* (Діло, 14.01.1939). Оптимізмом були сповнені видання і Галичини і радянської України, тільки оптимізм був кардинально протилежним: віра в національне, духовне відродження, розвиток власної держави і переконання в знищенні всього, що заважало утверджуватися тоталітарній системі. Владу в газетах «Діло», «Буковина» називали *окупантами, московськими загарбниками, окупантською експозитурою*, напр.: *Отже: цілком нова верхівка окупантської експозитури на совітській Україні: все попереднє змінено як таке, що не могло собі дати ради в боротьбі з українським національним рухом, або хоч трошки заплямоване підозрінням у співчутті, прихильності чи потуранні йому* (Діло, 14.01.1939). Діяльність радянської влади оцінювалась як злочинна і нелюдська, напр.: *Дальший період – 1932 – 33 років. Це той період, коли формувалися найбільш злочинні і нелюдські методи роботи і цілі, які поставили собі більшовики – винищити голодом Україну*. (Буковина, 23.02.1938). Г. Я. Солганик стверджує, що навіть «такі слова і номінативні словосполучення, як *демократія, свобода, рівність, незалежність, свобода друку, соціалізм, самовизначення, рівні права*, входячи в термінологічну систему протилежних ідеологій і зберігаючи тотожність свого матеріального вираження, мають діаметрально

протилежний класовий зміст або, принаймні, протилежну конотацію (позитивну чи негативну)» [Солганик 2008: 31].

Зі сторінок преси українці дізнавалися про викорінювання з свідомості народу в радянській Україні національних постатей, переписування власної історії. Такі відомості подавали у формі риторичних запитань, приказок, які в парцельованих конструкціях виразно актуалізували зміст висловлюваного, напр.: *Коли ми пригадаємо, що будівництво пам'ятника Шевченкові у Києві затримали з 1936 р., коли за останніх два роки нічого не чути було про видання його творів, коли за останніх декілька років не випадало занадто згадувати про нього, окрім роковин смерті й народження, коли за всього часу окупації випущено тільки одну фільму, присвячену його пам'яті?* (Діло, 14.01.1939); *А історія України? Чи не загоняли туди, куди Макар телят не загоняє тих, які читали історію Грушевського чи Яворського?! А чи з доброї волі вони змушені забувати своє минуле? Але їх тримають невмируща сила української національної ідеї всередині й те, що слова Україна, український відмінюють тепер в мовах цілого світу. Українці – народ вільний і сильний* (Діло, 14.01.1939). Оцінку оптимістичних настроїв суспільства в мові преси передавали експліцитні епітети із семантикою життя, функція яких увиразнювалася в стверджувальних дієслівних конструкціях: *невмирущий, вільний, сильний*. Після приєднання Східної Галичини до СРСР змінилася риторика і цих видань.

Мова періодичних видань у руках тоталітарного режиму була інструментом формування масової свідомості широкого загалу, свідомості, в яку вкорінювався страх і в якій не було місця духовним цінностям, національним ідеалам. Активізація негативнооцінного потенціалу мови програмувала відповідні тенденції в суспільстві. Експресивність мовних одиниць закономірно відбиває шкалу оцінок, цінностей конкретної історичної епохи.

4.4. Оцінність мови преси 60 – 80-х рр. ХХ ст.

У 60 – 80-ті роки ХХ століття аксіологічна семантика войовничості, руйнування, боротьби з національною свідомістю згасає і на перший план виходить ідея формування радянської суспільної свідомості. Ядерні виразно позитивнооцінні поняття *народ*, *людина* перебувають в антонімічних відношеннях з негативнооцінними поняттями *буржуазний націоналізм*, *буржуазія*. Слова *народ*, *людина*, як правило, вживалися з експліцитними означеннями *радянський*, *новий*, *трудолюбивий*, напр.: *Соціалізм виховує нову людину з широким політичним горизонтом і державним складом мислення* (Вінницька правда, 10.01.1965); *Дихання весни овіває життя радянських людей. Повні сил, енергії, творчих задумів, вони щоденною працею, ділами звеличують Батьківщину, зводять чудову споруду майбутнього* (Вільне життя, 25.04.1965). Частовживаними були дієслова і віддієслівні іменники з виразно позитивною семою «праці», «будування»: *народ*, *люди працюють*, *будують*, *зводять*, *споруджують*.

Праця для українців завжди була однією з найважливіших цінностей, мірилом життя, добробуту кожної людини. Порівняно з 10 – 30-ми роками ХХ ст. в радянський період на перший план виводиться ідея колективної праці: *У нашій країні, вперше в історії, люди праці стали господарями своєї долі. Соціалізм дав їй можливість і допоміг усвідомити свою роль в оточуючому світі, роль творця і перетворювача життя* (Прикарпатська правда, 28.06.1972); *Колективна праця – стала необхідною умовою життя радянської людини. Це єдиний можливий шлях досягнення успіху* (Зоря Полтавщини, 01.01.1965). Шанувалася хліборобська праця – хліборобів традиційно називали *годувальниками*. Експліцитна позитивна оцінка цього поняття посилювалася вживанням епітетів: *Вся південноукраїнська земля, весь степ зеліаний і випещений мовчазними, суворими і добрими годувальниками нашими* (Літературна газета, 18.07.1981); *З давніх-давен сівач – вічний годувальник людства. З тих пір, як перший винахідник у*

землеробстві дерев'яною мотикою розпушив клатик цілинного ґрунту і вкинув туди зерна дикоростучого колосу, його знають на землі, як **хлібороба**, а в наш час як Людину, що продовжує життя на землі і працює на благо суспільства (Вільне життя, 01.01.1965). Національно-експліцитну семантику добробуту селянина передавав неологізм *повнозерний*, напр.: *Так, голос нашого життя буде, як ніколи, повнозерний, про це насамперед свідчать знаменні цифри нашого національного прибутку* (Зоря Полтавщини, 01.01.1965).

Новим для історії літературної мови було вживання позитивнооцінного словосполучення *робітничий клас*, на здобутки якого вказували контекстуальні синоніми з виразною семантикою «розвитку, зростання», напр.: *Зростаюча соціально-політична активність робітничого класу, мільйонних мас трудящих, всебічний розвиток особистості людини-праці, справжнього господаря країни, головний фактор дальшого вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, розвитку радянської демократії і зміцнення нашої союзної загальнонародної держави* (Культура і життя, 31.12.1972); *У робітничого класу турбот багато. Про те, як багато може зробити молодь у цій важливій справі, свідчить рух механізаторів-швидкісників* (Молодь України, 15.02.1961).

У метафоричних конструкціях з естетичною оцінкою праці часто впізнавалися ремінісценції з відомих творів класиків української літератури, зокрема поезії Максима Рильського, напр.: *Так, благословен наш **труд і піт**, бо це він створює матеріальні і духовні цінності, бо в золотому колосі і в сонячному гроні винограду і в троянді запашний, в усьому є благородна праця людини-творця* (Молодь України, 01.01.1981).

Значну увагу було звернено на формування масової комуністичної свідомості суспільства – суспільства з вірою в комуністичні ідеали. Публіцистичні тексти переконували читача в правильності, безальтернативності шляху розвитку країни. Частовживаними з експліцитною психологічною позитивною оцінкою є вислови *комуністична*

свідомість, комуністична суспільна свідомість, напр.: XXI з'їзд КПРС вимагає особливу увагу приділити зростанню комуністичної свідомості трудящих, формуванню комуністичної свідомості молоді, вихованню активних, свідомих будівників комуністичного суспільства (Літературна газета, 07.07.1961); *Без високого рівня культури, освіти, комуністичної суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий* (Прикарпатська правда, 28.06.1972). Тексти містять дієслівні словосполучення з виразною позитивною оцінкою результативності, матеріального покращення життя кожної людини, напр.: *Партія практично розв'язує завдання виховання всього населення в дусі наукового комунізму, добивається того, щоб трудящі глибоко розуміли хід і перспективи світового розвитку, правильно розбиралися у подіях всередині країни і на міжнародній арені, щоб комуністичні ідеї у кожній людині поєднувалися з її комуністичними справами* (Прикарпатська правда, 28.06.1976).

Показовим для мови періодичних видань 60 – 80-х років ХХ ст. є вживання однорідних підметів, додатків, у яких було максимально репрезентовано позитивні результати діяльності партії, керівництва держави: облаштування сфер відпочинку, освіти, культурного життя, спорту: *Наше місто [Запоріжжя] стало на тридцять років старшим. Але чи постаріло воно? Ні швидше помолоділо. Багатопверхові красені-будинки, широкі вулиці, зелень, квіти, тролейбуси і парки і палаци культури, театр, стадіони, спортивні зали, школи, дитячі садки, вузи і технікуми, бібліотеки...та хіба розкажеш про все, чим користується тепер більше 500 тисяч жителів обласного центру і чого не було 30 років тому* (Зоря Полтавщини, 01.01.1965); *Тепер наша країна має таку потужну індустрію, таку могутню оборону, таку оснащену армію, що вона не на шкоду дальшому розвитку промисловості і зміцненню оборони може виділити більше коштів і засобів для дальшого піднесення добробуту народу* (Молодь України, 20.01.1981).

Для остаточної переконливості читача в достовірності інформації, масштабності виконаної роботи часто вживалися множинні форми числівників на зразок *тисячі, мільйони, мільярди*, напр.: *Вдумайся, шановний читачу, в романтику грандіозних цифр, названих радянським парламентом. За кожною із них – гігантська будова, мільйони нових квартир, тисячі шкіл і палаців культури, лікарень і санаторіїв, достаток кожної радянської сім'ї* (Зоря Полтавщини, 01.01.1965). На формування колективної суспільної свідомості впливали гасла із закликами *досягати нових вершин*, які, як правило, вимірювалися тими ж цифровими показниками: *Викорінити брак, виростити нове комуністичне покоління молоді!. Виростити на кожному з гектарів по 50 центнерів кукурудзи. Рубежі будуть взяті!* (Зоря Полтавщини, 09.04.1965). Характерною ознакою мови того періоду була математична точність і однозначність будь-яких повідомлень. Прагнення до точних обрахунків реалізованого і запланованого пояснювали самі журналісти: *Ніде правди діти, багато людей вважають мову цифр сухою, нецікавою. Але дозволимо собі з цим не погодитися. Мова цифр – найпереконливіша, і звучить вона часто музикою переможного життя* (Вісті з України, 01.09.1965).

Комуністичні ідеали часто прирівнювалися до атеїстичних норм виховання дітей, молоді, переконування в їх беззастережності старшого покоління. Розуміння, сприйняття потрібної інформації досягалося через чіткий логічний текстовий виклад інформації і посилювалося вживанням однозначних нейтральних дієслів з семою процесуальності, безперервності руху, націлення уваги читача на єдиний можливий позитивний результат, напр.: *На радянську школу покладається відповідальне завдання не тільки вчити школярів основ наук, а й формувати в них матеріалістичний світогляд, цілеспрямовано виховувати майбутніх будівників комунізму. Важливу роль відіграє науково-атеїстичне виховання як складова частина ідейного загартування підростаючого покоління* (Черкаська правда, 19.02.1972); *Пленум ЦК КПРС висловлює впевненість в тому, що трудівники*

села ще ширше **розгорнуть** соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань семирічки і **дадуть** Батьківщині стільки продуктів харчування і сільськогосподарської сировини, скільки необхідно для повного задоволення зростаючих потреб радянського народу, доб'ються нових перемог у будівництві комунізму в нашій країні (Комсомолец Запоріжжя, 21.01.1961).

Контекстуальними синонімами комуністичних ідеалів були естетичні ідеали, моральні ідеали тощо. Їх позитивна оцінка увиразнювалася на тлі контрастних негативнооцінних синонімічних слів *користолюбство, хуліганство, бюрократизм, байдужість тощо*, які утворювали градаційні ряди, напр.: **Естетичні ідеали трудящих** зміцняють віру в перемогу комунізму (Черкаська правда, 19.02.1972); *Чим вище піднімається наше суспільство, тим більш нетерпимими стають ще наявні відхилення від соціалістичних моральних норм. Користолюбство, приватновласницькі тенденції, хуліганство, бюрократизм і байдужість до людини суперечать самій суті нашого ладу. В боротьбі з такими явищами необхідно повною мірою використовувати і думку трудового колективу, і критичне слово преси, і методи переконування, і силу закону – всі засоби, які є в нашому розпорядженні* (Друг читача, 16.08.1977).

Публіцистичні тексти акцентували увагу читача на перевагах прав і свобод в соціалістичному суспільстві: **Права і свободи**, якими користуються наші люди, реальні і гарантовані. Це свобода від експлуатації й безробіття, можливість сповна проявляти здібності й таланти, розподіл суспільних багатств по праці, відсутність класової, станової, національної нерівноправності, впевненість у завтрашньому дні (Вінницька правда, 10.01.1965); *В умовах всебічних прав і можливостей для розвитку, обстановці високого політичного і трудового піднесення, з гарними здобутками у праці і навчанні, радісно й щасливо зустрічає Новий рік молодь орденоносної Буковини* (Молодий буковинець, 01.01.1977).

Констатацію досягнутого позитивного результату увиразнювали означення до слова *суспільство* з семантикою «цілісності», «єдності», напр.:

*Могутність нашого суспільства і держави в зв'язку з переростанням диктатури пролетаріату у всенародну державу тільки зростає. Поряд з постійним збільшенням економічного потенціалу зміцніла й розширилась соціальна база нашої держави, **суспільство** стало **єдиним і монолітним** як ніколи (Літературна газета, 20.10.1961).*

Вживання узгоджених і неузгоджених означень до слова *суспільство* на зразок *нове, грамотне, освічене, розвинуте* з виразною семантикою «інтелектуалізації» посилювало оцінну функцію газетних текстів, які виконували і інформативну, і пропагандистську функції, напр.: *Волею партії, невтомною працею народу двічі орденоносна Радянська Україна стала однією з найбільш розвинутих держав Європи, країною суцільно грамотного суспільства – нового суспільства високої культури, передової науки і техніки* (Вечірній Київ, 22.04.1965).

Періодичні видання утверджували, коригували суспільні цінності, поширювали відповідні стереотипні формули вічної філософської проблеми людського життя – *щастя*, яке асоціювалося насамперед з *миром і працею*, напр.: *Що таке **щастя**? Кожна людина насамперед вважає **щастям**, коли забезпечено міцний **мир** на землі, коли люди можуть жити і **працювати** в мирній обстановці, без страху перед загрозою руйнівної війни* (Молодь України, 01.01.1961); *Ми знаємо, що **щастя** – творіння нашого розуму і наших рук. **Щастя** – творіння самовідданої творчої праці. Ми любимо працю і вміємо працювати* (Комсомолец Запоріжжя, 01.01.1961). Періодичні видання часто застерігали читачів від надміру позитивних емоцій, ідеалом того часу була золота середина і в почуттях, і в їх проявах. Духовний світ людини обмежували чіткі правила поведінки, які не могли суперечити комуністичній ідеології побудови монолітного суспільства: *Існує прямолінійно-спрощена думка, нібито **негативні емоції** (туга, страх, гнів) шкодять здоров'ю, а **позитивні** (радість, любов, захоплення) – корисні. Це не зовсім правильно. Більш точно ми б сказали так: будь-які емоції корисні, коли вони більш чи менш помірні, тримаються **золотої середини**.*

Комуністична партія виховує врівноважених людей (Прикарпатська правда, 24.06.1972).

На сторінках преси всіляко пропагувалася російська мова як засіб зміцнення міжнаціональної єдності: *П. Тичина стверджував: «Російська мова стала мовою міжнаціонального спілкування народів нашої багатомовної Батьківщини А ще ж велика заслуга російської мови і в тому, що з її допомогою за Радянської влади на 50 мовах створена писемність і література»* (Прикарпатська правда, 08.04.1972); *У сузір'ї братніх мов великого Радянського Союзу усіма барвами веселки виграє й наша чудова російська мова, а слово про неї особливо хвилююче звучить тепер, напередодні славної дати 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних республік* (Прикарпатська правда, 30.04.1972).

Нові досягнення науки й техніки, які асоціювалися з новими перемогами, спричинювали поширення нової суспільно-політичної лексики, яка в синтаксичних конструкціях з виразною антитезою набувала позитивної конотації, напр.: *Радянський народ вражає весь світ своїми новими неперевершеними перемогами в освоєнні космосу. Знову захоплення, радість, шана, вдячність в очах чесних людей, знову – злість, і ненависть на обличчях ворогів соціалістичного суспільства* (Вечірній Київ, 18.06.1965). Маркерами часу були неологізми *червоногалстуковий, зіркосяйний, червонозоряний*, які демонстрували характерну для того періоду лексичну сполучуваність, напр.: *Від імені ювілярів учениця Зборівської десятирічки Галя Вовк запевнила присутніх, що червоногалстукові сьогодення будуть відмінно вчитись, зростати гідними високого звання будівника комунізму* (Ровесник, 23.05.1972); *Наша партія забезпечить нашим дітям нове зіркосяйне майбутнє* (Вечірній Київ, 01.01.1978).

Позитивно оцінювалася діяльність письменників, громадських, політичних діячів, які сприяли поширенню комуністичної ідеології, яка означувалася виразними субстантивованими прикметниками *новий, світлий*, прагнення називали відповідно *світлими, ясними*, що контрастували в тексті

з негативнооцінними лексемами *застарілий, змертвілий*, які оцінювали явища минулого, напр.: *Радянська письменники і загалом митці є однією з найважливіших ділянок ідеологічного фронту. Вони покликані допомагати вирощуванню **нового, світлого** і викорчовуванню **застарілого, змертвілого** у громадському житті* (Літературна газета, 07.07.1961); *Письменники – це своєрідні артилеристи, орієнтири **нового, світлого**. Вони розчищають шлях від **застарілого і шкідливого** для нашого руху вперед, допомагають нашій партії в комуністичному вихованні трудящих* (Літературна газета, 07.07.1961); *Наші прагнення світлі, наші цілі ясні. Ми не ділимо творців на старих і молодих. Одних і других об'єднує творче шукання такого **нового**, якого не було в **змертвілому** минулому і яке досі краще попереднього служить справі комунізму* (Вісті з України, 04.09.1965).

Публіцистичні тексти утверджували безальтернативні принципи соціалістичного реалізму в літературі і в мистецтві. Оцінку увиразнювали образні порівняння, синонімічні ряди з семою заперечення негативного відтінку дієслівного значення, пор.: *От бери, поете, перо, бери, художнику пензель і змалюй наш характер, і палітру і звучання нашої душі, де кожна **фарба – як вогонь**, де кожна **струна – як симфонія**. І коли **не вмалиш нас, не покривиш правди, не злякаєшся** нашого велетенського руху у майбутнє, тоді ти будеш справжнім поетом. А коли ти будеш копірситися в дрібненьких ділах і суперечках, а мене, людину, обчухраєш і зробиш гладенькою й голою, **як телеграфний стовп**, без любові й радості, без вогню і пристрасті, – то який же ти тоді творець?* (Літературна газета, 03.10.1961).

На сторінках преси часто наголошували на обов'язках журналістів: прославляти партію, висвітлювати процес безупинного покращення умов праці, результатів наукової, виробничої, сільськогосподарської сфер життя суспільства: *Почесний обов'язок і першочергове завдання нашої преси, підкреслювалось на четвертому з'їзді журналістів, – глибоко питання підвищення ефективності і поліпшення якості роботи на кожній ділянці,*

прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, посилення режиму економії, виявлення і використання резервів промислового і сільськогосподарського виробництва, скорочення строків і зниження вартості будівництва нових об'єктів, збільшення випуску товарів народного споживання (Молода гвардія, 04.02.1977); Одним із центральних завдань преси – є показ багатогранної організаторської і політичної діяльності партії, образу комуніста, який словом і ділом, особистим прикладом веде за собою товаришів, прокладає шлях у завтрашній день (Молода гвардія, 04.02.1977). Вага друкованого слова вимірювалося впливом на формування масової свідомості суспільства: *Кожне слово, вислів утверджують у свідомості народу думку про достойне життя та світле майбутнє. Мобілізуючу силу друкованого слова в боротьбі за зміцнення соціалістичної законності важко переоцінити. Широке роз'яснення на сторінках газет радянського законодавства сприяє формуванню у радянських людей потреби, звички координувати особисту поведінку з вимогами правових норм* (Прикарпатська правда, 21.06.1972).

Важливою умовою збереження радянського суспільства було функціонування держави СРСР, комуністичної партії тощо. Періодичні видання, часто вживаючи позитивнооцінні епітети на зразок *сильна, могутня, дужа, героїчна, непереможна*, пропагували державну міць, партійні ідеологічні засади, переконували читача в правильності обраного шляху, напр.: *За великим столом ми проголошуємо новорічний тост за славні діла наші, за дужу непереможну Радянську державу, за мудру партію, за героїчний і невтомний Радянський народ* (Молодь України, 01.01.1961).

Зміна модальності прецедентних висловів, метафоричні конструкції поглиблюють емоційну однозначно позитивну оцінку невідворотності поширення комуністичної ідеології, напр.: *Ні, вже не привид комунізму бродить по Європі – могутня хода його сколихнула материки* (Молодь України, 01.01.1961).

Градаційні ряди однорідних додатків з позитивнооцінними означеннями увиразнюють експліцитну психологічну оцінку державного устрою, напр.: *Це був рік (1967) успішного розвитку нашої могутньої держави, впертої боротьби за подолання труднощів, рік видатних досягнень мільйонів трудівників на будовах комунізму по всій нашій великій країні, рік великих звершень на землі і в космосі, у виробництві, науці і культурі* (Закарпатська правда, 01.01.1965).

Як заслугу держави, преса презентувала покращення матеріальної сфери життя суспільства. Експресивну функцію виконували парцельовані речення з антитезою. Компоненти таких конструкцій посилювали однозначну психологічну оцінку всього контексту: *Зникли давно убогість і безсилля. Натомість прийшло багатство, сталева міць, велетенський розмах орлиних крил! Силу радянської держави тепер відчують усі* (Молодь України, 01.01.1961); *Могутніми кроками радянська людина йде до прогресу. Тріщать і руйнуються устої старого світу – світу гноблення, брехні й несправедливості. З кожним роком міцніє новий світ, знаменуючи весну людства* (Закарпатська правда, 01.01.1965).

Контрастним до позитивнооцінних висловів *радянське суспільство, радянська людина* було вживання традиційних для радянського часу негативнооцінних словосполучень *буржуазний націоналізм, націоналістичні недобитки*, напр.: *Всяке протиставлення в питаннях, що стосуються пролетаріату, однієї національної культури в цілому іншій ніби національній культурі і т. п. є буржуазний націоналізм, з яким обов'язковою є нещадна боротьба* (Літературна газета, 07.07.1961); *Зозуля хвалить півня за те, що він хвалить зозулю. Як у єврейських, так і в українських буржуазних націоналістів – спільні класові та ідейні позиції, їх об'єднує вербування переселенців на «землю обітовану» антирадянськими наклепами, вони підіграють націоналістичним недобиткам* (Прикарпатська правда, 07.04.1972).

Негативна оцінка виразно експресивно маркованих словосполучень посилювалася вживанням дієслів доконаною виду з семантикою «руйнування», «знищення». *Стабільності, розбудові, забезпеченню матеріальних потреб суспільства, квітучому саду в СРСР, протиставлялися голод, свавілля, беззаконня буржуазного світу, який порівнювали з винищувальним смерчем, називали догниваючим мотлохом, напр.: В умовах світової термоядерної війни втратить колишнє значення фактор простору, і західна півкуля стане ареною, на якій лютуватиме винищувальний смерч* (Літературна газета, 20.10.1961); *Не вперше нам зустрічати брудну писанину націоналістичних запродавців. Але куди вже купці догниваючого мотлоху до великого квітучого саду великого народу* (Літературна газета, 19.09.1959).

Статті, присвячені огляду подій за кордоном, були переповнені негативноцінними лексичними одиницями, фразеологізмами, метафоричними конструкціями. Їх негативна конотація увиразнювалася в парцельованих синтаксичних одиницях, напр.: *Може і хотіли б заокеанські палії нав'язати нам війну, та тільки пінять від безсилля вовчу жовч. Руки короткі!* (Молодь України, 01.01.1961).

Однією з визначальних засад комуністичної ідеології була *інтернаціоналізація*, яка передбачала нівеляцію національної ідентичності й перебувала в антонімічних відношеннях з *буржуазним націоналізмом*. Гасла про створення єдиного народу, інтернаціональне братерство на теренах всього СРСР пронизували всі періодичні видання: *Будемо ж і далі зміцнювати наше інтернаціональне братерство, як зіницю ока берегти й розвивати велику ленінську дружбу народів – найцінніше завоювання революції, джерело нашої сили й запоруку грядущих перемог* (Культура і життя, 17.08.1982); *Ми – інтернаціоналісти. Ми відчуваємо спорідненість з усіма народами світу* (Культура і життя, 17.08.1972); *Всесвітня історія ще ніколи не знала і не бачила у взаємовідносинах десятків націй і народностей такої непорушної єдності інтересів і цілей, такого духовного споріднення,*

довір'я і взаємного піклування, як ті, що постійно проявляються в суспільному житті СРСР (Культура і життя, 17.08.1972).

Оцінні одиниці, які вживалися в текстах, присвячених проблемам буржуазного націоналізму, були виявом мовної агресії. Звичним було функціонування синонімічних рядів експліцитних негативнооцінних дієслів й іменників з семантикою «знищення»: *бити, викорінювати, знищувати, вбивати, топтати, битва, війна*, які визначали аксіологію всього контексту, напр.: *«Доктрини» українських буржуазних націоналістів, що проголошують «єдиний потік» і винятковість «українського національного духу», перебувають у прямому духовному спорідненні з сіоністськими легендами про «єдність і безкласовість єврейства». Таке явище треба знищувати, викорінювати, топтати, а саму ідеологію вбивати* (Прикарпатська правда, 07.04.1972); *У нашій безкомпромісній битві, війні з буржуазними апологетами – адвокатами імперіалізму – цьому виданню (Там за океаном. Київ, 1977. 286 с.) в арсеналі різьної зброї, гадаємо, повинна належати далеко не остання роль* (Друг читача, 06.01.1977). Синонімом буржуазних націоналістів був часто вживаний виразно негативнооцінний складний іменник (маркер доби) *жовтоблакитники-зрадники*, напр.: *Творчість усіх найвидатніших письменників Радянської України розвивалася в боротьбі з ідеологією українського буржуазного націоналізму, адже ще й досі на лобі в жовтоблакитників-зрадників горять полум'яні слова зневаги і прокляття, якими їх затаврувала наша література* (Літературна газета, 29.12.1959).

Періодичні видання впродовж десятиліть служили інструментом поширення негативної оцінки історичних подій, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу. Історичних постатей називали *головорізами, недобитками, держимордами, вбивцями, бандою, глитаями* тощо. Нанизування таких експресивно-оцінних синонімів створювало водночас ефект суспільної і мовної агресії, напр.: *Як професіонали, що добре тямлять у подібних справах, головорізи з СС «Галичина», держиморди з*

*«Україніше хільсфполицай» і недобитки розгромлених банд УПА зі схваленням стежать за звірствами, що їх чинять на окупованих арабських територіях (Прикарпатська правда, 07.04.1972). У підрядній частині парцельованого речення, посиленого заперечними прислівниками і займенниками, як правило, було акцентовано на ідеї їх знищення і неповернення: *Перекресливши свої колишні чвари, забувши взаємні образи, сїонїсти та українські недобитки і глитаї буржуазні націоналісти нині простягають один одному руку, намагаючись зупинити рух історії вперед. Але це ніколи і нікому не вдасться, бо ми їх знищимо!* (Прикарпатська правда, 07.04.1972).*

Ворогом матеріалістичного світогляду, комуністичної моралі була також релігія, яку називали виразно негативнооцінними лексемами і висловленнями: *злом, рабством, причиною індивідуалізму, егоїзму і протиставляли ідеї колективізму, атеїзму: Комуністична мораль виховує людей у душі колективізму і товариської взаємодопомоги: кожний за всіх, усі за одного. Релігія насаджує індивідуалізм, егоїзм, самоізоляцію. Для радянських людей щастя – у вільній праці, у мирі, свободі народів. Релігійний ідеал щастя ставить людину в повну і безпосередню залежність від бога, який один вирішує, кому з людей бути щасливим, а кому нещасливим (Прикарпатська правда, 08.04.1971); Утвердження матеріалістичного світогляду у свідомості трудящих вимагає від партійних організацій комплексних зусиль, цілеспрямованого використання об'єктивних і суб'єктивних факторів дальшого розвитку соціалістичного способу життя, гармонійного поєднання атеїстичної роботи з усіма напрямками виховної роботи, з боротьбою проти релігії як психологічного рабства (Вечірній Київ, 03.04.1977).*

Негативній критиці піддавалися всі християнські цінності й ідеали, журналісти наголошували на перевагах комуністичної моралі, матеріального світу і заперечували духовне життя (*царство небесне*), як щось примарне, вигадане і нереальне, неіснуюче, напр.: *Докорінна відмінність релігійної*

моралі від моралі комуністичної полягає в цілковитій протилежності їх ідейних основ. Ідейною основою **комуністичної моралі** є марксизм-ленінізм, **матеріалістичне вчення**, а вищим її принципом – побудова комуністичного суспільства. **Релігійна ж мораль** базується на ідеалістичній основі і проповідує людське щастя не в земному житті, а в **неіснуючому царстві небесному** (Прикарпатська правда, 08.04.1972). У 60-ті роки ХХ ст. у вжиток входить словосполучення **класовий патріотизм** (ідея соціальної рівності та інтернаціоналізації), яке вкорінюється у свідомість суспільства і виразно протиставляється **національному і християнському патріотизму**, засади яких часто спотворювалися, напр.: *На угоду панівним класам релігійна мораль заперечує класовий патріотизм. Натомість вона прищеплює людям космополітизм – реакційну ідеологію сучасної буржуазії, яка в корені ворожа інтересам незалежності народів. Любов до батьківщини, народу, його культури, мови релігійні проповідники називали «манією», «національним фанатизмом». Класовий патріотизм церква намагалася підмінити так званим «християнським патріотизмом, який обіймає «всі верстви народу» і вимагає понад усе любити не земну, а «небесну вітчизну»* (Зоря Полтавщини, 08.04.1972).

Періодичні видання були інструментом формування масової свідомості з незаперечною вірою в комуністичні ідеали і в необхідність безперервної боротьби та знищення **класових ворогів**, що не узгоджувалося з християнськими заповідями, напр.: *Реакційний зміст має заповідь «люби ближнього свого, як самого себе», що означає любити в тому числі й ворога. Уніатські і єговістські моралісти особливо наголошують на необхідності любити ворога на тій підставі, що бог, мовляв, вважає його гідним любові. Церква закликає віруючих не піддаватись тим, хто вчить ненавидіти ворогів, а, навпаки серйозно і щиро любити своїх ворогів* (Прикарпатська правда, 08.04.1972).

Психологічна негативна оцінка **релігійної моралі** увиразнювалася в реченнях з антитезою, яка містила антонімічні аксіологічні синонімічні ряди,

напр.: *Якщо для комуністичної моралі характерні такі риси, як **прямота, принциповість, чесність, правдивість, скромність**, то релігійній моралі по своїй природі лицемірній і фальшивій притаманні **підступність, віроломність, безчесність, жорстокість*** (Прикарпатська правда, 07.04.1972); *Трудящі нашої країни живуть за новими – **найсвітлішими і найгуманнішими нормами і правилами поведінки**, визначеними моральним кодексом будівників комунізму, а **релігійна темінь, невігластво** відходить у минуле!* (Друг читача, 30.04.1972).

Експліцитно позитивнооцінні радянські реалії в реченнях з антитезою часто протиставлялися Західному світові з його злиденністю і вовчими законами, напр.: *Минуло більше сторіччя, а в англійській публіцистиці звучить все той же гіркий мотив. Минуло більше сторіччя, а робітники **Англії**, як і раніш, тугіше затягують пояси, їх дружини і діти, як і в **XIX сторіччі, злидарюють і з страхом думають про завтрашній день**, з сумом дивляться на свій денний пайок. У них **«людина людині – вовк»**, а в нас **«людина людині – друг, товариш і брат»** (Зоря Полтавщини, 15.04.1965); капіталістичний устрій Європи асоціювався і в пресі, і в свідомості людей із злиднями, кримінальними беззаконням, людиноненависництвом, а їхні ЗМК з брехнею, радіонасилюванням, продажністю, напр.: *Бачачи, що обіцянками людину не нагодувати, передчуваючи, що в капіталізмі з його **злиднями, кримінальним беззаконням, людиноненависництвом** ще безрадніші часи, буржуазна ідеологічна машина намагається всіма засобами відірвати трудящих від насущних питань, таких як робота, мир, демократичні свободи, права людини. Для цього капіталісти приводять в дію гігантський апарат. В його арсеналі завідома **брехня**, яка щоденно лється на людину з сторінок **продажної преси**. Кінофільми і книги, телепередачі і **радіонасилювання** людей прагнуть на всі лади співати їм давню заяложену пластинку на мотив **«Все гаразд, все гаразд»**. А на ділі дуже не гаразд!* (Зоря Полтавщини, 01.01.1965). Психологічну негативну оцінку американських реалій експліцитно передавали однорідні дієслівні підмети і присудки з*

виразною семою «занепаду» освітньої, культурної, соціальної сфер життя, напр.: *В Америці лютує інфляція, постійно зростають податки, закриваються школи і дитячі садки, безробіття і корупція досягли неймовірних розмірів, негритянські і пуертоамериканські трущоби ростуть на очах, міста занепадають – ось така правда про життя за океаном* (Молодий буковинець, 22.07.1977).

США називали найнеосвіченішою державою з голодом і безпросвітним життям, і жорстокими законами, напр.: *У США недоїдає 17 мільйонів чоловік, які не бачать і ніколи не побачать світла в кінці тунелю. Уже зараз в країні налічується кілька мільйонів неписьменних юнаків і дівчат, сотні тисяч дітей ніде не вчать. Безробітні батьки, неписьменні і напівписьменні діти – такий новорічний «подарунок» американської «демократії» простій людині. І якщо американські трудящі не волають про допомогу, то лише через те, що поліція і охрнка – ФБР – замкнули їм рот* (Зоря Полтавщини, 01.01.1965). Радянська преса постійно передбачала саморуйнування, загибель США і тим самим закріплювала у свідомості суспільства страх і несприйняття інших моделей розвитку країни, напр.: *Серед причин саморуйнування, загибелі Америки називають перенаселення великих міст, жорстоку напруженість життя, бажання якоїсь розрядки – в гострих відчуттях (скажімо – крадіжці), існування гіркої неспокійної субкультури, яка не визнає освіти і сміється зі старих етичних норм* (Вечірній Київ, 04.01.1972). У контекст вводилися виразні негативнооцінні метафори і порівняння, напр.: *Вони (американці) живуть в стані неоголошеної громадянської війни, що веде до самознищення, саморуйнації. Існують орди американців, які, якщо їх залишити наодинці зі своїми інстинктами, повели б себе точнісінько так, як поводити себе нацисти в окупованих країнах. Повітря сповнене якоюсь отрутою, породженою жорстокістю сучасного життя. Воно отруює свідомість людей. В капіталістичному суспільстві егоїзм людської особи переростає в*

абсолютне презирство до всього, що не є її прямою приватною власністю (Вечірній Київ, 04.01.1972).

У 60 – 80-ті роки ХХ ст. відбувалося утвердження комуністичної ідеології, тривав процес формування масової свідомості монолітного суспільства без національних ідеалів. Оцінну функцію явищ суспільного життя виконували переважно експліцитні експресивні слова, словосполучення, які задавали тональність усьому контексту. Вони розставляли акценти серед життєвих пріоритетів суспільства і чітко поділяли світ на позитивний (правильний) і негативний (неправильний).

4.5. Оцінність публіцистичного стилю кінця ХХ – початку ХХІ ст.

4.5.1. Інновації в мові на зламі століть

Інновації сучасних періодичних видань були продиктовані розширенням функціональних меж української мови у зв'язку з наданням їй статусу державної, а процеси демократизації сприяли активізації розвитку мовної системи шляхом експериментів. Намагання повернути в ужиток забуті слова, мовні звороти, морфологічні форми і водночас необхідність номінації нових реалій доби, які потребують нових форм вираження, максимальне, не завжди виправдане залучення іншомовних одиниць, які потребували адаптації до внутрішньо системних законів мови, явище гіперизму, яке виявляється в поширенні відмінних від російської мови словотвірних, морфологічних форм, стало, з одного боку – виявом динаміки мови, а з другого – причиною розхитування літературного стандарту. Реактивуючи деякі поширені в мові 10 – 20-х років ХХ ст. варіанти мовних одиниць, преса повертає до життя частину самобутньої лексики, яка стає за короткий проміжок часу невід'ємним елементом літературного словника. Проте такі інновації мови сучасної преси не завжди є виправданими, адже не всі беруть до уваги той факт, що багато зразків тогочасної мовної практики

були лише пропонованими варіантами, жоден з-яких ще не мав статусу єдиного правильного і нормативного.

Вибір мовних засобів сучасної преси залежить від зміни ціннісних орієнтирів суспільства. Характерним явищем є вживання великої кількості негативнооцінних мовних засобів, що в проекції на історію публіцистичного стилю можна також вважати інновацією. Розширюються синонімічні ряди традиційних експліцитних експресивних мовних одиниць.

Негативнооцінну функцію виконують діалектні лексеми (на початку ХХ ст. вони функціонували переважно як нейтральні одиниці), пор.: *Дня 1 липня с. р. появилася цісарський розпорядок, який вводить нові постанови що до правного становища того, кого віддається під **курателю** і що до віддання когось під **курателю** (Свобода, 15.07.1916); Під **курателю** законів потрапляють народні обранці і уникають будь-якої відповідальності за свої вчинки (Культура і життя, 12.03.2011); До складу комісії входять **предсідник**, **скарбник**, **писар** (Руслан, 12.12.1912); Деякі **предсідники** часто забувають, завдяки кому і з якою метою прийшли до влади (Літературна Україна, 09.02.2015). Експресивна конотація реактивованих у кінці ХХ ст. діалектних лексем іноді зникає впродовж кількох років, наприклад слово *тяглість* сьогодні функціонує вже як абсолютний синонім до лексеми *традиція*: *Минуле в романі позначене **тяглістю**, це «міфологічна утопія».., час який замкнувся в собі (Літературна Україна, 02.08.2013).**

Важливе значення в передаванні оцінки має внутрішня форма слова. Періодичні видання з метою увиразнити негативну конотацію актуалізують діалектні слова з експліцитною внутрішньою формою, змінюючи їх вихідне значення. Слово *упосліджений (принижений)* в деяких контекстах заступає прикметник *неблагополучний*, напр.: *Троєщина найбільш **упосліджений** житловий масив Києва, що завжди був предметом анекдотів (Літературна Україна, 18.10.2012).*

Стильова норма періодичних видань завжди допускала вживання розмовних одиниць, але в різні періоди історії літературної мови різними

були межі їх залучення. У 60 – 80-ті роки ХХ ст. у пресі вживали розмовні слова на зразок: *гордий, ніжний, правдивий, дотепний, звичайнісінький, свіженький, балаканина, виганяти, підправляти, позичити, приживатися* тощо [див. *Пилинський 1979: 23 – 42*]. Сфера їх функціонування обмежувалася переважно жанрами фейлетону та нарису. З погляду сучасників, майже всі вони сприймаються як нейтральні одиниці. У сучасній пресі поширені інші експресивно виразні і переважно негативнооцінні розмовні одиниці, які визначають тональність контексту і якими рясніють також інформативні жанри, напр.: *просувати закони, проковтнути анексію Криму, зажерлива, ненаситна Москва, продажні тушки, отетерілі мами, втовкти в голови росіянам*, напр.: *Важко уявити, як **отетеріли** новоспечені матусі, випадково натрапивши в інтернеті на фотознімки своїх щойно народжених немовлят на руках у медсестер Дніпропетровського пологового будинку № 7, розташованому в самісінькому центрі міста* (Україна молода, 13.12.2012); *Наші дипломати мають **втовкти в голови** росіянам, що їхня влада скоїла історичний злочин* (Країна, 17.04.2014).

Щоб приховати негативне оцінне значення деяких слів, журналісти вдаються до поширення іншомовної лексики. Це вже стало традиційним способом заміни закріпленого у свідомості широкого загалу негативного сприймання явища на позитивне. У 70-х роках ХХ ст. М. М. Пилинський писав, що витіснення з ужитку іменників назв особи за родом діяльності *каютна, номерна* словом *стюардеса* було причиною збільшення в рази кількості вступників на цю спеціальність.

Інновацією кінця ХХ ст. (в широкому розумінні цього терміна) в контексті історії публіцистичного стилю є максимально можливе поширення реалістично-песимістичних настроїв суспільства, що виявляється у вживанні функціонально і структурно різноманітних негативнооцінних мовних одиниць. Центральними поняттями оцінної парадигми мови сучасних періодичних видань є *Україна, народ, влада*, які обростають новою,

відповідною семантикою, яка розкривається в лексичній сполучуваності, синтаксичних конструкціях, контекстуальному оточенні.

4.5.2. Ядерні поняття оцінних парадигм мови преси

4.5.2.1. Україна

Україна – це одне з центральних понять сучасних періодичних видань, яке обростає новою, співзвучною часові аксіологією. Оцінка і позитивних, і негативних явищ суспільного життя *України* відчутно психологічна і експліцитна. У центрі оцінюваної парадигми перебуває *державність* – необхідна умова розвитку будь-якої нації. Слова *Україна* і *держава* функціонують у газетних текстах як синоніми і є виразними маркерами історичного періоду незалежності. У свідомості народу з 90-х років ХХ ст., завдяки насамперед ЗМК, утвердилася думка про позитивну роль держави в суспільно-політичному житті суспільства. Відповідно до настроїв епохи частотними є позитивнооцінні експліцитні означення до слова *держава*. Це переважно слова з інтелектуальної сфери мовомислення: *незалежна, самостійна, соборна, суверенна, демократична, переможна, європейська, вільна, нова*, семантика яких розкривається у контексті, напр.: *Надпотужний політичний землетрус, яким для Європи та Азії виявилася Перша світова війна, тоді розвалив кілька імперій. Ще на початку ХХ ст. вони видавалися непорушними основами континентального порядку, та за якихось двадцять років ті колоси на глиняних ногах впали, а на руїнах постала низка **нових незалежних держав*** (Слово Просвіти, 23–29.03.2017); *Всередині країни всі політичні сили, – незалежно від того, при владі вони чи в опозиції, – повинні бути партнерами в розбудові незалежної, європейської, демократичної держави* (Слово Просвіти, 23–29.03.2017).

Рушієм утвердження державних цінностей у суспільстві були національно-визвольні рухи, революції, ідеї яких завдяки пресі

поширювалися і закріплювалися у свідомості значної частини суспільства. **Суверенна держава** розглядається як запорука формування **нації** – основного державотворчого елемента. *Держава, Україна і нація* – часто функціонують як тотожні поняття, позитивну оцінку яких увиразнюють нейтральні словникові одиниці, переважно означення, які в контексті набувають піднесеного позитивнооцінного звучання, напр.: *Українська революція 1917 – 1921 років вперше показала світові суверенну українську державу та стала початковим етапом у боротьбі за незалежність, яка досягла своєї мети 1991 року. Ця революція започаткувала процес формування модерної політичної нації* (Слово Просвіти, 23–29.03.2017); *Українці – вільна, інтелектуальна, європейська нація. Нам треба наздогнати і йти вперед разом з іншими європейськими державами* (Літературна Україна, 09.03.2017).

Позитивну оцінку понять *Україна, нація* увиразнює вживання слова *патріотизм* з експресивними означеннями-синонімами з семою заперечення природних дій людини, що створює відчуття масштабності: *Також експерти сходяться на думці: небачений, нечуваний підйом патріотизму, який останнім часом спостерігаємо в Україні, дає додаткові шанси на успіх саме націоналістичним, послідовно проукраїнським силам* (Україна молода, 24.06.2014); *Незбагнений, небачений патріотизм проходить крізь наше серця і душі – нація стала свідомішою, сильнішою, згуртованішою, а держава сильною і незалежною* (Україна молода, 22.05.2014).

У мові публіцистичного стилю у 2014 році в зв'язку з суспільно-політичними подіями – революцією гідності спостерігаємо тенденцію до активізації нових позитивнооцінних синонімічних рядів з семантикою «духовності», зокрема на означення *держави, народу, нації*: *Наша нація, одухотворена вірою в добро і справедливість одуховлена переконаннями створити сильну державу, здолає всі труднощі і незгоди, досягне єдності і розквіту* (Україна молода, 06.09.2012). Позитивний образ *України, держави* створює, безперечно, *народ, нація*. Періодичні видання в останні роки

засвідчують розширення лексичної сполучуваності цих слів з позитивнооцінними епітетами, напр.: *непереборний, сильний, цілеспрямований, інтелектуальний, європейський, успішний, єдиний, об'єднаний, нездоланний, культурний, піднесений*, напр.: *Люди великого внутрішнього потенціалу, нездоланні, успішні, об'єднані в нову спільноту, сильні духом, впевнені в своїх силах – це ознака нової, сучасної і майбутньої України* (Літературна Україна, 10.04.2014).

Позитивну оцінку увиразнюють синоніми, відтінки значення яких перебувають у тісному зв'язку з характером змістового поєднання слів у словосполученні: *шляхетний – культурний – ліберальний, терплячий, свідомий – патріотичний – непоборний, народ, нація*, напр.: *Ми шляхетна, культурна нація з тисячолітньою історією і культурою. Ми обраний Богом народ з родючими чорноземами й чулим серцем* (Літературна Україна, 10.04.2014); *З висловлених думок постає шляхетний, ліберальний і коректний образ нашого народу, який терпить і тихо бореться за своє майбутнє* (Україна молода, 10.04.2014).

Експліцитні позитивнооцінні слова активізуються у зв'язку з об'єктивним переосмисленням національних явищ суспільного життя і утворюють синонімічні пари: *об'єднатися – зцілісити, відродження – відмолодіння*, пор.: *... нині створена Академія наук вищої школи України ставить за мету зцілісити штучний розрив науки на викладання і дослідження, привнесений АН УРСР* (Літературна Україна, 08.09.2012); *Людина, яка... виступає непримиренним антиподом Руху, – ця людина перемагає на парламентських виборах, поклавши в основу своєї програми головну ідею Руху – відмолодіння і розквіт України* (Україна молода, 08.06.2012).

Позитивнооцінну функцію у створенні привабливого образу України, держави виконують дієслова та віддієслівні іменники з семами «служіння», «руху», «будування», напр.: *Закон про неможливість подвійного громадянства має поширюватися на суддів, представників спецслужб,*

народних депутатів та депутатів місцевих рад, тобто на всіх, хто уповноважений служити державі і розбудовувати її економічний потенціал (Україна молода, 15.03.2017); Рівень розвитку держави залежить від щоденного поступу, руху вперед, створення і пошанування європейських цінностей. Перед усіма нами стоять завдання – йти вперед, будувати, а не знищувати (Україна молода, 15.03.2017).

Характерною для мови сучасної періодики є лексична сполучуваність слів *Україна, держава* з позитивнооцінними дієсловами *захищати, боронити*, напр.: *Захищати власну державу – це святий обов'язок кожного громадянина. Сьогодні всі повинні бути свідомими того, що від нашої позиції залежить наша державність (Літературна Україна, 24.02.2017).* Увиразнення позитивної конотації досягається шляхом заперечення негативно оцінних тверджень, вживанням експресивних експліцитних мовних одиниць в підрядних з'ясувальних синтаксичних конструкціях: *Зазнали краху плани кремлівських агресорів проголосити на цілий світ, що український народ, піддавшись брехливій більшовицькій пропаганді, зневірився у власній державі, тому не захищає ні столиці, ні своєї влади (Слово Просвіти, 02–08.03.2017).*

Частотним є вживання позитивно маркованих словосполучень *українська державність, наша державність* (пор. у СУМ II – «державний лад»), напр.: *Українська державність завжди повинна бути у пріоритеті всіх державних діячів і політиків (Україна молода, 15.03.2017).*

Як позитивно марковану можна кваліфікувати лексичну сполучуваність слова *державницький* (СУМ не фіксує), пор. *державницька компетентність, державницька щирість* тощо, напр.: *Очевидно, не надто покладаючись на Авакову компетентність і державницьку щирість, президент кинув міністрові внутрішніх справ підмогу в особі грузинських варягів-поліціантів. Ті фахівці справді дали старт (лише старт!) реформам у міліції – переходу до формату цивілізованої поліції. А далі кавказькі*

реформатори повтікали, жахнувшись масштабів корупції в своєму міністерстві (Літературна Україна, 09.03.2017).

Про розростання оцінної шкали слів *народ, нація* свідчить тенденція творення ступенів порівняння відносних прикметників, що не властиво українській мові, напр., *мирний – мирніший, військовий – військовіший, християнський – християнніший*. Ці форми відбивають зміни в свідомості суспільства, прагнення утвердити загальнолюдські ідеали, напр.: *Нам потрібний чітко розроблений план побудови мирнішого і християннішого народу, згуртованої української нації* (Україна молода, 08.04.2014).

Мова преси демонструє тенденцію до вживання експресивних граматичних структур, в яких, завдяки поділу, наголошується на позитивних оцінних характеристиках *України*. Найпоширенішим синтаксичним засобом є парцеляція. У таких конструкціях журналісти зосереджують увагу читача на найбільш інформативній частині речення, що посилює оцінну місткість всього контексту [УМЕ 2007: 482]. Н. Чернушко зазначає, що усі конструкції такого типу надають висловленню розчленованості і водночас лаконічності і є одним із способів передавання оцінки [Чернушко 2014: 189]. У протиставних підрядних реченнях наголошено, як правило, на протилежній, переважно позитивній оцінці українських реалій на противагу негативній, яку містить головна частина речення: *Нас мирних гречкосіїв упосліджували. А ми винайшли світове зерно і колесо, конституцію і демократію* (Літературна Україна, 10.04.2014); *Ми скинули жальгідного диктатора, московського холоуя і його захланних поплічників, які ставили на керівні посади безбатченків, «дядьків отечества чужого» й відвертих ворогів, що руйнували нашу безпеку, заколисували нашу пильність, притлумлювали нашу гідність у підростаючому поколінні. Але ми сильні, Україна сильна, ми вистоймо* (Літературна Україна, 10.04.2014).

Критичний погляд на події і явища в *Україні* реалізує вживання негативнооцінних мовних засобів. Усі позитивні зміни, як правило, відбуваються не завдяки, а всупереч процесам у державі, негативну

масштабність яких розкривають процесуальні іменникові синонімічні ряди з виразною песимістичною конотацією, напр.: *У державі – революції, інфляція, корупція, махінації на виборах, страйки, крадійство, наступ криміналітету, розмивання ієрархії цінностей, властивих цивілізованому суспільству, а ці подвижники, забувши особисті проблеми, болі й кривди, щоденно йдуть до дітей і вчать їх розумного, доброго, вічного* (Слово Просвіти, 02–08.03.2017); *Кажуть, що найбільшими ворогами української державності є три речі – війна, корупція, популізм* (Україна молода, 15.03.2017).

Вживання в одному реченні ряду синонімів створює ефект нагромадження семантично близьких компонентів висловлювання в напрямі посилення негативної оцінки. Спостерігаємо явище градації синонімічних одиниць: *Ситуація в Україні важка, критична, вибухонебезпечна, такої у нас ще не було. Це, очевидно, спосіб очищення і консолідації, становлення такої України, яка повинна бути* (Україна молода, 26.04.2014).

Характерною ознакою мови преси є вживання негативнооцінних слів з семою заперечення державного територіального устрою, напр.: *Усім абсолютно зрозуміло, що йде реалізація антиукраїнського, антидонецького, антилуганського і антихарківського плану. Плану з дестабілізації ситуації, плану з того, щоб іноземні війська перетнули кордон і захопили територію країни, чого ми не допустимо* (Україна молода, 08.04.2014).

Для увиразнення протиставлення позитивної оцінки України й негативної оцінки Росії в мові публіцистичного стилю використовують *антитезу*, яку побудовано переважно на зіставленні значень антонімів: *В Україні зараз набирає силу процес очищення, у Росії – процес загнивання* (Україна молода, 24.06.2014).

Одним із способів виникнення нових слів з негативнооцінним забарвленням є також навмисне калькування із повним або частковим збереженням особливостей звукового вираження російської мови. Такі слова функціонують паралельно з їхніми українськими відповідниками і називають

певні явища доби тоталітарного режиму: *двомовність – двоязичіє, радянщина – советчина, радянський – совєцький*, напр.: *Ми, українці, як і інші емігранти, не творимо «п'ятих колон» і не вимагаємо подвійного громадянства [в США] і двоязичія* (Вечірній Київ, 19.04.2012); *Ми боїмося совєцького минулого України, яке буцімто вже проминуло, але наслідки його можуть суттєво й негативно, навіть трагічно, вплинути на нашу незалежність* (Українська літературна газета, 03.06.2012).

Негативну оцінку посилює вживання експресивних дієслів та віддієслівних іменників з імпліцитною семантикою результативності, напр.: *Ситуація у державі розжарюється, розхитується і незабаром може знову вибухнути* (Літературна Україна, 09.03.2017); *Росія завжди користалася в своїх інтересах перевагами демократичних систем в сусідніх державах, щоб поглинути їх: починаючи з часів Новгород та Речі Посполитої, завершуючи Центральною Європою після Другої світової. І зараз розхитування настроїв в нашій державі зсередини є одним із способів гібридної війни Кремля проти України* (Слово Просвіти, 23–29.03.2017).

Основним виразником негативної оцінки дійсності сучасної України є також метафора, у якій актуалізовано нові реалії сучасної України, її олігархічну владу, напр.: *Що таке сучасна Україна? Це кинутий політичним вовкам ласий шматок м'яса* (Країна, 18.10.2012); *Щоб не повторити помилку кума, Петро Порошенко має обрати хірургічне втручання замість гомеопатії в Україні і таки знайти спосіб для дострокових виборів Ради* (Україна молода, 24.06.2014). Лексика з негативно-оцінним значенням стає невід'ємним компонентом метафоричних висловів і наповнює їх відповідним оцінним змістом: *Одинадцять за останній місяць засідання Радбезу ООН з позитивним для України висновком, на жаль, залишається беззубою дипломатією* (Україна молода, 18.04.2014).

Первісна образність, що є основою метафори, від активного вживання часто стирається, зневиразнюється й викликає в уяві читача нові асоціації, зокрема про роль громадян у творенні незалежної України : *Доки ви не*

перестанете бути офіціантами, не навчитесь боротися й досягати, особисто для себе й для України, доти нічого не буде (Країна, 17.04.2014).

Оцінка явищ духовного життя народу часто знаходить вираження в метафоричній енантіосемії – поляризації значень слів, зокрема чітко вираженої і вже усталеної в свідомості людей негативної семантики поняття *політика* і позитивно окресленої в усі періоди історії літературної мови культурної сфери життя суспільства, напр.: *Сучасні кобзарі з намулу часу, ідеології, політики та імітації вимивають золоті піщинки правдивої історії України* (Слово Просвіти, 22–28.08.2013).

Комбінацію оцінних засобів з власне семантичними показниками спостерігаємо і в метонімічних одиницях преси. Тут перенесення назви певного предмета або класу предметів на інший предмет або клас на основі суміжності ґрунтується на асоціативному сприйнятті читача й стає основою розуміння смислового наповнювання цілого тексту, напр.: *Росіяни не сприймають слова Україна, а слово «Галичина» для них схоже на змію з крихітними ніжками, змію з блискучими очима, що безшумно, як ніж, повзе по землі й ріже, розтинає землю* (Україна молода, 17.01.2013).

Політичні події, війна, що триває сьогодні в Україні, провокують інформаційну війну з Росією. Мова періодичних видань сповнена експресивними експліцитними негативнооцінними епітетами на означення Росії та синонімічних одиниць *Кремль, імперія, імперське плем'я* тощо, напр.: *Поруч з нами хитра, хижа, жорстока, антигуманна, антиукраїнська імперія. Завдання України – розвалити її* (Країна, 17.04.2014).

Для мови сучасної преси характерне вживання кількох негативнооцінних семантичних рядів дієслівних синонімів з семантикою знищення, що забезпечує увиразнення аксіологічного наповнення всього контексту: *За понад 360 років від часів Богдана Хмельницького українців ніхто (ні турки, ні поляки, ні навіть німці) так масштабно й безжалісно не нищив, не принижував, не манкуртизував, як оте агресивне, ментально*

імперське плем'я, що й назву у нас украдо, історію нашу привласнило і всі ці століття прагне душу нашу споганити, розтоптати, знищити (Літературна Україна, 10.04.2014). Ставлення Росії до України преса оцінює як *вороже, агресивне, ненависницьке, антигуманне, пор.: На Донбасі відбулася війна цінностей, світоглядних орієнтирів. Росія показала своє справжнє ставлення до України – агресивно-вороже, ненависницьке. І в цьому конструктив цієї війни. Для українців вона – певний момент істини* (Україна молода, 24.06.2014).

У парцельованих синтаксичних одиницях з протиставними сурядними реченнями, які містять негативноцінні однорідні означення, виразно відбито причиново-наслідкові зв'язки між діями Росії і українськими реаліями сьогодення, напр.: *Цю фейкову ідеологію придумала для Донбасу Росія і дуже активно її експлуатує. А уражений алкоголем, наркотиками безробітний Донбас, розчавлений соціально-економічними проблемами, напрочуд легко її сприймає: зі зброєю в руках криміналізований люмпен почувачється вершителем долі, що досі був ніким, а став усім* (Україна молода, 24.06.2014).

Як оцінний синтаксичний засіб у мові публіцистичного стилю функціонує також називне речення уявлення, в якому сконденсовано інформацію і зацентровано увагу на протидії російській агресії, напр.: *Політикам не звикати до езопової мови, але в риторичі Кремля є слово-маркер, котре не просто має видозмінений смисл, але й виступає червоним сигналом небезпеки. Це слово – захист* (Україна молода, 08.04.2014); *Очищення, люстрація. Люстрація дасть змогу обірвати ці підводні «внутрішньо системні» зв'язки з імперським плем'ям . І встановити інші, відкриті – поміж громадянським суспільством* (Україна молода, 08.04.2014).

4.5.2.1.1. «Україна» у вимірах прецедентних засобів мови

Публіцистичні тексти, синхронно висвітлюючи настрої доби, важливі проблеми суспільно-політичного, культурного, економічного життя народу, виводять на перший план ядерні поняття свого часу, які обростають новими семантичними відтінками, зв'язками з прецедентними феноменами. На зламі ХХ – ХХІ ст. актуалізуються концепти *Україна, держава, влада, Росія*.

Україна – це одне з ядерних понять сучасних медійних текстів, яке обростає новою, співзвучною часові аксіологією. Оцінка і позитивних і негативних явищ суспільного життя *України* (синоніми *держава, країна*) відчутно психологічна і експліцитна. У центрі семантичної парадигми прецедентних висловів перебуває державність – необхідна умова розвитку будь-якої нації.

Трансформовані фразеологізми актуалізують знання про українські політичні реалії, їх оцінювання, як правило, фіксується за допомогою вже добре відомих образів. Чим більше у значенні фразеологічної одиниці міститься потрібної інформації, яка відповідає властивостям об'єкта, тим більша ймовірність того, що читач залишить її у своїй свідомості.

На позитивні асоціації, пов'язані з розбудовою держави, налаштовують стверджувальні вислови зі зміненою модальністю. Компоненти-поширювачі (вихідна форма фразеологізму має сему заперечення) з актуалізованою семантикою праці, напр.: *Ну це там у парламенті аграрії з промисловцями чубляться, а ми в своїй державі зі своїми батьками-селянами – в одній партії. Знаєте в якій? У тій, де кожен сам собі кує і будує Україну* (Молодь України, 01.01.1994) – пор. *ні кувати, ні молоти*.

Оцінну семантику мови преси увиразнюють змінені фразеологізми, з семантикою життєствердності, духовності. Такі вислови контрастують у контексті з негативнооцінними словосполученнями на позначення сучасних реалій життя і посилюють позитивну конотацію основної думки газетної статті: *Перспективи невеселі, але світло в кінці тунелю бачу* (Молодь

України, 11.01.1994); *Як любити Україну «до глибини кишені»* – Мирослав Івасиків знає, але йшов він до цього чину спочатку через любов до «глибини серця» (За вільну Україну, 10.11.2000). Піднесене звучання, експліцитно виразна позитивна конотація тексту досягається через вживання пісенної цитати з уточнювальним прислівником, напр.: Для того, щоб читач зміг її ідентифікувати, наводять цілісний прецедентний вислів: **Україна ніколи не загине!** Це були слова з пісні. Пісню вони звичайно [воїни УПА] знали: **Україна не загине, поки світ і небо синє...** (Молодь України, 06.01.1994). Цитати з творів давньоруської літератури до позитивного осмислення самого поняття *батьківщина* додають сему патріотизму, відчуття глибини власної історії: *Батьківщина – річ свята. Згадаймо Шевченка, згадаймо Довженка. Згадаймо воїнів-русичів, які, йдучи в похід, з сумом говорили: «О, Руська земле, ти уже за бугром єси»* (Молодь України, 11.05.1994).

Диференційною ознакою сучасних публіцистичних текстів є вживання біблійних висловів, які розкривають сучасні українські реалії і передають виразну стверджувальну позитивну оцінку майбутнього України: *Можна погрожувати волхам розірвати дипломатичні відносини. Але не можна загасити зірку над державністю України. Дайте строк. Немовляті виповниться 33 роки. Він навчиться ходити по воді, перетворювати воду на вино і воскрешати мертвих... Чекайте! Він сам знайде навіть без вірчих грамот. Бо гніт Його благо, а тягар Його легкий...* (Час Time, 17.01.1997).

Процеси державотворення часто мають негативнооцінне висвітлення у мові сучасної преси. Трансформовані поширені фразеологізми передають критичні суспільні настрої доби і засвідчують очікування необхідності змін у своїй державі: *Не хотілося б виглядати отим болотним куликом, а то, здається, моя країна тут перевищила всі рекорди за кількістю вихлюпнутого на екрани бруду* (Україна молода, 04.04.2012) – пор.: *як бугай в болоті*; *На Сході України ще є ті самі граблі, що й в Криму, тільки краще заточені* (Україна молода, 15.04.2014) – пор.: *наступати на ті самі граблі*; *Кажуть же, що найсерйозніший урок історії (також нашої української – з її*

невмирущим отаманством і одночасним скиглінням про «єдність») якраз у тому, що вона **ще нікого нічому не навчила** (Час Time, 13–19.03.1997) – пор. навчити розуму; **Українці в комунальних боргах, як у шовках** (Україна молода, 20.01.2004) – пор. в боргах, як у шовках.

Уточнені фразеологізми акцентують на трагічних явищах, нестатках народу сучасної України, напр.: **Мистецтво жити з гранатою. Центр столиці України – заміноване коло** (Україна молода, 05.04.2001) – пор. **зачароване коло**.

Поширені традиційні фразеологізми актуалізують їх потенційний семантичний потенціал. Значення залишається тим самим, змінюється тільки частина інформації, яка потрібна авторові для відтворення образу чи характеру українських реалій, напр.: **Тож ходаки з Херсона оббивають урядові пороги: виділіть гроші для лізингового викупу шести десятків комбайнів, дайте змогу розвинути сільське господарство в Україні** (Сільські вісті, 18.09.2001) – пор. оббивати пороги; **Це значить, що латають чергові бюджетні діри за рахунок наших сімейних бюджетів** (Перець, № 6, 2000) – пор. латати дірки. Уведені компоненти допомагають уточнити, розширити інформацію про процеси державотворення: **Так і хочеться показати у підле минуле дулю і йти вперед. Україні необхідно рухатися вперед** (Перець, № 1, 2000) – пор. показати дулю; **Зараз біжимо в Європу. Мчимо на всіх парах** (Сільські вісті, 06.12.2002) – на всіх парах.

Метафоризовані поширені вислови в негативнооцінних заголовкових структурах загострюють увагу читача і спонукають прочитати статтю, зміст якої розкриває сам об'єкт аналізу і оцінки: **Між солом'яних вогнів ідей і швидкого попелу забуття. Українська зовнішня політика. Погляд з-за кордону** (Час Time, 17.01.1997) – пор. між двох вогнів.

Оцінюючи становище України на міжнародній арені, журналісти залучають контекстуально зумовлені, впізнавані для багатьох слов'янські моделі фразеологізмів, зокрема польські: **Чи буває НАТО занадто?** Леонід

Кучма вважає, що буває. І те, що добре для Польщі, для Угорщини, для України, на його думку, погано (Час Time, 06–12.03.1997).

Семантику висловів зі світової літератури, Біблії, кінофільмів конкретизують контексти, зміст яких привертає увагу суспільства до негативних процесів в українській політиці, економіці, освіті, екології тощо: *Політична гра «приборкання України» триває. Олександра Лукашенка ігнорує демократична Європа, але в Києві білоруського диктатора приймали краще, ніж Білла Клінтона (Час Time, 22–28.05.1997); Іронія долі лише в тому, що ординарні стукачі нарядилися в професорські мантії і прогулюються під столичними каштанами. А твої блудні сини, Україно, ковтають радіонукліди в чорнобильській зоні, мріючи про остаточне поновлення втрачених прав (Молодь України, 21.06.1994); Вранці – програма, увечері – гроші. Те що за рівнем міжнародної макрофінансової допомоги Україна посідає одне з останніх місць навіть серед країн СНД, визнають і фахівці світового банку (Молодь України, 28.06.1994); Енергетична політика України – крок вперед – два назад... (Час Time, 17.01.1997); Друге пришествя Звягільського або повернення української політики на круги своя (Час Time, 6–12.03.1997).*

Негативно оцінюються глибоко вкорінені в свідомість народу недооцінка власного потенціалу, приниження, апатія, зневіра тощо. Відомі для широкого загалу вислови зі світової літератури, винесені у заголовок і оформлені як риторичні питання, не так акцентують на негативі, як спонукають читача до роздумів про необхідність щось змінювати, прагнути оновлення, напр.: *По кому б'є дзвін? [заголовок] Чи можна бодай уявити, що французи благоговійно відзначають вимушену угоду з англійцями (1360 р.), за якої велика частина їхньої території відійшла до агресора? Чи можна повірити в те, що вірмени святкують дати, коли їхню землю шматували перси і турки? Чи є на цій грішній землі хоч один народ, який урочисто стрічає день свого колоніального уярмлення? День залежності? Виявляється є. Це ті ж таки чухраїнци, які бравенько рихтуються 18 січня*

відзначати його в своєму українському місті Переяславі (Молодь України, 15.04.1998); *Чи варто входити двічі у те саме болото? Що гіршою стає економічна ситуація в Україні, тим гучніше лунає агітація про бажання у той чи інший спосіб об'єднатися з Росією* (Час Time, 08 – 14.04.1997).

Як оцінні одиниці 2014 року увійдуть в історію літературної мови прецедентні вислови, пов'язані з подіями «Революції гідності» в Україні, «майданом», напр.: *Політичної еліти майдан не призначить, він її тільки народить* (Країна, 17.04.2014); *Майдан змінив свідомість українців – вони вже ніколи не будуть рабами* (Літературна Україна, 13.03.2014); *Принцип «хто платить, той замовляє музику» до сьогодні ще ніхто не скасовував. Коло платників Майдан децю звузив і ми собі їх уявляємо, а «музику» почуємо незабаром* (Україна молода, 24.06.2014). Взимку 2013 – 2014 років в мову преси увійшли також трансформовані тексти українських колядок: *Христос народився – майдан славить його* (Україна молода, 10–11.01.2014); *Пастушки з ягнятком, пампухом і «беркутятком»* (Україна молода, 10–11.01.2014).

Експліцитно закладена негативна семантика у висловах з пісень, ідеологемах, пов'язаних з радянським минулим України, що зазнало кардинальної переоцінки в часи незалежності: *Чуєш сурми заграли? Дай Боже, щоб востаннє* (Час Time, 13–19.03.1997); *Без України ж не буде імперії. А як вона називається – «єдина і неделімая», союз чи СНД, – не має значення* (Час Time, 03–09.04.1997).

Засобом вираження позитивної оцінки виступають контрастні до явищ сучасної епохи цитати класиків української літератури, істориків, громадських діячів минулого, які ґрунтуються переважно на тематичних зразках національного самовираження: *Бо вона (інтелігенція) не забула ще слова митрополита Іларіона: «Кожен народ – то квітка на луці Божім цвітучім* (Літературна Україна, 07.02.2013); *Актуалізуймо й широко соціалізуймо слова Довженка: «Якщо любов до Батьківщини – це націоналізм, то я націоналіст»* (Слово Просвіти, 17–23.01.2013); *Нам*

треба вчитися соціогуманізму в геніального Франка: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими, а українцями без офіційних кордонів» (Слово Просвіти, 17–23.01.2013).

Трансформовані універсально-прецедентні вислови функціонують переважно як негативнооцінні одиниці в текстах про півострів Крим, що в свідомості українців асоціюється з загарбницькими діями Росії, напр.: **Крим: етнологічний трикутник. Загроза відокремлення Криму від України не просто стала реальністю, вона почала матеріалізовуватись в діях Ю. Мешкова** (Молодь України, 06.05.1994). Ідеологеми як прецедентні вислови радянського минулого посилюють негативну семантику всього контексту, напр.: **Крим «особый отдел»... Півострову сниться, що він острів. Політику сниться, що він фігура. Від рокировок на стику землі і моря у пішаків, що це спостерігають, може початися «морська хвороба»** (Молодь України, 04.05.1994).

Україна – це одна із центросфер мови сучасних періодичних видань, яка утримує в своїх структурах ціннісні виміри суспільного буття, світобачення, мовну картину світу. Преса вербальними засобами і відбиває аксіологію реалій сучасної *України* в контексті суспільно-політичних, культурних тенденцій епохи, і забезпечує живе надходження певних систем поглядів, цінностей однієї людини, цілого колективу, політичної партії до свідомості широкого загалу. Семантика оцінних одиниць публіцистичного стилю відображає суспільне осмислення історії і сучасності, що активується одиницями національної мови і фіксує новий етап розвитку її функціонально-стильової парадигми.

4.5.2.1.2. Україна vs Росія: прецедентне вираження оцінності

Політичні події, війна, що триває сьогодні в Україні, провокують інформаційну війну з Росією. Мова преси, як наслідок, сповнена експресивними оцінними трансформованими фразеологізмами, які

розкривають підступні наміри Росії стосовно України, напр.: *«Прозорі кордони» – зашморг на шії України. Росія (князівська, царська, більшовицька, посткомуністична) 1273 раз порушила власні письмові зобов'язання. Цього разу прикрила свої «прозорі кордони» для «братів-іногородців обидві її столиці – Москва та Санкт-Петербург (Молодь України, 06.01.1994) – пор. сидіти на шії; Звичайно, шовінізм не є невиліковною хворобою. Він лише симптом загальної, політичної та економічної хвороби Росії. Її подолання відбувалося здебільшого способом, коли **віз знаходився попереду коняки** (Час Time, 17.01.1997) – пор. тягнути воза.*

Контаміновані фразеологічні вислови, функціонуючи в експресивних парцельованих граматичних конструкціях, посилюють негативну семантику інформативної частини речення. Водночас такі конструкції надають висловленню розчленованості і лаконічності. У протиставних підрядних реченнях, які містять трансформовані фразеологізми, прецедентні ідеологеми, наголошено, як правило, на протилежній негативній оцінці російських реалій на противагу позитивній, яку містить головна частина речення, напр.: *Природно, з точки зору свідомого українця, кримського питання не існує, а існує загальновизнаний принцип непорушності кордонів. Отож кожен наводь лад у своїй хаті та не пхай свого носа за сусідський паркан, тим паче, що сміття й на власному подвір'ї доволі. Але «особенная статъ» нашої північної сусідки не дозволяє їй діяти так тривіально. З маніакальною впертістю, не помічаючи, як відпадають куски власного тіла вона тягнеться до чужої комори під сміховинним приводом, що Севастополь, мовляв, «город русской славы»! А Порт-Артур?, А Сен-Готард – «перевал русской славы», а Аустерлиц – «деревня нашего бесславия»? (Молодь України, 11.01.1994). Зміна модальності фразеологізму увиразнює негативну оцінку російського впливу на Україну в інформативно навантаженій частині складносурядного речення, напр.: *До грудня 1991 року політична боротьба у нас точилася навколо дилеми: бути чине бути незалежній Україні. Зараз ця боротьба набула нового змісту: якою бути**

Україні? Бути їй довіку незалежною справді українською державою, чи такою собі квазіукраїнською, точніше кажучи, російсько-українською, організмом і **без голови і без вух**. (Вечірній Київ, 24.02.1996). пор. з головою і вухами.

Уточнені зі зміненою модальністю національно-прецедентні вислови акцентують увагу на економічній неправомірності дій Росії: *Коли в повоєнні роки ви [Росія] свій газ із Дашави, Шебелінки в Москву качали, ми за те гроші не дерли...* (Молодь України, 06.01.1994). пор. *дерти шкуру*.

Виразну негативну оцінку політизованій релігії містять оновлені і співзвучні часові фразеологізми, напр.: *Московські попи гірше незваних татар* (Час Time, 04.08.2000) – пор. *непроханий гість гірше від татарина*.

Маркерами несприйняття російської політики стають контаміновані експресивно виразні фразеологізми з російської і української мов, напр.: *Врешті, маленька Чечня, незламний Дудаєв неспростовно довели, що російська приказка: «...**проти молодця – сам, как овца**» – не з пальця висмоктана*. Ну походили слиною колишні центральні мас-медіа, Чечню бандитським кублом пообзивали, Дудаєва багном пообливали. Проте незалежна Чеченська республіка існує і чобіт «імперського» миротворця» не топче землі гордого гірського народу (Молодь України, 06.01.1994).

Показовим є вживання експліцитних негативнооцінних прецедентних біблійних висловів для увиразнення оцінки російських подій, напр.: *Тасмна вечеря в «каретному ряду»*. Біблійна історія про тасмну вечерю відома всім. Щось подібне сталося днями у Москві. В самому центрі столиці неподалік від Кремля в ресторані «Каретний ряд» зібралися у вузькому колі апостоли російської демократії з метою... (Вечірній Київ, 17.03.1996).

Негативну оцінку дій Росії традиційно передають прецедентні ідеологеми, напр.: *Важливо те, що, як там полюбляють висловлюватися, вона [Росія] «**возимела дієствіє**» на українських державців і вилилась в уже згадану «контрибуцію»* (Молодь України, 06.01.1994).

4.5.2.2. Народ

Оцінна парадигма традиційного ядерного поняття мови публіцистичного стилю *народ* змінна і залежить від ідейно-культурних цінностей відповідної епохи.

Відродження української державності в кінці ХХ ст. стає визначальним фактором в оцінці поняття *народ*. Відбувається переоцінка знівельованої у 30 – 80-х роках ХХ ст. ідеї національного розвитку, формування національно-мовної свідомості народу. Оцінна парадигма *народу* будується на запереченні, негативному сприйнятті радянського минулого, наслідків імперської політики СРСР, що позначилася на створенні морально, національно, фізично слабкої особистості. У мові преси 90-х рр. ХХ ст. активно функціонує низка експресивних експліцитно негативнооцінних епітетів до слова *народ*: *багатотраждальний, заляканий, понівечений, пригнічений, забитий, затоптаний, зрусифікований, обкрадений, зайвий, суржиковий, краплений, мічений, безсилий, безликий*, напр.: *Ми сміємося по-ірландському, і плачемо по-німецькому. Ми мовчимо по-німецьки і розмовляємо по-англійському. Ми суржикові люди. Ми краплені люди. Ми мічені люди* (Літературна Україна, 07.02.2013); *Для того, щоб перейти на світлу сторону історії, Путіну пропонують припинити агресію і злочинну політику щодо багатотраждального, століттями залякуваного, приниженого українського народу, який не хоче війни з російським народом* (Україна молода, 24.06.2014). Зауважимо, що поняття *народ* в усі попередні періоди історії літературної мови мало позитивну конотацію, яку передавали переважно означення з інтелектуальної сфери мовомислення.

Для утримання уваги читача в газетних матеріалах, наголошує С. Я. Єрмоленко, журналісти використовують експресивні засоби – емоційно-експресивні слова, висловлювання, які передають найрізноманітніші відтінки значень [Єрмоленко 1999: 308]. Традиційні негативнооцінні синонімічні ряди розширюються за рахунок експресивних

новотворів. На зламі століть у вжиток входить неологізм *поскрибований*, який наповнює традиційний ряд *знищений – замучений – покалічений* новою негативно виразною оцінкою *українського народу*, що поширюється на весь контекст: *Немалу силу і владність ... мали історичні ілюзії, самоомани. Моральна вина, моральний докір почуває майже кожен з нас, хто жив і творив у ті десятиліття [за культу особи]. Вони і в ставленні до нашого **поскрибованого** народу, який не захистили* (Ю. Мушкетик, Літературна Україна, 24.09.2012). Засобом увиразнення негативно оцінки явищ суспільного життя стають експресивні неологізми *безглиб, нижчосортний*, які поповнюють традиційні синонімічні ряди, напр.: *прірва – яма – безглиб, нікчемний – низький – меншовартісний – нижчосортний*. Негативну оцінку посилюють неузгоджені означення з семантикою «приреченості», напр.: *Наш народ разом з державою котиться у **безглиб безнадії, мороку, суцільної темряви**. В Україні немає лідера, який би вивів нас на поверхню* (Сільські вісті, 20.01.2009); *Свідомість нашого **нижчосортного суспільства**, яку створювали десятиліттями, законсервувалась на рівні **безнадійності, апатії, страху*** (День, 04.09.2008).

Негативнооцінні синонімічні ряди розширюються за рахунок залучення іншомовних слів, напр.: *манкурт* «людина яка втратила історичну пам'ять, моральні духовні цінності й орієнтири» розширює синонімічний ряд: *виродок, покруч, перевертень, яничар* та ін., напр.: *В Україні склалася парадоксальна ситуація: замість об'єднувати ці речі, навпаки, роз'єднують, бо немає спільного погляду на історію, немає однієї мови і немає однієї церкви. Серед нас дуже багато **манкуртів і перевертнів*** (Україна молода, 12.09.2004).

Загальну негативну оцінку явищ життя доповнюють авторські і загальноновживані неологізми *кандидувати, розпинатель, наличка*, пор.: *балотуватися – кандидувати, гнобитель – розпинатель, ярлик – наличка*, напр.: *У листах до Ю. Шевельова О. Забужко виступає не тільки розліплювачем **наличок**, а ще й санітаром українських мас-медіа*

(Літературна Україна, 11.10.2012); *В Одесі розпинательці України Катерині II «отгрохали» пам'ятник і, як зіницю ока, охороняють, щоб не впавав...* (Літературна Україна, 18.10.2012). Моральні якості народу в умовах переоцінки цінностей передає синонімічний ряд *неповага – неприязнь – ненависть*, який поповнився неологізмом *негація*, напр.: *Нашій державі, нашому народу ніякі завдання не до снаги – наша свідомість сповнена **неповагою** до історії, культури, **ненавистю** до ближніх, суцільною **негацією*** (Вінниччина, 26.03.2005).

Розширення негативнооцінної парадигми *народу* в кінці ХХ ст. на початку ХХІ ст. відбувається також внаслідок утворення нових експресивних негативнооцінних прикметникових і іменникових синонімічних рядів: *знедуховлений – обездуховлений – пустодухий, знеосіблення – деперсоналізація*, напр.: *Російському шовінізму відводиться... особлива роль у нівеляції і **знеосібленні** українців* (Літературна Україна, 17.06.2012); *«Гранословці»* [сучасники письменницького конкурсу «Гранослов»] *не зупиняються на констатації екзистенціальної проблематики, не перетворюються на пасивних споглядальників нівеляції самооцінної особистості в зародку, що активно відбувалося в процесі запрограмованої **деперсоналізації** народу* (Культура і життя, 27.04.2013).

Про розростання оцінної шкали сучасного мовця свідчить тенденція творення ступенів порівняння відносних прикметників, що не властиво українській мові: *військовий – військовіший, обкрадений – обкраденіший*, напр.: ***Обкраденішого** народу немає ніде в світі* (Літературна Україна, 08.05.2015). Позитивну оцінку імпліцитно передають морфологічні форми *мирний – мирніший, християнський – християнніший*, напр.: *Нам потрібний чітко розроблений план побудови **мирнішого** і **християннішого** народу, згуртованої української нації* (Україна молода, 08.04.2014).

Збільшення частотовживання позитивнооцінних засобів у зв'язку з процесами формування нової суспільної свідомості під час революції гідності демонструвала преса 2014 року, напр.: поняття *народ, люди, нація*, набули

позитивної конотації у словосполученнях з словами *непереборний, сильний, цілеспрямований, інтелектуальний, європейський, успішний, єдиний, об'єднаний, нездоланний, культурний, піднесений: Люди великого внутрішнього потенціалу, нездоланні, успішні, об'єднані в нову спільноту, сильні духом, впевнені в своїх силах – це ознака нової, сучасної і майбутньої України* (Літературна Україна, 10.04.2014). У мові публіцистичного стилю як синоніми функціонують позитивнооцінні епітети до слів *народ, нація, суспільство: одухотворений – одуховлений, напр.: Наша нація, одухотворена вірою в добро і справедливість, здолає всі труднощі і незгоди, досягне єдності і розквіту* (Україна молода, 06.09.2012); *Протягом якого десятиліття років цікавило мене суспільство епохи Середньовіччя не те темне, як його звичайно уявляють, а одуховлений вірою народ, душа якого втілилася в камені соборів та романських і готичних скульптур»* (Літературна Україна, 04.10.2012).

Оцінка явищ духовного життя народу часто знаходить вираження в метафоричній енантіосемії – поляризації значень слів, зокрема чітко вираженої і вже усталеної в свідомості людей негативної семантики поняття *політика* і позитивно окресленої в усі періоди історії літературної мови культурної сфери життя суспільства, напр.: *Сучасні кобзарі з намулу часу, ідеології, політики та імітації вимивають золоті піщинки правдивого кобзарства* (Слово Просвіти, 22–28.08.2013).

4.5.2.3. Влада

Виразно негативно оцінюваним є також центральний образ сучасної преси – *влада*. Частовживаними в мові періодичних видань є синоніми на позначення влади: *політичні аферисти, перебіжчики, зрадники, тушки, кровопивці, українофоби, антинародники* (цей синонімічний ряд продовжує і часто вживане словосполучення *п'ята колона*), які характеризують українських політиків: *Я кажу: Ідіть на Майдан і поясніть людям, чому*

поруч зі мною стоять **політичні аферисти**, які ще вчора були нашими ворогами... (Країна, 18.10.2012); Почалося засідання зі штовханини, опозиціонери дружно виштовхали із зали перших **«тушок»** цього скликання – батька й сина Табалових (Україна молода, 13.12.2012); **П'ята колона** підступно нищила армію, духовні цінності народу, вбивала Україну протягом усіх років незалежності (Країна, 17.04.2014). Виразну негативну оцінку передають епітети **олігархічна, кланово-олігархічна, бандитська, антиукраїнська, корумпована, перевтомлена, деструктивна, зденаціоналізована**, напр.: *Я за віком мав би вже сидіти на пенсії, але нині державою керують антиукраїнські сили, кланово-олігархічна влада, яка дбає лише про власні інтереси* (Літературна Україна, 07.02.2013); *І партія регіонів, і «Батьківщина» – за олігархічну модель влади, адміністративну економіку, ручне управління й авторитарний режим* (Країна, 18.10.2012).

У мові сучасної преси утворюються нові слова, які активно поповнюють уже наявні, утворюють нові синонімічні ряди і відбивають негативну оцінку явищ політичного життя країни: *безлад – бедлам – хаос: У нашому політичному бедламі не так просто встановити діагноз хвороби, особливо, коли людина з мандатом* (Літературна Україна, 23.08.2000); *Наше місто й далі заростає отим мовним бур'яном, в ньому панує мовний безлад – це не лише вияв неграмотності деяких керівників і торговельників, а й спосіб приниження нас, українців, на нашій рідній землі, у рідному місті* (Слово Просвіти, 18 – 24.10.1999).

Негативнооцінну семантику містять розмовні одиниці і поширюють її на весь контекст: *Сьогодні ж в опозиції маємо хлюпиків, які багато говорять і мало роблять* (Країна, 18.10.2012).

Первісна образність, що є основою метафори в оцінці влади, від активного вживання часто стирається, зневиразняється й викликає в уяві читача нові асоціації: *Чи є надійна гавань в буремному морі українських політиків?* (Вечірній Київ, 13.12.2012); *Кабмін Тимошенко став урядом меншості, що постійно балансує над прірвою* (Україна молода, 04.12.2012);

Третьою групою полювання на українську історичну правду стали яскраві персоналії українських політиків різних історичних періодів, проте з однаковим україноцентричним, героїчним чи знаковим змістом... (Літературна Україна, 21.02.2013).

Журналісти знаходять вдалі **порівняння**, які розкривають зміст поняття *влада* саме в цей період історичного розвитку країни: *Влада – це підліток, який постійно шукає і розширює межі своєї безвідповідальності. А суспільство, подібно до дорослого, ці межі встановлює і контролює всередині* (Слово Просвіти, 22–28.08.2013).

Імпліцитну негативну оцінку *політиків* містить концептуальна метафора, образне значення якої ґрунтується на світорозумінні та нормах суспільної поведінки, а тому стає найдосконалішим знаряддям маніпуляції в просторі української періодики, напр.: *Згузені ріки українських політиків або про приховані складники улюблених ласощів малюків* (Україна молода, 13.12.2012); *«Божественна» стратегія державних чиновників вигрілась на сонечку і активно допомагає конфесійній афері з «прихватизації» пам'ятки національного значення – Старокиївської гори та руїн Десятинної церкви* (Україна молода, 04.12.2012). Метафоричні конструкції показують, як світоглядні засади журналіста, а отже й сучасної людини передають переважно не образи об'єктивного світу, а специфічний досвід особистісного, інтуїтивного осягнення світу.

Серед незначної кількості позитивнооцінних назв державних і громадських діячів помітне функціонування реактивованих синонімічних одиниць, у значенні яких підкреслюється і виділяється якась певна характерна риса чи ознака позначуваного словом явища сучасної України: *добродій – добродійник – добротинець – благочинець*, напр.: *Наш народ, наша держава потребує духовного відродження, повернення історичної спадщини минулого, повної переоцінки життєвих і культурних цінностей. Нам ще багато потрібно відкрити і осмислити. Без фінансового сприяння добродійників тут не обійтись* (Слово, 18 – 24.10.2012); *Увесь список*

доброчинців всіх трьох програм [міжнародного благодійного фонду Михайла Грушевського] вже опубліковано в першому томі повного зібрання творів Михайла Грушевського (Літературна Україна, 17.08.2000); Нас продовжують грабувати, ми не можемо влаштуватися на роботу, а благодійники тим часом створюють додаткові робочі місця, платять мільйонні податки, займаються утриманням кількох дитячих будинків (Україна молода, 05.07.1998).

Оцінні okazіональні заголовкові структури в мові періодичних видань суголосні настроям доби в оцінці мови, науки, культури історії тощо, що передається компонентами з яскраво вираженим емоційним забарвленням, які поширюють свій потенціал на весь контекст: *«Язык» для обслуги». Сьогодні в Росії відбудуться перші владні іспити для трудових мігрантів зі знання мови (Україна молода, 04.12.2012); «Буржуазному націоналістові». У Львові наша влада відкрила меморіальну дошку відомому історичу, політв'язню та громадському діячеві Ярославу Дашкевичу (Україна молода, 13.12.2012).*

4.5.2.3.1. Оцінка влади в прецедентних засобах мови

Аксіологію влади в Україні формують національно-прецедентні уточнені і поширені вислови *тримати під залежними судами, мокра робота, знімати останню шапку, гребти до себе лопатою, хапати за комунальні послуги останню копійку*. Ці одиниці вносять у мову преси колорит доби і засвідчують ставлення суспільства до влади на зламі ХХ – ХХІ ст.: *Теперішня влада тримає під залежними судами кожного, для неї немає нічого неможливого (Країна, 18.10.2012) – пор. тримати під каблуком; Мокру роботу народних обранців відчуватимуть і майбутні покоління українців (Літературна Україна, 07.02.2013) – пор. мокра справа; Ми лише хочемо сказати, що не можна знімати з народу останню шапку (Сільські вісті, 02.04.2004) – пор. знімати останню сорочку; Сотні мільйонів гривень*

влада викинула на вітер (Час Time, 14.01.1999) – пор. *кидати гроші на вітер*; *Отаке-то – висимо всі, крім влади, на волосинці*, але навіть про це й не здогадуємось (За вільну Україну, 15.12.2000) – пор. *висіти на волосинці*.

Національно-прецедентні поширені вислови, уведені в речення як вставні конструкції, загострюють увагу читача і посилюють негативну семантику усього контексту, напр.: *Укоріненість яничарського мислення – явище не нове серед україномовних, але «русскодумаючих» інтелектуалів. З владними динозаврами з минулого все зрозуміло (горбатого депутата лише могила виправить)* (Час Time, 10.01.1997); *Суспільна владна еліта – замкнуте корпоративне коло, котре часто ставить свої вузькокланові інтереси значно вище від стратегічних інтересів самої держави* (Час Time, 17.01.1997).

Негативну оцінку дій влади посилюють синонімічні фразеологічні вислови, напр.: *Чистота навіть однієї людини заважає нинішній владі гребти усе до себе лопатою, ану, як очиститься весь народ? Де ж тоді панство розкошуватиме і з кого хапатиме за комунальні послуги останню копійку* (Сільські вісті, 05.12.2002).

Поширені фразеологізми влучно характеризують стосунки всередині владних структур, напр.: *Тим самим Олександр Миколайович тягне інтеграторську ковдру на себе. Оголюючи «політичні ноги» Симоненка і Мороза* (Україна і світ сьогодні, 26 – 31.12.1998) – пор. *тягти ковдру на себе*; *Історія можновладців розуму не вчить. Вона лише зберігає певні закономірності, переносячи їх у нові умови* (Час Time, 17.01.1997) – пор. *вчити розуму*; *Нацбанк використав трибуну з'їзду АУБ, щоб показати урядові зуби* (Україна молода, 18.06.2002).

Синонімічні поширені фразеологізми посилюють негативну експліцитну оцінку наслідкам дії влади для народу, напр.: *Нас, піддослідних, весь час закликають засукати й так короткі рукава, набратися десь терпіння, затягти тугіше уже подертий ремінь. Ми слухняно засукуємо, набираємось, затягуємо* (Перець, № 23, 1994).

Трансформовані сталі висловлювання актуалізують народну мудрість українців, вводючи її в контекст історичних, соціально-політичних подій, іноді пом'якшуючи негативну тональність контексту. У таких випадках поширені фраземи виконують евфемістичну функцію в медійному тексті, напр.: *Нарденів в Україні можна лише восени рахувати* (Україна молода, 04.06.2014) – пор. *курчат по осені рахують*; *Нашому закону «пороблено»? А поробили йому депутати* (Сільський час, 11.09.1996); *Благодійництва на копійку, а галасу на гривню* (Перець, № 6, 1999) – пор. *діла на копійку, а балачки на карбованець*; *Якби «блудний батько» [президент] повернувся, «сини» б простили його* (Молодь України, 15.10.1999) – пор. *блудний син*.

Збагачення фразеологічного фонду української мови пов'язане з дією двох протилежних тенденцій: стабільності, що виявляється в збереженні семантики, і в оновленні форми традиційного виразу. Зміни усталених універсально-прецедентних висловлень в контексті, як правило, соціально актуалізують дії влади і визначають сферу вживання висловів з навмисно калькованими одиницями із повним або частковим збереженням особливостей звукового вираження російської мови, напр.: *Усім гілкам треба злагоджено працювати, а не сіяти юридично-правовий «безпредел»*. *Бо хто сіє цей «бєспредел», той поagne бурю* (Слово Просвіти, 04 – 10.07.2013); *У ліс підеш – на «совєцьке» минуле наткнешся* (У Криму прийняли нову постанову про збір грошей за використання лісових ресурсів) (Україна молода, 27 – 28.06.2013).

Негативною оцінною семантикою влади доби незалежності сповнені в мові періодичних видань і трансформовані афоризми: *Наступ влади на українство «на своїй не чужій землі», пов'язаний напряму з нещодавнім сфальшованим ухваленням ВР закону про нові засади мовної політики, набуває нищівного та широкомасштабного совітського розмаху* (Слово Просвіти, 17 – 23.01.2013); *А саме буття чи небуття титульного (корінного) народу як державної нації зі всіма її ознаками: мовою, освітою, наукою, культурними традиціями, – у руках нині живущих депутатів*

(Україна молода, 04.12.2012); *Коли говорити про політиків, то старого пса новим трюкам не вчать* (Україна молода, 13.12.2012).

Поширені афоризми, спонукаючи до філософських роздумів читача, уточнюють часові виміри, психологічні настрої, пов'язані з перебуванням деяких політиків при владі, напр.: *Напевне, це не всім сподобається, але так уже склалося, що головною темою нинішніх президентських виборів, як і попередніх, знову стало гамлетівське запитання: бути чи вже ніколи не бути Леонідові Кравчуку у владі, а саме – Президентом України* (Молодь України, 17.06.1994); *Але й чому зараз, на піку кризи, влада – точнісінько як опозиція – діє все за тією схемою жорстокої війни «всіх проти всіх», за схемою «проти», а не «за», руками виключно доморослих Доренків та Генпрокуратури* (День, 12.01.2001); *Тим нардепам варто спуститися з київського олімпу на примітивну периферію і спробувати пояснити: якщо Ющенко такий зляканий, а потім геть не страшний, то чого його так знервовано зустрічають у регіонах* (Україна молода, 05.11.2003).

Заголовки сучасної медійних текстів з комбінацією оцінних засобів і семантичної конотації часто визначають негативну тональність всієї статті: *Шістка з обманом* (про парламент VI скликання) (Україна молода, 04.12.2012); *Бліц-сесія «перевтомленої» Ради* (Слово Просвіти, 17–23.01.2013); *Цинізм граблів влади – віртуальні пільги дітям війни* (Україна молода, 13.12.2012); *За дурною головою депутата нема і мікрофону спокою* (Перець, № 6, 1999) – пор. *за дурною головою і ногам нема спокою; Обережно, привид не тільки дніпропетровської влади бродить не тільки по Україні* (Голос України, 03.11.1994) – пор. вислів з маніфесту комуністичної партії: *Привид бродить по Європі – привид комунізму*.

Оновлені прецедентні вислови містять прозору негативну семантику поведінки сучасних владних структур, напр.: *Дещо про гору, Магомета, і «нехристиянську» поведінку деяких депутатів* (Україна і світ сьогодні, 28.11.1998) – пор. *якщо Магомет не йде до гори, то гора йде до Магомета*.

Періодичні видання, завдяки широкому інформаційному простору, забезпечують живе надходження певних систем поглядів, цінностей до свідомості широкого загалу. Вживання негативнооцінних лексичних, фразеологічних, стилістичних одиниць позначається на формуванні масової свідомості народу – народу без власних ідеалів і віри в майбутнє.

4.5.2.4. Духовні цінності

Ключовими духовними цінностями сучасної України є мова і моральні чесноти.

На мові публіцистичного стилю позначаються політичні процеси доби, суспільні ідеї тощо. Початок XXI століття – це час протистояння суспільства і влади, протиріччя між мовою, її природним розвитком і мовним законодавством. Такі екстралінгвальні чинники викликають однозначно негативну оцінку в українській інтелігенції і журналістів зокрема. Контрастні мовні засоби кінця XX століття – початку XXI ст. змінюються виразними негативнооцінними одиницями.

Характерна особливість мови преси початку XXI ст. вживання одиниць *мова, мовний закон* переважно в негативному значенні: *Святая святих завдань УНІ – це сформувані єдиний національний економічний, мовно-інформаційний, культурний, релігійний та інші простори та запобігти знищенню непотрібної владі, меншовартісної, на їх думку, державної мови та допомогти всім українцям в різних регіонах усвідомити себе соборною державоцентричною нацією* (Слово просвіти, 17–23.01.2013); *У цьому ж комітеті і співавтор одіозного, нищівного, антидержавного мовного закону Вадим Колесніченко* (Україна молода, 04.12.2012). Антонімічними стають словосполучення *державна мова – регіональна мова, державна мова – мова окупантів*, напр.: *«Регіональна» мова на Луганщині витіснила державну* (Слово Просвіти, 17–23.01.2013); *Дуже довго ми запрягали, понад сто років, йдучи до того, щоб утворити організацію у столиці держави, яка*

об'єднала б нас однією державною мовою і щоб усі шанували її більше ніж мову окупанта (Тижневик Галичини, 25.08.2016).

Зрідка в парадигмі оцінки мови в сучасній періодиці постають філософські категорії буття, моральні, етичні, естетичні норми суспільного життя, які додають їй позитивної конотації. Мовні одиниці «схвалення» ґрунтуються переважно на тематичних індикаторах: *Недовго беріг Господь тиху старість Ірини Жиленко, яку вона заколисувала красою, просіюючи золоте тепло виболених слів «між пальців світу». Мова живе і в устах митців і в устах народу* (Літературна Україна, 08.08.2013); *Вікно в природу зачинилося. Помер відомий журналіст-натураліст Василь Песков. Мова природи засумувала* (Україна молода, 14.08.2013); *Прорвавши заслону століть, вони (Шевченкові формули-настанови) прийшли до нас сьогоднішніх, щоб знайти відгук у нашій думці, нашому чині і в нашому слові* (Слово Просвіти, 22 – 28.08.2013). Позитивну оцінку увиразнюють парцельовані речення, напр.: *І обережно натякну, - краса, (те саме, до речі, стосується щастя) як весняна квітка, ранить без біди, без негараздів і паскудств соціуму, без надії на гоєння. Але залікувати горе можна словом, мовою* (Україна молода, 17.01.2013). Мова публіцистичного стилю утримує в своїх структурах світобачення, мовну картину світу, що репрезентують певний період розвитку суспільства.

Оцінні оказіональні заголовкові структури в мові періодичних видань суголосні настроям доби в оцінці мови, науки, культури історії тощо, що передається компонентами з яскраво вираженим емоційним забарвленням, які поширюють свій потенціал на весь контекст: **«Язик» для обслуги**. *Сьогодні в Росії відбудуться перші іспити для трудових мігрантів зі знання мови* (Україна молода, 04.12.2012); **«Буржуазному націоналістові»**. *Для Росії саме «буржуазному націоналістові»*. *У Львові відкрили меморіальну дошку відомому історику, політв'язню та громадському діячеві Ярославу Дашкевичу* (Україна молода, 13.12.2014).

Духовність часто актуалізують уточнені заголовкові прецедентні формули, напр.: *Не салом єдиним...* (Україна і світ сьогодні, 19 – 25.06.1998) – пор. *не хлібом єдиним; На неправді храму не збудуєш* (Газета без секретів, 10.01.1998)

Публіцистичні тексти висвітлюють усі сфери життєдіяльності народу: моральні чесноти, взаємини між людьми, уявлення про світобудову, час, природу.

Наскрізними поняттями моральних чеснот в усі часи залишаються *добро, правда, скромність, любов*, які перебувають в опозиції до негативнооцінних одиниць *зло, неправда, брехня, ненависть* тощо. Вони часто поширюють традиційні народні фраземи, які обростають новими семантичними відтінками, відбиваючи зниження ваги позитивнооцінних понять у зв'язку з світовими глобалізаційними процесами, напр. *Скромність допомагає і в наш час стати людиною, але вся проблема в тому, що її важко помітити* (Президентський вісник, 27.07 – 02.09.2001) – пор. *стати людиною; Але давно відомо, що титул тобі не допоможе і перед смертю не надихаєшся, тим більше брехнею* (Сільські вісті, 24.09.2002) – пор. *перед смертю не надихаєшся; Вчи, не вчи розумові, а біда всьому навчить і навіть можновладців, але щасливий в усі часи той, хто її не знає* (Перець, № 7, 2000) – пор. *вчити розуму. Знайомий колись говорив: безнадійних дурнів у всяки часи не сіють і не орють, вони самі родяться* (Країна, 18.10.2012) – пор. *безнадійний дурень*.

Позитивну оцінку традиційних прецедентних висловів нівелює вживання слів на позначення матеріального багатства, грошей, напр.: *Надія покидає людину останньою, гроші першими* (Перець, № 7, 2000). По-новому з іронією осмислюється в медійних текстах поняття любові, напр.: *Але – любов хоч і раниць душу, але вона не короста, її не вигоїш спроста, навіть якщо ця любов нав'язана* (Сільські вісті, 26.06.2002).

Уточнені апелятивні вислови змінюють семантику вихідної форми фраземи і звертають увагу читача на неординарність описаної в тексті події,

напр.: *Не лізь поперед батька в рай* (Голос України, 10.11.1997) – пор. *не лізь поперед батька в пекло*.

Контаміновані трансформовані фраземи посилюють оцінку моральних вчинків людини, важливих подій і загальнолюдських категорій, напр.: *Читайте все! Але оскільки все прочитати неможливо, то читайте те, що можна... Не соромтесь. Не соромтесь у цьому признатись ні собі, ні своїм родичам, ні знайомим. Хай сміються. Пам'ятайте: **сміється той, хто сміється на кутні зуби*** (Україна молода, 23.07.2000) – пор. *сміється той, хто сміється останній, сміятися на кутні зуби* (плакати); *Ще недавно найменший чинуша міг нас з вами без усяких на те підстав з болотом змішати, штурханів надавати! **І сходило йому те, як з гуски вода*** (Голос України, 24.10.1994) – пор. *сходить з рук* (залишитися безкарним), *як з гуски вода* (ніщо не впливає, не діє на когось); *Вже, коли готували цю пам'ятку на все життя подію [весілля] ретельно й продумано, то хіба варто **ятрити собі сторонніми думками голову**, вже прийшовши на весілля?* (Літературна Україна, 12.08.1996) – пор. *ятрити рану* (викликати важкі спогади, переживання) і *морочити голову* (розмірковувати, роздумувати над чим-небудь, намагаючись розібратись в чомусь, з'ясувати, зрозуміти щось).

Об'єктом осмислення, переоцінки, актуалізації в сучасних публіцистичних текстах є християнські ідеали, розуміння яких пов'язується з біблійними прецедентними висловлюваннями. Їх трансформовані структури конкретизують основну думку тексту, напр.: *Блаженні убогі духом, або вдоволення і страждання. Мабуть, рідко ми замислюємось над тим, за що в світі, відколи людство сформувалося як людство, ведеться найбільша боротьба? А боротьба точиться за здобуття вдоволення. Різноманітного. Чи за славу, чи за почесні, чи за гроші, чи за володарювання над кимось, чи за пристрасті тілесні...* (Молодь України, 21.01.1994). *О світе лихий, що тобі до них? Вони заслонили мені світ, будь він проклят, і будь проклята наша жорстока, звіряча, лжлива доба. І будь проклятий кожен, хто п'є, жере і сміється, пишучи сьогодні про добробут. І будь проклята пафосна лож в*

устах його (Галицьке слово, 10.05.1997); *Тож ми з оптимізмом подивімося у майбутнє, адже кожен з нас знає, що все-таки краще жити в мирі та злагоді із сусідом, аніж у сварці, і пригадаємо у цю хвилину слова: **Боже, дай мені удачі та помилуй ворогів*** (Галицьке слово, 23.05.1997).

Як заклики до відновлення моральних і духовних цінностей сприймаються такі ремінісценції Святого письма: *Стрітення. Повертайтеся, блудні сини* (Волинь, 14.02.1998); *Кайни і Авелі! Шукайте в словах і в діях шлях для примирення* (Вечірній Київ, 23.09.1999).

Біблійні прецедентні вислови містять оцінку життя і діяльності культурних, церковних, релігійних діячів, напр.: *По ділах їхніх пізнаєте людину* (до проблеми достойного увічнення патріарха Володимира) (Вечірній Київ, 01.02.1996); Оцінну семантику всього тексту часто визначають заголовкові трансформовані літературні афоризми, які акцентують на особливостях відомої людини, події, явища: *Геркулес із хутора поблизу Полтави* (Україна молода побувала в місцях дитинства славетного силача Юхима Білоуса і збрала спогади родичів та старожилів) (Україна молода, 04.12.2012); *1000 й одне задоволення* (У Різдвяному селі, що на Хрещатику, можна погодувати поні, купити страусові сувеніри та побачити виступи циркачів) (Вечірній Київ, 13.12.2012), *Стукачі, провокатори, спекулянти всіх країн – єднайтеся!* – застерігав на початку 2008 року політичний в'язень ГУЛАГу, філософ і письменник Є. Сверстюк (Україна молода, 27–28.07.2013).

У прецедентних висловах зафіксовані основні засади, пріоритети мистецького, культурного життя українського суспільства на зламі століть, напр.: *Хто замовляє музику на українському рекламному ринку?* (Вечірній Київ, 18.01.1996); *І на «Красной площаді» було свято. Перший цьогорічний компакт-диск серед рок-музикантів випустив Олег Кулик – колишній вокаліст кийвського гурту «Красная площадь»* (Вечірній Київ, 10.02.1996); *Зірковість – у свідомість, кліп – у ребро* (Україна молода, 16.01.2004) – пор. *сивина в голову – біс в ребро; Ой очі, очі, очі дівочі, темні, як нічка, ясні,*

мов наше майбутнє. Про конкурс «Кам'янецька красуня – 93» (Молодь України, 15.03.1994).

Оцінними також є ремінісценції філософського змісту, які викликають в читача роздуми про загальнолюдські, національні категорії буття: *Як писав Роберт Шеклі, програє (у владі) той, хто каже правду. Він обмежений правдою, брехун же може верзти все, що завгодно (Україна молода, 08.04.2014); Якось один філософ, оцінюючи перспективи недалекого майбутнього, упевнено сказав: «зараз погано, буде ще гірше, але потім знову стане погано». На жаль, нам з вами доводиться розраховувати тільки на такий оптимізм (Сільський час, 02.10.1996); І народ, мабуть, повинен **впасти духом аж до низу**, щоб нарешті схаменутися, взяти лопату, кайло і почати працювати – від малого до старого. Бо ніхто нам нічого не дасть, ніякого захисту ні від кого не буде. Через років п'ять (хоч би й хотілося швидше) у нас настане нормальне цивілізоване життя. Коли не ми, а наші діти, дійдуть згоди і своїми руками збудують сильну державу (Молодь України, 11.01.1994).*

З духовними цінностями корелюють поняття *миру і війни*, які є безпосередніми виразниками оцінності сучасної України. Мир вживають з епітетами *бажаний, крихкий, поганий, складний, тимчасовий*, що відбивають оцінку так званого «перемир'я» суспільством і політиками, напр.: *Зберегти такий бажаний і крихкий мир, що ціною величезних зусиль установився в регіоні, закликав і керівник області Ігор Балута (Україна молода, 24.06.2014).* Зі словом *війна* традиційно пов'язані негативнооцінні означення *важка, цинічна, виснажлива, підступна, чужа, руйнівна, антигуманна*. З'явилися й нові епітети *гібридна, «братня»* які характеризують *війну*, яка відбувається тепер в Україні: *Ми впевнені у невідворотній та безумовній перемозі України в нав'язаній їй гібридній, підступній, антигуманній війні (Україна молода, 19.06.2014).*

4.5.2.5. Матеріальні цінності

Матеріальні надбання суспільства завжди були центральними поняттями мови преси, але не в усі періоди історії літературної мови вони обростали оцінними парадигмами. На початку ХХ ст. вони були максимально прив'язані до духовних цінностей і були представлені як символи національної культури. У 40 – 80-х рр. ХХ ст. матеріальні надбання фіксувала мова цифр без оцінної конотації, що створювало у свідомості народу відчуття масштабності. У мові преси кінця ХХ ст. вони вже обростають аксіологічними парадигмами.

Традиційним і наскрізним для українських медійних текстів є поняття хліборобської праці, позитивна оцінна парадигма якої поповнюється новими трансформованими прецедентними висловами: *Посієш льон – пожнеш золото* (Вечірній Київ, 19.04.1996); *Німці посіяли зерня. Збирати врожай українцям* (Сільський час, 26.10.1996) – пор. що *посієш - те й пожнеш; Дощі не винні, що урожай не вдався* (Голос України, 16.09.1994).

Об'єктом оцінювання літературних прецедентних висловів є матеріальні надбання, продукти праці селян, без яких неможливе фізичне життя людини, напр.: *«Мед єсть сік з роси небесної»* (Сільський час, 11.03.1996); *Істина – у вині чи в яйцях? Може статися, що свійські птиці знесуть господині золоті яйця* (Сільський час, 02.09.1996); *Чому ж тоді аборигени з'їли кука? Наука, як відомо, з цього приводу мовчить. В тому числі й наука аграрна. Щодо останньої, то для пересічного обивателя значно більший інтерес становить питання, чи здатна наука його прогнати* (Молодь України, 21.01.1994).

Традиційні фразеологізми зі зміненою модальністю збільшують позитивний семантичний потенціал вихідної форми, позитивно оцінюючи бажання усіх працювати над будь-якою соціально вагомою проблемою, напр.: *І святі горшки ліплять* (Україна молода, 11.05.2002) – пор.: *не святі горшки ліплять*. Уточнені вислови націлюють читача на конкретний

результат праці: *Через терни – до ринку* (Молодь України, 30.09.1999) – пор. *через терни до зірок*.

Загальновідомий Шекспірівський вислів *бути чи не бути* вдало обігрується у текстах про шкоду деяких продуктів виробництва для здоров'я людини, напр.: *Пити чи не пити? Газовані напої шкідливі для вашого здоров'я* (Сільський час, 02.10.1996). Уточнені прецедентні літературні вислови часто поширюють іронічну оцінку побутових реалій на весь текст, напр.: *Сови не винні. На рекламі ресторанів «Хутерс» були зображені великі очі сови (по-англійському «хутер»)*. *А поруч – ще більшого жіночого погруддя. До нових центрів культури та відпочинку чоловіча стать пішла косяком* (Молодь України, 11.01.1994).

Трансформовані мовні одиниці не втрачають зв'язку з первинним стійким сполученням слів. Їх зміст можна зрозуміти, зіставляючи традиційне значення виразу з новим. Сучасна преса, обігруючи, трансформуючи національно і універсально-прецедентні вислови, відбиваючи, з одного боку, політичні, культурні, соціальні настрої суспільства, а з іншого – пропагуючи нову парадигму цінностей, реалізує потенційні можливості мови, забезпечує розвиток її лексичної та фразеологічної системи. Будь-які формальні зміни традиційних одиниць зумовлені семантичними процесами розвитку мови, тенденціями інтралінгвальної природи і позамовного світу.

Висновки до Розділу 4

Публіцистичний стиль в аспекті аксіології – це сукупність апеляцій до колективних культурних, ментальних одиниць, які об'єднують ціннісний, поняттєвий і образний елементи. Періодичні видання, змінюючи у текстах формат різноманітних актуальних для кожного історичного періоду тем, наповнюючи зміст позитивною або негативною оцінкою, формують загальну, масову і мовну культуру суспільства.

Оцінність у мові преси виявляється в оновленій структурі та семантиці лексичних компонентів, стилістичній маркованості синтаксичних одиниць. Специфіка оцінності мовних конструкцій полягає в семантичній прозорості їх елементів.

Українська преса початку ХХ століття, використовуючи широкий інформаційний простір, виконувала насамперед функцію формування національної свідомості і актуалізувала значний пласт позитивнооцінних національно маркованих засобів української мови. Експліцитна психологічна, позитивна оцінка ядерних понять – *народу, нації, мови*, яку передавали, поширювали, утверджували мовні одиниці переважно з інтелектуальної сфери мовомислення, формувала в умовах бездержавності новий високий рівень національної суспільної свідомості. Імпліцитну оцінку містили національно марковані слова-символи, які викликали в уяві читачів відповідні асоціації. Нові явища політичного, економічного, культурного, релігійного життя в мові періодичних видань обростали співзвучною часові, як правило, естетичною оцінкою і доносили до широкого загалу патріотично і оптимістично наповнену інформацію. Відбиваючи народнорозмовну стихію, використовуючи вислови, фразеологізми з живої мови народу, публіцистичний стиль збагачував загальномовний лексикон новими словами на позначення реалій часу і водночас був сферою пізнання їх ціннісної сутності.

У 30 – 50-х роках ХХ століття оцінні слова з інтелектуальної, естетичної сфери мовомислення витісняються виразними експресивними засобами, які кардинально змінюють традиційні цінності: позитивнооцінні слова і вислови, що репрезентували духовні, національні, християнські ідеали стають виразно негативнооцінними. Позитивну оцінку мали лише радянські реалії життя. Негативно оцінювалося все, що суперечило комуністичній ідеології і знаходилося поза межами СРСР. Мова періодичних видань радянського періоду була інструментом формування масової

монолітної свідомості широкого загалу з вірою в правильність пропонованої моделі світу.

Характерною ознакою мови того періоду було вживання однозначних слів і висловів з цифровою репрезентацією усіх результатів діяльності, що створювало відчуття масштабності і переконливості.

У 60 – 80-ті роки ХХ століття українська періодика продовжувала утвердження комуністичної ідеології, але явище мовної агресії стає вже не таким виразним. Відчутно змінюється форма і зміст вираження оцінності. У мові переважають одиниці з експліцитною позитивною оцінкою, яку передавали дієслова, віддієслівні іменники з семантикою ‘будування’, ‘результативності’. Функцію вираження оцінності явищ суспільного життя виконували переважно експліцитні експресивні слова, словосполучення, які задавали тональність усьому контексту. Вони розставляли акценти серед життєвих пріоритетів суспільства і чітко поділяли світ на позитивний (правильний) і негативний (неправильний).

На зламі ХХ – ХХІ століть у зв’язку зі створенням власної держави періодичні видання сприяють поширенню і утвердженню в суспільстві ідей соборності, національних цінностей, патріотичних поглядів. Позитивнооцінні мовні засоби (слова, висловлювання, речення, стилістичні прийоми тощо) актуалізують процеси державотворення незалежної України, а негативнооцінні – денаціоналізацію, байдужість, бездіяльність, народу і влади.

Кінець ХХ – початок ХХІ століття – це час масштабної демократизації мови. Мовні смаки сучасної доби формуються внаслідок переосмислення і переоцінки як позамовної дійсності, так і внутрішніх мовних ресурсів. У мові преси функціонує не лише значний пласт позитивнооцінної лексики, пов’язаної з інтелектуальною сферою життя суспільства, а й виразно експресивні негативнооцінні слова. Активізуються діалектизми, реактивуються застарілі лексеми, відбувається переосмислення і зрушення в значенні різних тематичних груп слів. Це, з одного боку, було свідченням

розвитку мови, оновленням стильової норми публіцистичного стилю, а з іншого – стихійним розхитуванням літературного стандарту.

У цей час у мові періодичних видань розширюються наявні і утворюються нові синонімічні ряди переважно з негативною конотацією на позначення явищ суспільного життя. Переосмислення і зрушення в значенні слів зумовлюють процеси розширення семантичного обсягу лексем та утворення нових відтінків значень. Різноманітна (ідеологічна, психологічна, естетична) система інтерпретацій явищ суспільного життя та зміна стильових уподобань визначають неоднорідне інформативно-оцінне значення нової лексики, яка вступає в синонімічні зв'язки з наявними в мові одиницями. Виразною ознакою сучасного публіцистичного стилю є вживання трансформованих фразеологізмів, афоризмів, які відбивають нові реалії доби. Сучасна преса, обігруючи, трансформуючи національно й універсально-прецедентні вислови, висвітлюючи, з одного боку, політичні, культурні, соціальні настрої суспільства, а з іншого – пропагуючи нову парадигму цінностей, реалізують потенційні можливості мови, забезпечують розвиток її лексичної та фразеологічної системи.

Мова періодичних видань ХХ – початку ХХІ століття засвідчує тенденцію до зміни системи ідейних, психологічних, естетичних і інших цінностей суспільства. Вибір мовних засобів у мові преси прямо пов'язаний зі зміною аксіологічних орієнтирів доби. Періодичні видання, завдяки широкому інформаційному простору, забезпечують живе надходження певних систем поглядів, цінностей до свідомості широкого загалу. Будь-які формальні зміни оцінних мовних одиниць зумовлені семантичними процесами розвитку мови, тенденціями інтралінгвальної природи і позамовного світу.

РОЗДІЛ 5

СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНІ І СТИЛІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ ПРАКТИЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

5.1. Публіцистичний стиль як сфера реалізації семантико-словотвірного потенціалу мови

Публіцистичний стиль розвивається в тісній взаємодії з іншими функціональними різновидами літературної мови. Лексико-семантичні, словотвірні процеси, що виникають в одній із сфер життя мови, проникають в інші стилі, впливають на розвиток літературної мови загалом і на динаміку її норми зокрема. К. В. Ленець зазначає, що «літературна мова – це мова культури, будь-якої її сфери, будь-якого її вияву: науки, преси, радіо, театру, телебачення, кіно тощо» [*Взаємодія 1982*: 78]. Літературна мова живе доти, доки повноцінно розвивається в усіх її функціональних різновидах. М. І. Навальна зазначає, що «взаємовплив і взаємопроникнення стилів вирізняє стилістичну систему української літературної мови на сучасному етапі» [*Навальна 2011*: 11 – 12].

Стильова норма публіцистичного стилю формувалася на основі художнього стилю, який мав давню і історично апробовану традицію функціонування і який став основою створення літературного стандарту. Творцями публіцистичного стилю були митці художнього слова: І. Франко, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко, Панас Мирний. Вони часто публікували на сторінках преси свої матеріали і були водночас теоретиками норми публіцистичного стилю, активними учасниками дискусії про шляхи розвитку української періодики. П. Тичина, М. Рильський, О. Гончар у 40 – 80-ті роки ХХ ст. доклали чимало зусиль для збагачення лексико-семантичного і стилістичного потенціалу мови періодичних видань. М. М. Пилинський

писав, що в усі часи «мова масової інформації є водночас і вагомою часткою духовної культури, і дієвим засобом, що активно сприяє її розповсюдженню» [*Взаємодія 1990*: 9].

Публіцистичний стиль завжди був сферою оприлюднення здобутків науки, поширення правової інформації, засобом інтелектуалізації суспільства. У мові періодичних видань постійно оновлювався словниковий запас, адаптовувалися запозичення, апробовувалися словотвірні моделі, морфологічні інновації, актуалізовувалися і закріплювалися у вжитку сталі висловлювання з офіційно-ділового, наукового стилів. Публіцистичні тексти були сферою формування парадигм лексичної сполучуваності, стилістичного розподібнення словотвірних варіантів, створення і розширення синонімічних, паронімічних рядів. У кінці XIX – на початку XX ст., у кінці XX – на початку XXI ст. через публіцистичний стиль в активний слововжиток входили мовні одиниці з конфесійної сфери життя народу. Взаємодія стилів залежить від суспільно-політичних умов, які позначаються на розвиткові функціональних різновидів мови і тому в усі історичні періоди була нерівномірною.

Лексико-семантичні, стилістичні процеси часто відбувалися в усіх сферах функціонування мови синхронно і тому часто важко визначити першоджерело змін. Динаміка розвитку мови позначається на оновленні, взаємовпливі книжних і розмовних мовних засобів, їх стилістичному функціонуванні. Г. М. Колесник зазначає, що «чіткої межі між книжним і розмовним немає, що є безперервна взаємодія і взаємопроникнення різних мовних шарів» [*Взаємодія 1982*: 72]. І цей процес безперервний: деякі книжні, розмовні елементи в процесі історичного розвитку втрачають стилістичний відтінок, інші зберігають його. Завдяки зрозумілості і чіткому викладу інформації публіцистичний стиль є дієвим інструментом популяризації книжної лексики. Її первинна номінативно-інформативна функція у публіцистичних і художніх текстах часто нівелюється і такі слова сприймаються як нейтральні мовні засоби, обростають новою лексичною

сполучуваністю, реалізуючи лексико-семантичний потенціал і збагачуючи словник літературної мови.

Зміни в мові передбачити неможливо: вона живе і розвивається за власними законами. Їх можна тільки констатувати і простежити в діахронії. З погляду сучасної літературної норми деякі пари слів, утворених за схожими словотвірними моделями, можуть бути паронімами, синонімами, а на початку ХХ ст., або навіть в 60 – 80-ті ХХ ст. це були варіанти. Словотвірні варіанти, як правило, розподібноються, зрідка один з них зникає як надлишковий.

5.1.1. Семантико-словотвірний перерозподіл іменників із суфіксами -анн-/-янн-

Усі словотвірні моделі віддієслівних іменників у сучасній українській літературній мові виконують одну спільну функцію – переведення дієслівних основ в іменникові. Їх афіксальне оформлення по суті визначає граматичний розряд та семантичне навантаження віддієслівних іменників.

Від дієслівних основ на **-а-** утворюються не лише безсуфіксні, а й суфіксальні іменники: *зріст* – *зростання*, *виріст* – *виросання*, *літопис* – *літописання*, *згин* – *згинання*, *клопіт* – *клопотання*, *оберіг* – *оберігання*, *блиск* – *блищання*, *наклад* – *накладання*, *виклик* – *викликання* тощо. Функціонування в мові таких спільнокореневих утворень часто ускладнює вибір мовцями правильного слова.

Безсуфіксні іменники – відносно давніші утворення. Вони мають традицію вживання в українській мові, відповідну фіксацію в словниках і внаслідок функціонування в різних стилях літературної мови обростають новими значеннями і відтінками, втрачають семантику процесуальності вихідного дієслова. На розширення чи звуження семантики слова впливають його стилістичні можливості. Це і є причиною розподілу в мові віддієслівних іменникових пар (безсуфіксне слово – слово з суфіксами **-анн-/-янн-**) на

пароніми (чітко диференційовані слова) (*клопіт* – *клопотання*, *наклад* – *накладання*), поняттєві синоніми (*зріст* – *зростання*, *виріст* – *виростання*, *літопис* – *літописання*) і варіанти (*блиск* – *блищання*, *вереск* – *верещання*).

Пароніми виникли внаслідок розширення стилістичних і лексичних віддієслівних іменників, а також їх чіткого розмежування у зв'язку з вимогами окремих функціональних стилів.

Слово *клопіт* фіксує СБГ 1907 – 1909 зі значенням «забота, хлопоты; беспокойство». СУМ 1970 – 1980 тлумачить його як «неспокій, хвилювання, зумовлені чим-небудь; турбота, тривога». Ця лексема через наявність конотативного значення має традицію вживання в публіцистичному, художньому і сакральному стилях літературної мови: *Першим нашим повинне клопотом бути скасування параграфів Статуту Академії, котрий було ухвалено урядом Директорії, згідно котрому всі твори та доклади повинні викладатися на українській мові, а для викладання на російській мові потрібен кожний раз окремий дозвіл (Україна, 02.10.1919); Але чому люди їм вірять, чому не завдають собі клопоту подумати, чому знову й знову дають ошукати себе? Я назвала б це – адаптованим розумом (Л. Костенко); Як людина живе на світі, то без клопоту ніяк не буде, а так щось і знайдеться (Народні оповідання).*

Слово *клопотання* – це іменник книжного походження, який виник в офіційно-діловій сфері спілкування. Згодом ця лексема втрачає первісний зв'язок з дієсловом, набуває нейтральної семантики (СУМ тлумачить як «писана заява, прохання про що-небудь, яке подають до офіційної установи»). Активізуєчись у мові періодичних видань ще в 20 – 30-ті роки ХХ ст., воно входить і в інші стилі мови, напр.: *Ліквідація неповаги до самих себе – неначе передумова будь-яких клопотань до органів влади (Вологодська газета, 03.09.1918); Та чи ж може бути за правило, що безпорадність становища втишує людське чуття? Тоді б ми були свідками прекрасного настрою в засуджених на страту, яким клопотання відмовлено (В. Підмогильний).* В офіційних документах *клопотанням*

називають письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод: *У виході з громадянства України може бути відмовлено, якщо особа, яка порушила клопотання про вихід, має невиконані зобов'язання перед державою або майнові зобов'язання, з якими пов'язані істотні інтереси громадян чи державних організацій, кооперативних та громадських об'єднань* (Літературна Україна, 21.09.1998). Процесуальність, яка, як правило, наявна в інших іменниках з суфіксом **-анн-**, у слові *клопотання* поступається місцем результативності дії. Через мову преси в активний вжиток входять сталі словосполучення з офіційно-ділової сфери: *клопотання про помилування, клопотання про прийняття в громадянство, порушити клопотання, клопотання відхилено, клопотання задоволено*.

Лексикографічні джерела і мовна практика засвідчують зміни в значенні слова *наклад*. СБГ тлумачить його як «1) издержки, расходъ; иждивеніе; 2) налогъ; 3) высверленное в кускъ дерева, изъ которого дѣлается трубка, вмѣстилище для табаку». Вживання слова *наклад* як синоніма до слова *збиток* було характерним для художнього стилю української мови XIX ст. і публіцистичного стилю початку XX ст: [Храпко] *Узявся за Перепадю се діло вести.. А тільки мені шкода, що от ви, може, люди й небагаті, та в **накладі** застанетесь! От мені й хотілося б вам чим-небудь допомогти..* (Панас Мирний); *Англійські консерватори сьогодні в **накладі** і змушені придушувати профрух* (Вісти, 20.04.1917).

СУМ фіксує слово *наклад* зі значенням «те саме, що збиток», але з позначкою *розмовне*. Його вживання в значенні «видання, тираж» відбиває мовна практика кінця XIX – початку XX ст., напр.: *Збільшення **накладу** українських книжок дозволило Канівському повітовому земству одчинити безплатні народні бібліотеки при земських школах у таких селах: Мало-Ржавецькому, Степанецькому, Григоровському, Трахтимировському та ін.* (Маяк, 12.04.1912); *Основними питаннями, що його торкались майже всі делегати, було збільшення **накладів** українських книжок, газет і часописів*

(Вісти, 06.04.1927); *Недавня американський уряд видав великим **накладом** нового закона, що не тільки старців, що без грошей їдуть з Європи не пускати на беріг, а щоб були всі вони писменні, принаймні вміли читати по своєму рідному* (Маяк, 04.06.1912); *Українські видання виходять великим **накладом** і це наша нова перемога. Крім того, з огляду чуток, що Центральна Рада збирається сприяти їх поширенню, ухвалено було негайно передавати їх на села* (Вістник УНР, 21.12.1917).

У 40 – 80-ті роки ХХ ст. слово *наклад* витіснила лексема *тираж*. Під впливом позамовних чинників кінця ХХ – початку ХХІ ст. (відома орієнтація літературної норми на власне українські ресурси, перегляд спільних з російською мовою слів і їх значень) лексема *наклад* у значенні *видання, тираж* активізується знову і закріплюється в сучасному вживанні. Позначка *діалектне*, що є в СУМ, втрачає актуальність і слово стає загальноновживаним. Через мову преси лексема *наклад* проникає в усі стилі літературної мови: – *Все пишеш? – весело спитав Василь. Знайшовся один панок, який береться видати своїм **накладом** книжку* (В. Шевчук).

Утрачене первісне дієслівне значення в слова *наклад* («покривати зверху чим-небудь, класти що-небудь зверху») зберігає лексема *накладання*. Суфіксальні віддієслівні іменники здебільшого мають книжний характер, що засвідчено в науково-популярних, офіційно-ділових текстах публіцистичного стилю: ***Накладання** соціальних суперечностей на етнічну гетерогенність населення загрожувало цілісності таких [багатонаціональних] держав* (Літературна Україна, 23.08.1995); *Цілям очищення, а також стимуляції енергетичних центрів (чакр) служить і **накладання** хреста* (Черкаський край, 08.09.1997).

Синонімічні пари є найбільш чисельними. Тут похідні іменники і безсуфіксні, і суфіксальні зберігають вихідне лексичне значення дієслова, проте перші внаслідок традиції вживання в різних стилях мови розширили лексичне значення, обросли новими відтінками, що вплинуло і на їх лексичну сполучуваність.

У словах *зріст* – *зростання* зберігається спільна сема дії за значенням «зростати», тобто «ставати більшим, вищим, довшим у процесі росту»: У природі .. існує кілька видів левітації: 1) суто природна (біологічна), властива всьому живому, що дає **зріст** і відносну свободу дії; .. 3) посмертна – левітація душі: мертве тіло завжди важче за живе, тому що душа, як колева форма життя зменшує дію на тіло гравітаційних сил (Культура і життя, 05.09.1998); Там, де щось зникає, не варто волати про крах всього, оскільки поряд завжди існує основа, для якої розпад – це перегній і ґрунт майбутнього **зростання** (Запорізька правда, 14.05.1994). Але між ними теж помітна диференціація – у першому реченні слово вказує на результат, а в другому – на процесуальність.

Слово *зріст* закріпилося в мовній практиці і на позначення довжини тіла людини: Дівчина була невелика на **зріст**, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина (І. Нечуй-Левицький) і в сучасному вживанні: **Зросту** Василь середнього, тонкий у стані, в'юнкий, світлоокий, лобатий, світлочубий, – і чуб ледь кучерявиться, – верткий, непосидючий (Ю. Мушкетик). Порівняймо тлумачення у СБГ: «зріст – 1) рость; 2) возраст». Друге значення відходить на периферію мовного вжитку і кваліфікується як застаріле. Перше ж стало причиною усталення в мові словосполучень: *на весь зріст, у людський зріст*.

Слово *зростання* передає ще й дію за значенням «зростатися» – «з'єднання у процесі росту, утворення одного цілого» [СУМ 1970 – 1980]. У мові публіцистичного стилю його вживання засвідчують тексти науково-популярного жанру, напр.: У густому ялиновому лісі корені дерев **зростаються** приблизно у 30 дерев із 100. **Зростання** коренів дерев і зімкнутість їхніх крон підвищують вітростійкість рослин (Хмельниччина, 23.03.1998). Прозора семантика слова є визначальною для активного вжитку в офіційно-діловому, науковому і публіцистичному стилях, що сприяє закріпленню в мові усталених словосполучень: *зростання вартості, зростання виробництва, зростання цін, економічне зростання,*

інтелектуальне зростання, зростання чисельності населення. У публіцистичному стилі можливе вживання слова з метафоричним значенням: *Відомо, проте, що так звані «муки зростання» – явище невідворотне* (Донеччина, 24.07.1999).

Вихідне значення дієслова зберігають іменники *виклик – викликання*, які диференціюються в сучасній мовній практиці через наявні семантичні відмінності. *Виклик* – вживається на позначення «прохання або вимоги з'явитися куди-небудь» (порівняймо у СБГ: «вызовъ»): *Мама прислала виклик і візу. В червні полечу до Індії. Чи пощастить мені за два тижні бодай вдихнути аромату тайни, що сповиває чарівну Аріаварту?* (О. Бердник); *Виклик* нам уже надіслали. Ми розглядаємо питання повернення колекції Дюрера, що створило б на Заході сприятливу для України думку міжнародної музейної громадськості і настроювало б нинішніх володільців по-іншому ставитися до незаконно переміщених українських цінностей (Україна. Європа. Світ, 17.06.1997). Усталеним у мові є словосполучення *з'являтися на виклик*, що активізувалося у зв'язку з розвитком офіційно-ділового стилю української мови в кінці ХХ ст. і поширенням у пресі, напр.: *Часом, голову схопивши в руки, з болем думаєш, що ж то за суспільство.., в якому далі доводиться жити, з'являтися на виклик до всіх, хто думає, що він влада? ...в якому вчорашні радянські й інтернаціоналізатори української культури настільки розперезалися, що починають цинічну атаку проти тих, хто ту культуру намагався рятувати в жорстоких умовах тоталітарного суспільства* (Голос України, 17.12.1992).

Слово *виклик* традиційно вживається в значенні «заклик до змагання, до участі в чому-небудь» [СУМ 1970 – 1980], пор. у СБГ «крикъ, восклицаніє»: *Навіть хлопці почали ухилятися від Тереньового товариства. Тільки зовсім одчайдушні голови не покидали його, в їхньому поводженні був виклик, злісна задиркуватість. Це були голодранці* (С. Васильченко); *Мають бути обговорені питання, пов'язані з пожвавленням економічного*

співробітництва та пошуками шляхів боротьби зі злочинністю в регіоні, а також тенденціями світового розвитку і **викликами** безпеці та стабільності (Вечірній Київ, 25.09.1999). Поширеними в мові є вислови: *говорити з викликом, кидати виклик: Тепер, розгортаючи книжку, Марта ніби кидала **виклик** усій історії літератури й людського кохання (В. Підмогильний); Легалізація відносин центру та регіонів (тобто, по суті федералізм, хоч і не обов'язково закріплений офіційно) **кидає виклик** нашому суверенітету, але цілком відповідає інтересам Президента, оскільки означає зникнення формальної основи комунікативного регіоналізму й підвищує ефективність управління (Сільські вісті, 19.01.1995).*

Викликання (у СБГ – «вызывание») зберігає, притаманну більшості іменників з суфіксом **-анн-/-янн-**, семантику процесуальності дії і вживається переважно в науково-популярних текстах публіцистичного стилю, напр.: *Вчені почали застосовувати різні варіанти електричного струму для **викликання** сну і наркозу (Культура і життя, 07.09.1997).*

Різновидові форми вихідних дієслів визначають семантику слів *виріст* і *виростання*. *Виріст* - утворене від дієслів доконаного виду *вірости* і *віростити* може позначати «результат дії, реальне збільшення чогось». У такому значенні це слово активно функціонувало в мові преси початку ХХ ст., напр.: *Комуністи були страшенно обурені **виростом** добробуту селянства і палили села та пашню в копах (Україна, 26.09.1919); **Виріст** нашої національної свідомости відчутний: ми впроваджуємо рідну мову в школи, закладаємо основи української державности (Вістник УНР, 09.01.1919).* Показовою для того історичного періоду була лексична сполучуваність слова *виріст*: *виріст добробуту, виріст науки, виріст свідомости, виріст патріотизму*. Слово *виріст* у такому значенні фіксують лексикографічні джерела кінця ХІХ – поч. ХХ ст. СБГ, МНСЖ, ПСГ, а також СУМ [УЛ 2017]. Має воно традицію вживання і в художньому стилі літературної мови, напр.: *О дзвоне крапель весняних,/ О брость набрякла на деревах!// Хіба ж не треба рук моїх/ Для **виросту** садів вишневих?*

(М. Рильський). У другій половині ХХ ст., як засвідчує мовна практика, слово *виріст* в такому значенні вживається рідше, натомість активізується книжна лексема *виросання*, яка має семантику незакінченості процесу – «поступового збільшення, зміцнення розвитку чогось»: *Микола Хвильовий далі розвиває цю тезу про історичну неминучість виборення українським народом своєї незалежності і застерігає від спроб «затримати цей природний процес» виявлення самостійного **виросання** нації в державну одиницю, інакше це внесе «елементи хаосу в світовий загальноісторичний процес»* (Наддніпрянська правда, 14.09.1990).

Традиційне вживання в українській мові фрази *на виріст* – тобто «більший, ніж треба; з розрахунком, що дитина виросте (про одяг, взуття)», (пор. у СБГ – «выростаніє, до выросту»): – *Ну, як воно, сину? – обертається од печі мати. Ой, спасибі, мамочко.. Як же ви без мірки? – А що там міряти в тобі: шкірку та дірку? Вузькі [галіфе] будуть – розтягнемо, широкі – підшиємо, довгі – **на виріст** будуть* (М. Стельмах).

Значення дієслова *вірости* присутнє у вживанні слова *виріст* на позначення «виступу на живому організмові» в текстах науково-популярного жанру: *Уродженка Венесуели жаба-рогатка з родини свистунів. Дуже яскрава і гарно забарвлена, а над очима у неї загострені **вирости**, подібні до ріжок. Звідси і назва* (Чорноморець, 03.10.1999).

СУМ з позначкою *діалектне* подає значення слова *виріст* – «зріст» (у СБГ – «рость»): *На **виріст**, і на силу й на личко у батька удавсь* (Марко Вовчок). Ця ремарка залишається доречною і сьогодні.

Серед синонімічних віддієслівних іменників є пари слів, в яких на першому плані залишається ознака результативності (безсуфіксні іменники) і *процесуальності* (іменники з суфіксом **-анн-/-янн-**): *згин – згинання, літопис – літописання, оберіг – оберігання, живопис – живописання*. Усі вони зберігають основне значення вихідних слів. Перші набувають предметної характеристики: *згин* – «місце згинання» (не зафіксовано в СБГ), *літопис* – «хронологічний послідовний запис історичних подій, зроблений їх

сучасником» (у СБГ – «лѣтопись»), *оберіг* – «амулет, талісман» (СУМ подає з позначкою *діалектне*, але в останні десятиліття помітна тенденція до його загальноновживаності; у СБГ – відсутнє), напр.: *Та що людина може бути нормальна тільки теоретично, то й графіка її дійсного психологічного стану в системі координат виглядала б неймовірною кривою, якої згинів не змогла б узагальнити формула найвищої математики* (В. Підмогильний); *Окремий розділ, присвячений козакам, описи вірувань, звичаїв та обрядів українців містилися в Густинському літописі* (Карпатська Україна, 04.03.1993); *Окрайчик хліба клали в колиску новонародженому – як оберіг і приносили з поля дітям, як гостинець від зайчика* (Старожитності, 12.09.1997).

Ці слова рідко вживаються в переносному значенні (переважно у художньому стилі): *згин* – «загибель», *літопис* – «послідовний запис будь-яких подій, історія чого-небудь». Проте і в таких випадках вони залишаються іменниками на позначення результату дії: *Коли прозираю майбутнє,/ Я бачу – чигають на мене/ дві небезпеки:/ Скін тілесний і душі гріховний згин* (І. Драч); *Таким чином, мій рукопис мусить бути оздоблений не тільки заставками, кінцівками, заглавними літерами, не тільки великою кількістю ілюстрацій, а й фотографіями. Зробити все рукою любовно і досконально, як твір життя, літопис* (О. Довженко).

Утворення з суфіксом **-анн-/-янн-**: *літописання, згинання, оберігання* виразно передають семантику незакінченості дії, напр.: *Даньоруська мова була в добу Київської Русі знаряддям не тільки художньої літератури, літописання, а й мовою законодавства та діловодства, офіційного і приватного листування. Отже, вона фактично була мовою державною* (Край, 05.05.1994); *Спортивний термін хвиля – це назва гімнастичного руху, що складається з одночасного згинання і розгинання в кількох суглобах усього тіла спортсмена або його окремих частин* (Донеччина, 09.04.1997).

Різностильове вживання слів *блиск* – *блищання* сприяє розрізненню їх у мовній практиці: *Перш за все треба було знати, що в Росії головне імперське*

дзеркало стоїть точно, протирається для блиску регулярно, і механізми системи гостронаправлених антен чітко відрегульовані (Л. Костенко); Ступивши на місячну поверхню, американські астронавти були вражені її блищанням: безліч дрібних ямок різного діаметра, виповнені скловидною речовиною, виблискували немов замерзлі калюшки (Культура і життя, 17.09.1997) – про «яскраве сяння, світіння як результат і як процес».

Обростання слова блиск переносними значеннями помітне у вживанні метафоричних конструкцій: *Я не з тих людей, що тішать себе ощадними книжками або заради сторонніх очей зовнішній блиск наводять, а самі нові дірки в пасках проколюють* (В. Дрозд). Тут блиск вжите у значенні «багатство, розкіш, пишнота».

Слова *щебет* – *щебетання*, *вереск* – *верещання*, *брязкіт* – *брязкання* та ін. внаслідок виразних конотативних значень мають обмежену сферу вживання – переважно в художньому стилі. Комунікативна, інформативно-пізнавальна функції мови підпорядковуються в цих стилях естетичній функції. Тут зміст часто передує формі вираження думки. Стиль не вимагає конкретного, однозначного розуміння поняття. Це й допускає можливість функціонування не лише синонімів, а й варіантів: *Раптом звідти долинає хтивий дівочий вереск. Високий дідусь витягає суху шию, вуха його нашорошені, як у зайця* (В. Стус); *Тільки, що він [Омелько] вийшов і пан становий знову почав вичитувати мені список, як знову до нас донеслося чиєсь нестерпне верещання* (Панас Мирний).

Вибрати правильну форму слова допомагає знання лексики, граматики, функціонально-стилістичних особливостей мови, лексикографічні джерела і мовне чуття. Відкритість мовної системи, її постійний розвиток, взаємодія стилів є причиною появи в мові не лише нових слів, а й значень, семантичного перерозподілу, що й відбиває мовна практика, традиція вживання слова в усіх функціональних різновидах літературної мови.

5.1.2. Реалізація семантико-словотвірного потенціалу моделей з суфіксом -енн-

В українській літературній мові функціонує цілий ряд спільнокореневих пар іменників на позначення опредметненого процесу дії, які внаслідок взаємодії стилів увійшли до активного загальномовного словника. Це переважно похідні від префіксальних дієслів доконаного і недоконаного виду, напр.: *вияв – виявлення, розподіл – розподілення, відступ – відступлення, розкол – розколення, уява – уявлення, оздоба – оздоблення* та ін. Кожен з них має причину своєї появи, традицію вживання в різних стилях мови, а також відмінності у вживанні.

Творення віддієслівних іменників з нульовим суфіксом в українській мові є дуже давнім і надзвичайно продуктивним упродовж усього її історичного розвитку, їх фіксує СБГ як єдині можливі віддієслівні похідні такого типу: *вияв, відступ, поділ, оздоба, прослава*. Згодом вони втрачають первинне значення процесуальності, пор.: *Сьогодні інтелігенція «завоювала» собі честь стояти на третьому місці після робочих і селян. Знаменний розподіл. Кажу собі – людино, пам'ятай – вища твоя мета – стати на третє місце, на місце найвище, найдостойніше, найпрогресивніше* (О. Довженко); *Прокуратура повинна діяти тільки від імені законодавчої влади, що... сприятиме урівноваженню балансу, розподілу влад на законодавчу, виконавчу та судову* (Голос України, 16.09.2003). У мові періодичних видань активно функціонують вислови з офіційно-ділової сфери життя суспільства: *розподіл майна, розподіл землі, розподіл обов'язків, розподіл національного доходу, розподіл за розділами, розподіл за галузями економіки*. Тут на перший план виходить не процес, а результативність дії, її локативна ознака.

Розгортання, протяжність дії у часі та просторі є основою семантики іменників із суфіксом -ення, пор.: *Розподілення природних катаклізмів по певних географічних місцевостях нерівномірне і непередбачливе, це складний*

процес всіх епох і всього історичного життя народів (Сільські вісті, 21.07.2005). Процесуальність наявна і в таких висловах: *розподілення сфер впливу, розподілення навантаження, розподілення товарів, розподілення прибутку*. Суфікс **-ення** є одним з найпродуктивніших засобів абстрактних іменників середнього роду. Утворився він шляхом перерозкладу пасивних дієприкметників минулого часу на **-н-, -т-**, що походять від дієслівних основ із суфіксом **-а-, -й-, -ва-, -ова-**. Внаслідок фонетичних процесів приголосні перед давнім простим суфіксом **-ѣ(-иє)** звичайно подовжилися [Бевзенко 1960: 129].

Дослідники стверджують, що іменники з суфіксами **-еньє, -ениє** уже функціонували в найдавніших пам'ятках як старослов'янських, так і староруських. Вони були характерні для абстрактних та збірних іменників [Вайан 1952: 230]. Порівняно часто вони зустрічаються і в українських грамотах XIV – XV ст. [Вайан 1952: 102 – 103].

Художні і публіцистичні текстів кінця XIX – поч. XX ст. засвідчують вживання віддієслівних іменників з суфіксом **-ення**, напр.: *Отже, стоячи біля вікна, можна було мати все життя міста на очах та тішитися його різноманітним виявленням* (В. Підмогильний); *Наша політика є виявленням мирного настрою влади і народу, намагання впорядкувати взаємини угодами. Це залишається і на майбутнє* (Вісти ВЦВКР, 08.04.1927). Слова *вияв – виявлення* часто вживані в науково-публіцистичних текстах. Перше часто є складником словосполучень: *вияв якості предмета, вияв мови, вияв мислення, вияв почуттів, вияв особистої свободи, вияв територіального субстракту, вияв уваги*. Тут ідеться, насамперед, про «форму вираження чогось, те, у що втілюються, виливаються певні явища і предмети».

Дещо інша семантика й інші акценти розкриваються у словосполученнях: *виявлення підготовленості розчину до хімічної реакції, виявлення органічних речовин у воді, виявлення властивостей і якостей предмета*. Тут на першому плані значення процесуальності дії, її тривалості в часі; вона не передбачає результату, адже утворений тут іменник від дієслова

недоконаного виду [Безпояско, Городенська 1987: 81], пор.: *виявити* – *вияв* і *виявляти* – *виявлення*, напр.: *Зміст відомостей, що становлять державну таємницю... Відомості ... про підвищення перешкодозахищеності можливостей виявлення малорозмірних цілей на фоні рельєфу місцевості, моря, метеоутворень* (Тижневик Галичини, 23.10.1999); *У ній* [у книзі «Безхребетна Іспанія»] *Ортега вперше виклав свою струнку і цілісну теорію аристократизму як культурної норми, зразки поведінки в усіх життєвих виявах, які більшість повинна наслідувати* (Україна молода, 23.10.2007).

Значення тривалості дії, процесуальності є визначальним у словах *відступлення, розколення, оздоблення*.

Упродовж історичного розвитку диференціювались у мові безсуфіксні іменники жіночого роду і іменник з суфіксом **-ення**: *ухвала* – *ухвалення, уява* – *уявлення*. *Ухвала* – це «рішення з'їзду, конференції, зборів, наради та ін., винесене внаслідок обговорення яких-небудь питань, резолюція органів державної влади». Публіцистичний стиль популяризує словосполучення з офіційно-ділової сфери: *ухвала конференції, ухвала Ради Європи, ухвала зборів, ухвала сесії Верховної Ради України, соборна ухвала, судова ухвала* тощо, функціонують вони і в художньому стилі, напр.: *В ухвалі засідання зазначено, що причиною стали форс-мажорні обставини щодо митного врегулювання. Чомусь, хоч як це дивно, вони дозрівали впродовж кількох місяців, а вибухнули, ну геть випадково, напередодні виборів* (Хмельниччина, 14.03.2006); *У Празі 25 березня 1923 року відбулася демонстрація українців-емігрантів проти ухвали Ради абасадорів у Парижі про прилучення Галичини до Польщі* (Р. Іваничук).

Рідше вживається слово *ухвалення*. Воно має і вужчу сферу поширення – здебільшого публіцистичний і художній стилі. Адже основне його значення – це процес прийняття рішення, його тривалість упродовж певного періоду. Це слово вимагає певного тлумачення, розкриття суті, змісту: *ухвалення пропозицій присутніх, ухвалення вимог щодо техніки безпеки, ухвалення законів*, напр.: *Найістотнішим у цьому процесі [перегляді традиційних*

поглядів на стосунки між англо- та франкомовною общинами] було **ухвалення** ряду законів, спрямованих на поліпшення становища франкофонів у Квебеку (Черкаський край, 27.05.2006).

Слово *уява* СУМ тлумачить як результат «здатності образно створювати або відтворювати кого- або що-небудь у думках, свідомості». Це абстрактне поняття вживається здебільшого з прикметниковими означеннями: *дитяча уява, поетична уява, людська уява*. Часто воно виступає елементом іменних, прикметникових, дієслівних словосполучень: *людина з уявою, багатий на уяву, полинути в уяву*, які активно функціонують у публіцистичному і художньому стилях літературної мови: *У мові цієї чудової буковинки з поетичною **уявою** з самого початку тріумфує життєва правда, Правда факту, правда побутової картинки, правда деталей* (Літературна Україна, 23.08.2007); *Йому, людині з **уявою** і темпераментом, аж надто відомі були ці гарячки душі, що могли б його зовсім розхитати, якби він не вмів чинити їм постійного опору, протиставляючи їм волю й звичку панувати над собою, здавна вироблену* (В. Підмогильний).

Слово *уявлення* як абстрактний іменник закріпилося у мові зі значенням «розуміння або знання чого-небудь, яке ґрунтується на досвіді». Публіцистичний стиль засвідчує таку його лексичну сполучуваність: *скласти уявлення, уявлення про будову Землі, уявлення про досягнення біології, уявлення про науку*, напр.: *В основі сучасних промислових методів виробництва монокристалічних волокон лежать **уявлення** про органічний зв'язок кристалів з реакційним середовищем* (Культура і життя, 23.09.1996); *Склалося в суспільстві **уявлення**, що живе він не як зрадник і ворог., а як визначний політичний діяч, державотворець, дипломат* (Літературна Україна, 20.09.2007).

Диференціювались у мові слова *різьба – різьблення*. Словник за редакцією Б. Грінченка *різьбу* тлумачить як «різьба, різная работа» [СБГ 1909: IV, 23]. Фіксують його ще фольклорні джерела, напр.: *Яворівського різьбяр Юру Шкрібляка знали не лише на Гуцульщині, а й у Відні, Варшаві, Будапешті. Пани приїжджали до нього і за півдарма купували його **різьбу**. Були хитрі вони, то й*

Юра Шкрібляк став хитрим (Народне оповідання). Активно воно функціонує і в текстах періодичних видань: *Верхню частину ярма гуцули часто оздоблювали різьбою* (Культура і життя, 12.05.2008). Слово *різьба* називає «мистецтво вирізування малюнка, візерунка на якому-небудь твердому матеріалі». Прояви цього мистецтва позначають словом *різьблення*: *Косили б квіти правнуки дбайливі, покоївся б у склепі його прах. Увесь в різьбленні з дикої оливи оксамитовий стояв би саркофаг* (Л. Костенко). Часто ці слова переплітаються у значенні і функціонують як варіанти, адже відмінності між ними не настільки чіткі, пор.: *Об'ємне різьблення – це фігурки людини, тварини, птаха, тобто виріб, який можна оглянути з усіх боків* (Вінничина, 25.03.1999) і *Різьба – ... спосіб обробки дерева, каменю, кістки чи теракоти способом вирізання* (Сільські вісті, 09.06.1997).

Творення в мові за одним зразком кількох семантичних груп іменників (абстрактних і процесуальних) є причиною появи слова *оформленість*, яке дедалі частіше вживається як варіант до *оформлення*, наприклад: *... зразковий магазин, – це не тільки його оформленість, чи наявність широкого асортименту товарів, а й висока культура обслуговування* (Черкаський край, 23.07.1996); *Кожен документ вимагає належної оформленості і юридичної правильності* (Волинь, 17.04.1999) і пор.: *Зв'язок елементів оформлення книжки з її характером і змістом обов'язковий* (Подолія, 12.06.2001); *Оформлення документів з питань громадянства України проводиться органами внутрішніх справ при особистому зверненні заявника за місцем його постійного проживання, а щодо осіб, які постійно проживають за кордоном – відповідними дипломатичними представництвами або консульськими установами України* (Тижневик Галичини, 15.05.2003). Обидва слова вживаються в значенні «надання чому-небудь певного вигляду, форми, викінченості, довершеності». Проте поява слова *оформленість* не належить сучасності. Воно функціонувало в мові періодичних виданнях 60 – 80 років ХХ ст., а сьогодні лише розширює його стилістичні можливості. Мовна практика початку ХХ ст. засвідчує, що слово *оформленість* має вже усталену

лексичну сполучуваність з абстрактними поняттями або термінами: *оформленість слова, оформленість думки, оформленість виразу, оформленість висловлювання* тощо, напр.: **Оформленість** висловлювання допомагає розкрити його зміст, і зрозуміти, що ентузіасти-фермери виявилися неспроможними не тільки нагодувати державу, а й самих себе утримувати (Культура і життя, 16.09.1999). Компонентом словосполучень з іменниками-назвами конкретних предметів, як правило, є слово *оформлення*. Таку лексичну сполучуваність засвідчує і художній стиль, напр.: *Закінчивши оформлення особистої справи, Гнат тяжко замислився і просидів так аж до обіду. Потім викликав Кузьму, дав йому п'ятірку і наказав принести з кооперації четвертушку горілки, два оселедці і пачку махорки* (Григір Тютюнник).

Через публіцистичний стиль увійшли до активного вжитку вислови з офіційно-ділової сфери мови: *оформлення документів, оформлення паспорта, оформлення візитки*, в яких акцентовано на обробленні предмета відповідно до певних вимог. У частовживаних словосполученнях *оформлення ялинки, оформлення міста, оформлення книги, оформлення території, оформлення одягу, оформлення залу* розкривається семантика «зовнішнього оздоблення предмета». Слово *оформлення* в мові періодичних видань має також широкую сполучуваність із прикметниками: *законодавче оформлення, суспільне оформлення, класичне оформлення, художнє оформлення, музичне оформлення, архітектурне оформлення, монументально-скульптурне оформлення, зовнішнє оформлення*, що зовсім не характерне для функціональної сфери лексеми *оформленість*.

Отже, спільнокореневі пари слів, які часто розрізняємо лише за формальними ознаками, мають семантичні відмінності, що впливає на їх лексичну і граматичну сполучуваність.

5.1.3. Семантична диференціація віддієслівних іменників із суфіксами **-анн-/-янн-, -енн-/-єнн-**

В українській мові функціонують віддієслівні іменники книжного походження з суфіксами **-анн-/-янн-** (походить від дієслівного **-а-/-ниє, -нєє**) та **-енн-/-єнн-** (з колишнього **-єниє, -єнєє**). Утворені від одного кореня з додаванням фонетично змінених афіксів, похідні часто не розрізняються в мовній практиці сьогодення, зокрема в публіцистичному стилі, пор.: *витрачання – витрачення, укладання – укладення, прилучання – прилучення, вивчання – вивчення, звертання – звернення*. Ці суфікси утворилися шляхом переходу пасивних дієприкметників минулого часу на **-н-, -т-**, утворених у свою чергу від дієслівних основ із суфіксами **-а-, -ѣ-, -ва-, -ова-**; причому внаслідок фонетичних процесів приголосні перед давнім простим суфіксом **-ьн(-ин)** подовжилися [Бевзенко 1960: 129].

Утворення з суфіксами **-аньн, -анин, -еньн, -енин, -ѣньн, -ѣнин** нерідко виступали вже у найдавніших пам'ятках як старослов'янських [Вайан 1952: 230], так і староруських: вони характерні були для абстрактних іменників та іменників зі збірним значенням. Часто зустрічаються такі моделі в українських грамотах XIV – XV ст. [Гумецька 1958: 102 – 103].

У процесі історичного розвитку варіант з суфіксом **-нєє, -ниє**, перед яким відбувається чергування приголосного основи, внаслідок семантичної еволюції набуває конкретного значення наслідку дії. Утворення з суфіксом **-ання** – похідні від дієслів недоконаного виду зберігають значення певної процесуальності, тривалості дії. Екстралінгвальні чинники не завжди сприяли їх входженню в літературну мову. Гальмувало цей процес нестабільність і нерівномірність розвитку деяких стилів (офіційно-ділового, наукового), з яких такі слова входили в активний вжиток.

Деякі іменники обмежувалися сферою вживання в художньому і конфесійному стилях, які в кінці XIX – на початку XX ст. тісно взаємодіяли. Так, Г. Квітка-Основ'яненко чітко диференціює такі варіанти як *прощання* –

прощєнє. Іменник *прощання* позначає «процес розставання з кимсь або з чимсь»: *На **прощанні** випрохала Маруся у Василя сватаний платок* (Г. Квітка-Основ'яненко), пор. у І. Котляревського: *Сей галас і репетовання/ Троян всіх в смуток привело;/ Плаксивєє з синком **прощаннє**/ У всіх з очей слізки тягло.*

Прощєнє Г. Квітка-Основ'яненко вживає на позначення «певної поблажливості до кого-небудь, помилування»: Шельменко [виборному]: *Да собранную во множестві свинину і птицю уложи у особенні сани, та нехай чухрают за нами – у город, щоб було з чим явитися на **прощєнє** до пана справника старого – та й на поздоровленє його благородия – кого пособерут.* Значення «просити пробачення» Г. Квітка-Основ'яненко передає у словосполученні *прощєннє просимо*: **Прощєннє просимо, ваше високоблагородіє! Шпак. Прощай, мой любезный! Когда что новое узнаешь, приходи!** Так само диференціюються ці іменники і в СБГ, пор.: *прощання* – «прощаніє, разлука»; *прощєннє* – «прощєнє». Їх загальноживаність сприяла чіткому розрізненню в мові: *Жаль тільки, що не послало життя моїй убогій матері щастя забуття лихого і щастя **прощєннє*** (О. Довженко); *Дорогий брате! Не знаю, чи маю право просити в тебе і в Катрусі **прощєннє** за свою довголітню мовчанку. Не обзивався, щоб не сполошити вашого життя* (Р. Іваничук), пор.: *За свято засинання й просинання,/ За довші крила нашим літакам/ І за **прощання**! Вип'ю за **прощання** –/ Прощання ще не зраджувало нам* (М. Вінграновський). Чітке розрізнення їх лексичних значень засвідчує і публіцистичний стиль, напр.: *Ніколи не буде **прощєннє** радянському режиму за таємне знищення людей сталінською машиною репресій, зокрема й письменників у Биківні під Києвом* (Літературна Україна, 07.04.1998); **Прощання** з минулим для людини зі сформованою у радянський час свідомістю дається важко. Суспільні процеси можуть цей процес пришвидшити, але викоринити стереотипи вкрай важко (Черкаський край, 23.08.1999).

Слова *розлучення* і *розлучання* по-іншому входили в мовну практику, оскільки було ще й слово *розлука*. Його нескладна форма сприяла закріпленню в мові чіткого значення «перебування далеко від когось близького, дорогого», пор.: *Більш усього пам'ятуй, що ти ховаєш сьогодні, а тебе заховать завтра – і вже там не буде ніякої розлуки, і ніяке горе, і ніяке лихо нас не постигне* (Г. Квітка-Основ'яненко) і в сучасному вживанні: *Я скучив по тобі, де небо молоде,/ Два наших імені розлука вполювала/ Й за руки їх, розлучених, веде,/ Отак довіку б їх не розлучала* (М. Вінграновський).

Розлучання, яке СБГ ототожнює з *розлукою*, поступово виходить з мовного вжитку, стає рідковживаним. Натомість варіант *розлучення* (у СБГ тлумачиться як «отділення скота, из стада») змінює свою семантику, пор. у СУМ: «припинення, розрив шлюбу», напр.: *Розлучення в Україні аж до кінця XIX ст. були рідкісним явищем: один випадок на 20 тисяч населення* (Культура і життя, 14.09.1996). Рідко цей іменник ототожнюється в мові з словом *розлука*, тобто «розставанням, прощанням з ким-, чим-небудь»: *... вперше за три століття з'явиться можливість прийняттого для обох сторін [України і Росії] мирного розлучення і переходу на рівноправні стосунки* (Вінничина, 18.05.1995).

Інші варіанти із суфіксами *-ення*, *-ання* мають переважно книжний характер, обмежену сферу вживання, а тому й не завжди розподібноються. Такі пари слів як *прилучання – прилучення*, *вивчання – вивчення*, *укладання – укладення*, *видаляння – видалення*, *визначання – визначення*, *витрачання – витрачення*, *звертання – звернення* не мають традиції вживання в художньому стилі, не фіксує їх СБГ. Розвиток офіційно-ділового та наукового стилів української мови в кінці ХХ на початку ХХІ століть сприяє їх активному входженню в публіцистичний стиль і закріпленню в літературному слововживанні. Вони є в реєстрі СУМ, а також нових тлумачних та перекладних словниках з офіційно-ділової сфери. Усі утворення на *-ання*, як правило, зберігають видовий показник основ недоконаного виду дієслова і відбивають процесуальність, незавершеність

дії: *З чого починає наука вивчання будь-якого явища? Із спроб його систематизації* (Культура і життя, 14.04.1997). Значення «систематики незавершеної дії» містять частовживані в публіцистичних текстах словосполучення: *вивчання структури дослідження, вивчання механізмів життєдіяльності, вивчання процесу утворення природних каменів, вивчання руху молекул.*

Похідні від дієприкметників доконаного виду дієслова з суфіксом -**ення** передають семантику «закінчення опрацювання, дослідження матеріалу»: *Проблема впливу генетично модифікованих продуктів рослинництва є відкритою і потребує вивчення* (Сільські вісті, 07.09.1999). Значення «очікування кінцевого результату дії або впевненість в ньому» містять словосполучення: *вивчення історії, вивчення правил дорожнього руху, вивчення іноземної мови, вивчення території заповідника, вивчення психології людини, напр.: Вивчення історії становлення економіки незалежної України свідчить про серйозні прорахунки в її реформуванні на ринкових засадах* (Літературна Україна, 18.05.2002); *Навчання в гімназії з поглибленим вивченням англійської мови починається з 5 класу. Конкурси зазвичай великі, тож вступають найкращі з кращих* (Донеччина, 12.09.1999).

Різні значення вже закріпилися в мові за словами звертання і звернення.

СУМ подає таке тлумачення слів звертання – звернення: «дія за значенням *звертати* і *звертатися*» і «дія за значенням *звернути* і *звернутися*». Оскільки значення двох дієслів однієї видової пари (*звертати* – *звернути*, *звертатися* – *звернутися*) однакові, то визначити особливості вживання похідних ще складніше. Проте мова для кожного з них знайшла окреме місце і свою сферу використання. У мові періодичних видань часто вживані словосполучення: *звертання до народу, звертання до влади, звертання до президента, звертання до посадових осіб.* У цих висловах іменник *звертання* позначає опредметнене окреме значення дієслова

*звертатися, а саме «промовляти, писати, спрямовуючи свої слова, свою мову до кого-небудь», пор.: звертатися до народу – звертання до народу, звертатися до посадових осіб – звертання до посадових осіб. У вживанні слова звертання, простежується акцент на усному чи письмовому називанні адресата, що відповідає, як правило, функціям кличного відмінка. Конкретна реалізація таких висловів у мові і є по-суті звертанням, напр.: Як слова-синоніми вони (іменники **щастя-доля**) часто вживаються в емоційних **звертаннях** для вираження гарячого почуття, симпатії та любові: «– Ти думаєш, мені легко тебе покидати? **Доле моя, щастя моє!** – неначе простогнав Микола» (І. Нечуй-Левицький); ... слова **пан, добродій** ще й досі вживаються як **звертання** у дипломатичному різновиді офіційної мови (Деснянська правда, 23.05.1997).*

Слово *звернення* наголошує на результативності дії, предметному вияві й реалізується у формі цілого оповіщення, розпорядження, заклику, привітальної промови, що адресовані як окремій людині, так і цілому колективові, організації. Через публіцистичний стиль в активний слововжиток входять словосполучення: *звернення громадянина до підприємства, звернення директора до працівників окремого підрозділу, звернення автора до читачів, звернення Президента до народу, звернення до підприємців, напр.: Громадяни мають право на працевлаштування і вибір місця роботи шляхом **звернення до підприємства, установи, організації, індивідуального селянського (фермерського) господарства і до іншого роботодавця*** (Черкаський край, 17.08.1998).

Слово *звернення* часто передає значення «удавання до чого-небудь у своїй діяльності, зосередження своєї уваги, своїх інтересів на чомусь»: *звернення письменників до історії, звернення до образів поета, звернення до загальнолюдських цінностей, напр.: ... класичні економісти ... підтримували **звернення економічної політики до загальноприйнятих вартостей**, які базуються на філософських принципах з урахуванням економічних та позаекономічних міркувань* (Вечірній Київ, 12.09.1997).

Слово *вирішання* у мовній практиці зустрічається відносно рідко і вживається у значенні «знаходити яку-небудь відповідь і розв'язувати питання» [СУМ 1970: І]. Основна сфера його функціонування – періодичні видання, а також офіційно-діловий стиль літературної мови: *Сучасна наука уже підходить до вирішення проблеми глобального потепління, зміни клімату (Культура і життя, 15.06.1998)*. В усталених у мові преси словосполученнях: *вирішення питань сьогодення, вирішення проблеми реконструкції житла, вирішення основних завдань економічного розвитку* наголошується на незакінченості дії, її початковому етапі.

Слово *вирішення* поширене в усіх стилях мови. Його конкретна семантика, що передбачає кінцевий результат, прозора: *Але Ярині Федорівні, як звичайно й Варі, на тиждень було десять п'ятниць, і тому, зробивши одне вирішення, вони вже почали думати про протилежне (М. Хвильовий); У загальному або арбітражному суді на підставі вмотивованих заяв сторін може виникнути ситуація, коли розгляд справи не можна продовжити без вирішення питання про конституційність відповідного акту. І саме для вирішення цього питання такий суд зобов'язаний звернутись у компетентний орган – Конституційний суд (Карпатська Україна, 18.04.1996)*.

Усталилися в мові поширені в пресі словосполучення: *вирішення екологічних проблем, вирішення питань національної безпеки, вирішення житлових проблем, вирішення завдань суспільного розвитку*.

Слова *прилучання, прилучення* не зафіксовані у СБГ. Натомість тут є слово *прилука*, яке тлумачиться як «присоединеніє». З часом воно витіснилося віддієслівними утвореннями *прилучання, прилучення*. Останнє вже на початку ХХ ст. зустрічається в наукових розвідках І. Франка: *В часі прилучення Галичини до Австрії ані у Львові, ані загалом ніде в тім краю не було театру*. Функціонувало воно і в мові періодичних видань цього періоду історії літературної мови, напр.: *Для прилучення усіх неписьменних до освіти Канівське повітове земство одчинило безплатні народні бібліотеки при*

земських школах у багатьох селах (Маяк, 12.10.1912); *Ми просимо інтелігенцію створити умови для **прилучення** людей до національно-визвольного руху* (Вільне слово, 09.08.1917). Згодом воно входить у художній стиль, зокрема в історичну прозу: ... у Празі 25 березня 1923 року відбулася демонстрація українців-емігрантів проти ухвали Ради амбасадорів у Парижі про **прилучення** Галичини до Польщі (Р. Іваничук). У сучасній літературній мові, як засвідчують тексти періодичних видань, розширюється лексична сполучуваність слова *прилучення*, частовживаними є словосполучення: *прилучення до духовних надбань, прилучення до культурних цінностей, прилучення до європейської спільноти*.

Слово *прилучання* внаслідок семантичної процесуальності, нерезультативності дії рідко вживається в офіційно-діловому та науковому стилях. Послугується ним переважно публіцистичний стиль, зрідка художній: *Сьогодні вимагає постійного **прилучання** дітей, молоді до культурних цінностей, духовних надбань нації. Це зупинить процес її самознищення* (Хмельниччина, 05.09.1999).

Різне значення в українській літературній мові закріпилося за словами *укладання – укладення, вкладання – вкладення*. Перша пара слів позначає певне упорядкування чогось. *Укладання* наголошує на незакінченості дії: ... його [Начка] думка, сильним зусиллям волі скерована в інший бік, працювала вже над **укладанням** нового розділу статті (І. Франко). З різними семантичними відтінками функціонують у мові періодичних видань словосполучення: *укладання словника і укладення словника, укладання збірника і укладення збірника, укладання колії і укладення колії*, які вказують відповідно на незакінченість дії і на її конкретний результат.

Помітно розширюються семантика і сполучуваність слова *вкладання – вкладення*, пор.: *вкладання коштів, вкладання інвестицій, вкладання в науковий потенціал* – позначають «тривалий у часі процес розміщення, входження чогось». Словосполучення *вкладення капіталу, довгострокові*

вкладення, капітальні вкладення, зафіксовані в мові публіцистичного стилю, – передбачають конкретні кошти, вкладені у виробництво, банківську сферу.

Віддієслівні іменники на **-ання, -ення**, які частовживані в усіх стилях, чітко розмежують сучасні перекладні словники [Тараненко, Брицин 2000] і мовна практика. Це сприяє обростанню слова певними семантичними відтінками, вживанню його у переносному значенні, пор. поширені у публіцистичних текстах словосполучення: *очищення організму, очищення деревини і очищення суспільства, очищення свідомості, очищення душі*.

Отже, непослідовність розрізнення іменників з суфіксами **-анн-/-янн-, -енн-/-єнн-** у мовній практиці є наслідком нестабільного розвитку офіційно-ділового та наукового стилів української літературної мови в XIX – XX ст. сфер з яких відповідні слова входили в публіцистичний стиль і закріплювалися в активному слововжитку.

Деякі пари слів як *розлучання – розлучення, прощання – прощення* через активне вживання в церковній сфері, а звідси і входження в художній та публіцистичний стилі, уже в XIX ст. диференціюються. Такі словотвірні моделі, «потрапивши до мовної системи художнього стилю, не втрачають свого специфічного забарвлення і набувають нових стилістичних функцій, що впливають із завдань художнього стилю – бути засобом образності, художньої виразності» [Взаємодія 1990: 53]. Упродовж історичного розвитку мови формується їх лексична сполучуваність. Такі віддієслівні характеристики, як закінченість дії, процесуальність з часом у цих парах слів взагалі нівелюються.

У інших словах сема результативності, закінченості дії – з одного боку, і процесуальності – з іншого, залишається визначальною, пор.: *очищення – очищення, прилучення – прилучання, укладення – укладання* та ін.

Внаслідок активного розвитку офіційно-ділового та наукового стилів в XX ст., а також внаслідок взаємодії стилів літературної мови (офіційно-ділового і публіцистичного, публіцистичного і художнього, наукового і

публіцистичного), вони обростають новими семантичними відтінками і стають загальноживаними.

Відносно книжний характер зберігають слова *вирішання – вирішення, звертання – звернення*, які переважно вживаються в офіційно-діловій сфері мови. Поширення цих мовних одиниць у публіцистичному стилі свідчить про їх адаптацію в мовному середовищі.

5.1.4. Семантико-словотвірний перерозподіл іменників з суфіксами -ість, -енн-

У мові функціонує велика кількість традиційних і відносно нових абстрактних назв. І особливої уваги з-поміж них заслуговують іменники, мотивовані віддієслівним прикметником, які вживаються поряд з віддієслівними іменниками з суфіксом **-ення**, пор.: *забезпеченість – забезпечення, задоволеність – задоволення, загостреність – загострення, вивченість – вивчення, насиченість – насичення* тощо.

Спільнокореневі слова з суфіксами **-ість, -енн-** можна кваліфікувати як поняттєві словотвірні синоніми, відтінки значення яких перебувають у тісному зв'язку з характером лексичної сполучуваності. Вони є засобом вираження особливостей одного поняття, тобто передають різні додаткові смислові відтінки, які розвиваються у контексті або в часто усталених у мові словосполученнях.

Утворення лексем із суфіксом **-ість** від основ відносних прикметників – явище для мови відносно нове. Перші словоформи з цим формантом з'явилися лише на початку ХХ ст. у науково-технічній термінології, що пов'язується з етапом становлення наукового стилю літературної мови.

У староукраїнській мові XIV – XV ст. представлені абстрактні назви з суфіксом **-ость**. У сполученні з непохідними основами якісних прикметників, з похідними основами якісно-відносних прикметників або з основами дієприкметників суфікс **-ость** утворював іменники із значенням якості як предметно-абстрактного поняття, ознаки, абстрагованої від предмета:

ведомость, вѣрность, вѣчність [Гумецька 1938: 93 – 94]. Такий тип словотворення має коріння ще в старослов'янській і давньоруській мовах [Вайян 1952: 21 – 22].

Великі потенційні можливості суфікса **-ість** у сучасній українській мові визначаються нейтральною семантикою похідних, тоді як для більшості абстрактних назв характерний відтінок конотації.

Віддієслівні іменники з суфіксом **-енн-** утворені вже на власне українському ґрунті. Їх фіксує СБГ 1907 – 1909. Немає в цьому словнику іменників з суфіксом **-ість**, утворених від відносних прикметників з дієслівною мотивацією. Вони, очевидно, активізуються в офіційно-діловій сфері в кінці ХІХ ст. на початку ХХ ст., а згодом проникають у публіцистику, художню літературу як компонент усталеного словосполучення *матеріальна забезпеченість*, напр.: *Так, це велика прикрість, – промовив він до матері. Ще більша, може, прикрість те, що певна матеріальна забезпеченість зробилася в нас від'ємною прикметою* (В. Підмогильний); *Австрійський уряд тільки те й знав, що обіцяв, а галицькі поляки додають всіх заходів, щоб не було ніякої матеріальної забезпечености в науці і щоб наукового огнища не було* (Сніп, 28.01.1912); *Друковане часописів коштує тепер величезні кошти і вимагає певної матеріальної забезпечености і ми не можемо задурно посилати часопись особливо тим, що не є при війську* (Буковина, 01.01.1917). Лексему *забезпеченість* фіксують СГ, УНС, УРС [УЛ 2017: І]. У той період історії літературної мови слова *забезпеченість, забезпечення* функціонували як варіанти, порівняймо контексти вживання слова *забезпечення*: *Качинський говорить, що сільськогосподарська кооперація в дальшій своїй роботі повинна вжити всіх заходів для матеріального забезпечення скотарства* (Геть неписьменність, 01.04.1927).

Згодом за словом *забезпеченість* закріпилося значення «ступінь задоволення потреб когось або чогось». Цей іменник розширює лексичну сполучуваність і в сучасній українській літературній мові функціонує здебільшого в іменних словосполученнях, залежний компонент якого –

іменник в орудному відмінку однини чи множини: *забезпеченість водою, забезпеченість матеріальними благами, забезпеченість природними ресурсами, забезпеченість науковими кадрами*, пор. *забезпечений водою, забезпечений матеріальними благами, забезпечений природними ресурсами, забезпечений науковими кадрами*, пор.: *Водні ресурси України досить незначні. **Забезпеченість** водою одного жителя республіки у 15 разів нижча, ніж у цілому по країні і майже найнижча в Європі* (Культура і життя, 07.09.1998).

Віддієслівний іменник *забезпечення* традиційно вживається в значенні «матеріальні засоби до існування» і вимагає, як правило, означення, яке конкретизує його зміст: *фінансове забезпечення, наукове забезпечення, соціальне забезпечення, інформаційне забезпечення, програмне забезпечення, пенсійне забезпечення* (утворені на основі віддієслівних сполучень, пор.: *забезпечувати фінансами, забезпечувати інформацією* тощо). Опредметнений характер дії, процесу присутній у словосполученнях: *забезпечення умов існування, забезпечення стабільності конституції, забезпечення роботи електромережі, забезпечення потреб радіозв'язку, забезпечення зайнятості населення*. Залежний компонент тут завжди має форму родового відмінка, напр.: *Народ, як єдине джерело влади, створює державу для **забезпечення** нормальних умов свого існування* (Україна молода, 24.09.1998).

З часом за ступенем конкретності-абстрактності функціональні можливості іменників *загострення* – *загостреність* диференціюються. *Загострення* входить у словосполучення із синтаксичним зв'язком керування, де залежний компонент має форму родового відмінка. Цей іменник передає значення «настання кризового моменту чогось, сильне відчуття чогось». У мовній практиці усталилися словосполучення *загострення хвороби, загострення суперечностей, загострення соціально-політичної ситуації, загострення почуттів*. У кожному з висловів наявна сема дії певного періоду, що виявляється в часовому проміжку: *Взаємодія*

людини і біосфери в умовах інтенсифікації так званої природокористувальної діяльності має тенденцію до **загострення внутрішніх суперечностей** (Волинь, 04.10.1999).

Перетворення в граматичний іменник зазнають не всі дієслова сучасної української мови. Лише за наявності в дієслів переносних значень, які тісно пов'язуються з прямим, можливе регулярне утворення синтаксичних дериватів [Безпояско, Городенська 1987: 104].

Значення «властивості і якості гострого відчуття чогось» у сучасній українській літературній мові передає абстрактний іменник **загостреність**, пор.: *полегкість, спустошеність, приреченість*, що пояснюється творенням від віддієслівних словосполучень: *хвороба загострюється, суперечності загострюються, загострюється соціально-політична ситуація, загострюються почуття*. Наприклад: *Більшій політичній загостреності набирають віча напередодні світової війни* (Літературна Україна, 15.03.1992).

За таким зразком розмежувались у мові слова *вивчення* і *вивченість*. *Вивчення* вживається в значенні «оволодіння знаннями про когось або щось» і, як і попередні іменники з суфіксом **-ення**, функціонує, поєднуючись із іменником у родовому відмінку: *вивчення явищ природи, вивчення біосфери, вивчення розладів організму, вивчення психології народу, вивчення мови*. Таке його вживання засвідчує мовна практика, зокрема художній і публіцистичний стиль: *У науці напрям повороту не важить, – сказав Славенко. В науці важить констатація і вивчення факту* (В. Підмогильний); *Головна його [брифінгу] мета – вивчення впливу наслідків чорнобильської аварії на здоров'я людей та відновлення членства України [у Всесвітній організації охорони здоров'я]* (Тижневик Галичини, 17.08.1999). Словосполучення з віддієслівними іменниками утворилися внаслідок синтаксичної деривації, пор.: *вивчати явища природи, вивчати психологію народу, вивчати мову*. Н. Ф. Клименко зауважує, що «значення афікса є

категоріальним, класифікаційним. Воно розкривається лише та тлі лексичного значення кореня або основи» [Клименко1998: 16].

Дієприкметник *вивчений* мотивує похідний іменник книжного походження з наукової сфери мови *вивченість* (до СУМ словники не фіксували), що позначає «загальний стан дослідження чогось, сукупність відомостей, знань про щось». Це слово активізується в мові публіцистичного стилю з 60-х років ХХ ст., напр.: **Вивченість** *Передкарпатської нафтогазоносною області розцінюється як висока, а ступінь розвіданості потенційних ресурсів нафти і газу становить близько 60%* (Деснянська правда, 25.09.1998).

Від різних синтаксичних конструкцій утворені слова *насичення* і *насиченість*. *Насичення* як опредметнена дія («поповнення вмісту чогось») і *насиченість* – відприкметниковий абстрактний іменник («значний вміст чого-небудь») органічно входять у сучасний словник. Пор.: *насичувати внутрішній ринок, насичувати сонячною енергією, насичувати рослини водою і насичення внутрішнього ринку товарами, насичення сонячною енергією, насичення рослин водою*. Наприклад: *Рослини й звірята, птиці, риби й комахи мають певні границі для свого насичення, для свого уживання, – лиш цей ненасичений рід [людей] не мав їх ніколи* (М. Грушевський); *Великі перспективи відкриваються в галузі пільгово-штрафного законодавства, яке ... стимулює насичення місцевого ринку необхідними товарами* (Сільські вісті, 07.09.1995).

Абстрактний характер іменника *насиченість* відбивають словосполучення *насичена газами вода, насичена озброєнням держава і насиченість води газами, насиченість озброєнням*, пор. у контекстуальному вживанні: *У другому виданні [УРЕ] .. світ побачило 52 тисячі [статей], що свідчить про високу інформаційну насиченість цього зібрання* (Літературна Україна, 23.08.1997); *За повнотою тексту, насиченістю реліктовим елементом, значимістю.. бойківські ладанки належать до найкраще*

збережених зразків давнього народного весільно-обрядового співу (Вечірній Київ, 12.07.1992).

Подібним чином диференціюються в мові слова *роз'єднання* – *роз'єднаність*. *Роз'єднання* має значення «відокремлення, відділення чогось з'єданого»: *роз'єднання контактів, роз'єднання народів, роз'єднання ґрунтових елементів, роз'єднання людства*. Цей іменник має певну традицію вживання в художньому, публіцистичному, науковому стилях літературної мови: *Ми не до роз'єднання проміж народом та інтелігенцією мусимо йти, а до з'єднання* (Б. Грінченко); *Природні катаклізми (землетруси, засухи, глобальне потепління або надмірно вологий клімат) часто призводять до руйнування родючих ґрунтів, роз'єднання ґрунтових елементів* (Хмельниччина, 17.09.1999). У художньому стилі збільшуються функціональні можливості слова, розширюється його семантика і лексична сполучуваність: – *От бач, не лише я думаю про це... Проте інколи плівка роз'єднання розривається, і людина заглядає в щілину сусіднього світу, де панують радість і вічне літо* (О. Бердник).

Слово *роз'єднаність* усталилося в мові зі значенням «відсутність зв'язку, спілкування між кимсь, чимсь». Його абстрактний характер визначений іменними словосполученнями: *роз'єднані будівельні організації, роз'єднана діяльність наукових закладів, роз'єднаний український народ, роз'єднані місцеві організації, роз'єднані зусилля, роз'єднані природоохоронні функції* і відповідні синтаксичні трансформації: *роз'єднаність будівельних організацій, роз'єднаність діяльності наукових закладів, роз'єднаність українського народу, роз'єднаність місцевих організацій, роз'єднаність зусиль, роз'єднаність природоохоронних функцій*. Нейтральний характер слова розширює його стилістичні можливості: *Богданів замок... А син його привів під цю фортецю турків... У тому, певно, найбільше зло – роз'єднаність, неоднотайність* (В. Шевчук). Активізація в мові періодичних видань словосполучень *організаційна роз'єднаність, ідеологічна роз'єднаність, подолати роз'єднаність* стає механізмом впровадження їх в

лексикон сучасного українця. Їх абстрактна семантика дозволяє уникати вживання уточнювальних слів, пор.: *організаційне роз'єднання конкурсу, зупинити роз'єднання країни.*

На закріплення слова в мовному вжитку впливає його поширеність в усіх стилях мови. Через відносну обмеженість функціонування не чітко розмежовує мовна практика слова *задоволення* і *задоволеність*, пор.: *задоволення життям і задоволеність життям, задоволення собою і задоволеність собою.* Проте різниця між ними все ж існує. Віддієслівний іменник *задоволення* вживається для позначення дії – «отримання бажаного, необхідного, приємного» й вимагає конкретизації, уточнення залежними іменниками: *задоволення від життя, задоволення особистих політичних амбіцій, задоволення потреб, задоволення від пісні,* пор.: *задовольнятися життям, задовольняти особисті політичні амбіції, задовольняти потреби, задовольнятися піснею.* Активізуючись у мові публіцистичного стилю, дієслівні словосполучення на зразок: *приносити людям задоволення, допомагати ближньому відчувати задоволення від життя* закріплюються в широкому вжитку, напр.: *Люблю спостерігати, як люди себе поводять у житті. Часто вони теж справжні актори. Покраще подивись і гарно передай бачене – принесеш людям задоволення, а то й радість* (Літературна Україна, 23.07.1999); *Різні знамениті люди уславилися тим, що займалися не тим, чого їх навчали, а тим, що їхній душі заманулося. Таких називали дилетантами, – від слова «дилетто», що в перекладі з італійської означає «задоволення»* (Україна молода, 07.04.1995).

Відприкметниковий іменник *задоволеність* вже традиційно позначає «ступінь вираження почуття задоволення чимось», пор.: [хтось] *задоволений життям* – [чиясь] *задоволеність життям*, [хтось] *задоволений роботою* – [чиясь] *задоволеність роботою*, напр.: *Немає умов, немає приладів, немає бажання, а тому й про задоволеність роботою не мріймо* (Ваше здоров'я, 23.09.1996).

З конфесійного стилю у літературну мову, зокрема в сферу публіцистики ще в кінці XIX – на поч. XX ст. ввійшли слова *смирення* – *смиренність*. *Смирення* походить з віддієслівного церковнослов'янського *смирєніє*, що передавало семантику «покірності, лагідності, відсутності гордовитості», пор. у пресі: *Смирєння* – одна з найважливіших християнських чеснот у національних питаннях поступається наполегливості (Сніп, 15.09.1912). З метою збереження відтінку сакральності, духовного змісту церковнослов'янський варіант функціонує і в сучасному конфесійному стилі та в художній літературі, особливо при відтворенні образу священника, духівника: – *Покайся, – каже [священик] – стежкою/ гордині тебе ведуть соблазни суєти./ Од бога так положено людині долиною/ смирєнія іти* (Л. Костенко).

СБГ фіксує слово *смирність* – *смирєніє, кротість*, яке з часом вийшло з ужитку. Натомість активізувались лексеми *смирєння, смирєнність*.

Іменник *смирєння* (за СУМ) зберігає семантику дієслів *смирити, смиряти* і *смиритися, смирятися*, а саме «покірність, лагідність, відсутність гордовитості; усвідомлення своєї мізерності, нікчемності». *Смирєнність* позначає властивість за значенням *смирєнний*, а саме «мізерність, нікчемність, позбавленість гордовитості» [СУМ 1978: IX]. Тобто по суті ці слова є морфологічними варіантами. Їх сфера вживання обмежується конфесійним, художнім, частково публіцистичним стилем, що відповідно позначається на функціональних можливостях. Не розмежовує їх і мовна практика, пор.: *Карло Іванович «шьо» – прибалтійський акцент: «шьо». Христосик Карло Іванович, во благообразії: русява борідка, а в сірих очах смирєння і вода біля латаття тихо струмкує* (М. Хвильовий); *Першим наслідком цілності і мудрості, тобто ціломудрія, є відчуття своєї єдності зі світом – смирєння... З ціломудрія і смирєнності природно випливає терпіння* (Україна. Європа. Світ, 24.09.1998). Помітно, що значення процесуальності, дії, яке зберігають більшість віддієслівних іменників, у слові *смирєння* нівелюється і воно як і *смирєнність* називає якісну ознаку,

внутрішню абстрактну рису характеру людини. Таке явище не можна кваліфікувати як недосконалість мовної системи, яка підтримує прийняття мовних пошуків і забезпечує в майбутньому більш раціональний спосіб вираження. Це швидше природний стан мови, конкретно-історичне явище, одне з внутрішніх виявів літературної мови, наділене різноманітними культурно-історичними рисами епохи, що дозволяє використовувати варіантні форми як один із засобів стилістичного збагачення мови. Більш нейтральна семантика слова *смиренність*, яку зберігає суфікс **-ість**, впливає на збільшення його частотовживання: *Він був винятковим ерудитом, Вченим воістину світового рівня з християнським **смиренням** і наполегливістю водночас, людиною всеосяжних знань, яка найбільше у світі зневажала невігластво й дилетантський апломб (стихійне лихо наших днів!). Можна з абсолютною впевненістю сказати: якби на совісті тоталітарної більшовицької влади була б лише загибель академіка Кримського, цей злочин назавжди б залишався в історії вічним тавром прокляття (День, 09.11.2007); Слід невіднайдуваний, стежью невидима, образе невимірний,/ Безмежна кількість, зображення безподобне,/ Співчуття без порівнянь, я благість без ліку,/ **Смиренносте** вродиста, рятівний поцілунку (І. Драч).*

Усталилися в мові публіцистичного стилю словосполучення з релігійної сфери: *провести життя в смиренності і провести життя в смиренні; смиренність на обличчі і смирення на обличчі; смиренність в душі і смирення в душі; закликати до смиренності і закликати до смирення*. Як показує мовна практика, згодом обидва абстрактні іменники або диференціюються, або один з них поступово вийде з ужитку.

У сучасній мовній практиці періодичних видань помітно зростає кількість абстрактних іменників із суфіксом **-ість** на позначення якісних характеристик переважно нематеріальних основ буття: *абиякість, ведучість, гуманітарність, діалоговість, почувальність, трибунність, християнськість* тощо. Ці новотвори відбивають сучасні тенденції словотвору відприкметникових іменників, але з відчутною конотаційною семантикою,

напр.: *Так і було втрачено спостережливість, проникливість і відповідальність* щодо адекватного відтворення станів людської душі. *Прийшли приблизність, абиякість і незграбність* – те, що можна було б назвати терміном «неоковирне серцезнавство» (Літературна Україна, 19.05.2003).

Абстрактна ознака найвиразніше представлена в мові продуктивним словотвірним типом із формантом **-ість**. На зростання регулярності цього типу впливає ознака якості, яку він вносить у систему похідних навіть за відсутності цієї ознаки у відносному прикметнику, що мотивує новотвір.

В українській мові не всі якісні прикметники можуть утворювати синтаксичні деривати. Важливою умовою переведення якісних прикметників шляхом транспозиції до категорії субстантива є семантична спеціалізація вихідних одиниць. Міжкатегоріальний перехід можливий, коли в структурі змісту предикат вказує на статичну ознаку (колір, смак, дотик тощо) або внутрішні чи зовнішні особливості, риси суб'єкта, просторові ознаки [Безпояско, Городенська 1987: 118].

Не утворюють дієприкметникових форм безпрефіксальні дієслова, або дієслова, в яких внаслідок історичних процесів префікс зрісся з коренем. Оскільки вони є основою творення іменників на **-ість**, то не всі віддієслівні іменники на **-ення** мають синонімічні пари на **-ість**, пор.: *враження, ставлення, прагнення, оточення* тощо.

Упродовж історичного розвитку в публіцистичному стилі спостерігаємо тенденцію до збільшення продуктивності творення іменників із суфіксом **-ість** від відносних прикметників, які розвивають значення якості, пор.: *плановий – плановість*. У мові художнього стилю за таким зразком реалізовано безліч новотворів з високим ступенем узагальнення, пор. у П. Загребельного – *дитинність, зеленість, знудьгованість, ореольність, слонячість*, у Ю. Мушкетика – *багатодумність* та ін. [див. *Взаємодія 1990: 55; Голікова 2018: 24*].

Висновки до Розділу 5

Публіцистичний стиль розвивався в тісній взаємодії з іншими функціональними різновидами літературної мови. Лексико-семантичні, словотвірні, морфологічні зміни, які не суперечать внутрішнім законам мови, виникаючи в одній сфері життя мови, стають системним явищем інших функціональних стилів і літературної мови загалом.

Стильова норма публіцистичного стилю формувалася на основі художнього стилю і була водночас синтезом, удоступненою формою оброблення наукової, офіційно-ділової, конфесійної інформації і інструментом інтелектуалізації суспільства. У мові періодичних видань постійно триває процес оновлення словникового запасу, адаптації запозичень, апробації словотвірних моделей, морфологічних інновацій, актуалізації і введення у вжиток сталих висловлювань з офіційно-ділового, наукового, конфесійного стилів.

Публіцистичний стиль – це сфера формування парадигм лексичної сполучуваності, стилістичного розподібнення словотвірних варіантів, створення і розширення синонімічних, паронімічних рядів. Лексико-семантичні, стилістичні, морфологічні процеси часто відбувалися в усіх сферах функціонування мови синхронно, а тому часто важко визначити першоджерело змін.

Динаміка розвитку стильової норми публіцистичного стилю виразно простежується в оновленні, взаємовпливі книжних і розмовних мовних засобів, їх стилістичному функціонуванні. Потенційні можливості книжних і розмовних одиниць неоднакові: одні в процесі історичного розвитку внаслідок обмеженості сфер поширення втрачають стилістичний відтінок, інші зберігають його.

Завдяки зрозумілості і чіткому викладу інформації публіцистичний стиль став дієвим інструментом популяризації книжної лексики. Її первинна номінативно-інформативна функція у публіцистичних і художніх текстах

часто нівелюється і такі слова сприймаються як нейтральні мовні засоби, обростають новою лексичною сполучуваністю, реалізуючи лексико-семантичний потенціал і збагачуючи словник літературної мови. Нестабільність і нерівномірність розвитку офіційно-ділового, наукового стилів гальмували процес переходу частини книжної лексики до загальноновживаного словника.

Словотвірні варіанти в процесі історичного розвитку (у періодичних виданнях іноді можна встановити відповідні часові рамки змін), як правило, розподібноються; зрідка один з них зникає як надлишковий. На розширення чи звуження семантики слова впливають його стилістичні можливості, що є причиною розподілу в мові віддієслівних іменникових пар (безсуфіксне слово – слово з суфіксами **-анн-/-янн-**, спільнокоренових слів з суфіксами **-ання/-ення -ість, -енн-**) на пароніми (чітко диференційовані слова), поняттєві синоніми і варіанти.

Пароніми виникли внаслідок розширення стилістичних можливостей і семантичної диференціації варіантів у зв'язку з вимогами окремих функціональних стилів. Синонімічні пари (зокрема похідні іменники безсуфіксні і суфіксальні) зберігають вихідне лексичне значення дієслова, обростаючи новими семантичними відтінками і формуючи різні парадигми лексичної сполучуваності.

ВИСНОВКИ

Публіцистичний стиль – це функціональний різновид літературної мови, який забезпечує передавання, поширення в національно-мовному просторі суспільно-політичної, наукової, культурної інформації, виконує роль утвердження і регулювання літературної норми відповідно до внутрішніх законів мови й запитів соціуму. Сталі комунікативно-прагматичні ознаки стилю: доступний, логічний виклад, вживання семантично прозорих, однозначних лексичних номінацій з виразною оцінною конотацією. Динамічними є семантико-аксіологічні механізми вияву часових, ціннісних, ідеологічних, естетичних орієнтирів епохи у зв'язку зі змінами пріоритетів суспільно-політичного життя народу.

Публіцистичний стиль виконує інформативну, кумулятивну функції та функцію впливу на масову свідомість суспільства. Реалізацію інформативної функції забезпечує загальноповживаний словник, який відповідно до часових запитів соціуму постійно оновлюється суспільно-політичною, науковою, релігійною, офіційно-діловою лексикою. Функція впливу на масову свідомість суспільства виявляється в ідеологічно регламентованому словесному моделюванні дійсності, у вживанні експресивних позитивно- і негативнооцінних розмовних мовних засобів, зокрема ідеологем. Кумулятивна функція публіцистичного стилю полягає у збереженні основ структурної організації мови, фіксації еволюції суспільного життя, оновленні ціннісної шкали традиційних вербальних засобів. Показовим для публіцистичного стилю є взаємодія загальнолітературної і спеціальної лексики, актуалізація прецедентних одиниць відповідно до соціально-політичних пріоритетів часу.

Від початку становлення публіцистичного стилю єдиним писемним і найдоступнішим (до кінця ХХ ст.) його репрезентантом є мова преси, яка забезпечує неперервну реалізацію, утвердження літературної норми в суспільстві.

Мова преси і публіцистичний стиль в діахронному аспекті – це синонімічні назви одного функціонального різновиду літературної мови. Збережені текстові джерела української періодики синхронно відбивають поетапне становлення і публіцистичного стилю, і динаміку літературної норми, акумулюють попередні етапи пізнання та переносять їх до наступних поколінь, забезпечуючи спадкоємність національної культури. В усі часи історичного розвитку українська преса, опираючись на літературну традицію, відбиваючи живомовні тенденції мови, була сферою реалізації, апробації її потенційних можливостей, нормалізації словотвору, адаптації іншомовних одиниць, механізмом розширення і збагачення загальномовного словника різноманітними тематичними групами лексики.

Діахронний аналіз публіцистичного стилю в контексті історії літературної мови виявляє аксіологічні засади формування 1) літературної норми, яка чітко регламентує і пропонує до вживання, усталені в певний час і незмінні в усіх сферах функціонування мови, словотвірні, морфологічні, синтаксичні зразки; 2) стильової норми, яка залежно від комунікативних потреб мотивує вживання найдоцільніших стилістичних засобів, регулює співвідношення загальноновживаних і спеціальних, книжних і розмовних, образних, оцінних і нейтральних структурних елементів. Аксіологія літературної норми в історичному аспекті виявляється, з одного боку, в гнучкій стабільності зафіксованих правил, їх екстралінгвальній регламентованості, а з іншого – у можливості різного мовного вираження залежно від мети спілкування. Стильова норма публіцистичного стилю відкрита і динамічна; вона постійно змінюється, реагує на позамовні чинники суспільного життя, допускає функціонування лексичних, морфологічних, синтаксичних варіантів. Інновації, які відповідають внутрішнім законам мови, визначають напрям розвитку літературної норми загалом, а стилістично невиправдані, позасистемні явища мають локально обмежене вживання.

Стильова норма – один з функціональних виявів дескриптивної норми (реального вживання в мові лексем, словоформ, синтаксичних конструкцій) у відповідні історичні періоди, яка корелює з прескриптивною нормою (рекомендаціями щодо правил вживання мовно-виражальних засобів) літературної мови.

Мова преси як інструмент оновлення, модернізації традицій літературної мови, пропагування цінностей свого часу та їх інтерпретації відповідно до історико-соціального буття нації формує, регулює мовну свідомість суспільства. Мовна свідомість у публіцистичних текстових джерелах – це вербалізація сприйнятої і засвоєної соціумом інформації у відповідний історичний період. Її одиниці передаються в мові різними засобами: словом, словосполученням, висловлюванням, між якими часто неможливо визначити структурні межі. Мова преси має два вербальних вияви мовної свідомості: 1) пов'язаний з формуванням сталого механізму функціональних структур асоціативно-вербальних тезаурусів, виробленого ядра публіцистичних понять; 2) пов'язаний з динамічними, оцінними процесами та інтенційними мовними структурами в публіцистичних текстах.

Диференційною ознакою публіцистичного стилю як сегмента історії літературної мови є оцінність – семантико-стилістична категорія, яка, ґрунтуючись на протиставленні часткових значень негативної, позитивної або нейтральної оцінки, передає ставлення мовця до названого предмета, явища, поняття. Це найбільш динамічна сфера мовного вираження, яка змінюється під впливом екстралінгвальних чинників і є індикатором суспільно-політичної ситуації в країні.

Інтенсивному розвитку публіцистичного стилю сприяли активізація національних рухів і державотвірні процеси. На початку ХХ ст. було закладено теоретичні основи стилю і представлено їх повномасштабну практичну реалізацію. Українська преса на початку ХХ ст. була єдиним джерелом інформації про політичне, економічне, релігійне життя в Україні і за кордоном і водночас потужним інструментом формування національно-

мовної свідомості суспільства. Публіцистичний стиль, утверджуючи в літературному вжитку живу народну мову, вводив у загальномовний словник власне українські назви нових реалій доби і був сферою адаптації запозичень. Мова періодичних видань, утримуючи в своїх структурах оцінні лексичні, фразеологічні, синтаксичні одиниці, упорядковувала національну аксіологічну парадигму світовідчуття, ядерними поняттями якої були історія, культура, мова, християнські ідеали. Українська преса, послуговуючись надбаннями інших функціональних різновидів, засвідчувала і популяризувала інформацію про введення української мови в науку, ділову, сакральну сфери суспільства. Публікації на сторінках газет і журналів дали поштовх для розроблення поняттєвої бази сакрального стилю, його стильової норми. Через мову преси в активний вжиток входила значна частина лексики, пов'язаної з науковими досягненнями, правовою сферою, релігійним, духовним життям народу. Початок ХХ ст. був періодом повноцінного формування нової стильової норми публіцистичного стилю.

У різні періоди історії літературної мови дескриптивна і прескриптивна норми взаємодіяли неоднаково. Демократичні процеси в суспільному житті на початку ХХ ст., а потім в кінці ХХ – на початку ХХІ спричинювали динаміку літературної норми, яку фіксувала мовна практика, і вона, як правило, випереджувала прескриптивну науку. В умовах тоталітаризму в 40 – 80-ті роки ХХ ст. в усіх сферах життєдіяльності мови переважали прескриптивні настанови.

Дескриптивна норма кінця ХІХ – початку ХХ ст. відбивала, як правило, тенденції прескриптивної норми і її освітнього впровадження. На запит мовної практики українські мовознавці А. Кримський, Є. Тимченко, О. Синявський, О. Курило, С. Смаль-Стоцький та ін. заклали теоретичні підвалини для утвердження літературної норми української мови. Мовна дискусія на сторінках преси актуалізувала проблеми становлення літературної мови у зв'язку з тенденціями розвитку публіцистичного й художнього стилів і заклала підвалини рівневої стилістики, зокрема у

вивченні лексичних, морфологічних, синтаксичних особливостей публіцистичного стилю. Розв'язання проблем взаємодії книжних і розмовних одиниць, слововживання, нормування українського лексикону, збагачення словника української періодики фразеологізмами, окреслення засад морфологічної, синтаксичної, стилістичної організації писемного тексту створило теоретичну базу не лише стильової норми публіцистичного стилю, а й літературної норми загалом.

Початок ХХ століття увійшов в історію літературної мови як найбільш продуктивний і експериментальний. Диференціація жанрів тогочасної періодики сприяла розширенню тематичних груп вживаної лексики, активізації внутрішньомовного словотвірного потенціалу. Помітним явищем була конкуренція в словах деяких структурних елементів, морфем, активність яких була неоднаковою. Словотвірна варіантність на той час була шляхом пошуку нових виражальних засобів, етапом природного відбору прийнятних для всього українського простору літературних зразків. Літературна мова збагатилася низкою безсуфіксних іменників, утворених на основі префіксальних дієслів, віддієслівними назвами суб'єкта дії, зокрема назвами осіб, утворених на основі дієслів недоконаного виду і префіксальних дієслів доконаного виду за допомогою суфікса **-ник**. Мовна практика стилю зафіксувала закріплення семи компонента-учасника, члена, носія суспільних чи політичних ідей за іменниковими моделями з афіксом **-ець**.

Закон мовної економії позначився на входженні у вжиток віддієслівних дериватів із значенням кінцевого етапу розвитку дії, які утворювалися за допомогою префікса **у-** та суфікса **-ува-**. Такі моделі вже вдруге активізувалися в мові української періодики у 90-х роках ХХ ст. і увійшли в загальнономовний словник.

Частота вживання мовної одиниці в публіцистичних текстах впливала на зниження її стилістичної маркованості (зокрема іменників – назв професій жіночого роду з суфіксами **-к-**, книжних прикметників) і була важливим

стартовим етапом для поширення інновації в інших функціональних різновидах літературної мови.

На початку ХХ ст. літературний лексикон поповнився відіменними та віддієслівними прикметниками на означення явищ суспільно-політичної сфери, національного, культурного, духовного життя народу. Неологізми публіцистичного стилю ХХ ст., як правило, творилися за законами мови і тому органічно входили в літературний слововжиток.

Мовна практика публіцистичного стилю другої половини ХХ ст. засвідчує усталення єдиного літературного стандарту в національному просторі України, загалом продовжує, започатковані на початку ХХ ст., тенденції словотворення, зберігаючи визначальні риси української мови. Процеси русифікації виявляються в поширенні не властивих українській мові словотвірних моделей (назв осіб із суфіксом **-щик**, діприкметників на **-учий**, **-ючий**).

Морфологічна система української мови на кінець ХІХ – початок ХХ століття була цілком упорядкованою і відносно сталою, проте для вираження деяких граматичних категорій (роду, відмінка) ще існували варіантні форми, зумовлені впливом діалектів, східноукраїнської та західноукраїнської традицій. Варіантність морфологічних форм у другій половині ХХ ст. була показником збереження слабкої норми (форми роду, кличного відмінка, родового відмінка однини іменників ІІ відміни чоловічого і середнього роду). До 70-х років ХХ ст. було завершено процес семантико-морфологічної диференціації іменників в родовому відмінку однини іменників ІІ відміни чоловічого і середнього роду, усталення родової парадигми тощо. Упродовж усієї історії літературної мови всередині морфологічних парадигм відбувалися зміни і вироблялися більш удосконалені мовні механізми.

У дев'яності роки ХХ ст. публіцистичний стиль поновлює характерні для 10 – 30-х років ХХ ст. тенденції українського словотворення, увиразнює визначальні морфологічні ознаки у вживанні кличного відмінка, закінчень

- **ові**, -**еві** в давальному відмінку іменників чоловічого роду II відміни. На зламі століть він перебирає на себе функцію формування літературного стандарту, яку завжди виконував художній стиль, і стає основним інструментом поширення нових тенденцій літературної норми й формування мовної свідомості суспільства.

Процеси демократизації суспільства позначаються на оновленні мови української періодики, створенні публіцистичного тексту, що відбиває комунікативні наміри автора подати креативний продукт, який не лише інформує, а й максимально переконує читача у правильності тверджень і оцінних суджень. Епохальні зміни мають і позитивний (розширення лексикона адресанта через повернення у вжиток застарілих, розмовних, діалектних одиниць, розвиток семантичного, стилістичного, власного словотвірного потенціалу) і негативний (надмірне залучення іншомовних елементів, поширення невинуватених варіантів, розхитування літературного стандарту) вияви. Прескриптивна норма не встигає реагувати на переорієнтації мовної практики, постає проблема лінгвоекотології – компетентного впорядкування питомих і словотвірних можливостей мови і іншомовних елементів, які приходять в мову разом з новими реаліями і є наслідком глобалізаційних процесів.

Морфологічні зміни тривають сотні років, і хоч на певному етапі функціонування мови прескриптивна норма вважає їх завершеними (форми вираження імперативу дієслова, число двоїни іменників), вони у мовній практиці нагадують про себе у формальних виявах, стилістичному вживанні, в актуалізації сталих висловлювань. Граматичний лад мови не змінюється, а удосконалюється. Зникнення числової категорії двоїни сприяло чіткому розмежуванню форм однини і форм множини, а також розвиткові в межах останніх семантико-граматичної категорії збірності. Функціонування імперативу як одного з елементів граматичної категорії способу дієслова і його парадигматичної структури в процесі історичного розвитку, розширюючи семантичні, граматичні і стилістичні можливості, узгоджується

з внутрішніми механізмами побудови морфологічної парадигми і законами евфонії.

Синтаксична система української мови впродовж ХХ – початку ХХІ ст. була найбільш стабільною, оскільки динамічні процеси, як правило, відбувалися не в самому наборі синтаксичних засобів, а в способі й частоті їх уживання.

Прескриптивна і дескриптивна норми впродовж усієї історії літературної мови протистояли процесам денационалізації і уподібнення до російської мови. Українська мова впродовж ХХ ст., залежно від екстралінгвальних чинників, більшою або меншою мірою продовжувала традицію збереження визначальних особливостей та розвитку власних потенційних можливостей у словотворі, морфології, синтаксисі.

Динаміка стильової і літературної норми виявляється у постійній зміні оцінної шкали мови періодичних видань. Публіцистичний стиль з погляду аксіології – це сукупність текстових апеляцій до колективних культурних, тобто ментальних одиниць, які об'єднують ціннісний, поняттєвий і образний елементи. Періодичні видання, змінюючи за допомогою мовних засобів акценти в різноманітних актуальних для кожного історичного періоду темах, наповнюючи зміст позитивною або негативною оцінкою, формують загальну, масову і мовну культуру суспільства. Оцінність у мові преси виявляється в оновленій структурі та семантиці лексичних компонентів, стилістичній маркованості синтаксичних одиниць. Вживання аксіологічних одиниць до 90-х років ХХ ст. було обмежено переважно жанрами фейлетону і нарису.

Українська преса початку ХХ ст., як єдиний на той час засіб масової інформації, виконувала насамперед функцію формування національної свідомості і актуалізувала значний пласт позитивнооцінних національно маркованих засобів української мови. Ядерні поняття того часу – *народ*, *нація*, *мова* обростали експліцитною позитивною оцінкою, яку передавали мовні одиниці переважно з інтелектуальної сфери мовомислення. В умовах

бездержавності мова публіцистичного стилю була єдиним інструментом формування національно-мовної свідомості української інтелігенції.

Імплицитну оцінку містили національно марковані слова-символи, які були маркерами мовомислення українців. Позитивна оцінка нових явищ політичного, економічного, культурного, релігійного життя формувалася з урахуванням естетичного критерію в доборі мовних засобів. Естетична довершеність була в лексемах, висловах та фразеологізмах з живої народної мови і в нових словах на позначення реалій часу. Форма (відповідність внутрішнім законам мови) і зміст були нерозривною сутністю вираження позитивної оцінки. Естетика слова стала визначальною й у створенні літературного стандарту, який об'єднав увесь національний простір.

У 40 – 50-х роках ХХ ст. (період виразної мовної агресії) основним ресурсом публіцистичного стилю були виразно експресивні засоби, які передавали кардинально протилежну аксіологію традиційних ядерних понять. Експліцитну позитивну оцінку духовних, національних, християнських ідеалів заступають негативнооцінні одиниці з семантикою знищення, войовничості, які змінюють всю усталену аксіологічну шкалу. Позитивної контекстуальної конотації набувають лише радянські реалії життя. Усе, що суперечило комуністичній ідеології і знаходилося поза межами СРСР, набувало однозначної негативнооцінної семантики. Ядерними поняттями, навколо яких вибудовувалися нові аксіологічні парадигми, були позитивно конотовані *партія, радянський народ* і негативно конотовані *релігія, націоналізм, фашизм, війна*. Мова періодичних видань радянського періоду була інструментом формування масової монолітної свідомості з незаперечною вірою в правильність комуністичних ідеалів. Характерною ознакою мови того періоду було вживання однозначних слів і висловів з цифровою репрезентацією усіх результатів діяльності, що створювало відчуття масштабності і переконливості.

У 60 – 80-ті роки ХХ ст. мова української періодики залишалася основним інструментом формування масової свідомості однорідного

суспільства. Помітно активізуються оцінні прикметники, дієслова доконаного виду з семантикою результативності, будування, які переконливо розставляють акценти серед життєвих пріоритетів суспільства і чітко поділяють світ на позитивний (правильний) і негативний (неправильний).

На зламі ХХ – ХХІ ст., у зв'язку зі створенням власної держави, періодичні видання сприяють поширенню і утвердженню в суспільстві ідей соборності, національних цінностей, патріотичних поглядів. Позитивнооцінні мовні засоби (слова, висловлювання, речення, стилістичні прийоми тощо) актуалізують процеси державотворення незалежної *України*, а негативнооцінні – денационалізацію, байдужість, бездіяльність *народу і влади*, агресію *Росії*.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. - це час масштабної демократизації мови. Мовні смаки сучасної доби формуються внаслідок переосмислення і переоцінки як позамовної дійсності, так і внутрішніх мовних ресурсів. У вжиток повертається не лише значний пласт позитивнооцінної лексики, пов'язаної з інтелектуальною сферою життя суспільства, а й виразно експресивні негативнооцінні слова. Активізуються діалектизми, реактивуються застарілі лексеми, відбувається переосмислення і зрушення в значенні різних тематичних груп слів. Це, з одного боку, - свідчення розвитку мови, оновлення стильової норми публіцистичного стилю, а з іншого – стихійне розхитування літературного стандарту. Руйнуються жанрові межі публіцистичного стилю. Вживання оцінних одиниць стає стильовою нормою усіх жанрових різновидів, зокрема і інформативних.

У цей час у мові преси розширюються наявні і утворюються нові синонімічні ряди переважно з негативнооцінною конотацією на позначення явищ суспільного життя. Переосмислення і зрушення в значенні слів зумовлюють процеси розширення семантичного обсягу лексем та утворення нових відтінків значень. Різномановна (ідеологічна, психологічна, естетична) система інтерпретацій явищ суспільного життя та зміна стильових уподобань визначають неоднорідне інформативно-оцінне значення нової лексики, яка

вступає в синонімічні зв'язки з одиницями, які мають давню традицію вживання в літературній мові.

Сучасні публіцистичні тексти, обігруючи, трансформуючи національно і універсально-прецедентні вислови, відбиваючи, з одного боку, політичні, культурні, соціальні настрої суспільства, а з іншого – пропагуючи нову парадигму цінностей, реалізують потенційні можливості мови, забезпечують розвиток її лексичної та фразеологічної системи. Вибір мовних засобів у публіцистичному стилі прямо пов'язаний зі зміною аксіологічних орієнтирів суспільства. Будь-які зміни вербальної оцінної шкали зумовлені семантичними процесами розвитку мови, тенденціями інтралінгвальної природи і позамовного світу.

Публіцистичний стиль розвивався упродовж усього ХХ ст. і на початку ХХІ ст. у тісній взаємодії з іншими функціональними різновидами літературної мови. Лексико-семантичні, словотвірні, морфологічні зміни, які не суперечили внутрішнім законам мови, виникаючи в одній сфері життя мови, ставали системним явищем інших функціональних стилів і літературної мови загалом.

Стильова норма публіцистичного стилю формувалася на основі художнього стилю і була водночас синтезом, удоступненою формою оброблення наукової, офіційно-ділової, конфесійної інформації і інструментом інтелектуалізації суспільства. У мові періодичних видань постійно триває процес оновлення словникового запасу, адаптації запозичень, апробації словотвірних моделей, морфологічних інновацій, актуалізації і введення у вжиток сталих висловлювань з офіційно-ділового, наукового, конфесійного стилів.

Публіцистичний стиль – це сфера формування парадигм лексичної сполучуваності, стилістичного розподібнення словотвірних варіантів, створення і розширення синонімічних, паронімічних рядів. Лексико-семантичні, стилістичні процеси часто відбувалися в усіх сферах

функціонування мови синхронно, а тому часто важко визначити першоджерело змін.

Динаміка розвитку стильової норми публіцистичного стилю виразно простежується в оновленні, взаємовпливі книжних і розмовних мовних засобів, їх стилістичному функціонуванні. Потенційні можливості книжних і розмовних одиниць неоднакові: одні в процесі історичного розвитку внаслідок обмеженості сфер поширення втрачають стилістичний відтінок, інші зберігають його.

Завдяки зрозумілості й чіткому викладу інформації, публіцистичний стиль став дієвим інструментом популяризації книжної лексики. Її первинна номінативно-інформативна функція у публіцистичних і художніх текстах, залежно від частоти вживання, за короткий проміжок часу нівелюється, і такі слова сприймаються як нейтральні мовні засоби, обростають новою лексичною сполучуваністю, реалізуючи лексико-семантичний потенціал і збагачуючи словник літературної мови.

Словотвірні варіанти в процесі історичного розвитку (у періодичних виданнях іноді можна встановити відповідні часові рамки змін), як правило, розподібноються; зрідка один з них зникає як надлишковий. На розширення чи звуження семантики слова впливають його стилістичні можливості, що є причиною розподілу в мові віддієслівних іменникових пар (безсуфіксне слово – слово з суфіксами **-анн-/-янн-**, спільнокореневих слів з суфіксами **-ання/-ення -ість, -енн-**) на пароніми (чітко диференційовані слова), поняттєві синоніми і варіанти.

Пароніми виникли внаслідок розширення стилістичних можливостей і семантичної диференціації варіантів у зв'язку з вимогами окремих функціональних стилів. Синонімічні пари (зокрема похідні іменники безсуфіксні і суфіксальні) зберігають вихідне лексичне значення дієслова, обростаючи новими семантичними відтінками і формуючи різні парадигми лексичної сполучуваності.

Отже, неперервний розвиток публіцистичного стилю упродовж кінця ХІХ – початку ХХІ ст. засвідчує незмінні тенденції збереження визначальних рис української мови, відбиває поетапну фіксацію становлення її літературного стандарту, дію законів економії, аналогії, міжмовних зв'язків, розбудову лексико-семантичного, стилістичного, словотвірного, морфологічного потенціалу. Відкритість, динамічність стильової норми були запорукою постійних пошуків, удосконалення механізмів, активізації, оновлення ресурсів літературної мови загалом. Публіцистичний стиль в усі періоди літературної мови був індикатором суспільно-політичної ситуації, сферою творення, зміни системи цінностей, укладання мовних аксіологічних парадигм, виразником і водночас інструментом формування національно-мовної свідомості суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**Кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.**

Авангард	Лыстокъ правды
Арсенал	Маяк
Бжола	Народне слово
Буковина	Народний голос
Вільна думка	Наша думка
Вільне слово	Наше слово
Вісти	Наша школа
Вісти ВУЦВК	Нове слово
Вісти ВЦВКР	Прилуцька думка
Вісти УНР	Рілля
Вологодська газета	Руслан
Гасло	Самопоміч
Геть неписьменність	Світло
Громада	Свобода
Громадська газета	Соціал-демократ
Громадський друг	Слово
Діло	Сніп
Дзвін	Собор
Економість	Степ
За вільну Україну	Україна
Земля і воля	Українське слово
Киевская старина	Хлібороб
Козацька думка	Шевченківський день
Літературно-науковий вісник	Шлях

40 – 80-ті рр. ХХ ст.

Більшовик Запоріжжя	Молодий Буковинець
Більшовицька зміна	Молодий пролетар
Більшовицька правда	Молодь на допомогу
Вільна Україна	Молодь України
Вільне життя	Наддніпрянська правда
Вінницька правда	На революційному посту
Вісник	Перець
Вісті з України	Південна правда
Деснянська правда	Преса Донбасу
Друг читача	Прикарпатська правда
Закарпатська правда	Радянська Волинь
Запорізька правда	Радянська освіта
Зоря	Радянський Донбас
Зоря Полтавщини	Радянський комсомолец
Комсомолец Буковини	Ровесник
Комсомолец Запоріжжя	Сільський час
Комуніст Полтавщини	Сільські вісті
Ленінська молодь	Соціалістична Харківщина
Література і мистецтво	Українська літературна газета
Література. Наука. Мистецтво	Червоний гірник
Літературна газета	Черкаська правда
Молода гвардія	

90-ті рр. XX – початок XXI ст.

Ваше здоров'я	Перець
Вечірній Київ	Подолія
Вінниччина	Президентський вісник
Волинь	Прилуцька думка
Газета без секретів	Сільські вісті
Галицьке слово	Слобідський край
Голос України	Слово Просвіти
День	Старожитності
Дзеркало тижня	Тижневик Галичини
Добра порада	Україна і світ сьогодні
Добрий день	Україна. Європа. Світ
Донеччина	Україна молода
Карпатська Україна	Урядовий кур'єр
Країна	Хмельниччина
Край	Час Time
Культура і життя	Черкаський край
Літературна газета	Чорноморець
Літературна Україна	Чорноморські новини

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Агафонова 2006* : Агафонова А., Морараш Г. Співвіднесеність авторизованої оцінки категорією авторської модальності. *Актуальні проблеми синтаксису: міжн. наук. конф., 19 – 21 жовтня 2006 р.: матеріали конф.* Чернівці: Рута, 2006. С. 131 – 137.
2. *Ажнюк 1999* : Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. Київ, 1999. 450 с.
3. *Акімова 1976* : Акімова Г. Н. Синтаксис і стилістика. Москва: Наука, 1976. 314 с.
4. *Акімова 1990* : Акімова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка: учеб. пособ. Москва: Высшая школа, 1990. 168 с.
5. *Алексава 2017* : Алексова К. Языковые аттитюды и вариантность литературных норм болгарского языка. *Sociokultúrne aspekty v slovanských jazykach*. Banská Bystrica, 2017. С. 9 – 19.
6. *Анисимова 1998* : Анисимова Т. А. Лингвистические характеристики публицистического текста (на материале аналитических статей современной британской прессы): дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1998. 194 с.
7. *Анненкова 2005* : Анненкова И. В. Язык современных СМИ как система интерпретации в контексте русской культуры (попытка риторического осмысления). *Язык современной публицистики: сб. статей*. Москва: Флинта: Наука, 2005. С. 99 – 114.
8. *Анніна 1988* : Анніна І. О. Інформативність рекламного заголовка. *Культура слова*. 1988. Вип. 35. С. 26 – 27.
9. *Антология 2007* : Антология речевых жанров: повседневная коммуникация: антологія. Москва: Лабиринт, 2007. 320 с.
10. *Антоненко-Давидович 1965* : Антоненко-Давидович Б. Спільно сіяти, спільно полоти. *Літературна Україна*. 1965. 5 березня. С. 3 – 8.

11. *Арешенков 1981* : Арешенков Ю. А. Грамматическая структура комментаторской речи (на материале информационных передач украинского телевидения и радио): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Днепропетровск, 1981. 25 с.
12. *Арутюнова 1984* : Арутюнова Н. Д. Аксиология в механизмах жизни и языка. *Проблемы структурной лингвистики 1982*. Москва: Наука, 1984. 420 с.
13. *Архангельська 2002* : Архангельська А. Фонові знання носіїв мови та фразеологічна неологіка пострадянської доби (на матеріалі української преси останнього десятиліття). *Slovo. Tekst. Cnas. VI: Nova fraseologia w nowej Europie*. Szczecin, Greifswald, 2002. 218 s.
14. *Атлас 1984* : Атлас української мови: у 3 т. Т. 1. Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі. Київ: Наукова думка, 1984. 520 с.
15. *Атлас 1988* : Атлас української мови: у 3 т. Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. Київ: Наукова думка, 1988. 520 с.
16. *Атлас 2001* : Атлас української мови: у 3 т. Т. 3: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. Київ: Наукова думка, 2001. 272 с.
17. *Ахманова 1957* : Ахманова О. С. Очерки по общей русской лексикологии. Москва: Наука, 1957. 295 с.
18. *Ахманова 2003* : Ахманова О. С. Современные синтаксические теории. Москва: Едиториал УРСП, 2003. 165 с.
19. *Бабченко 1863* : Бабченко І. Поученія на малоросійскомъ языкѣ. Харків, 1863. VII. С. 5 – 7.
20. *Бадрак 2000* : Бадрак В. В. Фактори ефективності впливу друкованих ЗМІ (преси) на електорат: дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2000. 250 с.
21. *Бакина 1982* : Бакина М. А. Общеязыковая фразеология как выразительное средство современной поэзии. *Языковые процессы в современной русской поэзии*. Москва: Наука, 1982. С. 189 – 308.

22. *Балли 1955* : Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. 416 с.
23. *Балли 1961* : Балли Ш. Французская стилистика. Пер. с фр. К. А. Долинин. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1961. 394 с.
24. *Баранник 1983* : Баранник Д. Х. Актуальні проблеми дослідження мови масової інформації. *Мовознавство*. 1983. № 6. С. 13 – 17.
25. *Баранник, Голобуцький 2005* : Баранник М. В., Голобуцький П. В. Історія преси в Україні. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е – Й*. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istorija_presy_v_Ukr.
26. *Бевзенко 1960* : Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. 416 с.
27. *Беззубов 2000* : Беззубов А. Н. Стилистические приемы газетной речи: учеб. пособ. СПб.: Изд-во СПб ун-та, 2000. 155 с.
28. *Безпояско, Городенська 1987* : Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. Київ, 1987. 212 с.
29. *Безпояско, Городенська 1993* : Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Київ, 1993. 342 с.
30. *Береговская 1984* : Береговская Э. М. Экспрессивный синтаксис: учеб. пособ. к спецкурсу. Смоленск, 1984. 92 с.
31. *Бестерс-Дильгер 2008* : Бестерс-Дильгер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації. Київ: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 234 – 277.
32. *Бибик 2013* : Бибик С. П. Усна літературна мова в українській культурі повсякдення. Ніжин, 2013. 589 с.
33. *Бибик 2016* : Бибик С. П. Оновлена стильова норма засобів масової інформації. *Українська мова*. 2016. № 5. С. 72 – 73.
34. *Білецький 1966* : Білецький А. О. Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві. *Методологічні питання мовознавства*. Київ, 1966. С. 19 – 23.

35. *Білодід, Пилинський 1979* : Білодід І. К., Пилинський М. М., Ленець К. В. та ін. Мова сучасної масово-політичної інформації: монографія. Гол. ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1979. 251 с.
36. *Білоноженко 1989* : Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ: Наукова думка, 1989. 153 с.
37. *Богатько 2005* : Богатько В. В. Явище еліпсису в мові сучасної української періодики: дис. ... канд. філол. наук. Вінниця, 2005. 176 с.
38. *Бойко 2005* : Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: монографія. Ніжин: «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2005. 552 с.
39. *Босаківська 1976* : Босаківська Н. Л. Назви особи жіночої статі за родом занять. *Культура слова*. 1976. Вип. 10. С. 73 – 78.
40. *Будниченко 2004* : Будниченко Л. А. Экспресивная пунктуация в публицистическом тексте (на материале языка газет): дис. ... канд. філол. наук. Санкт-Петербург, 2004. 274 с.
41. *Булаховський 1947* : Булаховський Л. А. Український літературний наголос. Київ, 1947. 234 с.
42. *Булаховський 1977* : Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. Т. 2. Українська мова. Київ: Наукова думка, 1977. 631 с.
43. *Булаховський 1977а* : Булаховський Л. А. Морфологічні залишки двоїни. *Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. Т. 2. Українська мова*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 284 – 299.
44. *Булаховський К. 2014* : Булаховський К. А. Українська мова в локалізації програмного забезпечення: дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2014. 198 с.
45. *Буряк 2005* : Буряк В. Жанровість як система людського мислення. *Зб. праць науково-дослідного центру періодики*. Львів, 2005. Вип. 13. С. 337 – 343.
46. *Былинский 1996* : Былинский К. И. Язык газеты: избранные работы. Москва: Изд-во МГУ, 1996. 304 с.

47. *БЭСЯ* : Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Большая рос. энцикл., 1998. 685 с.
48. *Вайан 1952* : Вайан А. Руководство по старословянскому языку. Москва, 1952. 446 с.
49. *Вакуров 1978* : Вакуров В. Н., Кохтев Н. Н., Солганик Г. Я. Стилистика газетных жанров. Москва: Высшая школа, 1978. 183 с.
50. *Валгина 2007* : Валгина Н. С. Основные проблемы изучения языка современных СМИ. *Язык и стиль современных средств массовой информации: межвуз. сб. науч. тр. Всерос. конф., посвящ. 80-летию проф. Н. С. Валгиной*. Москва: Моск. Госуд. Ун-т печати, 2007. С. 7 – 17.
51. *Вальтер 2005* : Вальтер Х., Мокленко В. Антипословицы русского народа. Спб., 2005. 384 с.
52. *Вареник 1983* : Вареник С. В. Осміює і викриває слово. *Культура слова*. 1983. Вип. 24. С. 64 – 65.
53. *Васильев 1997* : Васильев Л. М. Семантические, грамматические и когнитивные категории языка. *Языковая семантика и образ мира: междунар. науч. конф., посв. 200-летию ун-та (Казань, 7 – 10 окт. 1997 г.): в 2 т.* Казань, 1997. Т. 1. С. 3 – 14.
54. *Васильева 1982* : Васильева А. Н. Газетно-публицистический стиль речи: курс лекций по стилистике. Москва: Русск. язык, 1982. 198 с.
55. *Веккер 2001* : Веккер Л. Психика и реальность: единая теория психических процессов. Москва, 2001. 685 с.
56. *Великорода* : Великорода М. Прецедентні феномени як засіб вираження культурної континуальності у медіа дискурсі. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/501.pdf>.
57. *Верхратський 1902* : Верхратський І. Про говір галицький лемків. Львів, 1902. 115 с.
58. *Вещикова 1992* : Вещикова И. А. Публицистический стиль как единица в системе функциональных разновидностей языка. *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*. Москва, 1992. № 1. С. 21 – 30.

59. *Взаємодія 1982* : Взаємодія усних і писемних стилів мови: монографія. Відп. ред. М. М. Пилинський. Київ: Наукова думка, 1982. 216 с.
60. *Взаємодія 1990* : Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови. За ред. М. М. Пилинського. Київ: Наукова думка, 1990. 236 с.
61. *Виноградов 1963* : Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 255 с.
62. *Виноградов 1972* : Виноградов В. В. Русский язык. Москва: Изд-во АН СССР, 1972. 616 с.
63. *Виноградова 2006* : Виноградова О., Коваленко Є. Функціонування конструкцій експресивного синтаксису в рекламних текстах. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць*. Донецьк: ДонНУ, 2006. Вип. 14. С. 126 – 130.
64. *Виноградський 1928* : Виноградський Ю. С. До діалектології Задесення. *Український діалектологічний збірник*. Вип. I. 1928. С. 162 – 168.
65. *Винокур 1943* : Винокур Г. О. Маяковский – новатор языка. Москва, 1943. 146 с.
66. *Винокур 1980* : Винокур Т. Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц: монографія. Москва: Наука, 1980. 237 с.
67. *Вихованець 1993* : Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підр. для студ. філол. ф-тів вузів. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
68. *Вихованець 2007* : Вихованець І. Р. Синтаксис. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 616.
69. *Вихованець, Городенська 1982* : Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. Київ, 1982. 304 с.
70. *Гірняк 2018* : Гірняк С. Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець ХІХ – початок ХХ ст). Дрогобич, 2018. 618 с.
71. *Вихованець, Городенська 1983* : Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ: Наукова думка, 1983. 219 с.

72. *Вихованець, Городенська 2004* : Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
73. *Відображення 2010* : Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доп. XII Міжнародної наукової конф. Комісії зі слов'янського словотворення при міжнародному комітеті славистів (25 – 28 травня 2010 р., Київ, Україна). Гол. ред. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. 472 с.
74. *Вовчок 1979* : Вовчок Д. П. Стилистика газетних жанров: учеб. пособ. Свердловск: УрГУ, 1979. 72 с.
75. *Возняк 1925* : Возняк М. Коротка граматики давньої церковнослов'янської мови в порівнянні з українською для ужитку в середніх школах. Львів, 1925. 134 с.
76. *Войтович 2005* : Войтович Н. Політична реклама в пресі та розвиток політичної реклами в Україні. *Зб. праць Науково-дослідного центру періодики*. Львів, 2005. Вип. 13. С. 367 – 372.
77. *Вольф 1985* : Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. Москва: Наука, 1985. 227 с.
78. *Выготский 1934* : Выготский Л. Мышление и речь: психологические исследования. Москва, 1934. 324 с.
79. *Газетные жанры 1955* : Газетные жанры: учеб. пособ. по журналистике. Под ред. К. А. Ковалевского и В. Т. Татарина. Москва, 1955. 282 с.
80. *Газетные жанры 1976* : Газетные жанры. Ред. кол.: В. И. Власов, А. В. Гребенев, И. А. Зубков и др. Москва: Политиздат, 1976. 176 с.
81. *Галаганова 2000* : Галаганова М. Способы создания заголовков-аллюзий (на материале еженедельника «Культура»). *Российские региональные СМИ. Информационный потенциал и коммуникативные технологии: сб. науч. тр.* Омск, 2000. С. 195 – 198.
82. *Гальперин 1981* : Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981. 139 с.

83. *Ганич, Олійник 1985* : Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.
84. *Гапотченко 2005* : Гапотченко Н. Є. Структурні та жанрово-стилістичні особливості текстів інтерв'ю в сучасній французькій пресі (комунікативно-прагматичний аспект): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2005. 19 с.
85. *Гірняк 2018* : Гірняк С. Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Дрогобич: Посвіт, 2018. – 618 с.
86. *Гладкий 1924* : Гладкий М. Практический курс украинского языка: пособие для русских школ на Украине и для самостоятельного изучения живой украинской речи. Київ, 1924. 153 с.
87. *Гладкий 1927* : Гладкий М. Мова нашої преси. *Червона преса*. 1927. № 3/4. С. 26 – 30.
88. *Гладкий 1927а* : Гладкий М. Синтаксис нашої газетної мови. *Червона преса*. 1927. № 8/9. С. 59 – 63; № 10. С. 41 – 45.
89. *Гладкий 1928* : Гладкий М. Наша газетна мова. Київ: Держвидав, 1928. 175 с. (Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача). Мюнхен: Вид-во українського вільного університету, 1992. 175 с.
90. *Гладкий 1928а* : Гладкий М. Фразеологія газетної мови. *Червона преса*. 1928. № 1. С. 39 – 43; № 2. С. 37 – 43.
91. *Гладкий 1929* : Гладкий М. Правописний словник-показник. Київ: Київ-друк, 1929. 42 с.
92. *Гладкий П. 1928* : Гладкий П. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині. *Український діалектологічний збірник*. Вип. І. 1928. С. 126 – 127.
93. *Гловінський 2001* : Гловінський Міхал. Новомова. *12 польських есеїв*. Упоряд. О. Гнатюк. Київ: Критика, 2001. С. 158 – 182.

94. *Гнатюк 2010* : Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2010. 446 с.
95. *Голікова 2018* : Голікова Н. С. Мова художньої прози Павла Загребельного: від слова до концепту. Дніпро: Акцент ПП, 2018. 432 с.
96. *Голованова 2007* : Голованова Е. И. Когнитивный подход в исторических исследованиях языка. *Концептуальный анализ языка: современные направления исследования. Сб. научных трудов.* Москва, 2007. С. 270 – 278.
97. *Голоскевич 1994* : Голоскевич Г. Правописний словник. Нью-Йорк – Париж, 1994. 460 с.
98. *Горбач 1988* : Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів Святого Письма на українську народню мову 19 – 20 вв. *Наук. зап. Укр. вільного ун-ту. Ч. 13: Філософ. ф-т. Зб. мовної комісії Наукового Конгресу в 1000-ліття Хрещення Русі-України.* Мюнхен, 1988. С. 29 – 98.
99. *Горбач 1991* : Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології. *Зібрані статті. Т. 2: Статті до 1000-ліття християнізації Русі-України.* Б. м., 1991. С. 34 – 90.
100. *Горбачевич 1978* : Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма. Ленинград: Наука, 1978. 237 с.
101. *Горєлов 2007* : Горєлов І. М. Невербальні компоненти комунікації. Москва, 2007. 112 с.
102. *Горина 2004* : Горина Е. В. Газета в аспекте речевого впливу на людину: дис. ... канд. філол. наук. Екатеринбург, 2004. 247 с.
103. *Городенко 2003* : Городенко Л. М. Засоби масової інформації у контексті громадської думки: формування, функціонування, жанрові прийоми: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2003. 19 с.
104. *Городенська 1981* : Городенська К. Г. Словотвірна структура слова. Київ, 1981. 208 с.

105. *Городенська 2001* : Городенська К. Г. Синтаксична специфіка української наукової мови. *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць*. Київ, 2001. Вип. IV. С. 11 – 14.
106. *Городенська 2007* : Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники. Київ – Херсон: Вид-во ХДПУ, 2007. 340 с.
107. *Граудина 1980* : Граудина Л. К. Вопросы нормализации русского языка. Грамматика и варианты. Москва: Наука, 1980. 288 с.
108. *Грещук 1995* : Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ, 1995. 216 с.
109. *Григорьева 2008* : Григорьева О. Н. Публицистический стиль в системе функциональных разновидностей языка. *Язык средств массовой информации: учеб. пособ. для вузов*. Под. ред. М. Н. Володиной. Москва: Академ. Проект; Альма Матер. 2008. С. 355 – 365.
110. *Гриценко 1990* : Гриценко П. Ю. Актуальне варіювання лексики. Київ: Наукова думка, 1990. 272 с.
111. *Гриценко 2003* : Гриценко О. Вплив мас-медіа на формування політичної культури. *Зб. праць Науково-дослідного центру періодики*. Львів, 2003. Вип. 11. С. 417 – 437.
112. *Грицина 1996* : Грицина В. І. Вставлені конструкції як елемент інфраструктури речення у публіцистичних текстах. *Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: зб. наук. праць, присвячений пам'яті проф. Самійленка С. П.* Запоріжжя: ЗДУ, 1996. Ч. 2. С. 128 – 132.
113. *Грицина 2002* : Грицина В. І. Інфраструктура речень публіцистичного стилю: дис. ... канд. філол. наук. Кривий Ріг, 2002. 171 с.
114. *Гришаева 2004* : Гришаева Л. И. Прецедентные феномены как культурные скрепы (к типологии прецедентных феноменов). *Феномен прецедентности и преемственность культур*. Воронеж, 2004. С. 15 – 46.
115. *Грищенко 1979* : Грищенко А. П. Суфіксальний словотвір прикметників. *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ, 1979. С. 114 – 121.

116. *Грінченко 1907* : Грінченко Б. Тяжким шляхом. Київ, 1907. С. 7 – 8.
117. *Грунській 1918* : Грунській Н. К. Украинская грамматика. Київ, 1918. 64 с.
118. *Грушевський 1913* : Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ – Львів, 1913. 720 с.
119. *Грушевський 1913а* : Грушевський М. Про українську мову і українську школу. Київ: Друкарня 5-ої Київської спілки, 1913. 46 с.
120. *Губерський 2007* : Губерський Л. В., Камінський Є. Є., Макаренко Є. А. та ін. Інформаційна політика України: Європейський контекст. Київ: Либідь, 2007. 360 с.
121. *Гуйванюк 2006* : Гуйванюк Н. Експресивний синтаксис: досягнення і проблеми. *Актуальні проблеми синтаксису: міжнар. наук. конф., 19 – 21 жовтня 2006 р.: матеріали конф.* Чернівці: Рута, 2006. С. 267 – 275.
122. *Гумецька 1958* : Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. Київ, 1958. 298 с.
123. *Дейк ван 1989* : Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. Москва, 1989. 312 с.
124. *Дем'янчук 1928* : Дем'янчук В. Морфологія українських грамот XIV першої половини XV в. Київ, 1928. 40 с.
125. *Денисенко 2008* : Денисенко З. Парцеляція як явище експресивного синтаксису. *Мовознавчий вісник: Зб. наук. праць.* Черкаси, 2008. Вип. 6. С. 67 – 73.
126. *Денискіна 2005* : Денискіна Г. О. Структурні і комунікативні параметри жанру вільного інтерв'ю (на матеріалі телепередач 2000 – 2004 років): дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2005. 353 с.
127. *Денискіна 2007* : Денискіна Г. Тактико-стратегічні та мовностилістичні аспекти жанрової структури рекламного нарису. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»: Зб. наук. праць.* Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. Вип. V. С. 274 – 279.

128. *Дергач 2009* : Дергач Д. Словник онімів українських мас-медіа. За ред. Л. І. Шевченко. Київ: Київський ун-т, 2009. 176 с.
129. *Дзерович 1911* : Дзерович Ю. Єще кілька уваг в справі щоденних молитов. *Нива*. 1911. Т. 8, ч. 4. С. 97 – 102; Т. 8, ч. 9. С. 257 – 265.
130. *Дискурс 2005* : Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен: 200-річчю Харків. націон. ун-ту ім. В. Н. Каразіна присвячується. Під загальн. ред. І. С. Шевченко: кол. монографія. Харків: Константа, 2005. 356 с.
131. *Дідківська 1992* : Дідківська Л. П., Родніна Л. О. Словотвір, синонімія, стилістика. Київ, 1992. 170 с.
132. *Добросклонская 2008* : Добросклонская Т. Г. Язык средств массовой информации: учеб. пособ. для студентов вузов. Москва: КДУ, 2008. 116 с.
133. *Дорошенко 2007* : Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914 роки): науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 167 с.
134. *Дридзе 1976* : Дридзе Т. М. Семиотический уровень как характеристика реципиента. *Смысловое восприятие речевого сообщения*. Москва, 1976. С. 201 – 214.
135. *Дроняева 2008* : Дроняева Т. С. Информационный подстиль. *Язык средств массовой информации: учеб. пособие для вузов*. Под. ред. М. Н. Володиной. Москва: Академ. Проект; Альма Матер, 2008. С. 496 – 520.
136. *Дудик 1973* : Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення;еквіваленти речення): монографія. Київ: Наукова думка, 1973. 288 с.
137. *Дудик 2001* : Дудик М. П. Про мовностилістичні аспекти публіцистики. *Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць*. Київ: НПУ, 2001. С. 191 – 198.
138. *Дудик 2005* : Дудик П. С. Стилїстика української мови: навч. посіб. для студентів вищих навч. заклад. Київ: Вид. центр «Академія», 2005. 368 с.

139. *Дускаева 2005* : Дускаева Л. Р. Принципы типологии газетных речевых жанров. *Язык современной публицистики: сб. статей*. Москва: Флинта: Наука, 2005. С. 115 – 143.
140. *Ейгер 1990* : Ейгер Г. В. Механизмы контроля языковой правильности высказывания. Харків, 1990. 222 с.
141. *Євдокимова 1974* : Євдокимова Л. І. Функціонування складнопідрядних структур у публіцистичному стилі. *Мовознавство*. 1974. № 1. С. 60 – 66.
142. *Єрмоленко 1972* : Єрмоленко С. Я. Стилістичне значення порядку слів. *Українська мова і література в школі*. 1972. № 8. С. 29 – 38.
143. *Єрмоленко 1976* : Єрмоленко С. Я. Про деякі поняття граматичної стилістики мови. *Мовознавство*. 1976. № 5. С. 30 – 34.
144. *Єрмоленко 1982* : Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. Київ: Наукова думка, 1982. 210 с.
145. *Єрмоленко 1993* : Єрмоленко С., Дзюбишина-Мельник Н. Нові тенденції у загальнолітературній нормі української мови. *Języki stowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy s'rodkowej i wschodniej: Mat. Konf. z 23 – 25 IX 1992 r.* Opole, 1993. S. 210 – 248.
146. *Єрмоленко 1999* : Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). Київ: Довіра, 1999. 431 с.
147. *Єрмоленко 2000* : Єрмоленко С. Я. Експресивність. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. С. 156 – 157.
148. *Єрмоленко 2000а* : Єрмоленко С. Я. Емоційна лексика. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. С. 157.
149. *Єрмоленко 2000б* : Єрмоленко С. Я. Мова преси. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. С. 323.
150. *Єрмоленко 2000в* : Єрмоленко С. Я. Публіцистичний стиль. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. С. 501 – 502.

151. *Єрмоленко 2005* : Єрмоленко С. Я. Лінгвостилістика: основні поняття, напрями й методи дослідження. *Мовознавство*. 2005. № 3 – 4. С. 112 – 125.
152. *Єрмоленко 2007* : Єрмоленко С. Я. Мовна норма. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2007. С. 438.
153. *Єрмоленко 2007a* : Єрмоленко С. Я. Публіцистичний стиль. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2007. С. 562.
154. *Єрмоленко 2007б* : Єрмоленко С. Я. Стильові різновиди української мови. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2007. С. 678.
155. *Єрмоленко 2009* : Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ, 2009. 350 с.
156. *Єрмоленко 2013* : Єрмоленко С. Я. Засоби масової комунікації і мовна свідомість сучасного українця. *Культура слова*. 2013. Вип. 79. С. 123 – 125.
157. *Єрмоленко 2014* : Єрмоленко С. Я. Вплив засобів масової комунікації на літературну норму. *Лінгвістичні студії: на пошану корифею. Зб. наук. праць із нагоди 90-ліття від дня народження докт. філол. наук, проф. С. І. Дорошенка*. Харків, 2014. С. 209 – 216.
158. *Єрмоленко 2016* : Єрмоленко С. Я., Вокальчук Г. М., Ганжа А. Ю. та ін. Територія мови Тараса Шевченка. Київ, 2016. 348 с.
159. *Єрмоленко, Бибик 2013* : Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А. та ін. Літературна норма і мовна практика. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. 320 с.
160. *Жайворонок 1999* : Жайворонок В. В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць. *Мовознавство*. 1999. № 6. С. 32 – 38.
161. *Жайворонок 2000* : Жайворонок В. В. Парцеляція. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Укр. енциклопедія ім. Бажана, 2000. С. 482.
162. *Жанри 1974* : Жанри радянської газети: навч. посіб. для студентів ф-тів журналістики. Київ: Вища школа, 1974. 295 с.

163. *Жанри і стилі 1989* : Жанри і стилі в історії української літературної мови. Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Наукова думка, 1989. 284 с.
164. *Животко 1999* : Животко А. П. Історія української преси. Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
165. *Житецькій 1882* : Житецькій П. И. Старинныя воззрѣнія русскихъ людей на русскій языкъ. *Кіевская Старина*. Київ, 1882. Т. 4. С. 285.
166. *Жовтобрюх, Кулик 1959* : Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1959. 354 с.
167. *Жовтобрюх 1963* : Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини дев'яностих років ХІХ ст.). Київ: Наукова думка, 1963. 232 с.
168. *Жовтобрюх 1970* : Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Наукова думка, 1970. 308 с.
169. *Жовтобрюх 1970а* : Жовтобрюх М. А. Давні традиції в новій українській літературній мові. *Мовознавство*. 1970. № 5. С. 15 – 24.
170. *Жовтобрюх 2007* : Жовтобрюх М. А. Двоїна. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 135.
171. *Завальнюк 2009* : Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ ст.: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти. Вінниця: Нова книга, 2009. 400 с.
172. *Завгородня 2001* : Завгородня Л. Мовний стереотип і словесний штамп у мові газет. *Культура слова*. 2001. Вип. 57 – 58. С. 10 – 11.
173. *Загнітко* : Загнітко А. П. Сучасний політичний газетний дискурс: типологічні вияви й особливості синтаксису. URL: <http://anvsu.org/ua/index/files/Articles/Zahnitko.htm>.
174. *Загнітко 1990* : Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова. Київ, 1990. 51 с.
175. *Загнітко 2001* : Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с.

176. *Загнітко 2003* : Загнітко А. Структурні і семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць*. Донецьк: ДонНУ, 2003. Вип. 11. Ч. I. 147 с.
177. *Загнітко 2006* : Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2006. 378 с.
178. *Залевская 1999* : Залевская А. А. Введение в психолінгвістику. Москва, 1999. 248 с.
179. *Залевская 2003* : Залевская А. А. Языковое сознание: вопросы теории. *Вопросы психолінгвістики*. 2003. № 1. С. 15 – 16.
180. *Залозний 1913* : Залозний П. Коротка грамати́ка української мови. Київ, 1913. 89 с.
181. *Зелінська 2002* : Зелінська О. І. Лінгвальна характеристика українського рекламного тексту: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2002. 17 с.
182. *Зелінська 2004* : Зелінська Н. Наукова рецензія у жанровій палітрі української публіцистики XIX – початку XX ст.: проблематика, структура, особливості викладу. *Зб. наук. праць Науково-дослідного центру періодики*. Львів, 2004. Вип. 12. С. 133 – 149.
183. *Золина 2006* : Золина О. Е. Синтаксические средства языка и их стилистическая роль в рекламных текстах: дис. ... канд. філол. наук. Москва, 2006. 179 с.
184. *Иваница 1927* : Иваница Г. Курс украинского языка в кратком практическом изложении с хрестоматиею. Киев: Государственное изд-во Украины, 1927. 192 с.
185. *Ивин 1970* : Ивин А. А. Основания логики оценок. Москва, 1970. 342 с.
186. *Ипполитова 1988* : Ипполитова Н. Б. Изобразительно-выразительные средства в публицистике: учеб. пособ. Саранск: Мордовск. ун-т, 1988. 80 с.
187. *Іваненко 1999* : Іваненко С. М. Поліфонія тексту. Київ: Видавничий центр КДЛУ, 1999. 318 с.

188. *Іваницький 1918* : Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. Вінниця, 1918. Т. II. 266 с.
189. *Івкова 2007* : Івкова Н. М. Фігури експресивного синтаксису в сучасній публіцистичній літературі: дис. ... канд. філол. наук. Горлівка, 2007. 218 с.
190. *Ігнатієнко 1930* : Ігнатієнко В. Бібліографія української преси. 1816 – 1916. Київ, 1930. 286 с.
191. *Ізюмов 1925* : Ізюмов О. Конспект лекцій з українського правопису й граматики. Київ: Держ. вид. України, 1925. 49 с.
192. *Ізюмов 1926* : Ізюмов О. Техніка української мови. Київ, 1926. 196 с.
193. *Ізюмов 1930* : Ізюмов О. Російсько-український словник. Харків – Київ, 1930. 980 с.
194. *Історія 1978* : Історія української мови. Морфологія. Київ, 1978. 540 с.
195. *Йогансен 1926* : Йогансен М., Наконечний М., Ткаченко Б. Практичний російсько-український словник. Київ, 1926. 250 с.
196. *Кайда 2005* : Кайда Л. Г. Позиція автора в публицистике. Стилистическая концепція. *Язык современной публицистики: сб. статей*. Москва: Флинта: Наука, 2005. С. 58 – 66.
197. *Какорина 1992* : Какорина Е. В. Стилистические изменения в языке газеты новейшего времени (трансформация семантико-стилистической сочетаемости): дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1992. 175 с.
198. *Капелюшний 2005* : Капелюшний А. О. Редагування в засобах масової інформації: навч. посіб. Львів: ПАІС, 2005. 304 с.
199. *Караулов 2002* : Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Москва: КомКнига, 2002. 267 с.
200. *Каровець 1911* : Каровець М. З дискусії на тему щоденних молитов. *Нива*. 1911. Т. 8, ч. 6. С. 175 – 181.
201. *Карпалюк 2004* : Карпалюк Н. Стилiзація фразеологічних словосполучень у сучасних газетних текстах. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія:*

- Мовознавство: Зб. наук. праць*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2004. № 1(11). С. 87 – 91.
202. *Карікова 2012* : Карікова Н. М. Контроверзи навколо культури мови та їх відбиття в мові красного письменства в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2012. 20 с.
203. *Карпіловська 1990* : Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотвірних одиниць. Київ: Наукова думка, 1990. 155 с.
204. *Карпіловська 2009* : Карпіловська Є. Образ держави у мові відкритого суспільства: новомова чи мова нового мислення. *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність: Зб. наук. доповідей*. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2009. С. 123 – 128.
205. *Касевич 2000* : Касевич В. Б. Язык, этнос и самосознание. *Язык и речевая деятельность*. Т. 2. СПб., 2000. С. 69 – 79.
206. *Кислюк 2013* : Кислюк Л. Жінка-космонавт чи космонавтка? *Культура слова*. 2013. Вип. 78. С. 114 – 118.
207. *Кислюк 2017* : Кислюк Л. Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. 419 с.
208. *Китиця 2001* : Китиця О. В. Категорія персональності та засоби її вираження в публіцистичному стилі: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ, 2001. 19 с.
209. *Кібенко 1991* : Кібенко В. А. Конотація як засіб вираження оцінки в газетно-публіцистичних текстах. *Взаємодія одиниць різних рівнів германських, романських і слов'янських мов: Зб. наук. праць*. Київ: КДППМ, 1991. С. 126 – 131.
210. *Клименко 1973* : Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. Київ, 1973. 278 с.
211. *Клименко 1998* : Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. Київ, 1998. 161 с.

212. *Клименко, Карпіловська 2008* : Клименко Н. Ф., Карпіловська Е. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2008. 336 с.
213. *Климов 1966* : Климов М. Газетні жанри. Київ: Політвидав України, 1966. 131 с.
214. *Клушина 2008* : Клушина Н. И. Особенности публицистического стиля. *Язык средств массовой информации: учеб. пособ. для вузов*. Под ред. М. Н. Володиной. Москва: Академич. Проект; Альма Матер, 2008. С. 479 – 495.
215. *Кобилянський 1928* : Кобилянський Б. В. Гуцульський говір і його відношення до говору покуття. *Український діалектологічний збірник*. Вип. I. 1928. С. 52.
216. *Ковалик 1958* : Ковалик І. І. Про деякі питання слов'янського словотвору. Київ, 1958. 216 с.
217. *Ковалик 1961* : Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961. 83 с.
218. *Ковалик 1981* : Ковалик І. І. «Словотворчий» чи «словотвірний»? *Культура слова*. Вип. 20. 1981. С. 86 – 87.
219. *Ковалів 1960* : Ковалів П. Молитовник, служебник: Пам'ятка XIV ст. Нью-Йорк, 1960. 435 с.
220. *Коваль, Солганик 1983* : Коваль А. П., Солганик Г.Я., Пінчук О. Ф. та ін. Особливості мови і стилю засобів масової інформації. Київ: Вища школа, 1983. 151 с.
221. *Ковальчук 1980* : Ковальчук Н. С. Синтаксическая структура предложения в информационных текстах (на материале украинских газет, радио, телевидения): дис. ... канд. филол. наук. Днепропетровск, 1980. 177 с.
222. *Кожина 1983* : Кожина М. Н. Стилистика русского языка: учеб. для студентов пединститутов. Москва: Просвещение, 1983. 223 с.

223. *Козловська 1998* : Козловська Л. Нове оцінне слово в журнальних публікаціях 90-х років. *Культура слова*. 1998. Вип. 51. С. 42 – 49.
224. *Колесник 1978* : Колесник Г. М. Слово і образ. *Культура слова*. 1978. Вип. 14. С. 35.
225. *Коломийцева 2007* : Коломийцева В. В. Варіантна структура локативних синтаксем: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2007. 18 с.
226. *Кононенко 1975* : Кононенко В. І. Проблеми стилістичного синтаксису. *Українська мова і література в школі*. 1975. № 4. С. 25 – 35.
227. *Кононенко 1991* : Кононенко В. И. Грамматическая стилистика русского языка: пособ. для учителей. Київ: Рад. школа, 1991. 239 с.
228. *Конопленко 2007* : Конопленко Н. А. Текстотвірний потенціал парцельованих конструкцій: дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2007. 186 с.
229. *Конторчук 1983* : Конторчук Г. К. Питальні конструкції в газетних жанрах. *Особливості мови і стилю засобів масової інформації*. Київ: Вища школа, 1983. С. 118 – 130.
230. *Конурбаев 2008* : Конурбаев М. Э. Критерии выявления публицистических жанров. *Язык средств массовой информации: учеб. пособ. для вузов*. Под ред. М. Н. Володиной. Москва: Академ. проект; Альма Матер, 2008. С. 366 – 373.
231. *Конюхова 1999* : Конюхова Л. І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 1999. 17 с.
232. *Конюхова 1999а* : Конюхова Л. І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації: дис. ... канд. філол. наук. Львів, 1999. 174 с.
233. *Коньяков 2007* : Коньяков В. И. Русская речь в средствах массовой информации. Стилистический аспект: монография. СПб. ун-та, 2007. 271 с.
234. *Копнина 2005* : Копнина Г. А. Отклонение от онтологической нормы как риторический прием на страницах современных российских газет.

- Язык современной публицистики: сб. статей.* Москва: Флинта: наука, 2005. С. 162 – 178.
235. *Корнеев 2002* : Корнеев В. М. Експлікація прихованого впливу публіцистичного тексту: дис. ... канд. філол. наук. Київ: 2002. 246 с.
236. *Косериу 1963* : Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. *Новое в лингвистике.* Москва, 1963. Вып. 3. 428 с.
237. *Космеда 2000* : Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 350 с.
238. *Костенко 1995* : Костенко Н. Культурні парадигми та перспективи українських мас-медіа. *Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичного суспільства.* Київ, 1995. С. 82 – 85.
239. *Костина 1980* : Костина Н. Б. Экспрессивные возможности синтаксиса в языке современной газетной публицистики: дис. ... канд. філол. наук. Москва, 1980. 187 с.
240. *Костомаров 1971* : Костомаров В. Г. Русский язык на газетной полосе. Некоторые особенности языка современной публицистики. Москва: Изд-во Москов. ун-та, 1971. 267 с.
241. *Костомаров 1999* : Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой мас-медиа. СПб.: Златоуст, 1999. 320 с.
242. *Костомаров, Леонтьев 1966* : Костомаров В. Г., Леонтьев А. А. Некоторые теоретические вопросы культуры речи. *Вопросы языкознания.* 1966. № 5. С. 66 – 69.
243. *Костяковский 1911* : Костяковский В. К вопросу о самостоятельной украинской культуре. *Русская мысль.* СПб, 1911. № 5. С. 35 – 39.
244. *Коцовський 1912* : Коцовський В. Методична граматика руської мови для IV класу шкіл 5-ти і 6-ти класових. Львів, 1912. 75 с.
245. *Коць 2010* : Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. Київ: Логос, 2010. 302 с.

246. *Коць 2010a* : Коць Т. А. Про прескриптивну і дескриптивну норму в граматиці. *Культура слова*. 2010. Вип. 72. С. 47 – 55.
247. *Коць 2012* : Коць Т. А. Варіантність відмінкових форм іменників у мові преси початку ХХ ст. і становлення літературної норми. *Культура слова*. 2012. Вип. 76. С. 156 – 165.
248. *Коць 2012a* : Коць Т. А. Прикметниковий словотвір у мові публіцистичного стилю поч. ХХ століття і становлення граматичної норми. *Українська мова*. 2012. № 3. С. 57 – 63.
249. *Коць 2012б* : Коць Т. А. Словотвір іменників у мові преси початку ХХ століття і становлення граматичної норми. *Мовознавство*. 2012. № 2. С. 83 – 92.
250. *Коць 2013* : Коць Т. А. Граматична норма: дієслівна парадигма в прескрипціях і в публіцистичних текстах поч. ХХ століття. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 68 – 76.
251. *Коць 2013a* : Коць Т. А. Грамматическая система языка и тенденции литературной нормы. *Rossica Olomucensia. Casopis pro ruskou a slovanskou filologii. Vol. LIII*. Olomouc, 2013. Num. 2. С. 125 – 131.
252. *Коць 2013б* : Коць Т. А. Оцінність у мові преси. *Культура слова*. 2013. Вип. 79. С. 126 – 128.
253. *Коць 2013в* : Коць Т. А. Публіцистичний стиль початку ХХ ст. як джерело формування синтаксичної норми. *Мовознавство*. 2013. № 1. С. 30 – 36.
254. *Коць 2013г* : Коць Т. А. Теоретичні засади праць Івана Нечуя-Левицького і тогочасна мовна практика. *Культура слова*. 2013. Вип. 79. С. 30 – 36.
255. *Коць 2014* : Коць Т. А. Варіантність у мові Т. Шевченка. *Наук. записки. Філологічні науки. Кн. 4*. Ніжин, 2014. С. 31 – 36.
256. *Коць 2014a* : Коць Т. А. Відмінкові форми іменників у мові газет початку ХХ століття. *Українська мова*. 2014. № 3. С. 44 – 52.

257. *Коць 2014б* : Коць Т. А. Літературна норма в прескрипціях кінця ХІХ – початку ХХ століття і мовна практика. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 56 – 63.
258. *Коць 2014в* : Коць Т. А. Мова Тараса Шевченка і літературна норма. *Матеріали ХІV Междун. семинара «Тарас Шевченко и его Петербургское окружение» (13 – 17 мая 2014 года)*. СПб., 2014. С. 383 – 391.
259. *Коць 2014г* : Коць Т. А. Мовне сприймання як часова категорія суспільної свідомості (на матеріалі періодичних видань ХХ ст.). *Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог, 2014. Вип. 50. С. 68 – 72.
260. *Коць 2014г* : Коць Т. А. Тарас Шевченко і становлення літературної норми. *Культура слова*. 2014. Вип. 80. С. 18 – 25.
261. *Коць 2015* : Коць Т. А. Ціннісні орієнтири доби тоталітаризму в мові періодичних видань 30 – 50-х років ХХ ст. *Культура слова*. 2015. Вип. 82. С. 93 – 101.
262. *Коць 2016* : Коць Т. А. Оцінність як семантико-стилістична категорія публіцистичного стилю. *Українська мова*. 2016. № 4. С. 78 – 86.
263. *Коць 2016а* : Коць Т. А. Явище варіантності в історії літературної мови. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 82 – 91.
264. *Кочерган 2008* : Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Київ: Вид. центр «Академія», 2008. 368 с.
265. *Кочукова 2005* : Кочукова Н. Трансформовані словосполуки в мові української преси: на матеріалі української преси кінця ХХ – поч. ХХІ ст. Київ: Пульсари, 2005. 165 с.
266. *Кравченко 2004* : Кравченко Є. Роль соціолінгвістичних факторів у формуванні сучасної граматичної норми. *Функціонально-комунікативні аспекти граматики тексту: Зб. наук. праць*. Донецьк: ДонНУ, 2004. С. 316 – 325.

267. *Кримський 1901* : Кримський А. Про нашу літературну мову. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1901. Річник IV. Т. XVI. С. 31 – 49.
268. *Круті слова 1906* : Круті слова. *Громадська думка*. 1906. № 3. С. 2 – 4.
269. *Крылова 2006* : Крылова О. А. Лингвистическая стилистика: в 2 кн. Москва: Высш. школа, 2006. Кн. 1. Теория. 319 с.; Кн. 2. Практикум. 120 с.
270. *Кубрякова 1968* : Кубрякова Е. С. О понятиях синхронии и диахронии. *Вопросы языкознания*. 1968. № 3. С. 11 – 18.
271. *Кубрякова 1975* : Кубрякова Е. С. Еще раз о месте словообразования в системе языка. *Учен. зап. Ташк. пед. ин-та*. 1975. Т. 143. С. 341 – 348.
272. *Кузьмина 1989* : Кузьмина Т. Е. Парцелляция как средство достижения экспрессивности высказывания. *Стилистика текста. Языковые средства экспрессивности текста*. Уфа: БГУ, 1989. С. 23 – 29.
273. *Кульбабська 2006* : Кульбабська О., Остафійчук І. Стилiстичнi характеристики заголовка як праматичного знака журналістського тексту. *Актуальні проблеми синтаксису: міжнар. наук. конф., 19 – 21 жовтня 2006 р.: матеріали конф.* Чернівці: Рута, 2006. С. 298 – 303.
274. *Культура 1984* : Культура слова. 1984. Вип. 26. С. 11 - 12.
275. *Кунин 1971* : Кунин А. В. Фразеологические единицы и контекст. *Иностранные языки в школе*. 1971. № 5. С. 2 – 15.
276. *Купина 1995* : Купина Н. А. Тоталитарный язык: Словарь и речевые реакции. Екатеринбург; Пермь: Изд-во Урал. Ун-та, 1995. 144 с.
277. *Курило 1925* : Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. 3-е вид. Київ: Книгоспілка, 1925. 246 с.
278. *Курило 1928* : Курило О. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю. Київ: ВАН, 1928. 23 с.
279. *Курило 2004* : Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови: монографія. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 303 с.
280. *Курилович 1962* : Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая. *Очерки по лингвистике*. Москва, 1962. 368 с.

281. *Курилович 1962a* : Курилович Е. Очерки по лингвистике. Москва, 1962. 456 с.
282. *Курс 1951* : Курс сучасної української літературної мови: у 2 т. За ред. Л. А. Булаховського. Т. 2. Просте речення, складне речення, пунктуація. Київ: Рад. школа, 1951. 408 с.
283. *Курс 1958* : Курс історії української літературної мови: у 2 т. За заг. ред. І. К. Білодіда. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1958. 596 с.
284. *Курс 1961* : Курс історії української літературної мови: у 2 т. За заг. ред. І. К. Білодіда. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1961. 610 с.
285. *Кучеренко 1959* : Кучеренко І. К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. Київ: Вид-во Київськ. ун-ту, 1959. 107 с.
286. *Лазуткина 2008* : Лазуткина Е. М. Публицистический стиль: новые черты. Москва: ООО «Изд-во «Элпис», 2008. 79 с.
287. *Левицький 1909* : Левицький М. Дещо до справи про вкраїнську письменницьку мову. *Літературно-науковий вісник*. 1909. № 8. С. 240.
288. *Левицький 1923* : Левицький М. Українська граматика для самонавчання. Катеринослав, 1923. 197 с.
289. *Леонтьев 1975* : Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва, 1975. С. 65 – 72.
290. *Лесів 1988* : Лесів М. Церковнослов'янізми в сучасній українській літературній мові. *Греко-католицький церковний календар*. Варшава, 1988. С. 83 – 89.
291. *Лесюк 2014* : Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 732 с.
292. *Линева 2007* : Линева Е. А. Функционирование неопределенно-личных предложений в газетном тексте. *Язык и стиль современных средств массовой информации: межвуз. сб. науч. тр.* Москва: Моск. гос. ун-т печати, 2007. С. 215 – 218.

293. *Лиса 1987* : Лиса Г. І. Узгодження означення у сполученнях з числівниками *два, три, чотири*. *Культура слова*. 1987. Вип. 32. С. 33 – 55.
294. *Лисак 2006* : Лисак Л. К. Синтаксисо-стилістичні функції речень з дієприслівником у стилях сучасної української мови: дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2006. 204 с.
295. *Лисиченко 1977* : Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. Харків, 1977. 243 с.
296. *Лысакова 1981* : Лысакова И. П. Язык газеты: социолингвистический аспект. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1981. 102 с.
297. *Лысакова 1993* : Лысакова И. П. Пресса перестройки. СПб.: Наука, 1993. 226 с.
298. *М. Д. 1905* : М. Д. Про незрозумілу українську мову. *Рідний край*. 1905. № 1. С. 8 – 11.
299. *Майданова 1987* : Майданова Л. М. Структура и композиция газетного текста: средства выразительности письма. Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1987. 178 с.
300. *Маковей 1896* : Маковей О. П'ятьдесятьлітній ювілей руської публіцистики. *Літературно-науковий вісник*. 1896. Т. 2. С. 190 – 196.
301. *Максимов 1996* : Максимов Л. Ю. Присоединение, парцелляция и текст. *Русский язык в школе*. 1996. № 4. С. 80 – 91.
302. *Малинович 1989* : Малинович Ю. М. Экспрессия и смысл предложения: проблемы эмоционально-экспресивного синтаксиса. Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1989. 216 с.
303. *Мамалыга 1983* : Мамалыга А. И. Структура газетного текста. Київ: Вища шк., 1983. 137 с.
304. *Манаенко 2004* : Манаенко Г. Н. Функционирование осложненного предложения в публицистическом тексте: информационно-дискурсивный подход: дис. ... доктора філол. наук. Краснодар, 2004. 421 с.

305. *Мамич 2015* : Мамич М. В. Вербальний контент журналу «Жінка» в аспекті лінгвокультурології та медіалінгвістики. Одеса, 2005. 528 с.
306. *Марич 1992* : Марич С. М. Емоційно-експресивний синтаксис української мови: навч. посіб. Київ: НМК ВО, 1992. 80 с.
307. *Марич 1993* : Марич С. М. Стилiстичний синтаксис української мови: навч. посіб. Київ: ІСДО, 1993. 72 с.
308. *Мартине 1960* : Мартине А. Принцип економии в фонетических изменениях. Москва, 1960. 368 с.
309. *Мартович 1913* : Мартович Л. Причинки до літературної мови. *Діло*. 1913. № 194. С. 2.
310. *Марченко 2000* : Марченко Т. Парцеляція як явище речення і тексту. *Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць*. Донецьк: ДонДУ, 2000. Вип. 6. С. 132 – 136.
311. *Масенко 2004* : Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. Київ, Вид. дім «КМ Академія», 2004. 163 с.
312. *Масенко 2015* : Масенко Л. Слово *куркуль* в історико-етимологічному та соціально-політичному аспектах. *Українська мова*. 2015. № 2. С. 23 – 31.
313. *Масенко 2017* : Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2017. 240 с.
314. *Мацько 2003* : Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилiстика української мови: підр. для студ. філол. спец. вищих навч. заклад. Київ: Вища шк., 2003. 462 с.
315. *Мельничук 1951* : Мельничук О. С. Південнополіська говірка села Писарівки Кодимського району Одеської області. *Діалектологічний бюлетень*. Вип. 3. 1951. С. 65 - 69.
316. *Мельничук 1997*. Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства. *Мовознавство*. № 2-3. 1997. С. 3 – 26.

317. *Мислива-Бунько 2014* : Мислива-Бунько І. Я. Складні слова в мові сучасної української преси: структура та стилістичні функції: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луцьк, 2014. 18 с.
318. *Михеев 1982* : Михеев А. В. Лингвистический статус эллипсиса в тексте: дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1982. 197 с.
319. *Мова і час 1977* : Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови: монографія. Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1977. 237 с.
320. *Мойсієнко 2005* : Мойсієнко А. Функціональна семантика вставлених конструкцій. *Урок української*. 2005. № 5 – 6. С. 19 – 22.
321. *Морфологічна 1975* : Морфологічна будова сучасної української мови. Київ, 1975. 208 с.
322. *Москвин 2006* : Москвин В. П., Ващенко Е. Д. Стилистика русского языка: теоретический курс. Ростов н/Д.: Феникс, 2006. 630 с.
323. *Мурський 1918* : Мурський В. Коротка граматики української мови для шкіл та самонавчання (Етимологія. Синтаксис). Одеса, 1918. 104 с.
324. *Навальна 2011* : Навальна М. Динаміка лексику української періодики початку ХХІ ст. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. 328 с.
325. *Наконечний 1928* : Наконечний М. Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український. Харків: Рух, 1928. 240 с.
326. *Нахимова 2007* : Нахимова Е. А. Прецедентные имена в массовой коммуникации. Екатеринбург, 2007. 207 с.
327. *Невский 2007* : Невский А. В. Стилистические узоры заголовков печатных СМИ. *Язык и стиль современных средств массовой информации: межвуз. сб. науч. тр.* Москва: Моск. гос. ун-т печати, 2007. С. 253 – 261.
328. *Нелюба 2004* : Нелюба А. М. Лексико-словотвірні інновації (1983 – 2003). Харків, 2004. 204 с.

329. *Непийвода 1996* : Непийвода Н. Ф. Вплив соціальних факторів на розвиток синтаксичної системи української мови (на матеріалі науково-технічних текстів). *Мовознавство*. 1996. № 2 – 3. С. 45 – 53.
330. *Непийвода 1997* : Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект): монографія. Київ: Тов «Міжнародна фінанси. Агенція», 1997. 303 с.
331. *Нечитайло 1987* : Нечитайло О. І. Синоніми в лексикографії. Київ, 1987. 238 с.
332. *Нечуй-Левицький 1907* : Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні. Київ, 1907. 178 с.
333. *Нечуй-Левицький 1914* : Нечуй-Левицький І. Граматика української мови: Синтаксис. Київ, 1914. 176 с.
334. *Никитина 1989* : Никитина С. Е. Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре. *Язык и личность*. Москва: Наука, 1989. С. 245 – 256.
335. *Никитина 1993* : Никитина С. Е. Устная народная культура и языковое сознание. Москва, 1993. 187 с.
336. *Німчук 1992* : Німчук В. В. Українська мова – священна мова. *Людина і світ*. 1992. № 11/12. С. 28 – 32; 1993. № 1. С. 35 – 39; № 4/5. С. 14 – 19; № 6/7. С. 26 – 32; № 8/9. С. 20 – 24; № 10/12. С. 26 – 31.
337. *Овчинникова* : Овчинникова И. Г. Что скрывается за термином «языковое сознание»? URL: <http://philologicalstudies.org/dokumenti/2008/vol1/1/8.pdf>.
338. *Огієнко 1921* : Огієнко І. Світовий рух за утворення живої народної національної церкви. Тарнів, 1921. 52 с.
339. *Огієнко 1925* : Огієнко І. Український правопис: з словничком: підручна книга для учнів та для самоосвіти, а також для вжитку широкого громадянства. Львів: Вид-во книгарні Бардаха, 1925. 39 с.
340. *Огієнко 1927* : Методологія перекладу Святого письма та Богослужбових книг на українську мову. Варшава, 1927. 33 с.

341. *Одинцов 2004* : Одинцов В. В. Стилистика текста. Москва: Эдиториал УРСС, 2004. 263 с.
342. *Озерова 2003* : Озерова Н. Г., Синица І. А. Взаємодія функціональних стилів у сучасних російській та українській мовах. *Мовознавство*. 2003. № 2 – 3. С. 112 – 118.
343. *Оковитая 2004* : Оковитая Ю. Ф. Экспресивные синтаксические конструкции в языке рекламы: соотношение структуры и значения: дис. ... канд. филол. наук. Краснодар, 2004. 143 с.
344. *Оливериус 1963* : Оливериус З. Морфемный анализ современного русского языка. Москва, 1963. 384 с.
345. *Онишкевич 1884* : Онишкевич О. Три вступительни преподавания о русской словесности. *О. Онишкевича руска Библиотека*. Львів, 1884. Т. III. С. 336.
346. *Онищенко 2004* : Онищенко І. В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах: дис. ... канд. філол. наук. Кривий Ріг, 2004. 195 с.
347. *Онищенко 2005* : Онищенко І. В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ, 2005. 20 с.
348. *Онуфрив 2004* : Онуфрив С. Націо- та державотвірний код політичного дискурсу ЗМІ України. *Зб. наук. праць Науково-дослідного центру періодики*. Львів, 2004. Вип. 12. С. 105 – 120.
349. *Орвелл 2015* : Орвелл Джордж. 1984: роман. Пер. з англ. В. Шовкун. Київ: Видавництво Жупанського, 2015. 354 с.
350. *Орфоеп. 1984* : Орфоепічний словник. Уклад. Погрібний А. Київ: Рад. школа, 1984. 629 с.
351. *Орфоеп. 2001, 2003* : Орфоепічний словник української мови. Уклад.: Пещак М. М. та ін. Т. І. Київ: Довіра, 2001. 957 с.; Т. II. Київ: Довіра, 2003. 920 с.

352. *ОС 1975* : Орфографічний словник української мови. За ред. С. І. Головащука, В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1975. 856 с.
353. *ОС 1994* : Орфографічний словник української мови. Уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ: Довіра, 1994. 864 с.
354. *ОС 1999* : Орфографічний словник української мови. Київ, 1999. 584 с.
355. *Пазухин 1974* : Пазухин Р. В. Так называемое повелительное наклонение «и его парадигма». *Studia Rosica Posnaniensia*. Posnan, 1974. С. 85 – 95.
356. *Пазухин 1979* : Пазухин Р. В. Язык, функция, коммуникация. *Вопросы языкознания*. 1979. № 6. С. 42 – 50.
357. *Панов 1988* : Панов М. В. Из наблюдений над стилем современной периодики. *Язык современной публицистики*. Москва: Русский язык, 1988. С. 23 – 27.
358. *Панова 1980* : Панова И. И. Исследования специфических особенностей коммуникативной организации высказывания (на материале различных функциональных стилей русского языка): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1980. 20 с.
359. *Пешковский 1956* : Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Учпедгиз, 1956. 511 с.
360. *Пещак 2000* : Пещак М. М. Комунікативний синтаксис. Київ: Довіра, 2000. 150 с.
361. *Пилинський 1976* : Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976. 228 с.
362. *Пилинський 1977* : Пилинський М. М. Експресивність стилю масової політичної інформації. *Мовознавство*. 1977. № 5. С. 35 – 46.
363. *Пилинський 1979* : Пилинський М. М. Розмовна лексика у мові преси. *Мова сучасної масово-політичної інформації*. Київ: Наукова думка, 1979. С. 23 – 42.

364. *Пилинський 1983* : Пилинський М. М. Публіцистичний стиль. *Стиль і час. Хрестоматія*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 92 – 128.
365. *Плющ 1976* : Плющ Н. П. Парцеляція як засіб експресивного синтаксису. Київ: Наукова думка, 1976. 132 с.
366. *Плющ 1981* : Плющ Н. П. Парцеляція як засіб експресивного синтаксису. *Українська мова і література в школі*. 1981. № 1. С. 68 – 71.
367. *Покровская 2004* : Покровская Е. В. Понимание современного газетного текста и его языковые характеристики: автореф. дис. ... докт. филол. наук. Москва, 2004. 43 с.
368. *Поликарпов 2008* : Поликарпов А. А., Кукушкина В. И., Виноградова В. И. Компьютерный корпус текстов современной русской газеты. *Язык средств массовой информации: учеб. пособ. для вузов*. Под ред. Володиной. Москва: Альма Матер, 2008. С. 540 – 551.
369. *Пономарів 2000* : Пономарів О. Стилїстика сучасної української мови: підручник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. 248 с.
370. *Попов 1966* : Попов А. С. Синтаксическая структура современных газетных заглавий и ее развитие. *Развитие синтаксиса современного русского языка*. Москва: Наука, 1966. С. 95 – 126.
371. *Попов 2014* : Попов С. Л. Русская грамматическая вариантность в когнитивно-эволюционном освещении. Под ред. И. И. Степанченко. Харьков: Міськдрук, 2014. 304 с.
372. *Потебня 1892* : Потебня А. А. Мысль и язык. Харьков, 1892. 228 с.
373. *Потебня 1899* : Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Ч. III. Харьков, 1899. 552 с.
374. *Потебня 1922* : Потебня А. А. Полное собрание сочинений. Т. I. Мысль и язык. Одесса, 1922. 344 с.
375. *Правописний 1922* : Правописний словничок української мови. Київ, 1922. 260 с.

376. *Привалова 2005* : Привалова И. В. Языковое сознание: этнокультурная маркированность (теоретико-экспериментальное исследование). Москва, 2005. С. 243.
377. *Проблемы 1987* : Проблемы экспрессивной стилистики: Сб. статей. Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1987. 143 с.
378. *ПСГ 1929* : Голоскевич І. Правописний словник. Харків, 1929.
379. *ПУРС 1930* : Правописний українсько-російський словник В. Маньківського. Харків, 1930. 129 с.
380. *Пчілка 1909* : Пчілка О. Наша літературна мова. *Рідний край*. 1909. № 3. С. 3.
381. *Радзієвська 1993* : Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації. Київ: НАН України, Інс-т укр. мови, 1993. 191 с.
382. *Раевская* : Раевская М. М. «Испанское языковое сознание Золотого века (XVI – XVII вв.)». URL: <http://www.ffl.msu.ru/research/publications/raevskaya/index.php>
383. *Різун 1995* : Різун В. В. Моделювання і технологія редакторських систем. Київ, 1995. 200 с.
384. *Різун 2005* : Різун В. В., Непийвода Н. Ф., Корнєєв В. М. Лінгвістика впливу: монографія. Київ: Видавн.-поліграф. Центр Київський університет», 2005. 148 с.
385. *Рогова 1975* : Рогова К. А. Синтаксические особенности публицистической речи. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та. 1975. 71 с.
386. *Рождественский 2002* : Рождественский Ю. В. Курс лекций по языкознанию. Москва, 2002. 344 с.
387. *Розов 1928* : Розов В. Українські грамоти. Т. 1. XIV в. і перша половина XV в. Київ, 1928. 267 с.
388. *Ронгинский 1965* : Ронгинский В. М. Синтаксические модели заголовков. *Граматичні та стилістичні студії з української та російської мов*. Київ: Наукова думка, 1965. С. 185 – 205.

389. *Рос. СМИ 2000* : Российские региональные СМИ. Информационный потенциал и коммуникативные технологии: сб. науч. тр. Омск: Изд-во ОмГУ, 2000. 230 с.
390. *Ростова 2000* : Ростова А. Н. Метаязык как форма экспликации метаязыкового сознания (на материале русских говоров Сибири): автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Томск, 2000. 25 с.
391. *Рудковская 1982* : Рудковская М. Н. Вводно-модальные элементы в публицистических текстах: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1982. 24 с.
392. *Рудницький 1988* : Рудницький Я. Семантика «хреста» й «хрещення». *Наук. конгрес у 1000-ліття Хрещення Руси-України*. Мюнхен, 1988 – 1989. С. 577 – 587.
393. *Русанівський 2001* : Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001. 392 с.
394. *РГС 1982* : Русская грамматика. Синтаксис. Под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва: Наука, 1982. Т. II. 709 с.
395. *РУСІ 1918* : Іваниця Г. Російсько-український словник. Вінниця, 1918.
396. *РУСШ 1918* : Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. Вінниця, 1918.
397. *Сагач 1978* : Сагач Г. М. Експресивне словотворення в публіцистиці. *Культура слова*. 1978. Вип. 15. С. 43 – 49.
398. *Самійленко 1978* : Самійленко С. П. Іменник. *Історія української мови. Морфологія*. Київ: Наукова думка, 1978.
399. *Сафонов 1974* : Сафонов А. А. Актуалізація газетного тексту (к проблеме газетных заголовков): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1974. 19 с.
400. *СБГ 1907 – 1909* : Словарь української мови. За ред. Б. Грінченка. Київ, 1907 – 1909 рр. Т. I – IV.
401. *Селіванова 2006* : Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава – Київ: Довкілля, 2006. 716 с.

402. *Селігей 2012* : Селігей П. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання. Київ, 2012. 118 с.
403. *Семенюк 1967* : Семенюк Н. Н. Проблема формування норм німецького літературного мови XVIII століття. Москва, 1967. 299 с.
404. *Сербенська 1988* : Сербенська О. А. Про культуру мови місцевої преси. *Культура слова*. 1988. Вип. 35. С. 35 – 37.
405. *Серебренников 1972* : Серебренников Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва, 1972. 376 с.
406. *Симоненко 1991* : Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології: Монографія. Київ: Наукова думка, 1991. 152 с.
407. *Симонова 1989* : Симонова К. С. Українська мова у конфесійному письменстві XV ст.: (На матеріалі «Четьї» 1489 р.). *Жанри і стилі в історії української літературної мови*. Київ: Наукова думка, 1989. С. 56 – 79.
408. *Синявський 1931* : Синявський О. Норми української літературної мови. Харків – Київ, 1931. 368 с.
409. *Сімович* : Сімович В. Граматика української мови. Київ – Ляйпціг [Б.Р.]. 584 с.
410. *СІС 1974* : Словник іншомовних слів. За ред. О. С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1974. 776 с.
411. *СІС 2000* : Словник іншомовних слів. Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. Київ: Довіра, 2000. 1017 с.
412. *Скиба 1984* : Скиба М. М. Розмовні метафори в газетному тексті. *Культура слова*. 1984. Вип. 26. С. 70 – 76.
413. *ССУЛІМ 1979*: Словотвір сучасної української літературної мови. За ред. М. А. Жовтобрюха. Київ: Наукова думка, 1979. 407 с.
414. *Смаль-Стоцький 1914* : Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Відень, 1914. 202 с.
415. *Смеречинський 1932* : Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією і стилістикою). Харків: Рад. школа, 1932. 283 с.

416. *Смирницкий 1973* : Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. Москва, 1973. 343 с.
417. *Солганик 1980* : Солганик Г. Я. Общие особенности языка газеты. *Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды*. Под. ред. Д. Э. Розенталя. Москва, 1980. С. 347 – 358.
418. *Солганик 1981* : Солганик Г. Я., Милых М. К., Вомперский В. П. и др. Стилистика газетных жанров. Под ред. Д. Э. Розенталя. Москва: Изд-во МГУ, 1981. 229 с.
419. *Солганик 2008* : Солганик Г. Я. О языке и стиле газеты. *Язык средств массовой информации: учеб. пособие для вузов*. Под. ред. М. Н. Володиной. Москва: Академич. Проект; Альма Матер, 2008. С. 471 – 477.
420. *Сорока 2015* : Сорока Т. В. Особливості полісемантичної структури аксіономенів сучасної англійської мови. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. Вип. 13. Ужгород, 2015. С. 197 – 208.
421. *ССУМ 2006* : Словник синонімів української мови: В 2 т. Укл. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Гловащук та ін. Київ: Наукова думка, 2006.
422. *Степаненко 2017* : Степаненко М. Політичне сьогодення української мови. Харків: Видавництво Іванченка, 2017. 614 с.
423. *Стернин 2002* : Стернин И. А. Коммуникативное и когнитивное сознание. *С любовью к языку: Сб. науч. тр.* Москва; Воронеж, 2002. С. 44 – 51.
424. *Стернин 2003* : Стернин И. А. Языковое, коммуникативное и когнитивное сознание: проблема разграничения. *Языковое сознание: устоявшееся и спорное: тез. XIV Междунар. симп. по психолингвистике и теории коммуникации (Москва, 29 – 31 мая 2003 г.)*. Москва, 2003. С. 264 – 275.
425. *Стецула 1994* : Стецула І. В. Політичний дискурс засобів масової комунікації: трансформація прагмалінгвістичних параметрів

- функціонування (на матеріалі української преси): дис. ... канд. філол. наук. Львів, 1994. С. 167.
426. *Стишов 1998* : Нові лексичні запозичення в мові засобів масової інформації. *Культура слова*. 1998. Вип. 51. С. 53 – 60.
427. *Стишов 2003* : Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ ст.: на матеріалі ЗМІ. Київ: Видав. Центр КНЛУ, 2003. 387 с.
428. *Столярова 1988* : Столярова З. Л. Лексико-семантическое поле оценки в разговорной речи. *Словарные категории*. Москва, 1988. С. 161 – 166.
429. *Струганець 2002* : Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. Тернопіль: Астон, 2002. 352 с.
430. *Сулима 1927* : Сулима М. Мова української газети: (фрагментик). *Червона преса*. 1927. № 3/4. С. 23 – 25.
431. *Сулима 1928* : Сулима М. Українська фраза. Харків, 1928. 96 с.
432. *СУЛМ 1969* : Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. 534 с.
433. *СУЛМС 1973* : Сучасна українська літературна мова. Стилїстика. За ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1973. 588 с.
434. *СУМ 1970 – 1980* : Словник української мови: в 11-ти томах. За ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970 – 1980.
435. *Сусов 1988* : Сусов І. П. Лінгвістика на підступах к языковому сознанию. *Тезисы IX Всесоюзного симпозиума по психолінгвістике и теории коммуникации «Языковое сознание» (Москва, 30 мая – 2 июня 1988 г.)*. Москва: Ин-т языкознания АН СССР, 1988. С. 171 – 179.
436. *Сюта 2015* : Сюта Г. Оновлений зміст і статус терміна цитата в сучасній стилїстиці. *Культура слова*. 2015. Вип. 83. С. 66 – 71.
437. *Тараненко 1996* : Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). Київ – Кам'янець-Подільський, 1996. 170 с.
438. *Тараненко 2000* : Тараненко О. О. Антитеза. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. С. 27.

439. *Тараненко 2000a* : Тараненко О. О. Варіанти. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. С. 60.
440. *Тараненко 2015* : Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 246 с.
441. *Тараненко, Брицин 2000* : Тараненко О. О., Брицин В. М. Українсько-російський словник. Сфера ділового спілкування. Київ, 2000. 448 с.
442. *Тарасов 2000* : Тарасов Е. Ф. Язык как средство трансляции культуры. Москва: 2000. С. 45 – 53.
443. *Тимченко 1917* : Тимченко Є. Українська грамати́ка. Київ: Час, 1917. 168 с.
444. *Тимченко 1930* : Тимченко Є. Курс історії українського язика. Харків – Київ, 1930. 172 с.
445. *Тимчук О.* Ціннісна переорієнтація суспільства в дзеркалі сучасного публіцистичного стилю. *Культура слова*. 1996. Вип. 48 – 49. С. 33 – 39.
446. *Ткач 2007* : Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Ч. ІІ. Джерела і соціокультурні чинники розвитку. Чернівці: Книги – ХХІ, 2007. 704 с.
447. *Ткач 2007 а* : Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Ч. ІІІ. Буковинська фразеологія у міжмовних зв'язках та в загальноукраїнському контексті. Чернівці: Книги – ХХІ, 2007. 252 с.
448. *ТМ 2004* : Теоретична морфологія української мови. Київ, 2004. 468 с.
449. *Толстой 1995* : Толстой Н. И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва, 1995. 452 с.
450. *Трифонов 2000* : Трифонов Р. А. Роль мовної дискусії початку ХХ ст. у формуванні літературних норм української мови: автореф. Дис. На здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Харків, 2000. 20 с.

451. *Трофимова 2008* : Трофимова Н. А. Речевой акт комплиментата: прагматический анализ. *Известия Санкт-Петербургского ун-та экономики и финансов*. 2008. № 1. С. 80 – 88.
452. *Туровська 2008* : Туровська Л. В., Василькова Л. М. Нові слова та значення. Київ: Довіра, 2008. 270 с.
453. *УГ 1986* : Украинская грамматика. За ред. В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1986. 360 с.
454. *Українська мова 2005* : Українська мова в ХХ ст.: історія лінгвоциду. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – 400 с.
455. *Українська мова 2018* : Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920 – 2015). Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2018. 713 с.
456. *УОС 2007* : Український орфографічний словник. За ред. Скляренка В. Г. Київ, 2007. 982 с.
457. *УОС 2009* : Український орфографічний словник. За ред. Скляренка В. Г. Київ: Довіра, 2009. 1012 с.
458. *УЛ 2017* : Український лексикон кінця ХІХ – початку ХХІ ст. словник-індекс: у трьох томах. Т. І. А – Й. Київ, 2017. 669 с.
459. *УЛВН 1973* : Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 1973. 724 с.
460. *Ульманн 1970* : Ульманн С. Семантические универсалии. *Новое в лингвистике: Языковые универсалии*. Вып. V. Москва, 1970. С. 250 – 299.
461. *Ульманн 1988* : Ульманн С. Семантические универсалии. Словарные категории. Москва: Наука, 1988. С. 181 – 193.
462. *УМЕ 2007* : Українська мова. Енциклопедія. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2007. 854 с.
463. *УП 2003* : Український правопис. Київ: Наукова думка, 2003. 235 с.
464. *Уфимцева 2002* : Уфимцева Н. В. Взаимодействие культур и языков: теория и методология. *Встречи этнических культур в зеркале языка: Сб. науч. трудов*. Москва: Наука, 2002. 384 с.

465. *Ушакова 2004* : Ушакова Т. В. Понятие языкового сознания и структура речемыслительной деятельности. *Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты: Сб. научных трудов*. Москва – Барнаул, 2004. С. 6 – 17.
466. *Фещенко 1979* : Фещенко М. М. Нові слова для нових понять. *Культура слова*. 1979. Вип. 17. С. 31 – 36.
467. *Філін 1976* : Філін Ф. П. Нотатки про мовну норму. *Слово і труд*. Київ, 1976. С. 68 – 75.
468. *Фомина* : Фомина Ю. С. Языковое сознание как механизм управления речемыслительной деятельностью и форма отображения совокупности лингвистических знаний индивида об окружающем мире. URL: <http://www.lib.csu.ru/vch/226/031.pdf>.
469. *Франко 1905* : Франко І. Двоязычність і дволичність. *Літературно-науковий вісник*. 1905. Т. 30. С. 233.
470. *Франко 2001* : Франко І. Я., Василенко М. Г. Українсько-руська література і наука в 1899 році. *Франко І. Я. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. У 50 т.* Львів: Каменяр, 2001. С. 154 – 155.
471. *ФСУМ 1993* : Фразеологічний словник української мови. За ред. Л. С. Паламарчука. Київ: Наукова думка, 1993. 984 с.
472. *Хан-Пи́ра 1966* : Хан-Пи́ра Э. Об окказиональном слове и окказиональном образовании. *Развитие словообразования современного русского языка*. Москва, 1966. С. 145 – 198.
473. *Хан-Пи́ра 1991* : Хан-Пи́ра Э. И. Язык власти и власть языка. *Вестник Ан СССР*. 1991. № 4. 282 с.
474. *Харченко С.* Синтаксичні норми української літературної мови ХХ – початку ХХІ ст. Київ: Міленіум, 2017. 417 с.
475. *Хохлачева 1962* : Хохлачева В. К. Индивидуальное словообразование в русском литературном языке XIX в. (Имена существительные). *Материалы и исследования по истории русского литературного языка*. Москва, 1962. Т. V. С. 166 – 182.

476. *Худолій 2004* : Худолій А. О. Динаміка функціональних змін у мові американської публіцистики кінця ХХ – початку ХХІ ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2004. 23 с.
477. *Цимбалюк 1996* : Цимбалюк Т. В. Мова перекладу Миколи Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сааведри «Дон Кіхот». Київ: Довіра, 1996. 237 с.
478. *Чабаненко 1984* : Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. Київ: Вища школа, 1984. 167 с.
479. *Чабаненко 1985* : Чабаненко В. А. Дериваційна варіантність слова і мовна експресія. Дослідження з словотвору та лексикології. Київ: Вища школа, 1985. С. 112.
480. *Чередниченко 1962* : Чередниченко І. Г. Нариси загальної стилістики сучасної української мови. Київ: Наукова думка, 1962. 490 с.
481. *Чернушко 2014* : Чернушко Н. Про розвиток лінгвістичних поглядів на конструкції експресивного синтаксису. *Лінгвістичні студії на пошану корифею. Збірник наук. праць*. Харків: Харк. істор-філол. тов-во, 2014. 424 с.
482. *Шаумян 1968* : Шаумян С. К., Соболева П. А. Основания порождающей грамматики русского языка. Москва, 1968. 432 с.
483. *Швейцер 1981* : Швейцер А. Д. Вопросы социологии языка в современной американской лингвистике. Ленинград, 1981. 348 с.
484. *Шевельов 2003* : Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ: «КМ Академія», 2003. 158 с.
485. *Шевельов 1987* : Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття (1900 – 1941): стан і статус. Нью-Йорк, 1987. 295 с.
486. *Шевельов 1998* : Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття (1900 – 1941): стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. 298 с.
487. *Шевельов 2009* : Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. Київ, 2009. 471 с.

488. *Шевельов 2018* : Шевельов Ю. Новітня українська літературна мова з типологічного погляду. *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920 – 2015)*. Харків, 2018. С. 503 – 515.
489. *Шерех 1949* : Шерех Ю. Галичина в формуванні нової української літературної мови. Мюнхен, 1949. 93 с.
490. *Шерех 1951* : Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1951. 402 с.
491. *Шерстюк 1907* : Шерстюк Г. Коротка українська граматики для школи. Полтава: Український учитель, 1907. Ч. I. 54 с.
492. *Шимановский 1897* : Шимановский В. Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси. Варшава, 1897. 22 с.
493. *Шкіцька 2012* : Шкіцька І. Ю. Маніпулятивні тактики позитиву: лінгвістичний аспект. За ред. В. М. Бріцина. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2012. 440 с.
494. *Штефан, Васко 1931* : Штефан А., Васко І. Граматика української мови. Мукачево: Вид. Учит. т-ва Підкарпатської Руси, 1931. 64 с.
495. *Щепанюк 1911* : Щепанюк М. В якій мові відмовляє наш нарід свої щоденні молитви. *Нива*. 1911. Т. 8, ч. 5. С. 150 – 152.
496. *Юрковський 1988* : Юрковський М. Староукраїнська сакральна термінологія. *Варшавські українознавчі записки*. Варшава, 1988. С. 75 – 87.
497. *Яворська 2000* : Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада. Київ, 2000. 285 с.
498. *Яз. номинация 1977* : Языковая номинация: Виды наименований. Под ред. Б. А. Серебренникова, А. Уфимцевой. Москва, 1977. 360 с.
499. *Ярцева 1979* : Ярцева В. Н. Проблема вариативности на морфологическом уровне языка. *Семантическое и формальное варьирование*. Москва: Наука, 1979. С. 7 – 27.
500. *Fix 1988* : Fix U. ‘Kommunikativ adaguat’ – ‘stilistisch adaguat’. Zu Problemem, Kategorien, Kriterien der Redebwertung. Dissrtation (B) zur

Erlangung des akademischen Grades doctor scientiae philosophiae. Halle-Wittenberg: Martin-Luther-Universität, 1988. 384 S.

501. *Heller 1984* : Heller A. A World in which humanity is home. *A Radical Philosphi*. New York: Oxford, 1984. P. 134 – 192.
502. *Levine, Wheliss 1997* : Levine T. R., Wheliss L. R. Situational intimacy as a predictor of compliance-going tactic selection. *Communication Research Reports*. 1997. № 14. P. 132 – 144.
503. *Riker 1986* : Riker W. H. The artof Political manipulation. New York, 1986. 121 p.
504. *Stevenson 1974* : Stevenson C. L. Some pragmatic aspects of meaning. *Readings in semantics*. Ed. Labeen et ab. Urbana, 1974. P. 69 – 71.
505. *Wierzbicka : 1997* : Wierzbicka A. Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. New York: Oxford University Press. 1997. 317 p.

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ. АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях

Індивідуальні монографії

1. Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій та структурній парадигмі. Київ: Логос, 2010. 302 с.
2. Коць Т. А. Українське слово в пресі ХХ – початку ХХІ ст.: динаміка літературної норми. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2018. 428 с.

Рецензія: Ніка О. «Публіцистичний дискурс і літературна норма». Рецензія на монографію: Коць Т. А. Українське слово в пресі кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: динаміка літературної норми. Київ: 2018. – 428 с. (Серія «Студії з українського мовознавства»). *Українська мова*. 2019. № 1. С. 163 – 169.

Рецензія: Кульбабська О. Нормативно-аксіологічна тенденція діахронного аналізу публіцистичного стилю. Рецензія на монографію: Коць Т. А. Українське слово в пресі кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: динаміка літературної норми. Монографія, Київ, видавництво Дмитра Бураго, 2018, 428 с. (серія «студії з українського мовознавства»). *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. 2019. № 175. С. 904 – 906.

Розділи в колективних монографіях

3. Коць Т. А. Публіцистичний стиль. *Українська лінгвостилістика ХХ – поч. ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела*. Київ: Грамота, 2007. С. 217 – 221.

4. Коць Т. А. Динаміка граматичної норми. *Літературна норма і мовна практика*. Ніжин: ТОВ «Аспект-поліграф», 2013. С. 137 – 210.

Праці в закордонних виданнях

5. Коць Т. А. Динаміка прескриптивної словотвірної норми української літературної мови. *Rossica olomucensia Val. L. Casopis pro ruskuu a slovanskou filologii*. Olomouc, 2011. Num. 1. С. 33 – 39.
6. Коць Т. А. Грамматическая система языка и тенденции литературной нормы // *Rossica Olomucensia. Casopis pro ruskou a slovanskou filologii*. Vol. LI. Olomouc, 2013. Num. 2. С. 125 – 131.
7. Коць Т. А. Мова Тараса Шевченка і літературна норма. *Материалы XIV Международного семинара «Тарас Шевченко и его Петербургское окружение» (13 – 17 мая 2014 года)*. Санкт-Петербург, 2014. С. 383 – 391.
8. Коць Т. А. Мовне сприймання і суспільні цінності епохи (на матеріалі періодичних видань ХХ ст.). *Материалы XV Международного научного семинара «Деятели науки и культуры России и Украина (XVIII – XXI вв.)»*. Санкт-Петербург, 2015. С. 342 – 349.
9. Коць Т. А. Мовне сприймання та ідейно-естетичні цінності епохи (на матеріалі періодичних видань ХХ ст. ХХ – ХХІ століття. *Жанрово-стильові й лінгвістичні метаморфози в українській мові та літературі*. Оломоуць, 2016. С. 95 – 125.
10. Коць Т. А. Сучасні медійні тексти як сфера трансформацій прецедентних висловів. *Интертекстуальність та інтермедіальність: в просторі української мови, літератури, культури*. Оломоуць, 2018. С. 163 – 180.

Праці у фахових виданнях України

11. Коць Т. А. Функціонування синонімів у газетно-інформаційному стилі. *Мовознавство*. 2001. № 5. С. 88 – 96.
12. Коць Т. А. Суфіксальне словотворення назв суспільно-політичних понять у мові ЗМІ. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Збірник наукових праць*. Київ, 2002. Вип. 1. С. 8 – 14.
13. Коць Т. А. Мова знаходить нові можливості. *Культура слова*. 2002. Вип. 60. С. 39 – 43.
14. Коць Т. А. Практика вживання прикметників на -ов (ий). *Українська мова*. 2002. № 2. С. 25 – 30.
15. Коць Т. А. Опановуємо мовознавчу науку. *Дивослово*. 2003. № 1. С. 33 – 35.
16. Коць Т. А. Перші лінгвістичні розвідки про публіцистичний стиль української мови. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика*. Львів, 2003. Вип. 23. С. 76 – 80.
17. Коць Т. А. Аксіологічна наповнюваність стилістичних одиниць (на матеріалі ЗМІ). *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка*. Луганськ, 2003. № 3. С. 152 – 157.
18. Коць Т. А. Імператив і проблема морфологічної варіантності. *Українська мова*. 2003. № 2. С. 48 – 54.
19. Коць Т. А. Словотвірне категоріальне значення іменників із суфіксом -ець і проблема морфологічної варіантності. *Семантика мови і тексту. Матеріали VIII міжнародної наукової конференції*. Івано-Франківськ, 2003. С. 266 – 268.
20. Коць Т. А. Функціонально-стилістичні особливості віддієслівних іменників (безсуфіксні і суфіксальні назви). *Культура слова*. 2007. Вип. 68 – 69. С. 66 – 72.

21. Коць Т. А. Поняттєві синоніми з суфіксами -ість, -енн- в українській мові. *Українська мова*. 2008. № 4. С. 38 – 45.
22. Коць Т. А. Динаміка граматичної норми іменника (на матеріалі лінгводидактичних текстів і словників). *Культура слова*. 2009. Вип. 71. С. 111 – 117.
23. Коць Т. А. Лексика публіцистичного стилю початку ХХ ст. і формування літературного словника. *Українська мова*. 2009. № 4. С. 65 – 72.
24. Коць Т. А. До проблеми лексичної норми сучасної української мови. *Мовознавство*. 2009. № 1. С. 70 – 76.
25. Коць Т. А. Аксиологічний компонент у мові публіцистичного стилю початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Філологічні науки*. 2009. Вип. 20. С. 307 – 311.
26. Коць Т. А. Проблеми варіантності в художньому стилі. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. Острог, 2010. Вип. 17. С. 204 – 211.
27. Коць Т. А. Про прескриптивну і дескриптивну норму в граматиці. *Культура слова*. 2010. Вип. 72. С. 47 – 55.
28. Коць Т. А. До питання становлення термінів дериватології. *Вісник Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна*. № 910. Ч. І. Харків, 2010. С. 301 – 304.
29. Коць Т. А. Експресивність у мові преси поч. ХХ ст. *Культура слова*. 2010. Вип. 73. С. 127 – 133.
30. Коць Т. А. Експресивні конструкції в мові публіцистичного стилю кінця ХІХ – поч. ХХ століття як часові прикмети доби. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. Херсон, 2010. Вип. 12. С. 330 – 334.
31. Коць Т. А. Варіантність відмінкових форм іменників у мові преси поч. ХХ століття і становлення літературної норми. *Культура слова*. 2011. Вип. 76. С. 140 – 149.

32. Коць Т. А. Пропагуємо взірцеву літературну мову. *Культура слова*. 2011. Вип.75. С. 99 – 101.
33. Коць Т. А. Розвиток української дериватології і динаміка словотвірної норми (на матеріалі лінгводидактичних текстів і словників). *Мовознавство*. 2011. № 1. С. 55 – 65.
34. Коць Т. А. Ідейно-естетичні цінності доби і мовознавча прескриптивна наука початку ХХ століття. *Культура слова*. 2011. Вип. 75. С. 108 – 115.
35. Коць Т. А. Варіантність відмінкових форм іменників у мові преси поч. ХХ століття і становлення літературної норми. *Культура слова*. 2011. Вип. 76. С. 140 – 149.
36. Коць Т. А. Словотвір іменників у мові преси початку ХХ ст. і становлення граматичної норми. *Мовознавство*. 2012. № 2. С. 83 – 92.
37. Коць Т. А. Прикметниковий словотвір у мові публіцистичного стилю поч. ХХ століття і становлення граматичної норми. *Українська мова*. 2012. № 3. С. 57 – 63.
38. Коць Т. А. Граматична стилістика в науковій парадигмі С. Я. Єрмоленко. *Культура слова*. 2012. Вип. 78. С. 58 – 63.
39. Коць Т. А. Публіцистичний стиль початку ХХ ст. як джерело формування синтаксичної норми. *Мовознавство*. 2013. № 1. С. 30 – 36.
40. Коць Т. А. Граматична норма: дієслівна парадигма в прескрипціях і в публіцистичних текстах поч. ХХ століття. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 68 – 76.
41. Коць Т. А. Опановуємо мовознавчу науку. *Культура слова*. 2013. Вип. 78. С. 209 – 212.
42. Коць Т. А. Теоретичні засади праць Івана Нечуя-Левицького і тогочасна мовна практика. *Культура слова*. 2013. Вип. 79. С. 30 – 36.
43. Коць Т. А. Оцінність у мові преси. *Культура слова*. 2013. Вип. 79. С. 126 - 128.

44. Коць Т. А. Тарас Шевченко і становлення літературної норми. *Культура слова*. 2014. Вип. 80. С. 18 – 25.
45. Коць Т. А. Літературна норма в прескрипціях кінця ХІХ – початку ХХ століття і мовна практика. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 56 – 62.
46. Коць Т. А. Відмінкові форми іменників у мові газет початку ХХ століття. *Українська мова*. 2014. № 3. С. 44 – 52.
47. Коць Т. А. Варіантність у мові Т. Шевченка. *Наукові записки. Філологічні науки*. Кн. 4. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. С. 31 – 36.
48. Коць Т. А. Літературна норма і сучасні глобалізаційні процеси. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог: Видавництво НУ «Острозька академія», 2014. Вип. 50. С. 59 – 62.
49. Коць Т. А. Усталення літературної норми в інформаційному просторі сьогодення. *Культура слова*. 2014. Вип. 81. С. 92 – 97.
50. Коць Т. А. Морфологічна парадигма іменника в прескрипціях і мовній практиці періодичних видань 40 – 50-х років ХХ ст. *Мовознавство*. 2015. № 4. С. 82 – 89.
51. Коць Т. А. Ціннісні орієнтири доби тоталітаризму в мові періодичних видань 30 – 50-х років ХХ ст. *Культура слова*. 2015. Вип. 82. С. 93 – 101.
52. Коць Т. А. О. О. Потебня про оцінність слова: проекція на мовну реальність. *Культура слова*. 2015. Вип. 83. С. 36 – 43.
53. Коць Т. А. Варіантність морфологічних форм іменника в прескрипціях і мовній практиці другої половини ХХ ст. *Мовознавство*. 2016. № 2. С. 45 - 50.
54. Коць Т. А. Теоретичні засади вивчення оцінності в мові публіцистичного стилю. *Культура слова*. 2016. Вип. 84. С. 123 - 131.
55. Коць Т. А. Явище варіантності в історії літературної мови. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 82 - 91.

56. Коць Т. А. Оцінність як семантико-стилістична категорія публіцистичного стилю. *Українська мова*. 2016. № 4. С. 78 - 87.
57. Коць Т. А. Публіцистичний стиль як джерельна база дослідження історичної змінності мовної норми. *Мовознавство*. 2016. № 6. С. 66 – 72.
58. Коць Т. А. Оцінність правових номінацій у мові української періодики. *Одеський лінгвістичний вісник. Спецвипуск*. Одеса, 2017. С. 89 – 92.
59. Коць Т. А. Оцінні одиниці в газетній публіцистиці початку ХХ ст. *Мова і міжкультурна комунікація: Збірник наукових праць*. Вип. I. Полтава: Пует, 2017. С. 110 – 120.
60. Коць Т. А. Мовна свідомість в синхронії і діахронії. *Мовознавство*. 2017. № 4. С. 49 – 58.
61. Коць Т. А. Оцінна парадигма України в мові сучасних періодичних видань. *Культура слова*. 2017. Вип. 86. С. 195 – 207.
62. Коць Т. А. Історія дослідження публіцистичного стилю в збірнику «Культура слова». *Культура слова*. 2017. Вип. 87. С. 52 – 64.
63. Коць Т. А. Історія літературної мови в письменницьких роздумах О. Гончара. *Культура слова*. 2018. Вип. 88. С. 39 - 50.
64. Коць Т. А. Унормування української літературної мови в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Українська мова*. 2018. № 4. С. 34 - 42.

Додаткові публікації

65. Коць Т. А. Складні назви предметних реалій і абстрактних понять у мові сучасних ЗМІ. *Етнос. Культура. Нація*. Дрогобич, 2001. Вип. 2. С. 242 – 248.
66. Коць Т. А. Суфіксальні деривативи назв суб'єкта дії (на матеріалі газет 90-х рр. ХХ ст.). *Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць*. Київ, 2001. Вип. IV. С. 64 – 67.

67. Коць Т. А. Основні засади конфесійного стилетворення української мови (кінець XIX – початок XX ст.). *Рідний край*. 2001. № 2 (5). С. 40 – 43.
68. Коць Т. А. Аксиологія в мові ЗМІ. *Культура і сучасність*. 2003. № 1. С. 49 – 54.
69. Коць Т. А. Функціонально-стилістичні особливості віддієслівних іменників з суфіксами -анн(-янн-), -енн(-єнн-). *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: Збірник наукових праць, присвячених 70-річчю від дня народження С. Я. Єрмоленко*. Київ, 2007. С. 112 – 117.
70. Коць Т. А. Практика вживання віддієслівних іменників з суфіксами -анн(-янн-), -енн(-єнн-) в українській мові. *Збірник наукових праць КДУ*. Т. XVII. Київ, 2007. С. 86 – 91.
71. Коць Т. А. Оцінність у мові публіцистичного стилю поч. XX ст. *Сьогodenня українського мовного середовища*. Київ, 2010. Вип. 2. С. 67 – 72.
72. Коць Т. А. Стале і змінне в синтаксичній нормі української літературної мови. *Життя у слові: Збірник наукових праць на пошану академіка В. М. Русанівського*. Київ, 2011. С. 181 – 191.
73. Коць Т. А. Тарас Шевченко і становлення літературної норми. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тарас Шевченко в долі слов'янських народів: діалог через століття і кордони*. Київ: ННДІВ, 2014. С. 166 – 169.
74. Коць Т. А. Становлення словотвірної норми прикметника на початку XX століття. *Мова і міжкультурна комунікація: Збірник наукових праць*. Полтава: Пуєт, 2014. С. 108 – 118.
75. Коць Т. А. Теоретичні засади праць Івана Франка і тогочасна мовна практика. *Комунікативний дискурс: наукова реценція і стратегія дослідження. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Івана Франка*. Київ, 2016. С. 84 – 86.

76. Коць Т. А. Оцінна парадигма «Східної України» в мові сучасних періодичних видань. *Образне слово Луганщини. Матеріали XVII Всеукраїнської конференції ім. В. Ужченка*. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2018. С. 107 – 111.
77. Коць Т. А. Функціонально-стилістичні параметри публіцистичного стилю в історії лінгвостилістики. *У просторі культури мови і стилю. Світлани Яківні Єрмоленко*. Київ: КММ, 2019. С. 105 - 115.

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Концепцію та результати дослідження обговорено на засіданні відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (протокол № 2 від 12 лютого 2019 року).

Основні положення праці апробовано в доповідях на таких наукових заходах:

Міжнародні наукові та науково-практичні конференції

1. «Етнос. Культура. Нація» (Дрогобич, 2000, 2008, 2010).
2. «Гуманізація освіти у вищих технічних закладах України» (Київ, 2001, 2003).
3. «Проблеми загальномовної та ареальної семантики» (Луганськ, 2003, 2009).
4. «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ, 2003).
5. «Слов'янське слово і культура в контексті світового розвитку» (Київ, 2007).
6. «Рідне слово в етнокультурному вимірі» (Дрогобич, 2009, 2017).
7. «Українська термінологія і сучасність» (Київ, 2001, 2009).
8. «Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті розвитку європейської філологічної думки XIX – XXI ст.» (Харків, 2010).
9. «У слові – вічність» (Київ, 2011).
10. «Мова і міжкультурна комунікація» (Полтава, 2012, 2014, 2016, 2018).
11. VIII та IX Оломоуцькі симпозиуми українців Середньої і Східної Європи (Оломоуц, 2016, 2018).
12. «Людина і право у мові сучасних засобів масової інформації» (Одеса, 2017, 2018).
13. «Стиль і пам'ять» (Ополе, 2018).

14. «Соціальні та комунікативні аспекти функціонування мовних одиниць» (Київ, 2018).
15. ІХ Міжнародний конгрес українців (Київ, 2018).

Всеукраїнські наукові та науково-практичні конференції

16. «Українська термінологія і сучасність» (Київ, 2003).
17. «Українська лінгвостилістика в сучасній науковій парадигмі» (Київ, 2007).
18. «Українська мова в просторі і часі» (Київ, 2009).
19. «Образне слово Луганщини» (Луганськ, 2010, Старобільськ, 2018).
20. «Мова і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 2009).
21. «Сучасні орієнтири філологічної науки» (Херсон, 2009, 2010, 2018).
22. «Комунікативний дискурс: наукова рецепція і стратегії дослідження» (Київ, 2015).
23. «Актуальні тенденції сучасного гуманітарного дискурсу» (Дрогобич, 2018).
24. Всеукраїнські Грищенківські читання (Ніжин, 2016, 2018).

Міжнародні семінари молодих славістів

25. «Актуальні явища в сучасних слов'янських мовах і літературах» (Оломоуц, 2011, 2014).
26. XIV Міжнародному науковому семінарі «Тарас Шевченко и его петербургское окружение» (Санкт-Петербург, 2014).